

2000

3

AETAS

Karol Modzelewski

Római Európa, feudális Európa, barbár Európa

Kristó Gyula

Géza fejedelem és István király

George T. Beech

A hűbérúr-dependens (vazallus) viszony:
esettanulmány Aquitániából, 1030 körül

Györkös Attila

Isten békéje és treuga Dei
a XI. századi Franciaországban

Banyó Péter

Birtoköröklés és leánynegyed.
Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére

Beszélgetés Egyed Ákossal

Következő számunk tartalmából

MACIEJ JANOWSKI

Eötvös és Heybowicz. Egy összehasonlítás vázlata

BÓDY ZSOMBOR

A magántisztviselő a német és magyar kortárs és történeti diszkurzusban

POGÁNY ÁGNES

Válságok és választások. Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931-1936

NORBERT SPANNENBERGER

A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület?

VASAS GÉZA

A ruszin autonómia választútjain (1939. március–szeptember)

TUSOR PÉTER

Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt:
II. Mátyás kiközösítése

VÁRKONYI GÁBOR

A konstantinápolyi angol politika a tizenötéves háború időszakában

GÁNGÓ GÁBOR

Középkor és modernitás. Két ismeretlen Eötvös József-tanulmány

ERŐS VILMOS

Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet?

Bemutatjuk *Jürgen Schlumbohm*-t

JÜRGEN SCHLUMBOHM

Mikrotörténet - makrotörténet

2000/3

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY

A kiadvány
Szeged Megyei Jogú Város Kultúrájáért Közalapítvány,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
és a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Iroda
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

KAROL MODZELEWSKI Római Európa, feudális Európa, barbár Európa	5
KRISTÓ GYULA Géza fejedelem és István király	25
GEORGE T. BEECH A hűbérúr–dependens (vazallus) viszony: csettanulmány Aquitá- niából, 1030 körül	36
GYÖRKÖS ATTILA Isten békéje és <i>treuga Dei</i> a 11. századi Franciaországban	62
BANYÓ PÉTER Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére	76

Műtárgy

<i>Conversio Bagoariorum et Carantanorum</i> (A szöveget fordította és a bevezetőt írta NÓTÁRI TAMÁS)	93
--	----

Műhely

ENGEL PÁL Magyarország a keresztény államok rendszerében	112
KRISTÓ GYULA A magyar nomádállamtól Szent István államáig	116

Kitekintés

ERŐS VILMOS Szabó István körül	121
---	-----

Elmélet és módszer

PATRICE GUENIFFEY A biográfia a megújuló politikatörténetben	136
KÖVÉR GYÖRGY Biográfia és történetírás	150

Határainkon túl

„...számomra a szülőfalu egyfajta laboratórium szerepét töltötte be.” <i>Beszélgetés Egyed Ákossal</i> (Készítette: Pelyach István)	157
Egyed Ákos műveinek bibliográfiája	163

EGYED ÁKOS

Az 1848. évi országgyűlés előzményeihez (Viták az országgyűlés programjáról) 176

Figyelő

Egy „nem létező” jog jogintézményei (Monográfia a római kereskedelmi jogról)

(Földi András: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.*)

HOFFMANN ZSUZSA 198

A Nyugat és az Iszlám világ konfliktusa

(E. G. Ban: *The Constant Feud. Forest versus Desert. Gefen Publishing House Ltd. Jerusalem–New York, 1999.*)

ZIMONYI ISTVÁN 202

Források a „szigeti klostrom” szentjéről

(Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája és szentté avatási pere. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.)

VAJDA TAMÁS 209

A keleti kereszténység megértéséhez

(Roman Myz: *Keleti egyházak [Scientia Christiana 7.] Agapé Könyvkiadó, Szeged, 1999.*)

MIKLÓS PÉTER 213

A katedrán, nem katedratörténésként: Michelet-előadások az 1848-as forradalmak előestéjén

(Jules Michelet: *Leçons au Collège de France, 1847. Publiées par Ambrus Miskolczy avec la collaboration de Imre Szabics et Patrick Quillier. [Europica Varietas. Série de documents et d'études de la Chaire de Philologie Roumaine de l'Université Loránd Eötvös à Budapest. Collection dirigée par Ambrus Miskolczy] Budapest, Argumentum Kiadó nyomdaiüzeme, 1999.*)

GÁNGÓ GÁBOR 217

Számmunk szerzői 220

Római Európa, feudális Európa, barbár Európa*

Aki figyelemmel kíséri a barbár germán és szláv népekre vonatkozó 19-20. századi kutatásokat, rögtön észreveszi, hogy már ezek kezdetekor megjelent egy látszólagos ellentmondás. 1791-ben Johann G. Herder saját történetfilozófiai utópiájának, a *Humanitätsidee*-nek egyik korai megtestesülését vélte megtalálni a kora középkori szláv népekben. Ellentétben a germánokkal, a kegyetlen harcosokkal, akik valószínűleg zsákmányolásból éltek, a szlávok békés, türelmes földművelők lehettek, ellenségei a rablásnak és az erőszak bármely más formájának, kitűntek nyugodt lelkiületükkel és rendkívüli vendégszeretetükkel, engedelmesek voltak, ugyanakkor erősen kötődtek a földműves közösségek közös szabadságához.¹ A „jó vadember” felvilágosodás korabeli idilljének eme reinkarnációja, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan ellentétben áll a forrásokkal, mély és tartós hatást gyakorolt a romantikus és a pozitívista történetíráásra.² A germán és a szláv világra vonatkozó kutatások közötti, mindmáig áthidalatlan szakadék, ha nem is közvetlenül, de a herderi szembeállításból ered.

Valójában nemcsak az első romantikusok, hanem Wacław A. Maciejowski, a szláv jogtörténettel kapcsolatos modern kutatások nagy hatású megalapítója³ is vonzódott Herder idilli víziójához. Maciejowski szerint a germánnal lényegileg ellentétes szláv szellem alkotná a régi lengyel, cseh, orosz vagy horvát jogi és társadalmi-politikai intézmények meghatározó tényezőjét, vagyis a közös nevezőjét. A fenti előfeltételekből indult az a kutatási program, amely a nyelvészeti tanulmányok mintájára a törvények és intézmények olyan ősi és egységes rendszerének meglétét feltételezte és kívánta rekonstruálni, amely minden szláv népben eredendően közös.⁴

Maciejowski számos követőjét és munkásságának folytatóját a fenti célkitűzés elérésére való törekvésben meglehetősen változatos ideológiai meggyőződések ihlették. A romantikusok mellett, akik a 19. század demokratikus vagy liberális értékeinek előképét akarták látni a szláv világ törzsi szervezeteiben, valamint a cseh szlavofilek mellett, akik erre alapozták az osztrák-magyar uralom alól való nemzeti felszabadulási törekvéseiket, gyorsan kialakult a pán-

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Karol Modzelewski: *Europa romana, Europa feudale, Europa barbara*. *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 100 (1995-1996), 377-409. A közlés jogának átengedéséért ezúton is köszönetet mondunk Girolamo Arnaldinak, a római Istituto Storico Italiano per il Medio Evo igazgatójának.

¹ Herder, J. G.: *Zur Philosophie der Geschichte. Eine Aushwahl in zwei Banden*, Bd. 2: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1782-1791), Berlin, 1952.; vö. Gieysztor, A.: *Les antiquités slaves: problèmes d'une historiographie bicentenaire*. In: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, in Sett. Spoleto, XXX, Spoleto 1983. (a továbbiakban: *Gli Slavi occidentali e meridionali*) I. 23.

² Ezt nagyon helyesen kiemelte Borón, Piotr: *Instytucja wiccu w organizacji plemiennej Słowian* című, a Katowicci Egyetem történelem tanszékén írt doktori disszertációjában, Uniwersytet Śląski, Katowice, 1996. Cap. II.

³ Maciejowski, W. A.: *Historia prawodawstw słowiańskich*. 4 voll. Warszawa – Leipzig, 1832-1835.

⁴ Juliusz Bardach ezzel kapcsolatos megállapításait lásd: *Historia praw słowiańskich. Przedmiot i metody badawcze*, *Kwartalnik Historyczny*, 70. 1963. No. 2. (a továbbiakban: Bardach) 255-285.; vö. Bardach, Wacław: *Aleksander Maciejowski i jego współczesni*. Wrocław, 1971. és Bardach, Wacław: *Aleksander Maciejowski und die slavische Rechtsgeschichte*. In: Maciejowski, W. A.: *Slavische Rechtsgeschichte*. Vladuz-Lichtenstein, 1978. 1-17.

szlávizmus uralkodó áramlata, amit az orosz birodalmi nacionalizmus használt eszközül, s gyakran rendelt alá a saját céljainak.⁵

Másrészt viszont a 19. századi német történetírás is ugyanczen célt tűzött ki maga elé: a *Germanentum* feltételezett eredeti szervezetének rekonstrukcióját. Ezen a párhuzamon sem csodálkozhatunk: végül is Maciejowski Savigny tanítványa volt. Igaz, ellentétben mindazzal, ami a szláv történetírásban lezajlott, a 19. században és a 20. század első évtizedeiben a német vagy legalábbis német nyelvű tudósok nagy része liberális-demokrata értékeket vallott. A 20. század harmincas éveitől kezdve, egy alapvetően megváltozott kulturális környezetben és értékelméleti kontextusban eme értékek hatása Savigny, Grimm, Maurer vagy Gierke klasszikus műveire könnyen felfogható lett az új generáció tudósai számára. A német történetírás eme új, és mindmáig uralkodó áramlatának megalapítói – Theodor Mayer, Heinrich Dannenbauer és Otto Brunner – pontosan meghatározták és kritikai vizsgálatnak vetették alá a nagy elődök „ideológiai” tételeit anélkül, hogy alaposan megfontolták volna eme kritika értékbeli indítókait és a hozzá kapcsolódó történeti képzeteket.⁶

De az értékrendbeli rangsorolás váltakozásán túl – és annak ellenére, hogy nem hisznek már abban, hogy a régmúlt időkben létezett volna egy, minden szláv népnél, és egy másik, minden germán népnél közös társadalmi-politikai rendszer – a barbár népek két csoportjára vonatkozó kutatások még mindig élesen elkülönülnek egymástól. A különállás, amit a téma kutatásának eme etnikai jellegű bezárkózása jellemez, szükségképpen fenntartja a történetírásban tapasztalható tehetetlenséget. A középkori Európát a feudalizmus egységes képletébe foglaló marxista felfogás – melynek lényegéhez tartozik az univerzális társadalmi-gazdasági formációkban való determinisztikus hit – sem tudta lerombolni ezt a tehetetlenséget.⁷

Reinhard Wenskus, az alapvető *Stammesbildung und Verfassung*⁸ szerzője szólított fel először arra, hogy hagyjanak fel a hagyományos problémafelvetési móddal. Egy 1974-ben közreadott tanulmányában világosan kiemelte azt a tényt, hogy a késő középkori Európa társadalmi-politikai struktúrák és szervezetek szerinti felosztása nem csik egybe a népi-nyelvi alapú tagolással („die Verbreitung bestimmter Verfassungseinrichtungen und Gemeinschaftsformen sich nicht mit Sprachräumen deckt”). Megfigyelése szerint a klasszikus antikvitás, a kereszténység és a germániség szintéziséből születő középkori Európa sztereotípiája elvonja a figyelmet mind a keltáknak a középkori kultúrára gyakorolt hatásáról, mind arról, hogy a germánok mellett a keleti szlávok és más népcsoportok ugyancsak ehhez a társadalmi-kulturális területhez tartoztak.

Wenskus szembehelyezkedve ezzel a bezárkózó szemlélettel, a caesari és tacitusi kor Európájában négy nagy övezetet azonosított: a városi kultúra klasszikus mediterrán területét, a pontoszi sztyeppe népeinek zónáját, az északkeleti erdősegeket és végül az Alpoktól

⁵ Lamanskij, V.: Izucenije slavianstva i ruskoje samosoznanije. Giurnal Ministerstva Narodnogo Prosvescenija, 1867. 133-147.; Zigel, F.: Istorija slavjanskih zakonodatelstv. Warszawa, 1900.; vö. Bardach 258-253.

⁶ Mayer, Th.: Die Entstehung des modernen Staates im Mittelalter und die freien Bauern. ZRG GA, 57. 1937. 229. és köv.; Mayer, Th.: Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter. Hist. Zs., 159. 1939. 457-487; Dannenbauer, H.: Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen. Grundlagen der deutschen Verfassungsentwicklung. Hist. Jh., 61. 1941. 1-50.; Dannenbauer, H.: Hundertschaft, Centena und Huntari. Hist. Jh., 62/69. 1949. 155-219.; Brunner, O.: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Wien, 1965⁵.

⁷ A kulturális légkör megváltozása ellenére csak megerősíteni tudom, amit ennek kapcsán írtam: Modzelewski, K.: La transizione dall'antichità al feudalesimo. In: Storia d'Italia. Annali 1. Dal feudalesimo al capitalismo. Torino, 1978. 6-8.; Modzelewski, K.: L'organizzazione dello stato polacco nei secoli X-XIII. La società e le strutture del potere. In: Gli Slavi occidentali e meridionali 557-560.

⁸ Wenskus, R.: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden des frühmittelalterlichen Gentes. Köln – Wien, 1961.

északra elterülő *barbaricum* nagy együttesét, amely mélyreható szervezeti és kulturális hasonlóságok által jellemzett környezetben foglalja magában a keltákat, germánokat, szlávokat és a balti népeket.⁹ Ez az elgondolás meggyőző módon kapcsolódik a Krisztus utáni első századok valóságához, de nem számol az Alpokon túli *barbaricum* differenciálódásával, amelyet a későbbi, a római világgal és a klasszikus kultúrával való meglehetősen egyenlőtlen kapcsolatai határoztak meg. A Wenskus által elkezdett nyitás tehát folytatásra és kiteljesítésre vár.

I.

A Walter Schlesinger¹⁰ által már vagy legalább harminc éve javasolt különbségtétel a római, germán és szláv Germánia között, nem csak a német csemények tanulmányozásához kínál hasznos kutatási eszközöket. Ez a megkülönböztetés – bizonyos sematizmus árán, ami többé-kevésbé elkerülhetetlen, ha tipológiát készítünk – lehetővé teszi, hogy modelleket alkossunk, és megragadhatassuk annak folyamatnak a különböző szakaszait, amelynek során a római örökség áthagyományozódott. A római Germánia ugyanis, annak ellenére, hogy jelentős eltérések voltak a langobárd Itália, a vizigót Spanyolország és a frank Gallia különböző részei között, úgy tűnik, közös nevezőre hozható: olyan államokról van szó, melyeket azok a germán megszállók alapítottak a Nyugat-Római Birodalom romjain, akik a római népességhez viszonyítva a politikai szempontból uralkodó kisebbséget alkották.

Uralmuk szükségképpen arra alapozódott, amennyi megmaradt a késő római társadalom szerkezetéből. Még a langobardok is, akik a Róma és Ravenna köré tömörült itáliai uralkodó réteg együttműködése híján kénytelenek voltak a királyság teljes politikai berendezkedését a harcos népek hagyományos társadalmi rendjére alapozni, legalább egy valamit elsajátítottak a korábban létezett római struktúrából: a nagy földbirtokok intézményét.¹¹ Róma öröksége tehát, ha nem is volt más, mint városfalakból, utakból, lakosokból, földbirtokokból álló vagyon, mintegy zsákmányként a gótok, langobardok, burgundok, frankok kezébe került.

De nem az összes frankkal történt így. Az austrasiaiakat nem tartották a vidék gallorómai népek fölébe kerekedett uralkodó kisebbségnek. Klodvig királyságának keleti és északkeleti szélén sűrű germán letelepedéssel van dolgunk. Itt a földművelő világ frank világ volt. Olykor egy-egy karolingkori szerzetesi közösség befurakodott a világ belsejébe és lépésről lépésre igyekezett földbirtokait kiterjeszteni, alkalomadtán szaporítva ezzel az okiratokat. Egy kutató e körülmények segítségével talált a 8-11. századi forrásokban összefüggést a földtulajdon (*hova*) alapegységei és az erdő használati jogok (*holtmarca*, *scara in silva*, *dominatio in silva*, *holtigewilditi*) között, beleértve ez utóbbiba valakinek azt a jogát is, hogy a szomszédok ellenőrzése mellett, művelés alá vétel céljából, kiirtson ebből egy darabot, s ezáltal a sajátjává tegye (*comprehensio*, *bivanc*, *Bifangsrecht*).¹²

⁹ R. Wenskus: Probleme der germanisch-deutschen Verfassungs- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnozoologie. In: Historische Forschungen für Walter Schlesinger. Hrsg. H. Beumann. Köln, 1974. 19-20., hivatkozással W. Fritzere: Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, 11. 1967. 23. és Ludat: Die Slaven und das Mittelalter. Die Welt als Geschichte, 12. 1952. 69-84.

¹⁰ Schlesinger, W.: West und Ost in der deutschen Verfassungsgeschichte. In: Schlesinger: Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters. II. Göttingen, 1963. 233-253.

¹¹ Tabacco, G.: La connessione tra potere e possesso nel regno franco e nel regno longobardo. In: I problemi dell'Occidente nel sec. VIII, in Sett. Spoleto, XX, Spoleto, 1973. (a továbbiakban: Tabacco) 134-228.; Gasparri, S.: Il regno e la legge. Longobardi, Romani e Franchi nello sviluppo dell'ordinamento pubblico. La cultura, 28/2. 1988. 245-258.; Gasparri: Strutture militari e legami di dipendenza in Italia in età longobarda e carolingia. Riv. stor. ital., 98/3. 1986. 664-676.

¹² Hoedera, H. T.: Hufe, Manse und Mark in der Quellen der Grossgrundherrschaft Werden am Ausgang der Karolingerzeit. ZRG GA, 68. 1951. 211-233.; vö. még Ganahl, K. H.: Die Mark in den älteren St. Galler Urkunden. ZRG GA, 60. 1940. és 61. 1941., valamint Zanichen, H.: Markung und

Tehát egy olyan germán *Markgenossenschaft*-tal találjuk magunkat szemben, amely a frank királyság római részén nem lelhető fel, s kétségkívül nem is létezett. Ellentétben Aquitániával, Burgundiával vagy Neustriával, Austrasiát inkább a germán, mint a római Germániához kell sorolnunk.

Itt nemcsak etnikai vagy nyelvi, hanem komoly szerkezeti eltérésről van szó. Austrasia frank népei számára a római civilizáció idegen világ volt, hiába tartozott területileg ugyanahhoz a királysághoz. Most ez a királyság – ami olyan módon épült fel, hogy magába foglalta Galliát, ezért Róma jogutódává vált – igyekezett saját germán részeit is bevezetni a római örökség alapelemeit. Az uralkodó osztály noha döntően frank származású volt, igyekezett a saját szükségleteinek megfelelően átalakítani, vagyis római módra civilizálni az austrasiai frankok barbár világát.

Ugyanez érvényes – a sajátosságai ellenére – a törzsi Germánia különböző népeire: az alemannokra, türingekre, bajorokra, frízekre, szászokra, akik egymás után kerültek a frank királyság fennhatósága alá. A helyzet megfordult: ezek a népek nem tarthatók a római világ kebelébe behatolt barbár megszállóknak. Ellenkezőleg, Róma utódai voltak, azok, akik a frank hódítók mezében jöttek el hozzájuk, s nemcsak új hitet, a Római Egyházat kényszerítette a germán Germániára, hanem a római típusú uralkodó osztály szükségleteinek megfelelő rend alapelemeit is.

Azonban igen fáradságos munka volt a hagyományhű és kollektivista, sokkal inkább az erőszakos konformizmus, mint valamilyen adminisztratív struktúra által vezérelt társadalmakat a fenti szükségleteknek megfelelően átformálni. A törzsi szervezet nem csak a csatatereken szállt szembe a törekvéssel, mint ez a szászok harminc éves ellenállása idejében történt. Olykor a győztesnek a katonai siker után sem sikerült ellenőrzése alá vonnia a legyőzöttek civil életét, s arra kényszerült, hogy elhalasztva túlságosan ambiciózus terveit, engedjen a legyőzött barbár nép ősi szokásainak.

Ilyen volt Nagy Károly esete a szászokkal. A werdeni mészárlás évében, 782-ben elhatározta, hogy bevezeti Szászországban a frank mintájú területi igazgatást, és *comes*eket (grófokat) nevezett ki.¹³ A 782-es vagy 785-ös *Capitulatio de partibus Saxoniae* szerint a grófoknak – mindegyiknek a fennhatósága alá tartozó kerületben –, miután a törzsi gyűléseket nyilvánvaló politikai okokból betiltották, fel kellett vállalniuk azt a jogszolgáltató tevékenységet, ami mindeddig ezeken a gyűléseken zajlott (cap. 34: „*Interdiximus, ut omnes saxonos generaliter conventus publicos nec faciant, sed unusquisque comes in suo ministerio placita et iustitias faciat...*”).¹⁴ Azonban a 797-es *Capitulare saxonicum* – bár a 4. fejezetben felsorolja mindazokat, akik részt vettek az ítélezésben, tehát joguk volt az ítélettel járó fizetéshez – még csak nem is céloz a grófokra. Ez persze nem jelenti azt, hogy 797-ben nem voltak grófok Szászországban, jegyzi meg Hans K. Schulze¹⁵ – és igazat kell adnunk neki. De azt már jelenti, hogy az első *Capitulatio* óta eltelt tizenöt-húsz év nem volt elég Nagy Károlynak arra, hogy a meghódított országban meggyökereztesse a frank mintájú grófi igazságszolgáltatást.

A 797-es kapitulárból világosan látszik, hogy az alapvető jogszolgáltató hatalmat a szász törzsek ősi hagyományának megfelelően továbbra is szűk, szomszédsági jellegű csoportok gyakorolták – amelyeket tökéletes rokon értelműséggel *vicinantes*nek, *ipsi pagenses*nek, *vicin*inek vagy *convicin*inek hívnak – a grófságnál nyilvánvalóan alacsonyabb besorolású területi egységekben (*pagus*). Ezek a szomszédok maguk gyakorolhatták az ítélezést és a békeltetést, amiért ügynként 12 solidust kaptak „*pro districtione et pro wargida* [= ítélet] *quae*

Allmende und die mittelalterlichen Wüstungsvorgänge in nördlichen Schwaben. In: Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen (Vorträge und Forschungen VII/1.) 1964. 218. és köv.

¹³ Annales Laureshamenses. In: M. G. H., SS. I. 32.; Ann. Maximiniani. In: M. G. H., SS. XIII. 21.; Ann. Mosellani. In: M. G. H., SS. XVI. 497.; Chronicon Moissacense. In: M. G. H., SS. 297.

¹⁴ M. G. H., Leges, V. Ed.: G. H. Pertz. Hannoverae, 1875. (a továbbiakban: M. G. H., Leges) 46.

¹⁵ M. G. H., Leges 88-90.; Schulze, H. K.: Die Grafschaftsverfassung der Karolingerzeit in den Gebieten östlich des Rheins. Berlin, 1973. 290.

iuxta consuetudinem eorum solebant facere". Ugyancsak a szomszédok ítélkezhettek a *missus regis* (királyi küldött) jelenlétében is, aki részvétele okán további 12 solidust szedett a királyi kincstár számára (az ítélkező *pagenses*eknek járó fizetség mellett). A *Capitulare saxonicum* a helybéli jogszolgáltatás egyetlen alternatívájaként a frankok királyának udvarában működő bíróságot jelöli meg.

Egyes ügyek (*causae*) már kezdetüktől fogva itt tárgyalattak „*ad palatium in praesentia regis ad definiendum productae*”, mások itt fejeződtek be, mert a vádlott „*in patria iuxta quod sui convicini iudicaverunt seque pacificare...et iustitiam facere nolebat*”.¹⁶ Ebben a képben a grófok (*comites*) jogszolgáltatásának nincs helye. Talán egy gróf, lévén új figura a szász rendben, nem rendelkezett sem a kellő tekintéllyel, sem a szükséges kényszerítő eszközökkel ahhoz, hogy biztosítani tudja, hogy a jogszolgáltatást kérők alávéssék magukat esetleges ítéleteink.

Jellemző ebből a szempontból a *Capitulare saxonicum*ban előírt eljárásmod annak a bünszéknek a megrendszabályozására, aki sem a helybéli ítéletének nem vetette alá magát, de nem jelent meg a királyi bíróság előtt sem. Ebben az esetben – adminisztratív kényszerítő eszközök híján – a frank király megengedte a vérbosszút a sértett helyi közösségnek, felhatalmazva így azt arra, hogy a szász törzsek ősi jogi hagyománya (*ewa*) szerint járjon el a fekete bárány ellen. Nagy Károly ragaszkodott az eljárás kivételes voltaához: tilos volt bosszúból (*propter inimicitiam*) felgyújtani más házát, „*excepto si talis fuerit rebellis qui iustitiam facere noluerit et aliter districtus esse non poterit et ad nos, ut in praesentia nostra iustitiam reddat, venire dispexerit; condicto commune placito simul ipsi pagenses veniant et si unanimiter consenserint pro districtione illius causa incendatur, tunc de ipso placito commune consilio facto secundum eorum ewa fiat peractum et non pro qualibet iracundia aut malivola intentione nisi pro districtione nostra, si aliter quis incendium facere ausus fuerit...solidos LX componat*”.¹⁷

Nagyon valószínű, hogy ugyancsak a *placitum pagensium* és a helybéli által gyakorolt jogszolgáltatás található Szászországban a 12. századtól fogva az igen jól dokumentált *Goding* és *Gogericht* eredete mögött.¹⁸ A 797-es *Capitulare saxonicum* által feltárt képben azonban van egy fontos elem, ami eltér a későbbi állami rendtől: a minden adminisztratív eszközt nélkülöző közösségi kényszerítő erő. Nagy Károly bizonyára kényszerből élt vele (kivétel címen: *non nisi pro districtione nostra*), mivel a karjai még nem érték elég messzire. Am éppen e rendkívüli helyzet bepillantást enged a frank hódítást megelőző törzsi társadalom valaha szokásos működési rendjébe.

II.

A 797-es *Capitulare*ban a csoportnak az engedetlen egyénre szabaduló közös megtorlása alapszinten, a helybéli közösségek szintjén működik. A törzsi szervezet magasabb szintjeit akkorra már lerombolták vagy legalábbis pusztulófélben voltak. Két évszázaddal később Thietmar krónikájában ragadhatjuk meg ugyancsak a mechanizmusokat, sőt az engedetlen egyén megfélemezését célzó eljárást egy olyan politikai közösség szintjén, melyet négy, együttesen liuticsnak (vilcnek) nevezett szláv törzs alkot.

Az, hogy Merseburg püspöke jól ismerte a liuticsok politikai intézményeit, nem volt véletlen. II. Henrik császár szövetségseiről volt szó, akik bár nélkülözhetetlenek voltak az I. Boleszláv lengyel király elleni harcban, ugyanakkor gyűlöletesek is, lévén pogányok és vadak. A radogości Szvarozsic templomának, a közös kultusznak és a jóshelyeknek részletes leírása után Thietmar elmagyarázza, milyen módon hoztak ezek a különös barbárok fontos döntéseket és hogyan tudták ezeket végrehajtítani: „*Hūs autem omnibus, qui communiter Liu-*

¹⁶ M. G. H., Leges 88-90. (*Capitulare Saxonicum*, cap. 4.)

¹⁷ M. G. H., Leges 91. (*Capitulare Saxonicum*, cap. 8.)

¹⁸ Deike, L.: Burschaft, Go und Territorium im nordlichen Niedersachsen. In: Die Anfänge der Landgemeinde cit. 361. és köv., vö. Bemann, K.: Neue Aspekte zur Entstehung der sächsischen Gogerichte. ZRG GA, 109. 1992. 114. és köv.

tici vocantur, dominus specialiter non presidet ullus. Unanimi consilio ad placitum suimet necessaria discucientes, in rebus efficiendis omnes concordant. Si quis vero ex comprovincialibus in placito hiis contradicit, fustibus verberatur et, si forinsecus palam resistit, aut omnia incendio et continua depredatione perdit aut in eorum presentia pro qualitate sua pecuniae persolvit quantitatem debita”.¹⁹

Igaz, a *Capitulare saxonicum placitum pagensium*ában egy szomszédsági közösség körvonalazódik, ugyanakkor a Thietmar által leírt *placitum* a törzsi közösség politikai kifejeződése volt, sőt egy négy törzsből (redar, chisan, cirespenan, dolcensan) álló szövetség, tehát az *Allthing* szláv megfelelője.

Azonban mindkét esetben lényegileg azonos helyzettel van dolgunk: egy engedetlen egyén megsérti anyaközösségét azzal, hogy nem veti alá magát a gyűlés döntésének. Úgy tűnik, nem annyira az egyszerű engedetlenség, mint inkább a bűnös kihívó magatartása számított. Egy szász, aki nem veti alá magát földijei ítéletének, akkor válik engedetlenné, ha a továbbiakban a királyi bíróság elé *venire dispexerit*; egy liutics akkor kerül hasonló helyzetbe, ha *comprovinciales*ei gyűlése által már meghozott, feltételezhetően politikai döntésével szemben tanúsít *nyílt* [a szerző kiemélése] ellenállást (*si ... palam resistit*). Ez kihívás, és a közösség, legyen az akár helybéliékből álló, akár törzsi, ugyanúgy reagál: felgyűjtja a „közellenesség” házáat és folyamatosan prédálja vagyonát.

A *continua depredatio* fogalma kizárja az elkobzás vagy bármilyen más adminisztratív eljárás gondolatát. Ebben a társadalomban nem volt sem bakó, sem adóvégrehajtó. Maguk a *convicinusok* vagy maguk a *comprovinciales*ek léptek fel a fekete bárány ellen, felgyűjtván lakóhelyét; s akinék volt kedve és alkalmá, büntetlenül elvehette vagyonából azt, amit akart. Nem annyira fenytés volt ez, mint kollektív megtorlás, ellenségeskedés (*frida*). A magánvérbosszút, amit a megölt ember rokonai vittek véghez, váltságdíj segítségével el lehetett fojtani: a gyilkos megfizette az áldozat vérdíját a lehetséges bosszúállóknak. A közösségi vérbosszú, még mindig Thietmar szerint akkor oltható ki, ha a bűnös megfizeti a törzsi gyűlésnek a saját személyi minőségének megfelelő váltságdíját (*„eorum presentia pro qualitate sua pecuniae persolvit quantitatem debita*”). A szövegfordulat nagyon közel áll Rothari langobard királynak a vérdíj összegének megbecsüléséről szóló formulájához: *in angargathungi, id est secundum qualitatem personae*.²⁰ A Thietmar által említett közösségi bosszú megváltása valószínűleg megegyezik a bűnös vérdíjával. Talán a *fredus*, vagyis a belső béke megsértéséért a kincstárnak járó pénzbírság kezdeténél vagyunk. Míg ugyanis a szászoknál a közösség megsértéséért járó pénzbüntetések összege a bűnöző társadalmi státusával volt arányos, a *Lex Frisionum* szerint a legsúlyosabb ügyekben a vádlott *fredus* címén a saját vérdíjának megfelelő összeget fizetett a fejedelmnek.²¹

Akár az egyfajta helybéli *Godingban* összegyűlt szász *pagenses*ek, akár a liutics törzsek *Allthingjában* egybegyűlt szlávok csak egyhangúlag dönthettek; ezt Nagy Károly *Capitulare saxonicum* és Thietmar krónikája teljesen egybehangzóan állítja. Ez nem szász vagy liutics

¹⁹ Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Kiadja: R. Holtzmann. In: M. G. H., Script. rer. Germ., Nova series, IX, Berlin, 1935. (a továbbiakban: Thietmari Cronicon) lib. VI. cap. 25. 304.

²⁰ Le leggi dei Longobardi. Hrsz. v. C. Azzara és S. Gasparri. Milano, 1992: Edictum Rothari. (a továbbiakban: Edictum Rothari) cap. 14., 16.; cap. 74., 28.; vö. Uo. Liutprandi leges, cap. 62., 158.

²¹ Lex Frisionum. Ed. K. A. Eckhardt. In: M. G. H., Fontes iur. germ., Nova series, XII, Hannover, 1982. (a továbbiakban: Lex Frisionum) tit. III/2. 3 és 4, 44.: a tolvaj *quod abstulit in duplum restituat et ad partem regis ... pro freda ... weregildum suum*; uo. Additio III/76, 94-96. *si quis liber uxorem alterius contra legem tulerit, reddat eam et facinus ter LIII solidis et tremisse componat, et pro freda ad partem regis weregildum suum*. Vö. Edictum Rothari cap. 268, 74. *animae suae incurrat periculum aut componat wergild suo*; Liutprandi leges cit., cap. 35, 148. *componat in palatio wergild suum*; cap. 83, 168. *componat wergild suo in sacro palatio* és cap. 100, 178. *componat regi wergild suum*. A kisebb közbírságoknak a bűnös társadalmi státuszával arányban álló megkülönböztetésére lásd: Capitulatio de partibus Saxoniae, cap. 19-21 és Capitulare saxonum, cap. 3 és 5.

sajátosság. Az egyhangú döntés követelménye olyan általános szabály, amelyet a germán vagy szláv törzsi gyűlések különböző leírásai közvetve megerősítenek. Igaz, a gyűlésen nem volt szavazás. A nép a vezetők javaslatait valamiféle közfelkiáltással, talán – ahogy Tacitus állította – lándzsáit rázza fogadta el, vagy rosszallása jelként morajlással vetette el.²² Ez nem annyira az egyén, sokkal inkább a közösség kifejezőmódja volt. A népet egy kollektív szubjektumnak tekintették, melyet rendszerint egyetlen közös akarat és vélemény mozgat, hacsak valaki nyílt, feltűnő ellenvetésével meg nem törte az általános egyetértést. Ekkor akadály emelkedett a döntéshozatal elé; ezt elhárítandó, a gyűlésbe tömörült liuticsok az ellenvéleményen lévőket megbotozták, azt remélve, hogy így jobb belátásra bírják.

Látszik, hogy az egyhangú döntés követelménye nem az egyéni véleménykülönbség tiszteletben tartásából született, sokkal inkább egy olyan közösségnek az egyénre gyakorolt ellenállhatatlan nyomását fejezte ki, amely működésképtelen volt minden olyan helyzetben, ahol véleménykülönbségek voltak. Adminisztratív kényszerítő eszközök híján a törzsi társadalom egységét fenntartó tényezőket az etnikai, szomszédsági és rokoni összetartozás mély átérzése, a szigorú kollektívizmus és a hagyományok túlercje alkotta. A gyűlés politikai vagy jogi döntéseinek megvalósításához mindannyiszor az egyetlen rendelkezésre álló kényszerítő eljárás módhoz kellett nyúlni: a kollektív vérbosszúhoz. Am ezt csak szilárd egységben lehetett megtenni. Nem véletlenül kívánta meg az *ewa saxonum*, hogy mielőtt egy ellenszeggülő lakhelyét felgyújtánák, a *convicinusok* gyűljenek össze véleménynyilvánításra, hogy egyhangúlag döntsenek a büntetésről. Egyhangú döntés nélkül a megtorlás egyszerű erőszakos tetté fajult volna, kölcsönös erőszaktevések sorozatát idézve elő; így azonban, általános egyetértésben kimondva, ugyanaz a megtorló eszköz a teljes közösségnek a közellenség elleni összetartó cselekedetétvé nyilvánított, a „mindenki egy ellen” elve szerint. A gyűlés egyhangú döntése tehát elengedhetetlen volt bármiféle olyan határozat meghozatalához, melynek hatályba léptetése feltételezte a kényszerítő eszköz esetleges alkalmazását. Annak dacára, hogy a *Capitulare saxonum* és Thietmar krónikája más etnikumokról beszél ad hírt, és mintegy kétszáztíz év telt el keletkezésük között, mindkét forrás elemzése a törzsi társadalmak csaknem azonos képét sugallja. Talán megérné a fáradságot, hogy itt megálljunk egy kicsit, mivel összevetve a germán és a szláv törzsek szervezetre vonatkozó különböző forrásokat, ez a hasonlóság sokkal inkább szabályszerű, mint kivételes. Amikor Herbord 1124-ben leírja a pyrzyce-iek törzsi gyűlését, mintha illusztrálni kívánta volna, amit Tacitus írt *Germania* című műve 11. fejezetében.²³ Helmold – egyébként nagyrészt személyes tapasztalatokon alapuló – a wagrusok törzsi szentélyében tartott jogszolgáltató gyűléseiről szóló elbeszéléseknek is megvan a megfelelője ugyancsak a *Germania* 11. és 12. fejezetében, ezen felül még a *Vita Lebuini antiquában* is, ahol a Marklóban tartott százsz *Allthing* leírása található, továbbá a *Lex Frisionum* egyik fejezetében („*De pace faidosi*”).²⁴ Thietmar művének már

²² Tacitus: *Germania*. Hrsg. v. Wilhelm Reeb. Berlin, 1930. (a továbbiakban: Tacitus, *Germania*) cap. 11, 32.: *si displicuit sententia, fremitu aspernantur; sin placuit, frameas concutunt*. A norvég thingekben (vápratak) a 12. században ugyanilyen módon fejezték ki egyetértésüket: Frostatingslög V. 46.

²³ Uo. cap. 11, 31-32.: *De minoribus rebus principes consultant, de maioribus omnes, ita atmen, ut ea quoque, quorum penes plebem arbitrium est, apud principes pertractentur... Max rex vel principes, prout aetas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur auctoritate suadendi magis quam iubendi potestate*. Cfr. Herbordi *Dialogus de vita sancti Ottonis episcopi Babenbergensis*. Ed. J. Wikarjak – K. Liman. In: *Mon. Polon. hist. Nova series*, VII/3. Warszawa, 1974. lib. II, cap. 14, 86.: *a pirizzanok előkelői (maiores) sententiam tam bonam tamque salubrem diligenti retractione probaverant, primo quidem apud se in conclavi, deinde vero cum legatis et Paulicio ad plenum vigorem laxiori consilio firmaverunt, cum eisdem ad populum egressi... luculenti sermonis dulcetudine multo benivolencie captu eos de hoc verbo allocuti sunt. Mirum dictu quam subito, quam facili consensu omnia illis multitudo populi auditis primatum verbis in eandem sese convenienciam inclinaverit*.

²⁴ Helmoldi presbyteri Bozoviensis *Cronica Slavorum*. Ed. J. H. Schmeidler. In: M. G. H., *Cscript. rer. Germ.*, [XXXII], Hannover, 1937. lib. I, cap. 84, 159.: *Illic inter vetustissimas arbores vidimus sacras*

idézett részében az a gondolat, hogy a *dominus* hiánya és a liuticsok gyűlésének kollektív döntési eljárása között összefüggés áll fenn, élénken emlékeztet arra, amit Cesarcai Prokopios írt az antokról. Egy másik részlet, melyben Mersburg püspöke említést tesz a liutics harcosok gyűléséről, amit az 1017-es hadjárat ideje alatt hívtak egybe, újra Tacitus *Germánia* című művére emlékeztet.²⁵

A germán és szláv törzsekre vonatkozó források, ha összehasonlító módszerrel értelmezzük őket, kölcsönösen kiegészítik egymást, és lehetővé teszik egy olyanmind a kettőre érvényes összkép kirajzolódását, amely magába foglalja a társadalmi-politikai struktúrákat, társadalmi kötelékeket, értékeket, szokásrendet, sőt a pogány kultusz nagyon hasonló közösségi funkcióit is. Ám mindez így túl kényelmesnek tűnik. Kritikus éberségre ösztönöz, hogy a források rendkívüli módon egybehangzanak, dacára az etnikai és időbeli távolságnak – gondoljunk a Tacitus *Germániájá*t Herbord hagiográfikus művecskéjéről vagy Helmold *Chronica Sclavorum*jától elválasztó majdnem tizenegy évszázadra. Hogyan lehetséges, hogy a középkori német egyházi írók által bemutatott Szláv törzsi világ képe annyira hasonlít a Tacitus által leírt törzsi Germániához? Talán egy irodalmi modellel és szövegszármazékaival van dolgunk?

Nem erről van szó. A középkori Európa irodalmi kultúrájában Tacitus szinte ismeretlen volt. Az egyetlen középkori szerző, aki biztosan ismerte Tacitus *Germániájá*t, Fuldai Rudolf volt. A *Translatio Sancti Alexandri* első fejezeteiben szó szerint leírta, illetve átdolgozta Tacitus művecskéjének néhány részletét. Az átvételeket, átdolgozásokat nemrégiben Fabio Stok azonosította, továbbá megpróbálta a feltételezett tacitusi ihletés némi halvány nyomát is fellelteni Rudolf művében.²⁶ Azonban sem a nyilvánvaló átvételek, sem a feltételezett inspirációk nem arra vonatkoznak, amit Tacitus a törzsi gyűlésekről írt. Ilyen gyűléseket a *Translatio Sancti Alexandri* még csak nem is említ. Rudolf még a holdfázisoknak tulajdonított mágikus jelentőségről szóló híradást is – ami Tacitusnál arra a szokásra szolgál magyarázatként, hogy

*quercus, quae dicatae fuerant deo terre illius Proven, quas ambiebat atrium et sepes accuratio lignis constructa, continens duas portas (...) Illic omni secunda feria populus terre cum regulo et flamine convenire solebant propter iudicia. Ingressus atrii omnibus inhibitus nisi sacerdoti tantum et sacrificare volentibus, vel quos mortis urgebat periculum, his enim minime negabatur asilum. Vö. Tacitus, Germania cap. 12 (licet apud concilium accusare quoque et discrimen capitis intendere) és cap. 11 (a gyűlés megnyitásáról silentium per sacerdotes, quibus tum et coerenda ius est, imperatur). A papok úgy tűnik, a gyűlés helyét védő szent béke őrei voltak. Az Elmold által leírt kerítés nem erődítésként szolgált (maga a krónikás Gerold püspökkel és Ridagshausen apátjával együtt néhány óra alatt könnyedén lerombolta), hanem a szent béke terét határolta körül. Hasonló szerepet tulajdoníthatunk annak a kerítésnek, amely a Vita Lebuini antiqua (M. G. H., SS. XXX/2. cap. 6, 794.) szerint Marklóban a szász Allthing terét övezte; felháborodva a miszisionáriusnak a gyűlés közepén való megjelenésén és beszédén, a résztvevők *accurrerunt ad vicinam sepe, raptos sudas acuerunt, ut more suo lapidarent eum cum sudibus. Reversi giraverunt eum...* Egy kicsivel korábban, a gyűlés megnyitásakor, résztvevői *in unum conglobati fecerunt iuxta ritum in primis supplicationem ad deos, postulantes tuitionem deorum patriae suae, et ut possent in ipso conventus statuere sibi utilia et quae forent placita omnibus diis. Deinde disposito grandi orbe concionari coeperunt. Általában a szászok renovabant illi leges, praecipuas causas adiudicabant et, quid per annum essent acturi sive in bello sive in pace, communi consilio statuebant* (uo. cap. 4, 793.). A mencedék, melyet az Elmold által leírt kerítésen belül biztosítottak a bosszúállók által üldözött embercknek, nyilvánvalóan szorosan hozzátartozik a kultusz hely és a gyűlések szent békéjéhez, ennek a megfelelőjét találjuk meg a Lex Frisionumban, *Additio sapientum*, I. 80.: *Homo fridosus pacem habeat in ecclesia, in domo sua, ad acclesiam eundo, de ecclesia redeundo, ad placitum eundo, de placito redeundo.**

²⁵ Thietmari Cronicon lib. VI, cap. 25 és lib. VII, cap. 64. Vö. Tacitus, Germania cap. 7 (*effigiesque et signa quaedam detracta lucis in proelium ferunt*) és cap. 10 (jóslatok), és Procopius, Bell. Got. In: History of the Wars. Ed. H. B. Dewing. IV, London – Cambridge – Massachusetts, 1954. lib. VII, cap. 15, 268. és köv.

²⁶ Stok, F.: La Germania di Rudolf di Fulda. Rivista di cultura classica e medioevale, 35/1. 1993. 137-155.

a gyűléseket mindig meghatározott napokon, újholdkor vagy teliholdkor tartják – az eredeti szövegösszefüggésen kívül, kifejezetten a pogány babonákra vonatkoztatva vette át.²⁷

Nincs olyan jel, amelyből feltételezhető lenne, hogy Tietmar, Herbord vagy Helmold olvasta volna Tacitus *Germaniáját*, s ha közvetett módon – például Fuldai Rudolf útján – ismerték volna is, a *Translatió*ba fel nem vett szakaszokat nem ismerhették. Sőt Elmold azt állítja, hogy a wagrusok a törzsfő és a főpap vezetése alatt minden hétfőn (*omni secunda feria*) ítélező gyűlésre gyűltek össze. A kronológiai adat nyilvánvalóan hibás: a pogány szlávok nem ismerték az idő hét napos beosztását. Am az igen jól tájékozott krónikáiról egyébként hihető elbeszélésében ez a félreértés nagyon egyszerűen magyarázható. A szláv adatközlő nagy valószínűséggel a hold napjain tartott gyűlésekről beszélt, s a német pap, azt gondolván, hogy a *Montagok*ról van szó, emiatt a hétfő népnyelvi kifejezését szép egyházi latinra változtatta: *secunda feria*.²⁸ Egy ilyenfajta félreértés bizonyítja, hogy Helmold nem ismerte a germán népgyűlésekről szóló tacitusi megfigyelést: „*coeunt, nisi quid fortuitum et subitum incidit, certis diebus, cum aut incobatur luna aut impletur*”. Tacitus és Helmold között nem volt semmiféle irodalmi összefüggés; a Tacitus által leírt 1. századi germánok és az Helmold által leírt 12. századi szlávok körülményei között ellenben valós hasonlóság áll fenn.

A közhelyek hagyományozódásának hiánya arra engedne következtetni, hogy a germán és szláv törzsek szerveződésre vonatkozó antik és középkori források egybehangzó volta egyszerűen a barbár világ tényleges egyformaságát tükrözi. Ez nagyon egyszerűsítő állítás lenne. Tradicionális társadalmakról, orális kultúrákról van szó, s a róluk szóló, rendelkezésünkre álló írott tanúbizonyságok ettől az írásbeliséggel nem rendelkező világtól idegen nézőpontból születtek. Túl azon a – történész mesterségünk lényegéből fakadó – nehézségen, hogy át kell törni a saját és a vizsgálat alá vett kultúra különbözőségének falát, közrehat még a barbár Európa törzsi társadalmait és barbárokat nekünk bemutató antik vagy középkori szerzők között fennálló kulturális eltérés. Az írott források olykor meglepő összhangja nemcsak ugyanazt a valóságot tükrözheti, hanem a valóság értelmezésének ugyanazt a módját is a különböző forrásokban. Az antik vagy középkori szerzők mentális eszköztára, s különösen kulturális sztereotípiáik sokkal inkább kihatnak a barbárok ábrázolására, mint a források közötti feltételezett szövegátvételek.

Ha Herbord úgy írja le a pyrzyce-iek gyűlését, mintha Tacitust – akit egyébként nem ismert – akarná példákkal illusztrálni, ha Thietmar anélkül, hogy valaha is olvasta volna akár Tacitust, akár Prokopioszt, majdnem úgy beszél, mint Tacitus beszélt a germánokról vagy Prokopiosz az antokról, ez azt jelenti, hogy ezeket az egymástól térben és időben olyan távoli szerzőket egy közös kulturális minta kapcsolja össze. Nyilvánvalóan római mintáról van szó. Thietmar és Helmold jó fiai voltak az egyháznak, s éppen ezért Róma unokái. Mentális eszköztáruk a klasszikus műveltség örökségére nyúlik vissza. A középkori nyugat egyházi írói és antik elődeik ugyanazon kliséken keresztül szemlélték a *barbaricumot*; tehát a germán vagy szláv törzsi szervezett ugyanazon megnyilvánulási formái különös, egzotikus, figyelemre méltó jelenségeknek tűntek szemükben, s látszólag egységes képet alkotva jelennek meg előttük, amely talán elfedte a különbségeket.²⁹

²⁷ Tacitus, *Germania* cap. 11: *Coeunt, nisi quid fortuitum et subitum incidit, certis diebus, cum aut incobatur luna aut impletur; nam agendis rebus hoc auspaticissimum initium credunt*. Vö. *Translatio sancti Alexandri*. In: M. G. H., SS., II, 675.: *Quomodo autem (Saxones) certis diebus, cum aut incobatur luna aut impletur, agendis rebus auspaticissimum initium crediderint, et alia innumera vanarum superstitionum genera, quibus implicati sunt, observaverint, praetere*.

²⁸ Modzelewski, K.: *Omni secunda feria*. Księżcowe roki inicporozumienia wokół Helmolda. In: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*. Ed. Z. Kurnatowska. Wrocław, 1996. I. 83–88.

²⁹ Félek, hogy a kulturális jelenségeként felfogott klisék és a kizárólag irodalmi jelenségként felfogott *topoi* közötti jelentéskülönbséget nem vették kellőképpen figyelembe a barbárokról és a pogányságra vonatkozó római-keresztény források értékelésekor. Az e forrásokkal szemben megnyilvánuló túlzottan szigorú állásfoglalás mögött az a hallgatólagos ontológiai előfeltevés látszik megbújni, mely szerint az

Még a *leges barbarorum* sem mentesek ettől a kulturális hatástól. A jogi normák átmenete a szájhagyomány szférájából az írás és a királyi hatalom világába – mint ahogy Stefano Gasparri helyesen rámutatott – lényeges változást jelent.³⁰ Az ősi szokások első kodifikátorai kétségkívül nem törvényhozókként jelentek meg, de alapjában véve nagy változást hoztak, és írásba foglalva népeik ősi jogi hagyományát egyben civilizálni is igyekeztek azt. Egy-egy királyi kodifikáció hozzájárult a szóbeli törvények barbár örökségének Róma kulturális örökségébe való beillesztéséhez.³¹ Emiatt szükségképpen a római kultúrán nevelkedett római szerzők és középkori utódaiak szemével nézzük a germán és szláv törzseket. Nem távolíthatjuk el a források szűrőlencsáját; mindig számolnunk kell velük, anélkül azonban, hogy az önkényes intuíciónk fogságába esnénk.

A barbár társadalmak és kultúrák *interpretatio romaná*jának uniformizáló jellege nem kerül ki a jelen történetírásból sem. Geary rövid mondatban előadott fordulata – „the Germanic world was perhaps the greatest and most enduring creation of Roman political and military genius”³² – jól kifejezi a barbár világ egységes sémájával szembeni bizalmatlanságot, az általánosítás helyett inkább a sajátosságok meghatározására való törekvést. A sajátosságok megragadására irányuló kísérletek azonban rendre azzal végződnek, hogy kiemelik azoknak a történeti feltételeknek a különbözőségét, amelyek között a különböző törzseknek a római birodalomba vagy a birodalom örökségének övezetébe való beilleszkedése végbement.³³ Ez a legmegfoghatóbb és talán a legfontosabb elkülönítő tényező, de bizonyosan nem az egyetlen. Azonban mielőtt a civilizáció és az állam küszöbén a tényező hatni kezdett volna, a különböző barbár törzsek társadalmi-politikai struktúrái valószínűleg nagyon hasonlítottak egymásra, még ha nem is voltak annyira egyformák, mint azt a források szematikus tanúságai sugallják. Az igazán mély különbségek később keletkeztek, amidőn az egyes barbár népek különböző időpontokban, különböző körülmények között, meglehetősen egyenlőtlen helyzetben beléptek vagy bekebeleztek a római örökség körébe, vagy csak eltűntek annak befolyását. A Schlesinger által javasolt rendszerezést – római Germánia, germán Germánia, szláv Germánia – ebből a perspektívából kellene újragondolni és átformálni.

III.

Walter Schlesinger tipológiája azon alapul, hogy különbséget tesz a barbárok római örökségbe való belépésének különböző modelljei között, és ez a történelmi szempont az egyik érdeme. Am a kiváló német tudós által használt terminológia bizonyos etnocentrikus bezárkózás veszélyével jár. Ugyanis ha a római Germánia fogalma nem is érthető félre, a germán Germánia és a szláv Germánia felfogása kétértelműséggel terhelt.

Egyrészt a szászok, másrészt az obodritok vagy liuticsok között kétségkívül van etnikai különbség; de a nyugatról jövő hódítás előtti törzsi szervezettük és az a hódítást követő

irodalmon kívül nem létezik semmi. Ezzel kapcsolatban lásd – hogy csak egy példát idézzünk a sok közül – Dieter Harmening igen alapos és briliáns művét: *Superstitio. Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Berlin, 1979., de megjegyznek ezzel Fiorella Simoni erre vonatkozó megfigyelései is: *I testi catechistico-omiletici del primo medioevo negli studi storico-religiosi ed antropologici europei tra XIX e XX secolo: l'esempio del De correctione rusticorum di Martino di Braga*. Bull. Ist. stor. italiano, 92. 1985/86. 56-98., és Rudi Künzle nézeti is: *Paganisme, syncrétisme et culture religieuse populaire au haut Moyen Age. Réflexions de méthode*. Annales ESC, 47. 1992. n. 4-5. 1055-1069.

³⁰ Gasparri, S.: La cultura tradizionale dei Longobardi. Struttura tribale e resistenza pagana. Spoleto, 1983. 94. és köv.

³¹ Modzelewski, K.: Legem ipsam vetare non possumus. Królewski kodyfikator wobec potęgi zwyczajów. In: *Historia, idee, polityka*. Księga dedykowana Janowi Baszkiewiczowi. Warszawa, 1995. 27.

³² Geary, P. J.: *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*. New York – Oxford, 1988. VI.

³³ Cingolani, S. M.: *Le storie dei Longobardi. Dall' Origine a Paolo Diacono*. Roma, 1995. 16. és köv.

átalakulások annyira másfélék lettek volna, hogy vajon beszélhetünk-e két különböző világról? Szerintem ez nem valószínű. Inkább azt mondanám, hogy a Rajna és az Elba közötti germán Germánia, és az Elba és az Odera között elhelyezkedő szláv Germánia, melyek törzsi szervezetei már eddig is nagyon hasonlítottak egymásra, később mind beolvadtak a római Germániába.

A türingek, alemannok, bajorok, frízek és szászok számára ez volt a frank hódítás nyilvánvaló jelentősége. Ellenben ami a szláv Germánia részéről a római Germániába való beolvadását illet, látszólag ellentmondásosnak tűnhet, mivel az ő meghódítói a frankok által korábban meghódított németek voltak. A 12. század második felében, mikor a szász hercegség végérvényesen bekebelezte az obodritokat, már senki nem mondhatta, hogy Oroszlán Henrik *in partibus orientalium Francorum* herceg. Ennek ellenére vitathatatlan a posztkaroling kontinuitás, és nem csak azért, mert a szász vagy általában a német uralkodó osztály jó része a frank arisztokráciától származott. A Karolingoknak a nehézségek és az ellenállás ellenére sikerült ráerőszakolniuk a meghódított germán népekre a frank Gallia társadalmi rendjét, állami és egyházi struktúráit, sőt értékrendjét is. Miután hasonult a modellhez, tehát a Karoling birodalom utódává vált, a Német Királyság a hercegségeivel és grófságaival együtt a római civilizáció ugyanezen örökséget kényszerítette rá a szorbokra, luzitánokra, velétekre és obodritokra. Schlesinger terminológiájával élve azt mondhatnánk, hogy a római Germánia a germán Germánia közvetítésével kebelezte be a szláv Germániát. Ebből következik, hogy az így beolvasztott *barbaricum* a Karoling rendhez hasonulást, ami a földművelő világnak a földesúri hatalom alá rendelődsét és a feudális rend elterjedését hozta magával. A törzsi arisztokrácia kétségkívül jelentős örökölt javakkal rendelkezett, amennyiben a vezető szerep biztosította számára a zsákmány nagy részét, belcérte az állatokat és a szerencsés hadjáratok során foglyul ejtett embereket is. Ennek ellenére a törzsi társadalomban a nemzeti vagyonok agrár- és demográfiai struktúra margójára szorultak. A hagyományos, szokáson alapuló szabályok, a rokoni és a szomszédsági közösség kollektivisták szervezete, a jogszolgáltatás sajátosságai, a katonai és politikai szerkezet hathatós védelmet biztosítottak a szabad harcosok népének bármiféle, családi tulajdonuk vagy személyes szabadságuk elleni merénnyel szemben. A nemesi vagyonok a *Gemeinfreie* által szabadon hagyott földeken keletkeztek, rabszolgák és megváltott félszabad elemek (*liti, smardi*) hasznosították és művelték azokat, néhány, a társadalom szélére szorult szabad szerény közreműködésétől kísérve. A szabad birtokosokból álló nép túlnyomó többsége távol maradt az arisztokrácia földvagyonától.

A római Germániában a barbár származású uralkodó rétegek teljesen vagy jelentős részben birtokba vették a nagybirtokok korábban is létező szerkezetét. Ez a struktúra igen gyorsan a vizigót, a burgund, a frank, a langobárd arisztokrácia társadalmi uralmát meghatározó alapzattá vált. A közhatalom elégtelensége, különösen a frank királyságban, arra ösztönözte a vezető osztályokat, hogy az orvoslást, illetve a pótszert a vazallusi rendszeren, feudumokon, beneficiumokon alapuló kötelékekben keressék. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az a személyeket és a dolgokat szorosan egybefűző kapcsolatrendszer, amely a germán *trustis* hagyományára nyúlt vissza, de a földesúri hatalom átengedésével adott viszonzást, ott érelődött meg, ahol a frank és a gallorómai társadalmi környezet találkozott.³⁴

A frank arisztokrácia igyekeztén a későbbiekben meghódított területeken is ugyanazokra az alapokra építeni uralmát, a Rajnán túli népekre is a földesuraság és hűbéri kötelék szervezését kényszerítette. A tradicionális társadalmak ellenállását, melyeket említettünk, néhány évtized leforgása alatt legyőzték, köszönhetően a frank állam túlerőjének, mely ott állt annak az új vezető osztálynak a háta mögött, ami egyébként magába olvasztotta a győztesekkel együttműködni kész helyi arisztokrácia egy részét is.

³⁴ Lásd: Tabacco; Bloch, Marc: La société féodale. La formation des liens de dépendance című klasszikus művén túl (Paris, 1939.) ebben az összefüggésben megemlítendő még: Boutruche, R.: Seigneurie et féodalité. I. Paris, 1959.

Ennek az átalakulásnak az igazi vesztese azonban a szabad nép volt, a *frilingek*; ezt nagyon világosan elárulja Nithardnak a szászországi *stellinga*-felkelésről szóló elbeszélése. Miután leírja, hogy a szászok három társadalmi osztályra: *edelingi-nobiles*, *frilingi-ingenuiles*, *lazzi-serviles oszlanak*, a krónikás azt állítja, hogy Lotthár, nyilvánvalóan lázadást szító célzattal, „in Saxoniam misit, frilingis lazzibusque, quorum infinita multitudo est”, megengedvén nekik, hogy visszatérjenek régi szokásaikhoz. Ennek következtében a *frilingek* és a *lazzok* felázadtak, s majdnem minden földesurat kiűzték Szászországból („dominos e patria pene pulsos”).³⁵ Az *edelingek*, vagyis a fentebb említett szász nemesek most eltűnnek a képből; kétségkívül azért, mert a frank arisztokrácia mellett ők is az országból szinte teljesen kiűzött *dominusok* csoportjába tartoztak. A *stellinga*-felkelés így Nagy Károly unokájának szemében egy társadalmi konfliktus, sőt egyenesen mondhatni: osztályharc gyűlöletes formáját ölti.

Figyelemmel kell lennünk arra, hogy a *litzek* (*lazzok*) osztálya általában egy, a rabszolgát félszabaddá tevő részleges megváltás útján alakult ki.³⁶ Valószínűtlennek tűnik, hogy az utóbbiak alkották volna a vidék népességének meghatározó részét, hacsak nem feltételezzük, hogy a barbár törzsek a rabszolgatartó társadalom jellemzőivel bírnak. Az *infinita multitudo* kifejezés, amellyel Nitard együttesen illette a *frilingeket* és a *lazzokat*, tehát nem tarthat vissza attól, hogy az előbbieket túlsúlyát vélelmezzük. Maga a felkelés és a nagyon jól tájékozott kortárs forrás jelzik, hogy alig negyven évvel a frankok szászok feletti döntő győzelme után a szabad nép társadalmi rangvesztése olyan méreteket öltött, amely lázadáshoz vezetett. Ugyanis a 9. század közepe körül a királyi oklevelekben egyre gyakoribbá válnak a földesúri bíraskodásra való utalások nemcsak a *litzek*, hanem az *ingenuusok* felett is. A földesurassági és a bannum uralma alá került – tehát gazdasági függetlenségüktől és a megszokott közösségi igazságszolgáltatáshoz fűződő közvetlen kapcsolattól megfosztott, s ezek nélkül a személyes szabadság egyéb sajátságait is elvesztő – *frilingek* megszokott jelenséggé váltak. Az ősi *Gemeinfreie* társadalmi hanyatlásához, a földbirtokosi hatalom elterjedésén túl, hozzájárult a katonai szervezet feudalizálódása is, ami miatt eltűnt a *friling* és harcos hagyományos azonossága. Négy vagy öt évtized alatt a frank uralomnak sikerült végérvényesen átfőrmálni Szászország társadalmi képét.

A következő századokban a német vezető osztályok befolyása révén lényegileg hasonló átalakulásra került sor a szláv világ nyugati széléin. A Karoling, tehát római kultúra örökségét keletre áthelyező terjeszkedési láncolat során Schlesinger germán Germániája vállalta magára a korábban a római Germánia által betöltött szerepet. Igaz, az Elba és Odera között élő szláv népek beillesztése nem azonos időben és módon zajlott. A szorbokat és Lusziac törzseit már I. Ottó idejében leigázták, ám a velét-liuticsok és az obodritok a 983-84-es és az 1066-os győzedelmes felkeléseknek köszönhetően a 12. század közepéig megőrizték függetlenségüket és hagyományos társadalmi rendjüket. Azonban ezekben a felkelésekben nem a lecsúszóban lévő földművelő rétegek szegültek szembe az idegen uralommal, mint Szászországban a *stellinga*-felkelés idején, hanem a hagyományos politikai és katonai berendezkedésük szerint élő, saját arisztokráciájuk által vezetett, saját szentélyei és papjai körül tömörülő teljes törzsi közösségek.³⁷ Egy szóval egy törzsi, pogány felszabadító mozgalommal van dolgunk, mely képes volt arra, hogy lerázza a németek pusztán politikai jellegű fennhatóságát, véget vessen az adófizetésnek, továbbá megölte vagy elűzte a hittérítőket még mielőtt az ellenfél szétrombolta volna a liutics és obodrit törzsek politikai-katonai szerveztét.

Am a 12. században, amikor ezek a népek véglegesen német uralom alá kerültek, a helyi arisztokrácia gyakorlatilag nem lépett át az új uralkodó osztály soraiba. A vezető réteg túl-

³⁵ Nithardi Historiarum libri IIII. In: M. G. H., SS., II, lib. IV, cap. 2, 668-669.

³⁶ Ebből a szempontból tanulságos Rothari 224. fejezete, vö. Edictum Rothari 64.

³⁷ Wachowski, K.: Słowiańszczyzna Zachodnia, Poznań, 1950. 122-126.; Łowmiański, H.: Polczatki Polski. V. Warszawa, 1973. 267. és köv., 272. és köv., 281., 298. és köv. és 306-309.; Labuda, G.: Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachodniej. Poznań, 1964. I. 205-246., 270-275., 281-286., 294. és köv. és II. 160.

nyomóan germán származása pedig szintén a nyugati modell szerinti átalakulást segítette elő. Ezekre a területeken is győzedelmeskedett a földesúri hatalmon, hűbériségen, immunitáson, területi uralmon alapuló rend. A római örökséget hordozó Karoling típusú berendezkedés a későbbi hódítások nyomán érkezett a szláv Germániába.

IV.

A szláv világ nagyobbik része és a germán világ egy talán távol eső, ám bizonyosan nem elhanyagolható szeglete kimaradt a frank és német terjeszkedésből. Ezekre a területekre egyáltalán nem érkeztek s főleg nem alkottak uralkodó osztályt a Nyugat-Európából származó, legalább közvetett módon római örökséget hordozó hódítók. A magyar invázióknak, hiába tudta elnyomni a szláv népesség korábbi társadalmi berendezkedési formáját, korántsem voltak a frank vagy német terjeszkedéshez hasonlítható hatásai. Amikor a szláv Magyarország a források fényénél előbukkan a homályból, igen hasonló képet mutat a szláv Szlavia szomszédos államaival: Csehországgal és Lengyelországgal.³⁸

Igaz, e 10. században Közép-Kelet Európában létrejött új államoknak a barbár uralkodói érzékelték Quedlinburg és Magdeburg ellenállhatatlan kulturális vonzerejét, ahonnan a kereszténységet kapták, és ahonnan viselkedésmintákat, az udvar vagy a területi adminisztráció megszervezéséhez jól használható példákat vették. De külföldről mintákat kapni vagy pedig elcsenvedni egy kívülről kikényszerített átalakulást, nem ugyanaz. Ugyanebben az időszakban a kialakulóban lévő orosz állam fejedelmei és vezető csoportjai Bizánc hasonlóan ellenállhatatlan vonzerejét érezték, s emiatt Konstantinápolyból kapták a kereszténységet, az első püspököket, művelődési mintákat és így tovább. Mai távlatból nézve a latin és a bizánci kereszténység közötti megoszlás nem véletlenül tűnik fontos történeti következményekkel terhessnek. Ennek ellenére úgy gondolom, igazat kell adnunk Szűcs Jenőnek: a 13. századig ezeknek a barbár társadalmaknak és államoknak szerkezetileg sokkal több egymással hasonló közös vonása volt, mint amennyi közös vonása lehetett volna Esztergomnak, Gnicznónak vagy Prágának Rómával, vagy a másik oldalon Kijevnek Bizánccal. A magyar tudós szerint „Ezen még az a tény sem változtatott sokat, hogy az intézményi keretek nyugati vagy bizánci vetetűek voltak, annál kevésbé, mert a kijevi állam legalább annyira normann hatásokat is abszorbeált, mint bizánciakat. A közös nevező abban állt, hogy a történelmi váltás elemi erejű sodrása mindenütt hatalmas súlytöbbletet biztosított az uralkodói hatalomnak az egyelőre meglehetősen amorfi társadalmak felett ...”.³⁹

A hetvenes és nyolcvanas évek lengyel, csehszlovák és magyar történetírásában valóban kitarotán hangoztatták, hogy a Piastok, a Přemyslek és az Árpádok államainak társadalmi, gazdasági, politikai felépítése igen hasonló, különösen a 10-12. században, szembeállítva az állam erős szerepét és arisztokrata jellegüket a nyugati hűbéresi berendezkedéssel. A szovjet történetírásban szintén megjelent néhány hasonló, a Kijevi Ruszra és az északi országokra vonatkozó észrevétel.⁴⁰ Nyilvánvaló a különbség e problémafelvetési mód és az egyetemes

³⁸ Krzemińska, B. – Trestík, D.: Hospodarské zklády raně středovekeho statu ve střední Evropě (Cechy, Polsko, Uhry v 10-11 století). Českoslov. Čas. Hist., 27. 1979. 113-129.; a német változat: Krzemińska, B. – Trestík, D.: Wirtschaftliche Grundlagen des frühmittelalterlichen Staates in Mitteleuropa (Böhmen, Polen, Ungarn im 10.-11. Jh). Acta Poloniae Historica, 11. 1979. (a továbbiakban: Krzemińska – Trestík); Szűcs, J.: König Stefáns Institutionen – König Stefáns Staat. In: Szűcs: Nation und Geschichte. Köln, 1981.; Kucera, M.: Slovensko po padě velkej Moravy. Bratislava, 1974.

³⁹ Szűcs, J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Szűcs) 55-56.

⁴⁰ Buczek, K.: Głos w dyskusji nad początkami państwa polskiego. Kwartalnik Historyczny, 67. 1960. n. 4. (a továbbiakban: Buczek 1960.) 1094-1102.; Łowmiański, H.: Początki Polski, I. Warszawa, 1967. 496. és köv. és IV. Warszawa, 1970. 116. és 130.; Trestík, D.: K socialní struktuře přemyslovských Čech. Kosmas o knížecím vlastnictví pudy a lidi. Českoslov. Čas. Hist., 19. 1971. 559-564.; lásd: Krzemińska – Trestík; Makkai, L.: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica Academiae Scient. Hung., 16. 1970.;

társadalmi-gazdasági formációkhoz – köztük a feudalizmushoz – szorosan kötődő marxista vulgáta kánonja között. De 1970 körül egy ilyenfajta véleménykülönbség súlya már nem volt ugyanaz, mint korábban lett volna. Ki kell viszont emelni az állam és a polgári társadalom vagy a közösség és az egyén között fennálló ellentét iránti különleges érzékenységet, mely annyira kézzelfogható Szűcs Jenő előbb idézett tanulmányában vagy Aron Gurevics briliáns könyvében.⁴¹ Ennek az érzékenységnak, ami nagyon is jellemző vonása annak a szellemi légkörnek, mely a kommunizmus alkonyán a liberális-demokrata értékek felemelkedését mozdította elő, kutatásaink során fontos rávezető szerepe volt.

Bocsáttassék meg nekem ez az értékelméleti szemléletű hangvétel, mely ugyanakkor önmegreflexió is. Teljesen világos, hogy a heurisztikus ösztönzés említésének semmi köze az igazoló eljárásokhoz. Talán mégis megéri a fáradságot, hogy megmagyarázzuk fiatalunk akkori légköre és a kutatás között fennálló összefüggést, nem polemikus célzattal, mint mikor valaki azzal áltatja magát, hogy kulturális hátszágát leleplezve leküzdi az ellenfelet, hanem a saját önbecsülésünk miatt. Bárhogy is legyen, amit Karol Buczek, Dušan Trešák vagy jómagam írtunk az úgynevezett fejedelmi jog rendszeréről, még mindig kiindulási pontot jelent, a legújabb tanulmányok számára is.

Anélkül, hogy elhanyagolnánk a keleti szlávok vagy Skandinávia sajátosságait, ahol a vikingek tevékenysége hozzájárult a szabad ember társadalmi helyzete és a *thingek* figyelemre méltó fontosságának kialakításában, valóban közös nevezőre lehet hozni a svéd vagy norvég, orosz, lengyel, cseh, magyar helyzetet. Mint közös elemet, továbbra is fenntartom, nem is annyira a fejedelemség az arisztokráciára nehezedő – egyébként vitathatatlan – túlsúlyát, mint inkább a római kultúra bármiféle örökségének hiányát úgy a köznép, mint az uralkodó osztályok hagyományaiban. Igaz, hatásokról beszélhetünk; a magasabb kultúra vonzereje már egy ideje érezhető volt, de mintái, még ha utánozták is őket, idegenek maradtak. Európa keleti részén sem a földművelő rétegek – mint Itáliában, Galliában vagy Spanyolországban –, sem az uralkodó osztály – mint a frankok által uralt Szászországban vagy a szászok által uralt Mecklenburgban –, semmilyen élettapasztalattal nem bírt a római fajtájú intézmények által tagolt és elrendezett társadalomról. Európának ezen a részén a barbár államok a hagyományos társadalmakra támaszkodtak, a politikai struktúrákat a törzsszel helyettesítették.

Egyik ilyen kialakulófélben lévő állam vezető osztálya sem rendelkezett a földesúri hatalom egy, már korábban is létező szervezetével, s nem is voltak abban a helyzetben, hogy egyhamar létrehozzák azt. A 12. századi Lengyelországban – az állam súlyos szerkezetének nyomása révén a társadalom végleges osztályokra tagolódása ellenére – a világi arisztokrácia és maga a fejedelemség földbirtokjai még mindig az akkori betelepített övezetre és a rabszolgák vagy a társadalom peremére szorult *aratores* munkacéjére szorítkoztak. Igaz, a korábbi időszakénál gazdagabb hadizsákmány, tehát a *captivák* nagyobb beáramlása, csakúgy mint a fejedelemség szorosabb ellenőrzése a meg nem művelt földek felett, elősegítették a földvagyó-

Modzelewski, K.: Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego, X-XIII w. Wrocław, 1975.; Modzelewski: Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. Wrocław, 1987. (a továbbiakban: Modzelewski 1987.); jobban hozzáférhető változata: Modzelewski: L'organizzazione dello stato polacco. 557-596.; Bardach, J.: La formation et les structures de l'État polonais jusqu'au XII siècle. In: Gli Slavi occidentali e meridionali I. 201-245.; Russocki, S.: Le limes carolingien – confin des systèmes du pouvoir et de la domination. In: Quaestiones Mediaevi Aevi, III. Warszawa, 1986.; Russocki: Figuré ou réel: le féodalisme centralisé dans le centre-est de L'Europe. Acta Poloniae Historica, 66. 1992. 37. és köv.; Gurevič, A. J.: Svobodnoje krest'janstvo feodalnoj Norvegii. Moskva, 1967. (a továbbiakban: Gurevič 1967.); Gurevič: Problemy genezisa feodalizma v zapadnoj Europie. Moskva, 1970.; Kizilov, J. A.: Predposylki perekhoda vostočnogo slavianstva k feodalizmu. Voprosy Istorii, 1969. n. 3. 97. és köv.; Frojanov, I. J.: Kijevskaja Rus. Očerki socialno-politiceskoj istorii. Leningrad, 1980. Zientara, B.: Die Bauern in mittelalterlichen Polen. Acta Poloniae Historica, 57. 1988. 5-42.

⁴¹ Szűcs 21. és köv.; Gurevič, A. J.: Kategorii srednevekovoj kultury. Moskva, 1972.

nok gyarapodását; de a számszerűleg túlsúlyban lévő *rustici-possessores* és földbirtokaik kívül maradtak bármilyen földesúri hatalom keretein.

Egy archaikus jellegű agrárszerkezet ilyen tartós fennmaradása feltételezi a földművelő népesség hathatós védelmét a szolgaságba döntés és a kisajátítás ellen – még a törzsi szervezeten az állammal való helyettesítés után is. Ennek kapcsán a földművelő közösségek kiemelkedő szerepével kell számolnunk: ilyen Lengyelországban az *opole* (= *vicinia*), Csehországban az *osada* (= *vicinia*), a Kijevi Ruszban pedig a *verv* vagy a *mir*. A monarchia e paraszti közösségek kötelező, ugyanakkor hagyományhű közreműködésével volt képes uralkodni az országon. A kollektív önvédelem vagy a jogvitáknak a szomszédsági körben való eldöntésének ősi szokása az államigazgatást segítő kötelezettségekké váltak. A fejedelem és tisztviselői kezében összpontosult a parancsolás, az ítélkezés és az elnyomás hatalma, miközben a helyi közösségekre maradt, hogy felmutassa, elfogja és átadja a bűnöst vagy gyűlést tartson, hogy az idősek vallomásával a kollektív emlékezetet a hatóságok rendelkezésére bocsássa. E kötelezettségük elhanyagolása esetén a szomszédok összecsége kollektív felelősséggel tartozott az ismeretlenek által elkövetett bűncselekményért vagy a vénnek (*seniores vicini*) téves tanúságtételért. A kollektív büntetés kockázata ellenére nyilvánvaló, hogy a *vicinia* közkötelezettségeit, bármennyire nélkülözhetetlenek voltak is az állam működése szempontjából, nyílt ellenszegülés esetén nem lehetett kikényszeríteni. Ki kell emelnünk, hogy a földművelő közösségek a rend fenntartásán és a közösségi jogszolgáltatáson mint lényegükhöz szorosan hozzátartozó kötelezettségeken kívül minden helybéli lakosnak biztosították a megművelhető föld birtoklását és az *allmenda* hasznélvezetét. Az állam nem törhetett brutális módon a nép személyes és valóságos jogai ellen, mert nem lehetett meg a helybéli közösségek együttműködése nélkül; különben saját magát megvakítva tehetetlenségre kényszerült volna.⁴²

A vezető csoportok tehát egy sokkal könnyebben járható, ám közvetett úton hajtották uralmuk alá a földművelő népet: az államon keresztül. A *militések* kisebbségben lévő rétegének megteremtésével a szabadok nagyobb része a *militián* kívül rekedt, és *more rusticano*, vagyis különböző mezőgazdasági termékek szolgáltatásával és alacsonyabb rendű szolgálatokkal kellett szolgálnia a monarchiát. Így alakult ki a *rustici* számbelileg túlsúlyban lévő osztálya, melyet nem valamiféle földesúri hatalom, hanem a monarchiát megillető törzsi jellegű kötelezettségei határoztak meg és soroltak osztályba.⁴³ E szolgáltatások egy része a fejedelmi udvart illetve, beleértve az itt csoportosuló méltóságviselőket és az oldalukon álló *élite* harcosait is, a másik része ellenben az egyes területi körzetekben a közös jogszolgáltatással, adóbehajtással és a katonai parancsnoksággal megbízott *comites*nek járt. Az irányítói tevékenység gyakorlásáért járó jövedelem és a felemelkedés, ami a harcosoknak a fejedelem nevében való vezénylésével és a jogszolgáltatással járt, valószínűleg jóval többet ért, mint amennyit az előkelők saját földbirtokai jövedelmeztek volna.⁴⁴

Az előkelők javaikat egyébként nem hűbérként vagy beneficiumként kapták. Az ősöktől örökölt vagy a fejedelem által adományozott föld allodiális birtok volt, míg a *proventus officii*it, az államigazgatási tevékenység ellátásáért juttatott adójövedelmet magával a megbízatással nyerték vagy veszítették el.

Általában megállapítható, hogy a nemesi származás predesztinált a vezető szerepre. Az *ignobiles* masszív, az előkelő családok rovására történő előrelépése elégedetlenséget szíthattott. Ennek ellenére senki nem vitatta a fejedelem ama előjogát, hogy kinevezze és elmozdítsa a tisztségek viselőit, úgyhogy az igazán jelentős jövedelemhez jutás lehetősége és az egyénnek

⁴² Modzelewski 1987. 160-192.; Modzelewski: L'organisation de l'opole (vicinia) dans la Pologne des Piasts. Acta Poloniae Historica, 57. 1988. 43-76.

⁴³ Modzelewski 1987. 62-127.

⁴⁴ Buczek, K.: Uposażenie urzędników w Polsce wczesnofeudalnej. Małopolskie Studia Historyczne, 5. 1964. n. 3-4. 55-87.

a vezető réteg kebelében elfoglalt pozíciója nagymértékben függött az uralkodó kegyétől, illetve a kegy elvesztésétől. Ez magyarázza a fejedelem előkelők feletti hatalmát: a jelenséget Freisingi Ottó csodálkozva említi ki a magyar államszervezetről és politikai szokásokról írt kommentárjában.⁴⁵ Kelet-Európa barbár államainak despotikus vagy inkább arisztokratikus jelenségei látszólag ellentmondásos módon abból származtak, hogy nehézségek adódtak a szokások, a rokoni és helybeli közösségi tudat által szilárdan védett vidéki népességnek a földesúri hatalom alá kényszerítésében.

Európa eme részén még az egyház javadalmazásának is alkalmazkodnia kellett a nép, az állam és a vezető osztályok közötti kapcsolatok rendszeréhez. 1100 körül Magyarországon az egyes vármegyék székhelyén összegyűjtött teljes jövedelmet *de tributis et vectigalibus*, előre megállapított arányban osztották el: a püspök ebből a tizedik részt vette el, a maradék kilencből három illette a *comes*-t és hat a királyi udvart.

Az 1136-os gnieznói bulla elárulja, hogy a püspökök Lengyelországban is minden területi körzet székhelyén egytized részt vettek el a néptől beszedett különböző termékekből, amennyiben ezek a monarchiának járó adószolgáltatások voltak. Oroszországban is hasonló szokás volt érvényben abban az időben. Ugyanúgy 1136-ban Rosztiszláv, Szmolenszk hercege hercegsége kilenc kerületében (*pogozty*) pontosan megállapította az éves adószolgáltatás (*dan*) teljes összegét, hogy kiszámítsák belőle a Szmolenszk püspökének járó részt. 1130-ban Csehországban is megemlíti – *decima marca annui tributi* elnevezéssel – az egyháznak járó fizetést.⁴⁶

Am a fenti gyakorlatra utaló első célzás a szláv Germániából származik. 971-ben I. Ottó Meissen püspökének juttatta a Luzsice szláv népességétől főként természetben beszedett adót. A püspöknek el kellett vennie belőle az öt megillető tizedrész *„antequam comes earumdem regionum partem sibi a nobis concessam auferat atque distribuatur”* pontosan úgy, ahogy Magyarországon is eljárak.⁴⁷ Az épphogy leigázott szláv környezetben a német uralom első lépései nem különböztek a gnieznói, prágai, esztergomi, kijevi vagy szmolenszki barbár fejedelmek eljárásmodjától. De a germán birodalomban a világi tisztségviselőknek és az egyháznak adott földbirtokadományok fokozatos előretörésével, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a király hatalma alá vetett népesség egészétől beszedett adó fokozatos eltűnésével gyorsan megváltoztak a dolgok. Keletebbre ellenben a volt közösségi kötelezettségeknek

⁴⁵ Ottonis episcopi Frisingensis Gesta Friderici I imperatoris. In: M. G. H., SS., XX, 369: *At omnes sic principi suo obsequuntur, ut unusquisque ne dicam manifestis illum contradictionibus exasperare, sed et occultis susurris lacernare nefas arbitretur. Hinc est, ut, cum predictum regnum per LXX vel amplius divisum sit comitatus, de omni iustitia ad fiscum regium duae lucris partes cedant, tertia tantum comiti remaneat... Quod si aliquis ex comitum ordine regem vel in modico offenderit, vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infime conditionis lixa, a curia missus eum licet satellibus suis stipatum, solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa tormentorum genera trahit. Nulla sententia a principe, sicut apud nos moris est, per pares suos exposcitur, nulla accusato excusandi licentia datur, sed sola principis voluntas apud omnes pro ratione habeatur.* Norvégiában az adójövedelmek elosztásának ugyancsak elve érvényesült, vagyis két rész járt a királynak, egy a jarloknak; A 13. századi hagyomány (Heimskringla, Harald Schönhaar, c. 6) a széphajú Haraldnak tulajdonítja a szabály elrendelését: vö. Buisson, L.: *Formen normannischer Staatsbildung*, 9-11. Jahrhundert. In: *Studien zum Mittelalterlichen Lebenswesen*. (Vorträge und Forschungen, V.) Lindau – Konstanz, 1960. 96.; Gurevič 1967. 93. és köv.

⁴⁶ L. Závodszy: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904.; *Decreta Colomani regis*, lib. I, cap. 25, 186. és cap. 78, 193.; vö. *Decreta sancti Ladislai regis*, lib. III, cap. 13, 177. és cap. 20, 178.; *Codex diplomaticus Maioris Poloniae*. Ed. T. Zakrzewski. I. n. 6, a. 1136.; *Smolenskije Gramoty XIII-XIV vekov*. Ed. T. Samnikova – V. Lopatin. Moskva, 1963. 75-80. (az oklevél keltezését A. Poppe állapította meg: *Fundacja biskupstwa smoleńskiego*. *Przegląd Historyczny*, 57. 1966. n. 4, 538-555.); *Codex diplomaticus Bohemiae*. Ed. G. Friedrich. Praha, 1904. n. 111, a. 1130.

⁴⁷ *Codex diplomaticus Silesiae*. Ed. K. Maleczynski. I. Wrocław, 1956. n. 1.; vö. M. G. H., *Dipl. Regum et imperatorum Germaniae*. I. Hannover, 1879-1884. n. 76. és 105.

a földesúri hatalomra való átszállása rengeteg akadályba ütközött, nemcsak a paraszti világban, hanem még az uralkodó osztály kebelén belül is.

Az úgynevezett *ius ducale* (vagy *ius regale*) alapján a monarchiának járó *more rusticano* szolgáltatott adókötelezettségek tekintélyes együttest alkottak, és kevés lehetőséget hagytak arra, hogy az esetleges földbirtokos további haszonra tegyen szert. Másrészt a parasztok többsége a rabszolgák kivételével a fejedelem és kerület helytartóinak közös jogszolgáltatása alá tartozott. A *rustici* jó része, öröklött tulajdonként őrizve meg az ősök földjét, nem volt alávetve másnak, csak a közösségi igazságszolgáltatásnak és a hercegi jogon járó kötelezettségeknek. Ahhoz, hogy a monarchia hatalmát a földesúréval helyettesítsék, nem lett volna elég, hogy a fejedelem valamelyik világi vagy egyházi hatalmasságnak némi „földet ajándékozzon a rajta élő emberekkel”. Át kellett ruházni a földesúrra a fejedelmet és tisztviselőit megillető előjogok legalább egy részét; vagyis immunitást adományozni.

Nyugati mintákra hivatkozva elsőként az egyház kérelmezte ezt. De Európa keleti részén az immunitás elterjedése az uralkodó osztály fontos államigazgatási tisztségek köré szerveződött világi részének nehezen leküzdhető ellenállásába ütközött. Az immunitás által megszüntetett adószolgáltatások jelentős része éppen az egyes területi egységek vezető méltóságának (Magyarországon a *comes-ispán*; Lengyelországban a *comes*, majd *castellanus ducis*; Csehországban a *praefectus urbis* stb.) szokásos *proventus officijét* jelentették. Általában ugyanaz a méltóságviselő gyakorolta a fejedelem nevében a vidék lakossága felett azt a jogszolgáltatató hatalmat, mely az immunitás következtében a földesúrra szállt át. A fejedelem az immunitást elnyerő félnek tehát olyan jövedelmeket és hatalmat adott, melyek mindaddig jórészt a *comites*hez tartoztak. Igaz, hogy a tisztségviselők nem voltak mások, mint a fejedelem megbízottjai, kénye-kedve szerint nevezte ki és mozdította el őket, úgyhogy egyeseket pályafutásuk alatt többször helyeztek egyik tisztségből a másikba; de éppen ezért az arisztokrácia a legelőkelőbb családok közös javának tekintette a magas tisztségeket és a velük járó jövedelmeket. Egy-egy, az immunitás által közvetlenül megkárosított tisztségviselő tiltakozása könnyen visszhangra talált a királyság politikai elitje körében.

Az arisztokrácia konzervatív magatartása sokáig féken tartotta az immunitás elterjedését, így tehát a mezőgazdasági szervezetnek a földesuraság modellje szerinti átalakulását is. A 12. század első évtizedeiben a lengyel fejedelmek és püspökök sajátos módon küzdöttek le vagy inkább altatták el a világi tisztségviselők ellenállását: az úgynevezett püspöki várnagyi tisztség megalkotásával. Egy viszonylag kicsi igazgatási körzetben a fejedelem a püspököknek – úgy mint *comites*ek egyikének – adományozta a megüresedett várnagyi tisztséget a rendesen e hivattal járó igazgatási feladatokkal, világi igazságszolgáltatással és adójövedelmekkel együtt, ám egyetlen különbséggel: a püspök nem volt elmozdítható, mindezt örökre szólóan nyerte el. Ily módon az egyházra ruházott adminisztratív hatalom, anélkül, hogy valamelyik világi tisztségviselő kárát gyakorolt immunitás lett volna, valójában nagy földesúri és a bannum gyakorlását is jelentő hatalommá alakult át.⁴⁸ A fejedelmi jog rendszerén ilyen módon ütött rések megkönnyítették az egyház későbbi, az immunitás elnyeréséért folytatott harcát és az agrárszervezet fokozatos, lassú, a nyugatról hozott földesúri modellek irányába történő fejlődését. Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon a döntő lökést a 13-14. századi nagy erdőirtásokon alkalmazott német parasztok bevándorlásakor az a földműveseknek adott, együttesen *ius teutonicum*nak hívott mentességi jogok mintáinak átvétele adta.

A 13. század vége felé Közép-Kelet-Európa már sokkal inkább hasonlít a Nyugathoz, mint a 10. században, amikor a cseh, lengyel, magyar, orosz, svéd vagy norvég állam kialakulófázisban volt és felvette a kereszténységet. Akkortól számítva körülbelül három évszázadra volt szükség, hogy kialakuljon a mezőgazdasági szervezet új rendszere. Ezalatt az átalakulási folyamat alatt a feudális Nyugattól kapott intézményi modellek között megtalálható az im-

⁴⁸ Modzelewski, K.: Między prawem książęcym a władztwem gruntowym. Przegląd Historyczny, 71. 1980. n. 2, 209-231. és n. 3, 449-477.

munitás, a mentességek, esetleg a helyi vagy földesúri hatalom néhány eleme, de hiányzik a feudum és a beneficium. Az elnevezések nagyon hasonlóknak, de ne hagyjuk magunkat félrevezetni: a 13. századi Lengyelország hercegi okirataiban a *barones nostri* az államigazgatás legmagasabb rangú tisztviselőit, a *beneficium* államigazgatási tisztséget jelent, ugyanakkor a *proventus officii*, jobban mondva a parasztok közszolgáltatásai és más adójövedelmek a vezetői hivatal ellátásához szükségesek. Sem magát a tisztséget, sem az azzal járó jövedelmet nem lehetett egész életre szólóan, még kevésbé örökös haszonélvezetre elnyerni; mindig olyan kinevezésről van szó, amit a fejedelm bármelyik pillanatban visszavonhat. Európa eme részén majdhogynem ismeretlen volt a földek beneficiumként vagy hűbérként való átengedése.

Lengyelországban vagy Oroszországban nem tudott gyökeret verni a hűbériség, és Magyarországon, Csehországban vagy Skandináviában sem talált kedvező talajra, mivel ezekben az országokban a földesúri hatalom sokáig a mezőgazdasági szervezet peremére szorítkozott. Ezért, még ha nem is kell túlzott fontosságot tulajdonítanunk a vazallusi-javadalmazási kötelékeknek, a hűbériség jelenléte vagy hiánya – véleményem szerint – a középkori Európa megosztottságának igen jelentős tünete.

V.

A hűbériség hiányát és a fejedelmi hatalom túlsúlyát a 19. és 20. század közötti lengyel történetírásban a nemzeti vagy általában a szláv történelem kulcssajátosságaként magyarázták. Ezt a felfogást vallotta Stanisław Kutrzeba és Oswald Balzer, az első tudósok, akik a fejedelmi jog gondolatát felvetették.⁴⁹ A harmincas évek Szovjetuniójában és a második világháború után annak szatellitállamaiban érvényben lévő marxista vulgáta az azonos társadalmi-gazdasági formációk vízióját vallotta, s a középkori Európa keleti részére a feudalizmus szokásos címkéjét ragasztotta. Karol Buczek,⁵⁰ akinek később magam is követőjévé váltam, hallgatólagosan vitatta ezt az uniformizáló elképzelést, újra Kutrzeba és Balzer elméletét vette elő. Újabb vitáktól és kutatásoktól sarkallva ebből született a hercegi jog által meghatározott társadalom elképzelése. Barbara Krzemińska, Dušan Třeštík és Stanisław Russocki erre vonatkozó észrevételei ellenére – akik a Csehország, Lengyelország és Magyarország közötti strukturális hasonlóságot emelték ki⁵¹ – nem kevés tudós, köztük maga Buczek is, inkább egyfajta alapvető lengyel sajátosságként értelmezték a hercegi jog rendszerét.

Sławomir Gawlas, szembe helyezkedve a kérdésfelvetés nemzeti érzelmi lezárásával és elutasítva a lengyel középkor feltételezett kivételes voltát, újabban vitatta a hercegi jog elképzelését, mely időközben széles körben elfogadottá vált a tudósok között.⁵²

Véleményem szerint a hercegi jog rendszere csak a 12. és a 13. század fordulóján alakult ki Lengyelországban, a német területi uralmak által kialakított regálé jellegű szokások utánzásaként. Lengyelország és általában Közép-Kelet-Európa, még ha a peremterületekre jellemző késséssel is, ugyanazt a pályát futotta be, mint a modellül szolgáló Nyugat.

Mindazonáltal Gawlas könyvét, mely a lengyel források részletes vizsgálata helyett inkább a legújabb német történetírás kiváló ismeretén alapul, nem kell lebecsülnünk. A nemzeti történelem különleges volta számomra is terméketlen elképzelésnek tűnik; ám úgy gondolom, nem vagyunk arra kényszerítve, hogy szembeállítsuk vele egy olyan Európa valami-

⁴⁹ Kutrzeba, S.: *Historia ustroju Polski w zarysie*. Lwów, 1905. 7., 10. és 23.; Balzer, O.: *Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski*. Kwartalnik Historyczny, 20. 1906. 4.

⁵⁰ Buczek 1960.; Buczek: *O tak zwanych prawach książęcych i królewskich*. Kwartalnik Historyczny, 73. 1966. n. 1.

⁵¹ Krzemińska – Třeštík; Russocki: *Spory o istotę i genezę feudalizmu europejskiego*. Kwartalnik Historyczny, 78. 1971. n. 2, 410-412.

⁵² Gawlas, S.: *O kształcie zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa, 1996.

féle új, egységes képét állítsuk szembe, mely a peremterületek némi késésével ugyan, de mindig ugyanazt az utat járja be. Talán – még annak árán is, hogy eltekintünk néhány sajátosságtól – tipológiai szempontból újraértékelhetnénk a középkori Európa részekre tagolását. Hasznosnak látszik, ha a római, a feudális és a barbár Európáról szóló ismeretanyagot adaptálva próbáljuk rendszerezni ezt az egyébként igen ingatag felosztást.

A római Európa, mely földrajzilag többé-kevésbé azonos a Nyugat-Római Birodalom európai részével, kissé terjedelmesebb Schlesinger római Germániájánál, mivel magában foglalja úgy az Itáliában lévő bizánci, mint a letűnt kelta világ írskót maradványait, s beletartozik még a birodalom déli és nyugati végein megjelent arab kultúra is. A barbár betörések és behatolások következtében új rendbe szerveződött római Európa azonban egy igen fontos közös nevező alapján határozható meg: ez Róma közvetlen öröksége mint az agrárszervezet és a népesség nagyobb része polgári életének meghatározó tényezője.

E közös nevezőre hivatkozva a római Európát, még ha politikai síkon a vizigótok, burgundok, frankok vagy longobárdok uralják is, a barbár Európa nyilvánvaló antitézisének tekinthetjük. De a Karolingok és német utódai a római örökség limesét kelet felé tolva, és beolvasztva a Rajna és az Elba között élő germán, valamint az Elba és az Odera között lakó szláv népeket, sokkal nagyobb egységet hoztak létre. A feudális Európa magát helyezte a római helyébe, annak örökösévé és folytatójává válva, még mindig ellentétben a barbárnak megmaradt Európával. Igaz, e két Európa közti ellentét az új barbár államok keresztény hitre térésével és a Svédország, Lengyelország, Csehország vagy Magyarország későbbi nyugatosodásával csökkent. Ennek ellenére a középkori Európa tagolódása mindig megfelelt az államszervezetek alapvető különbségeinek, melyek közül a hűbériség hiánya Keleten nem más, mint egy szembevetendő jel.

Schlesinger népközpontú terminológiája nem alkalmas e tagolódás kifejezésére. Skandinávia, mely etnikai szempontból a germán Germániához tartozik, a szláv államok vagy Magyarország mellett a barbár Európához sorolható, miközben a szláv Germánia Szászország, Frízföld vagy Bajorország mellett a feudális Európához számítandó.

A tipológia nem más, mint séma. Nem teljesen világos például – hogy csak egy különösen fontos példát idézzünk –, hogy az angolszász királyságokat a római vagy a barbár Európához soroljuk-e. Milyen mély nyomot hagyott Róma a kelta Britannián, melyet a rómaiak jóval az angolszász behatolás előtt elhagytak? Látszólag ellentmondásosnak tűnik Hódító Vilmos és Nagy Károly összehasonlítása, de fel kell tennünk a kérdést, vajon milyen mértékben járult hozzá a normann hódítás Angliának a feudális Európába való beilleszkedéséhez.

Van, aki a logikus rendet, még ha az nagyon tökéletlen is, többre tartja a rendtelenség-nél. Van olyan is, aki elveti ama kísérleteket, melyek intellektuális rendet próbálnak rácsítozni a nagyrészt irracionális és rendezetlen történeti valóságra. Emec ellentmondó kiindulások felől nézve minden tipológia vitatható. Ám egy tipológia igazolása heurisztikus értékében áll, jobban mondva abban az esztleges képességében, hogy ösztönözze a kutatásokat. Ebben a reményben bátorkodtam bemutatni egy, még bizonyosan kiérleltlen, de talán vitára ingerlő sémát. S azt hiszem, az etnocentrikus tipológiákat félretelve, hozzá kellene fogni a barbár Európa mind germán, mind szláv törzsi szervezeteinek tanulmányozásához. A germánokról szóló német kutatások bámulatos eredményei véleményem szerint ugyanis megkínájk ismereteink kiteljesítését e téren.

Fordította: Muhari Éva

KAROL MODZELEWSKI

Roman Europe, feudal Europe, barbarian Europe

The author believes that researches on Germanic and Slavic societies should be harmonized, and the results of German researches applied to Slavs as well. An excellent starting point for that is provided by the studies of Reinhard Wenskus, although he does not differentiate among the territories of *Barbaricum*, which lay outside of the Roman world. The various zones within *Barbaricum* can be distinguished on the basis of how the influence of the old Roman institutions made themselves felt in them.

The kingdom of the Franks wished to introduce Roman institutions in the Germanic parts, i.e. in Austrasia and then in Saxony, as well, but with little success because collective jurisdiction, which was of tribal origins and based on relations among neighbours, survived. The expansion, starting from Frankish Gaul, and within it from Austrasia (from what Walter Schlesinger called "Roman Germania") managed, however, to assimilate "Germanic Germania", and then, three hundred years later, with the mediation of the latter, "Slavic Germania". The sources indicate that originally the Germans and the Slavs (the Saxons, on the one hand, and the Obodrit and Liutich, on the other) had similar political and social structures. The advance of expansion in both cases went conspicuously hand in hand with the loss of rights and the degeneration of the free, with the expansion of landownership, and with the appearance of new structures based on immunity, territorial authority. The greater part of the Slavic world, however, as well as the territories under the similar Hungarian rule, and Scandinavia was beyond the scope of the Frankish and/or German expansion. The influence of Roman structures is very slight in those areas. Initially, the new states resisted the power aspirations of the aristocracy, and controlled the population of the country relying on the traditional tribal, neighbourhood, and peasant communities (*opol, osada, mir*). These *rustici* provided service for the court of the ruling prince and its local representatives (*comites*), and were subject to communal jurisdiction. One part of the aristocracy regarded the offices distributed by the ruler as the common property of the most distinguished families, but despite their resistance, the other part, which started to draw the peasant population under its control through the mediation of the state, through gaining immunities, was increasingly gaining ground. The church was playing a pioneering role: since bishops could not be removed by secular powers, the authority of *castellanus* granted to them was alienated from the monarchy. The gaps made in the system of "principal right" (*ius ducale*) helped the spreading of western models of immunity and landownership (although not that of feudalism and *beneficium*), which would become decisive in Central Eastern Europe by the thirteenth and fourteenth centuries.

KRISTÓ GYULA

Géza fejedelem és István király

A korai magyar történelem egyik fontos kérdése annak meghatározása, hogy Géza és István egyéniségükben, politikai célkitűzésükben, ideáikban miként viszonylanak egymáshoz, a fiú folytatta-e apja művét, illetve az apa meddig haladt előre azon az úton, amelyen a fiú továbbment. A kérdésre a választ az elfogulatlan (elsősorban külföldi és kortárs) forrásokban lelhetjük meg. Géza alakjáról két hiteles forrás örökített ránk információkat. Időben a korábbi a Magyarországon éveket töltött Quercfurti Brúnó 1008 táján írott Szent Adalbert-életrajzának rövidebb szerkesztése. Ennek híradása 995 körüli időre vonatkozóan annyit közölt Gézáról – nevének említése nélkül –, hogy a magyarok nagyfejedelem helyett felesége „az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában, és mindazt, ami férjéé volt, maga irányította”.¹ E forrás tehát azt tanúsítja, hogy Géza élete utolsó éveiben passzív szerepre kényszerült, a tényleges hatalom Sarolt kezében összpontosult. Ennek oka bizonyosan Géza betegségére vezethető vissza, amit hamarosan, 997-ben bekövetkező halála nyomatékossít. Miután Géza 940-945 körül született,² 995 körül 50. életéve körül járt (vagy kevéssel túl azon), ami ekkor már inkább idős, semmint javakorabeli embert jelentett. Géza megöregedését a kisebbik István-legenda is említi, ám olyan szövegösszefüggésben, ami gyanút kelthet: Géza „megöregedvén érezte, hogy nemsokára távoznia kell testéből, fiának, akit az ország trónjára kívánt emelni, a római császárok kiterjedt nemzetségéből származó, igen előkelő feleséget hozott”.³ Kérdés, az országot vezetni képtelen Géza 995 táján volt-e olyan egészségi állapotban, hogy gondoskodhatott feleségről István számára. Aligha. A kisebbik István-legenda írója mintegy száz év időtávlatából nem tudhatta pontosan, hogy István házasságának létrehozatalában játszott-e tényleges szerepet az apa vagy sem. Ő szereotípiát jegyzett le, hiszen általában a hatalmat gyakorló apa kötelessége, hogy gondoskodjék fia és utóda számára feleségről és az uralom zavartalan átörökítéséről. A másik kortárs forrás, Merseburgi Thietmar krónikája, részletesebben ír Gézáról, nevén nevezi, és érdemi mondanivalója van Géza feleségéről, Saroltról is. Géza „igencsak kegyetlen volt, és sokakat ölt meg hirtelen felindulásból. Mikor kereszténnyé lett, indulatosan lépett fel tusakodó alattvalóival szemben a hit megerősítéséért, és a régi bűnt az Isten iránti buzgalomtól felbuzdulva elsöpörte. Ez a mindenható Istennek, de [más] istenségek különféle hiú képzeleinek is áldozott, s midőn főpapjától szemrehányást kapott ezért, magáról azt állította: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse. Felesége, Belekneini, azaz szlávul mondván szép úrasszony, pedig mértéktelenül ivott, és katona módjára ülve meg a lovat egy embert hirtelen haragjának túlzott hevességében megölt. Jobban tenné-e beszennyezett kéz, ha orsót forgatna, s őrzőgő lelkét türelemmel megfőkezné”.⁴ Az időpont, amikor a tudósítás vonatkozik, magából a műből nem deríthető ki, mivel Thietmar nem kronologikus tárgyalásmódot követ, sőt „egy fejezetben egymástól évtizedekre levő csemenyek említését, leírását is megtalálhatjuk”.⁵

¹ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 15. Szeged, 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 83. Az alábbiakban az e kötetben található forrásszövegekre az itt olvasható magyar fordításban hivatkozom, a kútfők eredeti szövege ennek alapján könnyűszerrel visszakereshető.

² Kristó Gyula: Mikor lett fejedelem Géza? *Acta Universitatis Szegediensis de Artilla József nominatae. Acta Historica*, 102. 1995. 21.

³ ÁKÍF 303.

⁴ ÁKÍF 112-113.

⁵ Thoroczkay Gábor, in: ÁKÍF 108.

Szilárd pontnak látszik Géza kereszténnyé válásának említése. Gézáat Brúnó püspök (volt Sankt Gallen-i szerzetes) keresztelte meg 972-ben vagy kevéssel ezt követően.⁶ Nem tudjuk, hogy Brúnó meddig élt, azt sem, hogy a Thietmárnál említett főpap, aki szemrehányást tett Gézának hitbeli tévelygése miatt, Brúnóval azonos-e. Egy dolog mindenesetre szemet szúr. A 972-974 közti években lázas tevékenység folyt a Kárpát-medence nyugati felében a magyarok megtérítése érdekében. I. Ottó császár kezdeményező szerepet játszott ebben, Wolfgang sikertelen próbálkozását követte Sankt Gallen-i Brúnó eredményes akciója, majd Pilgrim passauai püspök papjainak térítő munkája, közben pedig magyar részvétellel lezajlott 973 húsvétján a quedlinburgi „közép-európai csúcstalálkozó”.⁷ A források ezt követően mintegy húsz éven át hallgatnak a kárpát-medencei kereszténységről.⁸ Ebben részint a magyaroknak kedvező elzárkózás játszhatott szerepet. Jellemző, hogy a II. Ottó császár felesége, „Theophanu által rendszeresen Quedlinburgban tartott húsvéti gyűlésekre (például 984, 986 és 991) számos külföldi küldöttség is érkezett, de magyar küldöttek megjelenéséről egyetlen esetben sem tudunk”. A kapcsolatok meglazulására, illetve teljes megszűnésére a német viszonyok szintén magyarázatul szolgálhatnak. I. Ottó 973. évi halálát követően II. Ottó „nem akart a birodalom keleti határain új hódításokat eszközölni. Sem az Elba-vidéken a szlávok, sem a Duna völgyében a magyarok körében nem támogatta a missziót”. Halála után a birodalmat ténylegesen kormányzó özvegye, az egyébként igen agilis és a lengyelek vonatkozásában nagyon aktív Theophanu „keleti politikájában ... egyáltalán nem került elő a Duna-medence kérdése”. Az ő helyébe lépő III. Ottó politikája is egészen 996-997-ig ezen a nyomvonalon haladt.⁹ Majd csak a 990-es évek második felében bukkannak elő adatok arról, hogy feléledt, illetve új alapvetésen újraindult a magyarországi kereszténység (az újraindulás első mutatói sorában Adalbert prágai püspök és tanítványai magyarországi tartózkodása, a pannonhalmi apátság, valamint a veszprémi püspökség alapítása említhető). Hogy azonban a 970-es évek első felében folytatott tevékenység maradandó eredménnyel nem járt a kereszténység meghonosításában a Kárpát-medence nyugati felében, arra perdöntő tanúunk van Querfurti Brúnó személyében. Ő ugyanis 1008 táján azt jegyezte le, hogy a magyarok körében Sarolt „vezetése alatt kezdődött el a keresztény hit, de pogánysággal vegyült össze a beszennyezett vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál ez a tétlen és bágyadt kereszténység”.¹⁰ Vagyis harmincöt évvel Wolfgang, Sankt Gallen-i Brúnó és Pilgrim akciói után már a német földről jött másik Brúnó sem emlékezett (illetve őt sem emlékeztették itt) arra, hogy a kereszténység alapvetését az I. Ottó császár által küldött térítők végezték el. Ha a 970-es évek első felében ők jelentős eredményeket értek volna el, illetve missziójuk érdemben tovább folytatódott volna a 970-es évek közepén túl, akkor ez a feledés nem következett volna be. Persze lehet, hogy Brúnó püspök 974 után még egy ideig Géza mellett élt, és módja volt végignézni, miként lohadt le Géza politikai érdekből gerjedt lelkesedése a keresztény vallás iránt, hogy a keresztényi alázat miként csapott át a keresztényektől idegen dölyfökre, amelynek alapján magának tartotta fenn a jogot, hogy eldöntse: mikor adja meg a tiszteletet a keresztények Istenének és mikor a pogány démonoknak. Hogy miként vélekedtek a Német Birodalomban 985-ben a magyarokról, arról III. Ottó király ez évből való oklevele tájékoztat. Ekkor ugyanis az uralkodó adományt tett a passauai egyház javára, mivel Pilgrim püspök elpanaszolta: súlyos károkat szenvedett el amiatt, hogy a barbá-

⁶ Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban: MGH) Necrologia Germaniae. I. Berlin, 1888. 466.; lásd még Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Györffy) 70., 76.

⁷ Az események forrásait lásd ÁKÍF passim.

⁸ Kristó Gyula: A Magyar Fejedelemség a 10. században. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerkesztette: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged, 2000. (a továbbiakban: Európa és Magyarország) 315.

⁹ Koszta László: Németország. Európa és Magyarország 69-71.

¹⁰ ÁKÍF 83.

rok határánál fekvő püspökségének keleti részén levő tartozékait ezen Ottó idején (III. Ottó 983-ban lépett trónra) a barbárok sűrű pusztításokkal fenyegetik, és a lakók nélkül maradt föld elvadul.¹¹ E barbárok csakis a magyarok lehetnek. Maga a *barbár* minősítés világosan utal arra, hogy a magyarok ekkor nem számítottak kereszténynek. Pilgrim Ottó által közvetített 985. évi panasza a magyar szállásterület nyugati részére vonatkozott, arra a területre, ahol a 970-es évek első felében a térítő tevékenység folyt, s amely Géza országához tartozott. Hol van már az az – alig egy évtizeddel korábbi – cuforikus hangulat, amikor Pilgrim ezt írta VI. Benedek pápának (973-974): „szinte az egész magyar nép hajlandó a szent hit befogadására”.¹² Ez a 985. évi adat azt a gyanút kelti, hogy a keresztény térítés ügye már ekkorra elakadt a magyaroknál, és Brúnó talán már ekkor – ha egyáltalán életben volt még – elhagyta a Kárpát-medencét. Hogy Brúnó visszatérhetett Sankt Gallenbe, az mutatja: elhunyt napra pontos idejét (február 2.) – de annak évét, sajnos, nem – bejegyezték a Sankt Gallen-i halottaskönyvbe,¹³ ami azt feltételezi, nem térítő püspökségének színhelyén hantolták el.

A Brúnó által terjesztett kárpát-medencei kereszténység igen zsenge hajtására nőtt rá és nyomta el azt a Sarolt-féle pogányos, tétlen és bágyadt kereszténység, amin mást, mint – a Sarolt apja által Konstantinápolyban felvett – ortodox rítust aligha érthetünk. Ennek a keleti kereszténységnek maradhatott nyoma a bazilisszák veszprémvölgyi megtelepítésében és az alapításról szóló görög nyelvű adománylevélben.¹⁴ Az ezt kiadó István király eszerint nem a fiú, hanem az apa, Géza lenne, aki – amint egy kortárs francia krónikás ránk hagyományozta – a kereszttségben az István nevet nyerte.¹⁵ Géza joggal használhatta a király címet, hiszen nem kisebb személyiség, mint I. Ottó császár minősítette 972-ben királynak a magyarok vezetőjét, és ugyancsak királyként szerepel Géza – nevének említése nélkül – a Sankt Gallen-i halottaskönyvben, sőt a kisebbik István-legenda még a 11. század végén is királynak címezte őt.¹⁶ A veszprémvölgyi oklevélnek az a kitétele, hogy az apácákat az oklevél kibocsátója „a magam, nőm és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért” gyűjtötte össze, sokkal inkább vonatkozhat Gézára, Saroltra és gyermekeikre, semmint a latin rítusú kereszténységet kizárólagosan magukénak valló Istvánra és Gizellára, valamint azok gyermekeire. A görög nyelvű oklevél megfogalmazása arra mutat, hogy Géza-István környezetében, Veszprémben annak kiállítása idején görög pap működött. Ez nyilván ugyanúgy nem független bizonyos görög állami befolyástól, miként a III. Ottó kancelláriájából 1002-ben Istvánhoz érkezett írnok, Heribert C sem függetleníthető a német császári befolyástól. Bárki is fogalmazta meg e a görög oklevelet, egészen bizonyos, hogy járatos volt nem csupán a görög egyházi szertartásban, hanem a bizánci oklevéladásban is, hiszen jellegzetes bizánci oklevélformulát használt, és a formulás részben árulkodó módon a *basileus* 'császár' szót használta, amely csakis bizánci diplomában lett volna helyénvaló.¹⁷ A veszprémvölgyi görög oklevél ismeretlen időben készült, magam nagyon feltételesem gondoltam arra, hogy 985 (vagy 990?) táján íródhatott.¹⁸ Bármikor is tesszük kiállítását Géza idejében, a tény maga arra utal, hogy ekkor Géza környezetében Sarolt hatására erősödött az ortodoxia térnyerése, és ezzel együtt háttérbe szorult a latin rítusú kereszténység. Merseburgi Thietmar Saroltól

¹¹ MGH Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. II/2. Die Urkunden Otto des III. Hannover, 1888. 420.

¹² ÁKÍF 25.

¹³ MGH Necrologia Germaniae. I. 466.

¹⁴ ÁKÍF 116-119.

¹⁵ ÁKÍF 167.

¹⁶ ÁKÍF 21.; MGH Necrologia Germaniae. I. 466.; ÁKÍF 303.

¹⁷ Krajnyák Gábor: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai. Századok, 59-60. 1925-1926. 500-503.; Olajos Teréz, in: ÁKÍF 119.

¹⁸ Kristó Gyula: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a 10-11. század fordulóján. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. (a továbbiakban: Kristó) 165.

adott rendkívül elmarasztaló jellemzése (részegeskedése, nőhöz méltatlan férfias viselkedése, szerfeletti indulatossága) nomád fejedelemasszony képét vetíti elének, amint ezt Bogyay Tamás találónan megfogalmazta: a Sarolta vonatkozó „életteljes leírások nagymértékben összhangban vannak azzal, amit a lovasnomád társadalmak előkelő asszonyainak helyzetéről és szerepéről tudunk”.¹⁹ Thietmar tudósítása megerősíti Querfurti Brúnó híradásának lényegét, azt, hogy ez az asszony ténylegesen képes volt Géza betegsége és öregsége idején (de talán korábban is) részt kérni és kapni – idővel egyre növekvő mértékben – Géza országának kormányzásában. Mivel azonban Sarolt – hit által nem korlátozott viselkedéséből következően – legfeljebb külsőségeiben lehetett híve az ortodox vallásnak, az a veszély nem fenyegetett, hogy ténylegesen uralomra juttatja a keleti rítust Géza országában.

A külföldi források tehát Gézát megkeresztelkedett, de nem keresztény elvek szerint élő uralkodónak mutatják. A magyarországi kútfők, amelyek pedig Gézában a szent király apját látták, és kivétel nélkül 1083 (István szentté avatása) utáni idő termékei, nem tettek túlságosan sokat azért, hogy Géza alakját átszínezzék, és megfosszák pogányos vonásaitól. Ennek alapvetően az volt az oka, hogy ennek érdekében túlságosan nagy erőszakot kellett volna tenniük a valóságon. A pogányságot Gézával kapcsolatban valamennyi forrásunk hangoztatta. A nagyobbik legenda szerint „jóllehet belemerült még a pogány szertartásokba, de kezdte már megvilágítani a lelki adományok fénye”. Ez a forrás cufemisztikusan utalt arra, hogy hitt Jézusban is. Megőrizte annak emlékét, hogy Géza „háza népével együtt a hitre tért és megkeresztelkedett”, kedvezett az idegének, kivált a keresztények iránt. Ugyanakkor szerfelett óvatosan fogalmazott a tekintetben, hogy mit ért el e téren Géza. Szerinte az uralkodó csupán megfogadta (és nem véghezvitte) azt, hogy „valamennyi alattvalóját a keresztény név viselőjévé teszi”, illetve (nem magát a tervet valósította meg, hanem mindössze) „felettlé nagy gondot fordított a lázadók megfélemlítésére, a szentségtörő szertartások megsemmisítésére és arra, hogy püspökségek felállításával ... előre vigye a szent egyházat”.²⁰ A kisebbik István-legenda szerint Géza „király volt ugyan, de eleinte pogány. Később a Szentlélek kegyelmétől megvilágosítva megismerte az út és az élet világosságát, és az evangélium követőjeként az igazság kereséséig is eljutott”. E forrás szerint katonasága valamennyi előjáróját megkeresztelte.²¹ Ez igen korlátozott számú embert jelentett. A 14. századi krónika-kompozíció is Gézának mindössze a keresztény hit meggyökereztetése irányában tett kezdeményező lépéseit emelte ki: „a magyarok népét a keresztény hitre kezdte téríteni”.²² Minden hazai forrásunk szolt Géza erőszakos módszereiről. A nagyobbik legenda szerint „az övével erős kézzel bánt”, kezét embervér szennyezte.²³ A kisebbik legenda arról írt, hogy akik nem követték Isten útját, azokat Géza „fenyegetéssel és megfélemlítéssel törte meg”.²⁴ A krónika szerint Gézának a térítés során „némelyeket fegyverrel kellett megzabolázni”.²⁵ A későbbi hazai források tehát alapvetően nem mondanak mást Gézáról, mint a kortárs külföldiek, legfeljebb jobban hangoztatják szándékokban – és nem tetteiben – megnyilvánuló elkötelezettségét a keresztény hit iránt, amit sokkal inkább fia, István szentségével magyarázhatunk, semmint azzal, hogy Géza lényegesen másképpen gondolkodott, mint ahogyan cselekedett.

Szerfelett kevés az a pozitív információ, amely arról tájékoztat, hogy Géza mit cselekedett. A nagyobbik legenda Géza békepolitikáját emelte ki. Eszerint „valamennyi szomszédos, körös-körül elterülő tartománnyal figyelmesen békétárgyalásokba kezdett, noha azelőtt so-

¹⁹ Bogyay Tamás: *Stephanus rex*. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Bogyay) 19. Lásd még Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története. Magyar Századok*, Budapest, 1999. 37.

²⁰ ÁKÍF 271-273.

²¹ ÁKÍF 303.

²² ÁKÍF 362.

²³ ÁKÍF 271., 273.

²⁴ ÁKÍF 303.

²⁵ ÁKÍF 362.

sem telt kedve ilyesmiben”.²⁶ Ugyancsak erősíti meg a krónika híradása: mivel „többen voltak a hit ellenségei, mint az azt elfogadók”, Géza a térítés sikere érdekében keresztény királyok és fejedelmek segítségét kérte.²⁷ Kérdéses, hogy valóságban megtörtént-e II. (Civakodó) Henrik bajor herceg és Géza fegyveres összecsapása 991-ben. Ez két ok miatt is bizonytalan. Egyrészt az eseménynek nincs kortárs és megbízható forrása, a hír csak a 12. század közepén szerepel első ízben, majd azt követően újabb kútfőkben a 13. században. Ráadásul Géza neve elő sem fordul ezekben, csak annyit olvashatunk, hogy Henrik győzelmet aratott a magyarokon.²⁸ Ha valóban volt 991-ben bajor–magyar fegyveres összecsapás, ez inkább határ menti súrlódás lehetett, amelynek súlyát és következményeit nem szabad eltúloznunk. A magyar történeti hagyomány egy vonulata szerint Géza volt az első fejedelem, aki alatt portyázó hadjáratok már nem folytak. Más források Taksony koráig terjedőnek tekintették a kalandozásokat.²⁹ A kérdés körüli bizonytalanság azzal lehet kapcsolatos, hogy a két irányban folyt magyar kalandozások nem egyazon időben értek véget. Nyugat felé 955, délkelet felé 970 után nem indultak többé katonai akciók. Amikor a nyugati portyáknak vége szakadt, 955-ben, még bizonyosan nem Géza volt a magyarok nagyfejedelme. 970-et követően ugyan valóban ő állt névleg a Magyar Fejedelemség élén, de a Balkánra tartó hadakozásokhoz semmi köze nem lehetett, lévén ő annak a területnek a főnöke, a Kárpát-medence nyugati részéé, ahonnan – vélhetően – a nyugati irányú portyákat vezették. Tehát az Árpádok közül nem Géza, hanem apja, Taksony hagyott fel a nyugati hadjáratokkal. A kutatók nagyszabású és tudatos házassági politikát fűztek Géza nevéhez. Ezzel szemben úgy tűnik, egyetlen házasság létesítése sem kapcsolható teljes bizonyossággal nevéhez. Ha igaza van Makk Ferencnek, hogy Géza egyik leánya és Gavril Radomir bolgár trónörökös között 995 táján létesült házasság,³⁰ kérdés, az öreg és beteg Géza hozta-e ezt tető alá, vagy a tetterős és agilis Sarolt, aki erdélyi származása miatt közeli kapcsolatban állhatott a bolgárokkal. Ha pedig Győrffy Györgynek adunk igazat, aki szerint e frigy 1001-ben létesült,³¹ Géza tevélegesen szerepe ebben automatikusan elcsik. Nincs forrásos alapja annak a vélekedésnek, hogy Vitéz Boleszláv Géza leányát vette volna feleségül. Stanisław A. Sroka helyesen írta, hogy a lengyel uralkodó második felesége „magyar hercegnő volt...”, származása bizonytalan”.³² Géza további két leánya pedig már jóval Géza halála után, 1008–1010 között ment férjhez Orscolo Ottó velencei dogéhoz, illetve Aba Sámuel hazai főemberhez.³³

Kétségtelen, hogy Géza állítólagos házassági politikájának legnagyobb horderejű lépése István és Gizella frigye volt. Ennek időpontja is kérdéses.³⁴ Egyetlen biztosnak mondható támpontunk van: a közel kortárs Reichenau-i Hermann tudósítása. Ez a 995 évre vonatkozóan a következő tudósítást közli: „Henrik, Bajorország hercege meghalt, és fia, ... hasonlóan Henrik, a későbbi császár, elnyerte a hercegséget. Ennek húgát, Gizellát ... feleségül adták Istvánhoz, a magyarok királyához, miután az Krisztus hitére tért. Gizella adományozá-

²⁶ ÁKÍF 272.

²⁷ ÁKÍF 362.

²⁸ MGH Scriptores. I–XXXVI. 1826–1998. IX. 567., XVII. 584., IX. 772.

²⁹ ÁKÍF 367.

³⁰ Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 2. Szeged, 1996. 240.

³¹ Győrffy 284.

³² Sroka, Stanisław A.: Lengyelország. In: Európa és Magyarország 180. (a továbbiakban: Sroka). Lásd még Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. Történelmi Szemle, 41. 1999. (sajtó alatt).

³³ Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelmek és családja. In: Székesfehérvár évszázadai. 1. Szerkesztette: Kralovics Alán. Székesfehérvár, 1967. 82–83.

³⁴ A különböző nézeteket lásd Szántó Konrád: Boldog Gizella első magyar királyné élete. Budapest, 1988. 53–55.

sokkal és más jó cselekedetekkel foglalatoskodva öregedett ott meg”.³⁵ Ebből a tudósításból az vonatkozik bizonyosan 995-re, hogy II. Henrik bajor herceg meghalt (ennek pontos dátuma 995. augusztus 28-a³⁶), illetve hogy őt fia követte a hercegi trónon. Hogy István és Gizella házassága 995-re vagy későbbre tehető-e, e hír alapján teljes egyértelműséggel aligha dönthető el. A relatív időrend alapján mindössze annyi bizonyos, hogy a frigy nem jöhetett létre 995 augusztusának vége előtt. Úgyszintén nincs perdöntő súlya a kisebbik István-legenda azon, már idézett helyénck, hogy a megöregedését érző Géza maga hozott előkelő feleséget fia számára a római császárok nemzetségéből.³⁷ Már utaltam arra, hogy nem tudni, Géza 995-996 táján volt-e abban a fizikai és mentális állapotban, hogy miközben országa ügyeit Sarolt intézte helyette, fia frigyéről ő tudott gondoskodni. A legenda leegyszerűsítő megfogalmazásából az derül ki, mintha ez egyedül Géza akaratától függött volna, holott a valóságban sokkal inkább múltott a bajorok elhatározásán. Olyan magas rangú arát, amilyen Gizella volt, a Német Birodalom keleti végén elhelyezkedő népek vezetői eddigelé még nem kaptak. A történelem első lengyel-német házasságára ugyan már 979-980 táján sor került, amikor Micszko lengyel fejedelem elvette egy nordmarki főember Oda nevű lányát,³⁸ ám Oda rangja nem mérhető Gizellához. Az Ottókkal rokoni kapcsolatban álló bajor hercegi háznak nyilvánvalóan nem volt túlságosan csábító az, hogy a félpogány-féltrekeresztény Gézával, illetve a félpogány-féltrekeresztény Sarolttal kerüljenek rokoni összeköttetésbe. Hogy Gizellát feleségül adják egy magyar előkelőhöz, ahhoz komoly feltételek teljesülése kellett. Az első czekek sorából István megkeresztelése volt. Reichenau-i Hermann nem véletlenül említi, hogy a házasságot megelőzte István keresztény hitre térése.³⁹ Mivel István – új kutatások szerint – csak 980 táján született,⁴⁰ így Sankt Gallen-i Brúnó nem keresztelhetette meg a még meg sem született Istvánt Gézával együtt 972-ben. Amikor pedig István megszületett, erősen kérdéses, hogy volt-e egyáltalán latin rítusú térítő püspök Géza országában. A nagyobbik István-legendában megőrzött magyar hagyomány a 11. század végén úgy tudta, hogy „Adalbert püspök kente meg őt hitének igazsága szerint a kereszttség olajával, és ő maga lett gyámola (*susceptor*)”.⁴¹ A *susceptor* szó a középkorban elsősorban keresztapát jelentett. Magam – szemben Veszprémy Lászlóval⁴² – nem kételkedem abban, hogy Adalbertet nem a 11. század végén „találták meg” térítőként, keresztelőként István számára, hanem hitelesnek tekintem e híradást, azaz úgy vélem: Istvánt ténylegesen Adalbert keresztelte meg. A jól értesült Querfurti Brúnó, a tanítvány írta Adalbert prágai püspökről: „olykor követek küldte, olykor pedig saját maga ment a közelben elhelyezkedő magyarokhoz, s miután kissé eltávolította őket a bűntől, a kereszténység árnyékát nyomta rájuk”.⁴³ Adalbertnek a magyarokkal, mindenekelőtt nyilván a fejedelmi családdal való kapcsolata tehát hitelt érdemlő forráson alapul. Miután Adalbert 997-ben meghalt, csakis ezt megelőzően keresztelhetette meg Istvánt. Tekintettel arra, hogy Adalbert 994 körül hagyta el Prágát, és 996 tavaszán bukkant fel Rómában,⁴⁴ a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy 995-ben járt Magyarországon, és ekkor keresztelte meg Istvánt (de persze korábbi dátum sem zárható ki egyértelműen).

³⁵ ÁKÍF 221.

³⁶ Lexikon des Mittelalters. IV. 2063.

³⁷ ÁKÍF 303.

³⁸ Sroka 177-178.

³⁹ ÁKÍF 221.

⁴⁰ Kristó Gyula: Szent István születési ideje. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 110. 1999. 3-10.

⁴¹ ÁKÍF 275.

⁴² Veszprémy László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. Ars Hungarica, 1998. 330.

⁴³ ÁKÍF 81.

⁴⁴ Engelbert, Pius: Prágai Szent Adalbert. Püspökideál, politika és szerzetesség. In: Mons sacer 996-1996. Pannonhalma ezer éve. I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 31-32.

Querfurti Brúnó pontosan tudatában volt annak, hogy Adalbert tett valamit Magyarországon a keresztény hit terjesztése érdekében, de – már csak időhiány miatt is – sokra nem futotta idejéből. A „kissé eltávolította őket a bűntől” kifejezés arra mutat, hogy Adalbert térített Magyarországon, az a minősítés pedig, hogy „a kereszténység árnyékát nyomta rájuk”, arra utal: keveset ért el itt. Adalbert esztergomi időzésekor gondolhatta ki, hogy a serdülőkorba éppen átlépett, 15 év körüli Istvánt, keresztfiát – nem utolsósorban hite erősítése célzatából – beházasítja abba a bajor hercegi családba, amelynek oldalán állítólag maga is tagja volt. Mathilde Uhlirz vetette fel, majd Bogay Tamás közvetítette a magyar tudományosság felé azt a feltevést – mert hiszen forrás nem szól erről –, hogy Gizella és István házasságában „Adalbert játszotta a döntő közvetítő szerepet”.⁴⁵ István bajor házasságának keresztény voltán túl másik fontos feltétele Adalbert közreműködése, ajánlása, közvetítése volt. Ha viszont ez igaz, bizony aligha Géza hozta Gizellát Magyarországra menyének. Ez azt jelentené, hogy a Géza céltudatos házassági politikájáról eddig vallott nézetek revízióra szorulnak. Ami Gizella és István házasságkötésének időpontját illeti, lehet 996 és 997 is.

Ez összefügg a Géza–István uralomváltással és a Koppány-féle felkeléssel. Géza 997. évi elhalálózása vitán felüli. Az e ponton igen megbízható (másutt viszont nagy kronológiai tévedéseket elkövető) nagyobbik István-legenda 997-re teszi Géza halálát, s ezt azzal hitelesíti, hogy – helyesen – ugyanerre az esztendőre datálja Adalbert vértanúhalálát.⁴⁶ Az 1001. (valójában 1002.) évi pannonthalmi kiváltságlevélben már 997-re vonatkoztatva előfordulnak németek, Pázmány, Hont, Orci, valamint az utóbb érsekké vált Domokos.⁴⁷ Bár ennek az oklevélrésznek a hitele nem áll teljesen vitán felül, de megbízhatóságát a 14. századi krónika-kompozíció azon hírei növelik, amelyek szerint Bajorországból, Wasserburgból jött be a Koppányt megölő Vccelin, e napokban (vagyis szintén a Koppány elleni harc ideje körül) érkezett Hont és Pázmány, akik karddal öveztek Istvánt, a Hermány nemzetségről meg egyenesen azt mondja a krónika, hogy tagjai Gizella királynéval jöttek ide.⁴⁸ Alapos tehát a gyanú, hogy 997-ben, a Koppány elleni háború idején már németek állták körül Istvánt. Negyedszázad után 997 az első esztendő, amelyben Nyugat-Európa horizontján újra fel tűnnek a magyarok. Aurillac-i Gerbert, a II. Szilveszter néven rövidesen Szent Péter trónjára emelkedett reimsi érsek 997 június-júliusában arról írt III. Ottó császárnak, hogy „nyugtalanító gondokkal terhesen telnek napjaim és éjszakáim. Szkítia csak növeli gondjaimat, Itália sokasítja; a gondolatra, hogy [cserben]hagyjuk a szkítákat és nem megyünk Itáliába, megborzongok”.⁴⁹ Szkítia, illetve a szkíták nagyobb valószínűséggel a magyarokat jelölhetik, semmint az elbai szlávokat.⁵⁰ Röviddel ezt követően (997 július-augusztusában) valamelyik német főember (Willigis mainzi érsek vagy Heribert kancellár?) azt válaszolta Gerbert-nek, hogy még nincs eldöntve, a császár serege a szkíták vagy Itália ellen fordul-e, mivelhogy a szkíták számos törzse (*gentes*) a császár birodalmának akarja alávetni magát, és a görög János (XVI. János pápa) is barátságos magatartást ígért.⁵¹ Ennek az érdeklődésnek az lehet az oka, hogy ekkor már a Kárpát-medencében tartózkodott Gizella, és így nem egyszerűen „magyar ügy”, hanem Gizella személyes ügye is volt az, hogy a félpogány-félkeresztény Géza után a pogány Koppány vagy a keresztény István lesz-e az úr a Kárpát-medence nyugati

⁴⁵ Uhlirz, Mathilde: *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III.* 2. Band. Otto III. 983–1002. Berlin, 1959. 187–189.; Bogay 33–34.

⁴⁶ ÁKÍF 277.

⁴⁷ ÁKÍF 40.

⁴⁸ ÁKÍF 364–366.

⁴⁹ MGH *Die Briefe der deutschen Kaiserzeit. II. Die Briefsammlung Gerberts von Reims.* Bearb. Fritz Weigle. Weimar, 1966. 261. Magyar fordítása: Riché, Pierre: II. Szilveszter, az ezredik év pápája. Budapest, 1999. 175.

⁵⁰ Uhlirz, Mathilde: *Die „Scythen” in den Briefen Gerberts von Aurillac.* Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, 59. 1951. 411–415.; Györfy 121.

⁵¹ MGH *Die Briefsammlung Gerberts von Reims* 261.

részn. Még annak a feltevésétől sem kell elzárkózni, hogy maga III. Ottó küldhetett német sereget a Kárpát-medencébe Gizella, István és végső fokon a kereszténység ügye megsegítésére. Ezt gyámolítja Gerbert levelének utalása, valamint a pannonthalmi kiváltságlevél, amely – vélhetően a Koppány-felkelés kapcsán – arról tett említést, hogy „a németek és a magyarok között igen nagy viszály támadt”.⁵² Ha e feltevés igaz, nem kell minden németet, aki szerepet játszott Koppány leverésében, Gizella kíséretében levőnek tekinteni.

Gézáról hiteles forrásokból keveset lehet megtudni, s ez a kevés éppen azzal van kapcsolatban, hogy mennyi mindent *nem* cselekedett. Nem alkotott törvényeket, nem veretett pénzt, nem hozott létre közigazgatást, nem vetette meg a magántulajdonon alapuló új rend alapjait, nem szedtetett adókat, az egyetlen görög diplomát leszámítva nem bocsátott ki okleveleket, nem hozott létre püspökségeket. A kécsei hagyomány a veszprémi püspökséget Gizella nevével kapcsolta össze.⁵³ Viszont Géza nevéhez fűződik Esztergom székhelyként való kiválasztása, uralma elején latin rítusú térítő püspöke volt, annak végén pedig elkezdődött a pannonthalmi monostor felépítése. (Írott forrás bizonyítja, hogy még Adalbert életében, tehát 997. április 23-a előtt Magyarországon tartózkodott munkatársai közül Radla szerzetes.⁵⁴) Kérdés, hogy mit ér a 10. század végén az, amit Géza véghezvitt. Úgy tűnik, nem Géza volt az egyetlen, aki idáig eljutott. Egy emberöltővel korábban Gyula, egy emberöltővel később pedig Ajtony is megtette ezt az utat. Gyuláról bizánci forrásból tudjuk, hogy 950 körül Konstantinápolyban járt, görög rítus szerint megkeresztelkedett, a császárvárosból térítő püspököt vitt haza magával, aki „a barbár tévelygésből sokakat kivetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében”.⁵⁵ Egy görög előképre visszamenő szláv kútfő szerint a konstantinápolyi út után e Gyula (keresztény nevén István) „igaz keresztény hitben legott elhunyt, sok jó és Istennek tetsző dolgot cselekedvén, békességben a mennyei birodalomba tért”.⁵⁶ A 950-es években tehát Gyula, Géza apósa messzebb jutott el a keresztény hit megtartásában, az azzal való lelki azonosulásban, mint veje. István kortársa és ellenfele, Ajtony Vidinben tért a görög rítusra, székhelyén, Marosvároton (a későbbi Csanádon) „kolostort emelt Keresztelő Szent János tiszteletére, amelybe apátot tett görög szerzetesekkel együtt a maguk rendszabálya és szertartása szerint”. Ajtony olyan félkeresztény-félpogány lehetett, mint Géza, hiszen ő is nagy úr volt, eléggé hatalmas ahhoz, hogy hét feleséget tartson, s emiatt „a keresztény hitben nem volt éppen tökéletes”.⁵⁷ Géza latin rítusú térítő püspöksége uralma elején, a görög rítus szerint alapított veszprémvölgyi monostor uralma közepén, végül a latin szertartás szerinti pannonthalmi bencés apátság uralma utolsó esztendejében jól mutatja pályáivét. Ezt azonban nem Géza rajzolta meg, hanem a körülmények kényszerítették rá, hogy ennek vonalán haladjon. Kezdetben I. Ottó, az augsburgi győző erős akarata, utóbb a mind jobban fölébe kerekedő Sarolt erőszakossága, végül a német politika újabb, éppen csak kezdődő fordulata (a birodalmi koncepció előtérbe kerülése, a keleti térítés napirendre tűzése, Adalbert és tanítványai aktivitása) jelölte ki Géza szűk mozgásterét. Géza soha nem vált meggyőződéses kereszténnyé, a gyorsan változó körülmények dobálták hol erre, hol arra. Ha rövid időre és alkalmilag át is sodródott az innenső partra, összességében megmaradt a túlsó part történeti figurájának.

István viszont testestül-lelkestül az innenső parton élte le életét. Mindaz, amit Géza *nem* tett meg, azt István véghezvitte. Törvényeket állapított meg, pénzt veretett, közigazgatást hozott létre, megteremtette és központi tényezővé tette a magántulajdont, megadóztatta saját alattvalóit, latin nyelvről okleveleket bocsátott ki, püspökségeket létesített. A mintát német

⁵² ÁKÍF 40.

⁵³ Kristó Gyula: Szent István király püspökségei. In: Kristó 123.

⁵⁴ ÁKÍF 84.

⁵⁵ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 7. Szeged, 1995. (a továbbiakban: HKÍF) 152-153.

⁵⁶ HKÍF 178.

⁵⁷ ÁKÍF 411-412.

földről vette. A Szent István által létesített „európai típusú magyar állam új alapvetésen, erőteljes külső impulzusra jött létre, éppen a nomád jelleg feladásával”.⁵⁸ István tehát nem azt építette tovább, amit Géza létrehozott, részint mert apja alkotása valójában csekély volt, részint mert az uralma alatt kialakult felemás viszonyrendszer, a pogány-keresztény-ortodox kevertség, a hitbeli ingatagság István szilárd keresztény szemléletével, felesége, Gizella mélyen vallásos hitével és az országba bejött idegenek (döntően németek) igényével, elvárásaival alapvetően ellentétes volt. A latin keresztény Európa méltányolta Istvánnak a kereszténység magyarországi meggyökereztetése, illetve egy, a korábbitól tökéletesen eltérő új rend felépítése érdekében tett erőfeszítéseit. Összesen öt külföldi forrásunk van, amely még István életében (tehát 1038 előtt) kinyilvánította ezt. Fulbert francia püspök kérte a szintén Rajnától nyugatra eső területről származó Bonipert pécsi püspököt, hogy „a Legfőbb Király ama újonnan örökbe fogadott és dicsőséges sarját, azaz István királyt üdvözzöl a nevünkben, tudósítva Ökegyelmességét a mi magunk és a püspökségünkhöz tartozó minden közösség, mármint a kanonokok és szerzetesek hű imádságairól”.⁵⁹ Az 1018-ban elhunyt Thietmar merseburgi püspök feljegyezte, hogy Henrik bajor herceg sógora, Vajk, azaz István országában püspökségeket létesített, és Ottó „császár kegyéből és biztatására ... koronát és áldást nyert”. Miközben a szerző Gézát „igencsak kegyetlen”-nek és még keresztényként is indulatosnak minősítette, Istvánról így nyilatkozott: „Sohasem hallottam még másról, aki ennyire kímélte volna a legyőzötteket”.⁶⁰ A pogány indulat és a keresztényi irgalom szembeállításával a Géza–István-kép alapvető ellentétére tapintott rá. Berno reichenai apát „Istvánt, Magyarország királyát az ahhoz írt levélben a szent egyház tagjának nevezi, s köszönetet mond neki azért, hogy emberséggel bánt a Jeruzsálemben menő szerzetesekkel. Midőn István magyar király bőkezűségét és szelídségét kimutatta két reichenai szerzetes iránt, Berno az ő, továbbá felesége, Gizella lelki üdvéért ünnepi miséket tartott, és mindkettőjük nevét az Élet Könyvébe feljegyeztette”, ahová a hitben jelesek kerülhettek csak be. István a reichenaiakon kívül „a gallokat, németeket és másokat, akik országán keresztül vándorolnak Jeruzsálembé és a szentek más helyeihez, bőkezűen segítette”.⁶¹ Odilo clunyi apát Istvánhoz, a királyok legkeresztényebbikéhez intézett levelében ezt írta: „hogy lelketekben az isteni vallás tisztelete iránt mekkora szenvedély áradozik, miként szinte az egész világ, úgy a leginkább azok tanúsítják rólatok a leghűségesebben, akik az isteni sírtól térnek vissza. Ezt mi magunk is igen bőségesen megtapasztaltuk, amikor méltóknak találtattunk fogadni hírnökeiteket”.⁶² Adémar francia szerzetes azt emelte ki, hogy István Fekete Magyarországot „az igazság hitére”, azaz a keresztény hitre térítette.⁶³

Legalább további öt külföldi forrás keletkezett az István halálához közeli időpontban, amely bepillantást enged István és Gizella megítélésébe. Wipo azt a szerepet emelte ki – talán túlzó mértékben is –, amellyel István felesége „legelőször volt előmozdítója a kereszténység ügyének a pannóniai nép körében”. Amikor pedig II. Konrád haddal támadt Magyarországra, a német krónikás szerint István „az Úrtól kért sürgetve védelmet, miután egész országában könyörgést és böjtölést rendelt el”.⁶⁴ Rodulf Glaber francia szerzetes úgy vélte: Istvánt méltán tekintették a legkeresztényibbnek, a szentföldi zarándokokat testvéreiként fogadta, „s nekik hatalmas ajándékokat adott”.⁶⁵ A Hildesheimi Évkönyv anyai nagybátyja, Gyula király országának keresztény hitre térítését kapcsolta István nevéhez.⁶⁶ Reichenai

⁵⁸ Kristó Gyula: A Szent István-i állam jellegzetességeiről. In: Kristó 108.

⁵⁹ ÁKÍF 104.

⁶⁰ ÁKÍF 110., 112.

⁶¹ ÁKÍF 146–148.

⁶² ÁKÍF 157.

⁶³ ÁKÍF 168–169.

⁶⁴ ÁKÍF 180–181.

⁶⁵ ÁKÍF 185–186.

⁶⁶ ÁKÍF 214–215.

Hermann – István halálhírére emlékeztetve – ekként méltatta a magyar király érdemeit: „sok évvel ezt megelőzően egész népével együtt Krisztus hitére tért, és sok egyházat meg püspökséget épített, valamint országa érdekében igen jámbor emberként fáradozott”. Gizella pedig, akit a hit kezességként adott feleségül Istvánhoz azt követően, hogy Krisztus hitére tért, „adományozásokkal és más jó cselekedetekkel foglalatossá várt öregedett ott meg”.⁶⁷ Egy rövid namuri feljegyzés szerint „István, a pannóniai király, aki pogányból vált kereszténnyé, az igaz hitnek és Istennek buzgó híve lett”. Egyik, a bizánciakkal közös háborújában, „mialatt a konstantinápolyiak zsákmányt raboltak, és a várost kincseitől megfosztották, a valóban katolikus férfiú, István a fosztogatástól elfordította elméjét. Belépve Szent György templomába az ereklyéket, amiket ott talált, magával vitte, gondozta, és – mint keresztényhez illő – egész életében tisztelettel megőrizte”.⁶⁸ Ha szemügyre vesszük a közel tucatnyi külföldi forrást, németeket, lotaringiaiakat, franciakat, valamennyiben közös az, hogy Istvánt mélyen keresztény uralkodóként ábrázolják, aki a keresztény erkölcsiség szellemében járt el uralkodóként, katonaként és emberként egyaránt. A magyar viszonyokat tekintve elfogulatlan kortárs külföldiek Istvánban és feleségében, Gizellában látták a magyarországi keresztény vallás meggyökereztetőit, míg azok az idegenek, akik megemlékeztek Gézáról és Saroltáról, őket egészen más elbírálásban részesítették. A külföldi kútfők tehát nagyon határozottan arról vallanak, hogy Géza és István között mély szakadék húzódott, illetve egyazon folyó két különböző partján állottak. Ennek a Géza iránt némileg megértőbb és elfogultabb magyar források sem mondanak ellent. Végezetül mindaz, amit nem megítélésükből, hanem tetteikből, illetve tetteik hiányából megtudhatunk, ugyanezt támasztják alá. Ha tehát az indító kérdésre kíséreljük meg a válaszadást, azt kell mondanunk: Géza lényegében nem István politikájához rakta le az alapokat, ugyanis István a legtöbb ponton nem folytatta Géza művét, hanem új alapon építkezett. Nem lehet szó arról, hogy ennek oka abban lenne kereshető, hogy Géza fejedelem volt, István pedig király. Láttuk, Gézának több egykorú és későbbi forrás megadta a király címet, utóbb azonban, amikor kialakult az a szigorú minősítés, hogy királlyá csak törvényesen véghezvitt koronázás tehet, Géza – ilyenkor nem rendelkezve – fejedelmi minősítést kapott. István azzal, hogy koronáért folyamodott, valószínűleg bebozsátást kért a keresztény Európába. Gézá és Istvánt nem a koronázás hiánya, illetve ténye választja el egymástól, hanem egész életvitelük és politikájuk. István azért kérhetett és kaphatott koronát, mert meggyőződéses keresztényként egyházszerkezetet alapított. Géza és István közé nem a koronázás emelt falat, hanem eltérő világfelfogásuk és politikájuk jutott abban kifejezésre, hogy Géza ilyenre nem is gondolhatott, míg István a siker reményében igényelhette a koronát. Amíg a kortársak és a korhoz közel élők jól tudták, hogy Géza és István, apa és fiú eltérő eszményeket követett, és más célok felé tört, addig a későbbi korok – egészen napjainkig – különböző megfontolások alapján közelíteni próbálták egymáshoz politikájukat, Gézá téve meg az alapok lerakójának, Istvánt pedig az épület megalkotójának. A jelen dolgozat a beállítás revíziójának az indoklására figyelmeztet, arra, hogy a történészek a hiteles források tanúságtételére támaszkodva kell állásfoglalását kialakítani.

⁶⁷ ÁKÍF 220-221.

⁶⁸ ÁKÍF 227-228.

KRISTÓ, GYULA

Ruling Prince Géza and King Stephen

The essay considers the general judgement and the actual sources of the passing of power from Géza to Stephen. The first decade of Géza's rule (the early 970s) saw intensive activity in the western half of the Carpathian Basin aiming at the conversion of the Magyars, and the envoys of the ruling prince took part in the Central European summit at Quedlinburg at Easter in 973. This is followed by a twenty-year hiatus in the source material concerning the Magyars, which invites the inference that Hungarian-German connections were loosened and even completely severed. Neither do German sources display any interest in the Carpathian Basin between 975 and 995. Information from 985 probably indicates that by that time the cause of the conversion to Christianity had come to a halt in Hungary. The foundation charter of Veszprémvölgy, which can be linked with Géza, is probably evidence of Orthodox (Eastern) Christianity gaining ground in the western part of the Carpathian Basin. This is substantiated by the account of Bruno of Querfurt. Both foreign and Hungarian sources represent Géza as a baptized ruler, who, though not living according to Christian principles, pursuing a course of peaceful policy. The crucial role in the marriage between Géza's son Stephen and Gisella (996/997) was probably played not by the ailing and aged Géza but St Adalbert, Bishop of Prague. This marriage was a decisive factor in Stephen's victory over Koppány in 997, who claimed the position of ruling prince according to the pre-Christian order of succession after Géza's death. Stephen was supported in this armed conflict by the Bavarian knights who had accompanied Gisella to Hungary. Indeed, it cannot be ruled out that Emperor Otto III also sent German troops to the Carpathian Basin to assist Stephen. Géza was able to get as far as other tribal leaders had in the middle of the tenth century (Gyula) or would get early in the eleventh century (Ajtony). Thus, hardly being able to build on what Géza had created, Stephen wanted to establish a new order in his territorially constantly increasing realm. Contemporary western sources appreciated Stephen's efforts in this direction.

GEORGE T. BEECH

A hűbérúr–dependens (vazallus) viszony: esettanulmány Aquitániából, 1030 körül*

1. Bevezetés

Noha a tudósok az egész huszadik század folyamán intenzíven foglalkoztak a középkori feudalizmussal, a téma iránti érdeklődés soha nem volt nagyobb, mint az utóbbi években. Régi nézetek válnak támadások célpontjává, felülvizsgálati javaslatok hangzanak el, és értelmezésbeli különbségek feloldására törekedve a téma új megfogalmazását és a bizonyítékok újraértékelését célzó felhívások látnak napvilágot. Az egyik igen sokat vitatott pont a korai tizenegyedik századi Franciaországban végbement úgynevezett feudális *átalakulás* (mutáció), ahol a történészek egyik csoportja azt állítja, hogy akkoriban valóságos forradalmi változások semmisítették meg a Karoling közkormányzat maradványait és nyitották meg a várnagyi uralom és a feudalizmus új korszakát.¹ Ellenfeleik elvetik a mindent elsöprő átalakulás gondolatát és azt állítják, hogy a nézet képviselőit félrevezették az írott forrásokban bekövetkező változások és az erők korabeli leírásainak helytelen olvasatai.² E két csoporttal szemben, amelyek ilyen eltérő nézeteket vallanak arról, hogy mekkora volt a tizenegyedik század elején kialakuló feudalizmusban a várak és várnagyok elterjedésének a viszonylagos jelentősége, a Susan Reynolds 1994-ben megjelent *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reexamined* című könyvében előadott hipotézisek potenciálisan kíméletlenebbek a bevett véleményekkel. Reynolds szerint a feudalizmussal foglalkozó újkori történészek eltúlozták a nemesség tagjai közötti feudális-vazallusi viszonyok elterjedését és jelentőségét, különösen a tizenkettedik század előtti korszak tekintetében. Azt állítja, hogy a korszak előtt ritka volt a hűbéri birtok, és az amúgy sem széles körben elterjedt függőségi viszonyok igen kis szerepet játszottak a kormányzásban. Az utána következő periódusban viszont, állítja, a kettő egyetlen koherens és mindent átható rendszerre való látszólagos összeolvadása nem a valóságot tükrözi, hanem a késő középkori jogászok harmonizáló törekvéseinek az eredménye.³

Mivel a könyvet nemrég adták ki, a reagálások csak mostanában kezdenek megjelenni az ismertetésekben,⁴ de nem kétséges, hogy provokatív téziseire tartalmas és olykor valószínűleg heves válaszokat fog kapni. Eközben mindazok, akik érdeklődnek Reynolds nézeti, valamint az *átalakulás* körül folyó vita iránt, ilyen körülmények között kétségtelenül a történészek hagyományos eljárásaihoz fordulnak, azaz előveszik az eredeti forrásokat, hogy próbára tegyék az új hipotézist. Az alábbi tanulmánynak is részben ez a szándéka, azonban fő célom

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: „The lord/dependant (vassal) relationship: a case study from Aquitaine c. 1030”. *Journal of Medieval History*. Vol. 24. 1998. No. 1. 1-30. A közlés jogának átengedéseért ezúton is köszönetet mondunk az Elsevier Science Ltd.-nek.

¹ Poly, J.-P.– Bournazel, E.: *The Feudal Transformation 900-1200*. Fordította: C. Higgitt. New York, 1991. (a továbbiakban: Poly – Bournazel); Bisson, T.: *The Feudal Revolution. Past and Present*, 142. 1994. 6-42.

² Barthélémy, D.: *The Feudal Revolution. Response to T. Bisson. Past and Present*, 152. 1996. 197-205.; White, S.: *The Feudal Revolution. Response to T. Bisson. Past and Present*, 152. 1996. 205-223.

³ Reynolds, S.: *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reexamined*. Oxford, 1994.

⁴ Cheyette, F.: *Speculum*, 71. 1996. 998-1006.; Lane, S. G.: *Bryn Mawr Medieval Review*. (Internet, email.) 1995. április 12.

nem az, hogy ezen új nézetekre reagáljak, hanem az, hogy a korai tizenegyedik századi Aquitánia történetéből vett egyetlen hűbérúr–dependens (vazallus) viszony részletes elemzésével magam is hozzájáruljak a feudalizmusról folyó vitához.⁵ A hűbérúr–dependens viszonyok leírásai már régóta a feudalizmus általános történetének a szerves részét képezik, különösen M. Bloch, F. L. Ganshof és R. Boutruche műveiben.⁶ Ezek azonban kivétel nélkül a tipikusnak tartott ábrázoló összetett képek, és sok különböző eset részleges, nem teljes bizonyítékán, s nem egyes emberek életéről és tapasztalatairól szerzett részletes ismereteken alapulnak. Ennek az az oka, hogy a téma legfőbb forrásait képező oklevelek természetüknél fogva csak minimális információt tartalmaznak a bennük szereplő emberekkel kapcsolatban. Ez utóbbiak különben is csaknem mindig az ismeretlenség homályába vesző személyek voltak, és alig hagytak nyomot koruk írásos forrásaiban. Így a feudalizmus hatalmas irodalmában gyakorlatilag nem léteznek az ezen kötelékekkel összekötött emberek életrajzaira támaszkodó, a hűbéruraságot és függőséget tárgyaló tanulmányok; én legalábbis egyet sem ismerek.

2. Az aquitániai *Conventum*: Párizs, BN Latin 5927

Létezik viszont egy szöveg, egy olyan furcsa elbeszélés a korai tizenegyedik századi Aquitániából, amely éppen azt tartalmazza, ami az oklevelekből hiányzik, nevezetesen bőséges információt két olyan emberről, akik akkoriban hűbérúr és dependens voltak Poitou környékén. Persze nem mindenre kiterjedő életrajzi adatokról van szó, mivel szó sem esik a két személy családi hátteréről, neveltetéséről és általában életéről, pályájáról; a dokumentum csupán kölcsönös, hűbérúrként és dependensként egymást érintő tevékenységüket tárgyalja az 1020-as években. A feudalizmust kutató történetészt viszont éppen ez érdekli.

Ez az elbeszélés a környék tartományura, Poitiers-i Vilmos gróf (Aquitánia hercege) és egy helyi várnagy, Lusignani Hugó közötti, évekig elhúzódó konfliktus kitörésének, fejlődésének és végül megoldásának a történetét mondja el. A két főszereplőre vonatkozó részletes adatokon kívül számos vonása különösen érdekessé teszi az írást a feudalizmus tanulmányozása szempontjából. Keletkezésének időpontja, hozzávetőleg 1030, a szöveget éppen a feltelezett feudális *átalakulás* kritikus pillanatába helyezi. Mivel világi dokumentum, egyedülálló, 'belső' bepillantást ad a régió arisztokrátiának hatalmi harcaiba, mégpedig maguknak a vetélkedőknek a szemszögből nézve, nem pedig egyházi írók színező és talán torzító lencsén át.⁷ Ez a 342 soros, tizenöt kéziratoldalas elbeszélés, amelyet közönségesen *Conventum*-nak, azaz egyezségnek hívnak, sokkal hosszabb a leghosszabb okleveleknél is, és így a két szereplőről rengeteg részletes információt tartalmaz, mégpedig mivel hűbérúr és dependens voltak, személyes viszonyukról is. Azonban a *Conventum*ot, noha értékesek a benne található

⁵ A hagyományos *vazallus* helyett inkább a *dependens* ['dependant'] terminust használok, mert noha eseten és bizonyos tekintetben pontatlan, nem tudok ennél jobbat (lásd 22. jegyzet).

⁶ Bloch, M.: *Feudal Society*. Fordította: L. A. Manyon. Chicago, 1961. 1. köt. 219–238.; Ganshof, F. L.: *Feudalism*. Fordította: P. Grierson. New York, 1961. 63–105. (a továbbiakban: Ganshof); Boutruche, R.: *Seigneurie et féodalité*. 1. kötet: *Le premier âge des liens d'homme à homme*. Paris, 1959. 182–205., 2. kötet: *L'apogée XIe–XIIIe siècles*. Paris, 1970. 152–207.

⁷ A tizenkettedik századig a feudalizmus története jórészt okleveleken, kisebb részben pedig krónikákon alapul, amelyeket mind klerikusok írtak, egyházi szempontból. Igaz ugyan, hogy történetünk szerzője csaknem biztosan klerikus vagy szerzetes volt (Becch, G. – Chauvin Y. – Pon, G.: *Le Conventum d'Aquitaine vers 1030; un précurseur des premières épopées*. Geneva, 1995. (a továbbiakban: Becch 1995.)) 105., szerzőársaim a *Conventum* latin szövegkiadását, illetve francia fordítását készítették; a könyv argumentuma az én munkám), elbeszélése rendkívüli abból a szempontból, hogy hiányoznak belőle a vallásos elemek, mind az eseményekről és a szereplőkről alkotott szerzői ítéletekben, mind pedig a szereplők gondolataiban, szavaiban és tetteiben.

adatok, nem a terjedelme, hanem az elbeszélés jellege, annak társalgási módja különbözteti meg minden más korábbi okirattól és történeti forrástól. A feudalizmussal foglalkozó történészek által használt rengeteg oklevél, krónika és jogi szöveg kivétel nélkül mind harmadik személyben írott elbeszélések; e szerzői stílussal együtt jár a rövidség, az előírásos konstrukciók alkalmazása, a távolságtartás és a tárgyalt téma külső szemlélete. Az ellentét e stílus és a *Conventum* stílusa között nem is lehetne élesebb. Az utóbbi szerzője a történet több mint negyven százalékát közvetlen, élő beszédben mondja el. Elbeszélésében két olyan férfi szerepel, akik gyakran érzelemtől fűtött hangon vitatkoznak egymással, hízelegnek, ígérgetnek egymásnak, leckéztetik, gúnyolják, elítélik egymást. Szavaikból, csakúgy mint a szerző kommentárjaiból, az olvasó nem csupán cselekedeteiket ismeri meg, de bepillantást nyer belső gondolataikba és indítékaikba is. Nincs az oklevelekben vagy krónikákban olyan, ami a két vetélkedő rivális történetének élettel teli képéhez lenne fogható.

Első pillantásra talán merésznek tűnik a feltételezés, hogy egyetlen szöveg, mindössze két ember esztanulmánya bármít is hozzátehetne egy olyan hatalmas, hosszú életű és bonyolult témához, amilyen a feudalizmus, akármilyen érdekes is a történet. Erre azt tudom válaszolni, hogy ez a történet valószínűleg teljesebb képet ad két hatalmas ember viszonyáról, mint bármilyen más szöveg a nemzeti nyelveken írott eposzok és románcok tizenkettedik századi megjelenése előtt, és már egyedül ezért is érdemes gondosan szemügyre venni.⁸ Ráadásul a *Conventum*-nak megvan az a felbecsülhetetlen előnye is, hogy egyetlen szerző műve, akinek az volt a célja, hogy a konfliktusban részt vevő két hősét részletesen jellemezze. Így a két férfi életéből kialakított kép olyan koherenciával, mélységgel és hitelességgel bír, ami a feudalizmus újkori áttekintéseinek összetett konstrukcióiból hiányzik.

A *Conventum*, amelyet a történészek szinte csupán harminc éve ismernek, problematikus szöveg, és mostanában meglehetősen hírnévre tett szert.⁹ Problematikus azért, mert hiányoznak belőle a hasonló munkákban szokásos azonosító elemek: a szerző, a keletkezés helye és ideje, az információ forrásai, célja, az olvasó(k), aki(k)nek készült, de legfőképpen az nem világos, hogy miféle szöveg. A *Conventum*-ot tanulmányozó kutatók különféleképpen nevezik: memorandumnak, diktálásnak, jogi szövegnek, és legújabban a legkorábbi eposzok irodalmi előfutárának.¹⁰ Ezen a ponton a bizonytalanság legfőbb oka az elbeszélés nyilvánvalóan kivételes jellege. Szerkezetét és tartalmát tekintve nem hasonlít a tizenegyedik századot tanulmányozó történészek által ismert semmilyen más szöveghez.

Noha pontos mibenléte vitatott (az egyszerűség kedvéért én továbbra is a hagyományos *Conventum* néven említem, bár nem tartozik a számos dél-franciaországi és katalóniai példából jól ismert *convenientiae* kategóriájába), ez nem jelenti azt, hogy ne szolgálhatna történeti forrásként a korai tizenegyedik századi Aquitánia hűbérúr–dependens viszonyainak tanulmányozásához. A történetben említett mind a húsz személy más, független forrásokból ismert történeti alak, bár a többi forrás a vitájukban említett események egyikét sem támasztja alá. A névtelen szerző néhány epizódot valószínűleg maga talált ki, és az biztos, hogy történetét előre kialakított céloknak megfelelően és határozott elfogultsággal alakította – cseket a tényezőket alább vesszük szemügyre –, azonban semmi jel nem utal arra, hogy képzeletbeli világot próbált volna teremteni. Ellenkezőleg, a szöveget gondosan tanulmá-

⁸ Feltételezem, hogy a két férfinak a szerző által ábrázolt viszonya tipikus volt a várak és a területi fejedelmek közötti kapcsolatok tekintetében ekkor Aquitániában, és ezért általánosabb érvennyel rendelkeznek. Noha a szerző a szóban forgó személyek bizonyos személyes vagy jellemzői vonásait eltolta (lásd lentebb), beszámolójában semmi sem utal arra, hogy viszonyuk a maga korában nem lett volna tipikus, és így helytelen lenne az ilyen általánosítás.

⁹ Bloch, Ganshof és Boutruche nem említik műveikben, mivel létezéséről nem tudtak.

¹⁰ A szövegről az utóbbi három évtizedben írt tanulmányok összefoglalásáról lásd Beech 1995. 9., 23–24.

nyozó újkori kutatók egybehangzó véleménye szerint olyan képet ad a feudalizmus világáról, amely kíméletlen realizmusa tekintetében párját ritkítja.¹¹

Noha helytörténészek már a tizenkilencedik század óta néha ténybeli információkért a *Conventum*hoz fordulnak, a dokumentum csak az 1960-as évektől kezdve keltette fel a feudalizmus iránt szélesebb értelemben érdeklődő történészek figyelmét. 1966-ban jómagam is elemeztem a hűbérurak és dependensek közti viszonyokat szabályozó íratlan szokások létezésének bizonyítékaként.¹² Jane Martindale is sokat tett a *Conventum* megismertetéséért, amikor 1969-ben közzétette a dokumentum első megbízható latin nyelvű szövegét, bár maga nem kísérte meg felmérni annak jelentőségét a feudalizmus története szempontjából.¹³

Az elbeszélést szélesebb kontextusban először Jean-Pierre Poly és Eric Bournazel értékelték *Mutation féodale X^e-XIIe siècles* című kötetükben 1980-ban.¹⁴ Számukra a dokumentum kivételes részletességgel világította meg a kormányzat fejlődésének a 11. század eleji hanyatló Karoling monarchia és az 1100-ra teljesen kifejlődött feudális intézményrendszer közötti állapotát. A szöveg szintjűk ebben a fejlődésben azt a pillanatot ábrázolja, amikor a helyi gróf 'kényszerűen' vetélkedik várnagyaival a környező várak fölötti uralomért, amely a hatékony regionális kormányzás lényegi eleme volt (a történet két főhőse a gróf és a várnagyok egyike). Georges Duby szintén hosszasan foglalkozik a *Conventum*mal a Capeting Franciaországról írott 1987-es történetében, és hasonló következtetésre jut, mint Poly és Bournazel, nevezetesen, hogy a *Conventum* a gróf és a várnagyok között a helyi várak miatt dúló küzdelem során előállott tehetetlen regionális kormányzat és anarchia időszakát ábrázolja.¹⁵ Polyn és Bournazel ennyiben mutat túl, hogy szerinte a *Conventum* azt ábrázolja, hogy a gróf, a holtpontról kitörni akarván, egyre növekvő hangsúlyt helyez a várnagyaival fenntartott személyes kapcsolataira, azaz a kialakuló feudális viszonyokra, mivel ezek révén hatékonyabban tudta kezében tartani a várakat, mint az uralkodó és alattvaló közötti, Karoling időkől örökölt, hagyományos nyilvános kötelek révén. Duby számára tehát a *Conventum* a feudalizmus kialakulásának kritikus pontját illusztrálja.¹⁶

Azzal, hogy a szöveget a maga helyére tették a kormányzati intézmények tizenegyedik századi általános fejlődésében, Poly, Bournazel és Duby értékes háttérteret teremtettek az

¹¹ Lásd például Barthélémy, D.: *Du nouveau sur le Conventum Hugonis*. Bibliothèque de l'École des Chartes, 153. 1995. 483-484.

¹² Beech, G.: A feudal document of early 11th century Poitou. In: *Mélanges offerts à René Crozet*. Poitiers, 1966. I. 203-213. Az a cikk a hűbérúr–dependens viszonyoknak csupán egyetlen aspektusát tárgyalja; következtetéseit felhasználva a jelen cikkben a témát a lehető legteljesebben igyekeztem megvizsgálni, és az alábbiak nagy részét nem tárgyaltam a korábbi cikkben.

¹³ *Conventum inter Guillelmus Aquitanorum comes et Hugonem Chiliarum*. *English Historical Review*, 84. 1969. 528-548.

¹⁴ Poly, Jean-Pierre – Bournazel, Eric: *Mutation féodale X^e-XIIe siècles*. Paris, 1980. 137-148. Angolra fordította: C. Higgitt. *The Feudal Transformation 900-1200*. New York, 1991.

¹⁵ *France in the Middle Ages 987-1460. From Hugh Capet to Joan of Arc*. Fordította: J. Vale. Oxford, 1991. 69-79.; a francia eredeti: *Le Moyen Âge: de Hugues Capet à Jeanne d'Arc 987-1460*. Paris, 1987.

¹⁶ Duby óta négy szerző foglalkozott ezzel az elbeszéléssel, de egyikük sem úgy közelít a szöveghez, ahogy én a jelen cikkben. Stephen White: *Stratégie rhétorique dans la Conventio de Hugues de Lusignan* című cikkében (In: *Mélanges offerts à Georges Duby*. 2. kötet: *Le tenancier, le fidèle et le citoyen*. Aix-en-Provence, 1992.) azokra az irodalmi technikákra hívja fel a figyelmet, amelyek segítségével a szerző *mauvais seigneur*-ként tünteti fel a grófot. Susan Reynolds gyakran utal a *Conventum* egyes szempontjaira *Fiefs and Vassals* című művében, de rendszeres elemzésére nem tesz kísérletet. 1995-ben megjelent könyvemben (Beech 1995.) előadtam azt a hipotézisemet, amely szerint ez a narratíva lényegében irodalmi szöveg, és nem foglalkoztam azzal, amivel a jelen tanulmányban, azaz hogy milyen értékes lehet a hűbérúr–dependens viszonyainak tanulmányozása szempontjából. Dominique Barthélémy cikke (*Du nouveau sur le Conventum Hugonis*. Bibliothèque de l'École des Chartes. 1996. 483-495.) a könyvemet ismerteti.

alábbi tanulmány számára, amely azonban azt más szemszögből közelíti meg. Célom az, hogy a hűbérúr–dependens viszony jellegére összpontosítsak úgy, ahogy az az elbeszélésben megjelenik, azaz a történet két főszereplőjét: a várnagy Hugót és urát, Vilmos grófot összekötő kapocsra.¹⁷ Először a névtelen szerző szókincsét elemzem; azokat a szavakat, amelyeket a személyes viszonyok és a földbirtoklás leírására használt, hogy megállapítsam, volt-e számára ezek közül bármelyiknek szakszószerű jelentése. Számos történész – köztük sok évvel ezelőtt magam is – már fűzött megjegyzéseket a szöveg válogatott terminusaihoz, de valamennyien a mintavétel módszerét használták, egy-egy pontot példákkal illusztrálva. Itt most a szerző teljes szókincsét számításba vettem, megfigyelve az előfordulások gyakoriságát és ritkaságát, és felfigyelve egyes kulcsszavak hiányára, mint például a *milites*, amelyek előfordulását az ember elvárna ebben a narratívában. Másodszer, és ez talán még fontosabb, igyekszem eljutni a szavak, kifejezések mögötti valósághoz úgy, hogy a következő sorrendben vizsgálom azokat: (1) a hűbérúr–dependens viszony korabeli felfogásait, (2) annak szokásokban megjelenő alapját, ahogyan az kölcsönös kötelezettségekben, megszorításokban és jogokban megjelenik, (3) földdel kapcsolatos, gazdasági alapját, (4) levonok néhány következtetést azzal kapcsolatban, hogy ezek a kötelékek mennyire voltak szorosak, vagy szűk körre szorítkozók a tizenegyedik század elején.

3. A *Conventum* szókincsé a hűbérúr–dependens viszonytal kapcsolatban

A függőséggel kapcsolatos, azaz az embereket uruktól függő dependensekként kijelölő terminusok köre a *Conventum*ban meglehetősen korlátozott. Leggyakrabban a szerző kollektíven említi a történet fontosabb szereplőitől függő névteleneket, akiket egyszerűen *homines* elnevezéssel illet, ami azt jelenti, hogy ennek és ennek az emberei, azaz ilyen és ilyen úr alávetettjei.¹⁸ Így utal Fulké (Anjou grófja) (198), Bernard (159) és Petronus (285) embereire (*homines*), akik közül a két utóbbi várnagyi rangú férfi volt, azonban mindenképp a konfliktus két központi alakja, Hugó (*homines Hugoni*, 115, 172, 187, 248, 259, 268, 281) és a gróf (157, 177, 282) dependenseit említi.¹⁹ Érdekes, hogy a szerző néha nem urak, hanem várak embereiről (*homines*) beszél: Vivonne (85), Civray (137) és különösen Thouars embereiről. A történet egyik korai epizódjában nyolc különböző alkalommal nevezi meg ez utóbbi vár embereit (*hominibus de Toarcinse castro*, 53, 55, 64, 70, 74, 75, 79, 80), egyszer *caballarinak* nevezi őket (64). Ezen epizód részletei megerősítik azt, amit független forrásokból már tudunk, azaz hogy Thouars volt Thouars vicegrófságának fő erőssége, ezek az emberek pedig a várat védő helyőrséget alkotó lovagok voltak. Mivel Thouars vikomtjának a dependensei voltak (egy eset, 54-66, ezt egyértelművé teszi), érthetetlen, hogy a szerző miért a vár és nem uruk, a vikomt embereinek (*homines*) nevezi őket, hacsak nem tesz különbséget a várhoz tartozó dependensek és az úr személyes kíséretéhez tartozó csatlósok között, akik őt mindenhová követték.²⁰

¹⁷ Azon szerzők közül, akik alaposabban megvizsgálták a *Conventum*ot (lásd az előző részt és a 16. jegyzetet), csak Duby foglalkozik a két férfi személyes viszonyával, azonban elemzése, noha igen éles megfigyelésről tanúskodik, rövid (France in the Middle Ages, 74-76.), és nem érinti az itt tárgyalt kérdések legfontosabbját.

¹⁸ A tizenegyedik századi Katalóniában is a *homo* volt a dependens jelölő megszokott kifejezés. Rodón Binuc, E.: El Lenguaje tecnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña. Contribución al estudio del Latin medieval. Barcelona, 1957. (a továbbiakban: Rodón) 138-141.

¹⁹ A számok a *Conventum* nyomtatott kiadásának számozott soraira utalnak. In: Beech 1995., latin szöveg: 123-138., angol fordítás: 147-153.

²⁰ Ez a különbségtétel alátámasztja Poly-Bournazel (Feudal Transformation, 71.) érvelését, miszerint a várak helyőrségei egy harmadik és igen fontos erőt képviseltek, és a tartományuraknak és várnagyoknak számításba kellett venniük ezeket a régióban található várakért folyó manőverek során.

A *caballari* két előfordulása (egyszer Hugó embereit is így nevezi) kisebb eltérést jelent a *homines* egyébként következetes használatától.²¹ A *Conventum* ettől a gyakorlattól csupán egyszer tér el, de ez a kivétel igen érdekes. Amikor összefoglal egy vár két férfi közötti felosztásáról szóló egyezséget, a szerző konkrétan közli, hogy egyikük, Hugó része (egy fél) majorsági birtokból és két rész *fevos vassalorum*ból, vassallusi hűbérbirtokból állt (89). Nem kétséges, hogy ezek a *vassali* a vár helyőrségét alkotó férfiak voltak, és a szerző őket említi az előző mondatban a *homines de ipso castro* (85) kifejezésben. Itt azt mondja el, hogy a vár ura halála előtt rávette embereit, ajánlják fel szolgálataikat utódjának, aki Hugó nagybátyja volt (83-85). Ez tehát azt jelenti, hogy a szerző ezeket az embereket két különböző néven nevezi, először a *homines de castro*, aztán pedig a *vassali* terminust használva, és ez a tény felveti a kérdést a két név használatával kapcsolatban. Úgy vélhetnénk, hogy a két elnevezést egyszerűen kölcsönösen felcserélhetően használta, mint két olyan alternatív terminust, amelyek jelentésében nincs különbség – azonban sehol másutt nem folyamodik a *vassalus* szóhoz; helyette mindig (legalább tíz alkalommal) a *homines*t használja. A részlet kontextusa talán megmagyarázza, miért a *vassalus* szót használja ebben az esetben. Itt azt magyarázza, mint fentebb említettük, hogy Hugó vár-részre egyrészt majorsági birtokból, másrészt vassallusi birtokból áll. Azt akarja, hogy az olvasó, hallgató világosan megértse, hogy eltérően a majorsági birtoktól, amelyet Hugó közvetlenül szerzett meg, úgy, hogy senki sem állt közte és a birtok által hozott termékek vagy jövedelmek között, a többit csak közvetve birtokolta, amennyiben az a várbéli emberek birtokában volt, akik neki a birtokukért szolgáltatokkal tartoztak. Számára a *vassalus* a *homines*-nél egyértelműbben hordozza a birtokaikért szolgálattal tartozó dependensek fogalmát.

Akár helyes a *vassalus* használatának fenti értelmezése, akár nem, a részlet kellőképpen bizonyítja, hogy a szerző tökéletesen tisztában volt a szó jelentésével, noha csak egy alkalommal használta. A *homo* és *homines* terminusok predominanciája az elbeszélésben azonban mégis arra enged következtetni, hogy a *vassalus* szó használata nem volt ekkoriban a térségben mindennapos, és hogy különben is valószínűleg az arisztokrácia alsó szélé mentén elhelyezkedő embereket jelölt, akiket másutt várkatonáknak neveztek. A *vassalus* szinte biztos, hogy nem vonatkozott olyan várnagyi rangú férfiakra, amilyen Hugó volt, akit a szerző, amikor a gróf dependenseként azonosít, mindig annak *homo*jaként említi.²²

A dependens személyt jelentő különböző szavak jelen tárgyalása szükségszerűen felvet egy ezzel kapcsolatos kérdést: mennyire terjedtek el a függőségi viszonyok a *Conventum* által ábrázolt társadalomban? Annak ellenére, hogy a szerző kizárólag a Hugó és a gróf közötti viszonyra koncentrál, és ezért nem foglalkozik az elbeszélésében szereplő többi alakkal, azaz elhanyagolja azokat, az egyéb ilyen viszonyokra tett odavetett utalásai kellőképpen bizonyítják, hogy az ilyen viszonyok akkoriban azon a vidéken közkeletűek voltak. Abból a tényből, hogy a hivatalt betöltő halálakor a gróf a történet szempontjából fontos öt várban új várnagyokat nevezett ki, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Hugóhoz hasonló rangúak többsége, vagy talán mindannyian, állásukat mint tőle függő dependensek bírták (lásd lent). Az, hogy Hugó a Civray várában való részesedésért hűbéresküit tett Bernard-nak, arra példa, hogy két azonos, várnagyi rangú férfi között is létezett függőségi viszony, és ez akkoriban

²¹ Rodón 46., tud a *caballarius* szó használatáról Katalóniában 1055 és 1094 között. Poitou-ban sohasem volt elterjedt, először az 1040-es években tűnt fel. Chartes et documents pour servir à l'histoire de l'abbaye de Saint-Maixent. Ed. A. Richard. Archives Historiques du Poitou, 16., 18., 1886. Vol. 16. 123. A *Conventum* írása idején, az 1020-as években a poitou-i szerzetes írnokok az embereket *milités*ként kezdték említeni, de ez a Katalóniában mindennapos szó (Rodón 40., 47., 170., 177.) itt hiányzik.

²² A *Conventum* nyelvezete tehát alátámasztja Susan Reynolds állítását (Fiefs and Vassals, 22-23., 126.), miszerint az ebből a korból származó okiratok ritkán használják a *vassalus* szót, és ezért helytelen vassallusi viszonyokról beszélni, amikor az arisztokrácia felsőbb körében urak és dependenseik közötti viszonyról van szó ebben a korban. Rodón szerint Katalóniában a tizenegyedik század közepétől használták a kifejezést. (Rodón 254.)

igen gyakori lehetett. Végül a Vilmos gróf, Fulkó gróf, Thouars vikomtjai, Hugó, Bernard, stb. embercire (*homines*) tett számos utalás azt bizonyítja, hogy létezett függőségi viszony várnagyok és tartományurak között egyfelől, és egy sokkal nagyobb létszámú csoport tagjai, az egyes várak helyőrségéhez tartozó katonák között (lásd fent).²³

A *caballarius* és *vassalus* ezen elszigetelt példái vagy arról árulkodnak, hogy a tizenegyedik század eleji Aquitániában a függőség különböző fajtái léteztek, vagy arról, hogy szerzőnk változatos kifejezéseket használ, és ezekben a ritka esetekben egyszerűen egymással felcserélhető terminusokkal illeti azokat az embereket, akik urak dependensei. Az uraság kifejezésével kapcsolatban azonban nem jellemző rá ez a változatosság; a bevett szakszó a *senior* (köznapi nyelven *seigneur*) volt. Ezt a szót használja elbeszélő részekben: 'Aimeri elragadott egy várat urától, Bernard-tól (*senioris sui*)' (93) és élő párbeszédekben is, mint amikor például Hugó a grófhoz fordul: *senior meus*, 'rosszul mennék a dolgaim' (143). Azonban a birtokos jelző *suus* vagy *meus* mindkét esetben ott áll a *senior* mellett, és így hívja fel a figyelmet a szóban forgó két férfi közötti függőségi viszonyra.²⁴ Érdekes, hogy négy alkalommal Hugó közvetlen beszédben, mindig vocativusban, a *dominus* szóval szólítja a gróft *senior* helyett. Például megkérdezi a gróft: *Domine, quo modo vocas mihi ire tecum* (166-7): 'Nagyúr, miért hívsz, hogy veled menjek?' Itt a *Domine* az arisztokrácia minden tagjának a hivatalától függetlenül járó, státuszt jelző titulus, és nem meghatározott dependensek fölötti uraságot jelez.²⁵ Ennek megfelelően nem birtokos jelzővel használják. Hugó nem azt mondja: *Domine meo*, azaz 'uram', hanem csupán azt: *Domine*.²⁶ A *Conventum* tehát érdekes példáját adja annak, hogy az úrra párhuzamosan két szó létezett, amelyek közül az egyik később eltűnt a román nyelvekből.

4. Hogyan látja Hugó és a gróf kettejük hűbérúr–dependens viszonyát

Az előző idézetben, ahol Hugó azt kérdezi a gróftól: 'Nagyúr, miért hívsz, hogy veled menjek?' (166-7), világosan felismerhető hangjában a nyugtalanság. Ennek az az oka, hogy rossz érzései vannak a gróf által ráerőltetett küldetéssel kapcsolatban, amelyeknek forrása Hugó elképzelése arról, hogy egy úr mit kérhet jogosan a dependensétől. Ebben a példában úgy véli, hogy helytelen, amit a gróf követel tőle. Mielőtt a hűbérúr és dependens közötti

²³ A feudalizmus történetének tanulmányozásához a *Conventum* többek között azzal járult hozzá, hogy bizonyította: akkoriban az arisztokratikus társadalom különböző szintjein megszokott jelenség volt a függőség. A kérdéskör kutatója azonban számos további kérdést fel szeretne tenni. Milyen távolra nyúlnak vissza a múltba az ilyen viszonyok? Mikor kerültek az emberek ilyen kapcsolatba? Kik voltak a mögöttük meghúzó fő mozgatók? Milyen okokból? És végül, vajon e viszonyok korszakunkban stabilak, erősödnek vagy hanyatlanak? A *Conventum* példátlan mélységben és részletességgel ábrázol ugyan egyetlen ilyen viszonyt, de a szerző által feldolgozott igen rövid, mindössze néhány éves időtartamban hosszú távú tendenciákat szinte lehetetlen észrevenni. A szerző nemcsak azt nem árulja el, hogy a függőségi viszonyok sokasodtak vagy ritkultak-e, hanem a korukra sem tesz célzást, azaz arra, hogy új keletűek voltak-e, vagy már nemzedékek óta fennálltak.

²⁴ Mindennek ellenére Hugó (tizenegy alkalomból) egyszer a gróft egyszerűen így szólítja: *senior, precor te* (323).

²⁵ Ez a különbségtétel bizonyos tizenegyedik századi katalán szövegekben világosabban látható. Egy 1049-ből származó oklevélben ez áll: '...Iuro ego, Raimundus ... Vicomes de Redes, vobis *domno* Raimundo, Barcinonensis comiti et *domne* Almode comitessc, et filio vestro Raimundo Berengarii, *senioribus* meis...', Rodón 231. Más szóval, ezen oklevél írója mindkét szót használta ugyanazokra az emberekre: a *dominus* az arisztokrácia tagjainak járó, státuszt jelző megszólítás, a *senior* pedig azt jelzi, hogy az illetők az oklevél szerzőjének, Raimund vikomtnak a hűbérujai.

²⁶ A *domine* ilyen használata a közvetlen beszédben mint töltelkészo a bibliai stílusa emlékeztethet. János evangéliumának Vulgáta-változatában Lázár történetében Mária és Márta ismételtan a *domine* megszólítással illetik Jézust, Jn 11:17-39.

kölcsönös köteleességek, kötelezettségek és jogok kérdéséhez fordulnánk, tudnunk kell, hogy történetünk szereplői miként vélekedtek erről a viszonyról. Hogyan tekintettek a hűbérurak a dependenseikre, hogyan viszonyultak az engedelmességhez és a behódoláshoz? Szerintük hogyan kellett viselkednie az ideális dependensnek? És fordítva, mit gondoltak a dependensek a hűbérúri tekintélyről és hatalomról? Hideg, előírással kifejezések gyakran alaposan megnehezítik azt, hogy ilyen információkhoz jussunk a korabeli oklevelekből, jogi szövegekből és néha még krónikákból is. Mivel azonban a *Conventum* csaknem felerészben közvetlen beszédben elmondott történet, azaz a két hős állandóan beszélget egymással, így ennek során kifejezésre juttatják, néha ugyan csak burkoltan, a hűbérurassággal és függőséggel kapcsolatos nézeteiket. Mi több, az egész szövegben a szerző folyamatos kommentárokban harmadik személyben hozzászól a témáról vallott saját nézeteit is. E két forrásból gazdag, részletes és árnyalt képet kaphatunk a történetben ábrázolt hűbérúr–dependens viszonyról.

Aquitániai Vilmos gróf nézetei a függőségről csak akkor válnak láthatóvá, amikor a tartományúr, azaz Vilmos és dependense, Hugó között a konfliktus már felhevült. A legkorábbi szakaszban, mielőtt a konfliktus nyílttá válik, a gróf Hugóhoz intézett megjegyzései csupán minden érzelem nélkül kiadott utasítások és parancsok. Azonban amikor az utóbbi első ízben megkérdőjelezi egy parancsát, 'Miért kéred ezeket tőlem, uram, csak irántad való hűségem miatt veszítem el azt, ami az enyém?' (70-2), a gróf félresöpri ezt az ellenvetést, és követelését azzal indokolja, hogy azt mondja Hugónak: 'Ezeket nem azért parancsolom neked, hogy tönkretegyedek, hanem mert az enyém vagy' (*pro eo quod tu meus es ad facere meam voluntatem*) (72-3). A gróf szemében Hugó szinte személyes tulajdon, akinek nincs önálló akarata, hanem mint valami rabszolga, csak azért létezik, hogy ura akaratát végrehajtsa. A gróf ehhez még hozzászól, mintegy Hugó vigasztalásaképpen: 'Tedd ezt meg, és ne kételkedj hűségemben, és ha valami rosszul alakulna számodra, azt tudni fogod, mert én árultalak el' (76-8). Valamivel később, miután Hugó ellenszegült ura parancsának, hogy legyen egy másik úr dependense, a gróf, mintha korábban nem beszélt volna elég világosan, még világosabban követeli, hogy Hugó fenntartás nélkül engedelmeskedjék neki: 'Annyira az én teremtyenem vagy (*Tantum ex me tu es*), hogy ha azt parancsolnám neked, egy parasztot tegyél uraddá, azt is meg kellene tenned' (104-5). Más szóval, a lehetetlent, az elképzelhetetlent is meg kell tenned, ha azt parancsolom. Egy másik alkalommal, midőn a gróf elutasítja Hugó kérését, nagyon jól látszik, mennyire megveti dependensét: 'Ne várj, mivel semmit nem fogok tenni érted. Ha az egész világ az enyém lenne, ebben az ügyben akkor sem adnék neked még annyit sem, amennyit a kisujjam elbír' (274-6).

A Hugóval folytatott beszélgetéseiben a gróf által használt igék listája (történetében szerzőnk előkelőbb helyet biztosít a gróf dependenséhez intézett beszédeknek, mint fordítva) csak megerősíti a fenti állítások keltette benyomást. A gróf parancsokat ad: *praecipere* (157), de főleg *admonere*, amikor közvetlenül Hugóhoz szól (95, 100, 101), és *mandare*, amikor üzenetet küld, mivel az utóbbi nincs a színe előtt (28, 236, 274, 289). Leggyakrabban azonban a szerző úgy ábrázolja a parancsokat osztogató grófot, hogy kurtán idézi a Hugóhoz intézett imperatívust: 'Ne vedd feleségül Ralph lányát' (15); 'Add vissza nekem a túszo-kar' (69); 'tedd, amit mondok' (105) stb. Ugyanígy gyakran megtilt Hugónak bizonyos dolgokat: *prohibere* (30) és *nolle* (15, 169, 175, 274), egy ízben pedig megenged valamit: *permittere* (128). Szerzőnk gyakran, mintha attól félne, hogy olvasója, hallgatója figyelmét elkerüli, hozzászól a saját kommentárját a gróf hanghordozásával és viselkedésével kapcsolatban, nevezetesen, hogy az utóbbi *valde iratus*, 'rendkívül haragos' volt (13). Ezenkívül három alkalommal Hugó a gróf szemére veti, hogy az megfenyegette őt: *minare* (168, 306, 325); háromszor, hogy félrevetette (két különböző szóval: *secare*, 252; *male ducere*, 242, 263), egyszer pedig, hogy rosszul bánt vele: *male tractare* (232).

Mindezen kurta parancsoló, fenyegető, tiltó stb. szavak mellett szerzőnk terjedelmes szókincset használ a kérdést, kérést kifejező igékből, amelyek a tisztelet megadását jelzik a kérő személy részéről. Ezek között van a *rogare*, *interrogare*, *vocare* és *requirere*, a gróf azonban

szinte sohasem *kér* Hugótól semmit. Ritka kivétel a konfliktus végén, amikor küldöncöt küld, hogy 'kérje', *rogare* (236) meg Hugót, jöjjön és találkozzon vele. Szerzőnk egyik kedvenc szava a *requirere*: kér, megkér, igényel, sőt, követel jelentéssel tizenhét alkalommal fordul elő, a gróf azonban egyetlen egyszer sem használja, amikor Hugótól akar valamit. Ugyanakkor azonban a gróf állandóan ígéretekkel igyekezik manipulálni Hugót, mindenekelőtt meggyőzni arról, hogy a jövő kielégítő megoldást hoz (7, 112, 124, 271). Nem hoz: szerzőnk szerint a gróf minden ígéretét megszegte. Hugó, a *dependens* viszont az egész elbeszélés folyamán egyetlen ígéretet sem tesz.

A gróf dölyfös magatartását és *dependens*sével szemben tanúsított megvető semmibevételt látván az emberben óhatatlanul felmerül a gondolat, vajon Hugó hogyan vélekedik uráról, és milyen viselkedést tanúsít vele szemben. Az ellentét az ő viselkedése és az uráé között – akár közvetlen beszédben beszélteti a grófhhoz a szerző, akár ő maga írja le harmadik személyben találkozásait – nem is lehetne élesebb. Egyetlen, később tárgyalandó komoly kivételtől eltekintve, Hugó gróf iránti viselkedésének minden eleme egy olyasvalaki iránti tiszteletteljes viszonyulásról árulkodik, aki összehasonlíthatatlanul fölötte áll. Mint korábban megjegyeztük, Hugó a grófhhoz szólva szinte mindig udvariasan tiszteletteljes megszólítási formulákat – vagy a *domine* vagy pedig a *senior meus* alakot – használ, ezáltal elismervén a közöttük levő távolságot. Ami a gróft illeti, ő azzal is kifejezésre juttatja *dependens*e iránti megvetését, hogy ki sem említi Hugó nevét, amikor hozzá beszél, nemhogy még címet is tenne hozzá. (Mellesleg, a két férfi egymással beszélve mindig a tegező *tu* alakot használja csakúgy, mint mindenki, aki a történetben megszólal.) Amikor Hugó a grófhhoz szól, általában kér valamit; hogy igénye tartassék tiszteletben, vagy hogy ura segítsen meg, vagy magyarázzon meg neki valamit stb., és mindezt a *requirere*, *petere* (16) igékkel, többször pedig (23, 144, 323) a *domine precor te et admoneo* – 'nagyúr, könyörgök és sürgetlek' előírásos kifejezéssel teszi. Kérését egy ízben a rossz bánásmódtól való féltelme kifejezésével kíséri (306), máskor pedig a szeretettel *alkalmatlankodik* (*distringens*, 250) a grófnak.

Kérését csaknem mindig azzal folytatja, hogy elfogadja a gróf választát és határozatát, azaz engedelmeskedik, pedig a gróf igen ritkán tesz a kedvére. Szerzőnk ismételtelen elmondja, hogy Hugó alávetette magát ura 'kegyelmének' (*mercede*, 318) és megbízott benne (*misit se in credentia*, 106, 113, 240, 252), mégpedig közvetlenül azután, hogy ezt egyetlen embere sem tanácsolta neki (249). A szerző különös hangsúlyt helyez arra, hogy Hugó az ura iránt érzett szeretetből, *amore*, engedelmeskedett (18, 45, 48, 241, 250). Az utolsó olyan alkalom, hogy Hugó elvet minden biztosítékot és egyszerűen a szaván fogja a gróft, azért döntő jelentőségű a történetben, mert lehetővé teszi a két férfi közti végleges meggye-zést (317-8). Ugyanakkor sokatmondóan jelzi azt is, miként vélekedett Hugó a kettejük közötti viszonyról. *Tu es meus senior, non accipiam de te fidutiam, sed tantum mitto in misericordiam Domini et in tua mercede*; 'Az uram vagy: nem fogadok el tőled esküt, hanem egyszerűen Isten irgalmában és a te kegyelmedben bízom'.

Kettejüknek a hűbérúr–*dependens* kötelékről vallott felfogását értékelve igen fontos különbséget tenni a két férfi egymás iránti, a saját szavaikban kifejezésre jutó viszonyulása és viszonyuk értékéről és hasznosságáról vallott, tetteikben és viselkedésükben megnyilvánuló hitük között. A gróf Hugóhoz intézett megvető megjegyzései egy pillanatig sem azt fejezték ki, hogy viszonyukkal kapcsolatban közömbösséget vagy megvetést érezne, vagy hogy véget kívánná vetni neki, és meg akarna szabadulni egy kellemetlen alsóbb rangútól.²⁷ Sőt az, hogy Hugó nyílt szembeszegülésével megszakította viszonyukat (lásd lent), ami urát teljesen váratlanul érte, az addig túlságosan is magabiztos gróft aggodó följobbvalóvá tette, aki nem nyugszik addig, amíg *dependens*e újra le nem teszi neki a hűségesküt, és ezáltal visszaállítja kettejük kapcsolatát. A gróf Hugóhoz intézett figyelmeztetéscinek hevesége és az az intenzitás, amellyel az utóbbi megújított hűségesküjét a gróf erőltette, arról árulkodik, hogy

²⁷ A szerző csupán azt jelzi, hogy a gróf egyszerűen ilyen arrogáns módon bánik a *dependens*ével.

Hugó hűsége nélkülözhetetlen, elvesztése pedig elviselhetetlen volt a gróf számára. Ez nem magyarázható pusztán hiúsággal vagy a hízelgés szükségével; ez abból fakadt, hogy a gróf szempontjából a viszony hasznos volt. Viszonyuk szokásos szempontjaiból adódóan Hugó kénytelen volt urának bizonyos szolgáltatásokat tenni, továbbá vele tisztelettudóan beszélni és viselkedni. Mindenekelőtt azonban, Hugó hűsége olyan eszközhöz juttatta a grófot, amellyel az jobban kézben tudta tartani őt.²⁸

Ezen a ponton fel lehet tenni a kérdést, hogy a grófnak miért volt arra szüksége, hogy ilyenfajta személyes viszonyra hagyatkozzon, amikor Hugó már úgyis automatikusan az alávetettje volt, mint a korábbi királyok és hercegek által a Karoling-korban megteremtett közhatalom képviselőjének. A *Conventum* szerzője a jelek szerint tulajdonképpen erre a hatalomra céloz, amikor leírja, hogyan szállt szembe Hugó a gróffal. Elmondja, hogy Hugó szembeszállt a gróffal és megszakított vele minden viszonyt, kivéve azt, amivel városáért és személyéért tartozott, *defidavit comitem de se, nisi de civitate sua, et de corpore suo...* (279-80). Ez azt is jelentheti, hogy Hugó itt megkülönbözteti azt a hűségesküt, amelyet a grófnak személyes magánviszonyuk folytán adott, amelyet most felmond – attól, amellyel a közhatalom alávetettjeként a gróf személyének és *civitasának* tartozik, amely érintetlen marad. Ha ez az értelmezés helyes (és ezt a részletet igen nehéz lenne másképpen érteni), akkor érdemes megjegyezni, hogy a gróf nem kap ezen az engedményen, és nem követeli ennek alapján Hugó engedelmességét. Arra irányuló eltökéltségből, hogy Hugó újítsa meg imént felmondott esküjét (és ezáltal személyes, 'privát' viszonyukat), arra következtethetünk, hogy Vilmos mindenekelőtt ez utóbbira számított kormányzása megvalósításához és uralma érvényesítésében, nem pedig a minden alattvalójától járó köz-engedelmességre. Feltehetően azért, mert a hercegi közhatalom már elsovadt, és a Hugóhoz hasonló várnagyokkal szemben nem sokat ért.²⁹

Figyelembe véve a gróf hatalmaskodó hozzáállását ezekhez a viszonyokhoz, természetes lenne azt várni, hogy a Hugóhoz hasonló dependensei a saját érdekeiket követve sokkal kisebb értéket tulajdonítottak ezeknek. Hugó némelyik cselekedete ezt a nézetet látszik megerősíteni; nemcsak az, hogy vonakodott Bernard dependensévé válni, hanem még határozottabban az, hogy a gróffal szembeszállva megszakította vele való kapcsolatát (lent 14), miután az, Hugó szerint, megtagadta tőle az igazságtételt Gencay várával kapcsolatos igényében. Nem lehet, hogy itt egy dependens éppen ürügyet keres urával való viszonya lezárásának indoklására, hogy a korábban függő viszonyban birtokolt földnek ezután teljes jogú tulajdonosa legyen? Az ilyen benyomás szinte bizonyosan téves, mivel a történet egésze bőven nyújt bizonyítékot arra, hogy Hugó a gróffal való viszonyát perdöntő fontosságúnak tartotta a korabeli aquitániai társadalomban elfoglalt helyzetének megtartásához. Vajon kihez fordulhatott Hugó, ha nem a grófhhoz, az ellenségektől való védelemért, a nála hatalmasabbaknál való közbenjárásért és mindenekelőtt segítségért ahhoz, hogy várakra és egyéb ősi birtokokra támasztott igényeinek érvényét szerezzen?³⁰ Azonban a gróf árulása és megbízha-

²⁸ Mint fentebb jeleztük, az egész történet számos példával szolgál arra, hogy a gróf úgy igyekezett irányítani Hugó viselkedését, hogy valamit megparancsolt neki, mástól meg visszatartotta. Mindkét esetben abból a két férfi által elfogadott feltételezésből indult ki, hogy őt mindegyike Hugó függősége kötelezi.

²⁹ Reynolds szerint (Fiefs and Vassals, 477.; lásd lent a 35. jegyzetet) a történészek korábban eltúlozták az 1100 előtti időszakban a feudális-vazallusi jellegű viszonyok elterjedtségét és fontosságát, mivel nem vették észre, hogy igen sok így nevezett viszony valójában uralkodói-alattvalói, nem pedig privát-személyes viszony volt. Az imént tárgyalt egyetlen problematikus példán túl sem a *Conventum* szerzője az elbeszélésében, sem pedig szereplői a beszédük során nem tesznek különbséget a magánjellegű és nyilvános között az általuk előadott viszonyokban, vagy azért, mert akkoriban nem létezett ilyesmi, vagy pedig mert a történet kizárólag az előbbivel foglalkozik.

³⁰ Példák arra, hogy Hugó megkérte a grófot, hogy lépjen közbe az érdekében olyan földek megszerzéséért, amelyekre családi jogon tartott igényt (291); hogy szerezze vissza a mások által elragadott földet

atatlansága megfosztotta Hugót attól, amit ő a jussának tartott, és végül olyan lépésekre készítette, amelyekkel arra kívánta kényszeríteni urát, hogy bánjon vele tisztességesen. Kétszer lépett szövetségre másokkal, hogy célját elérje (a Thouars vikomtjával kötött házassági szerződés: 11ff, és a Gerald-dal, Limoges püspökével közösen indított hadjárat Bernard ellen: 153ff), és noha e szövetségek rövid életűek voltak és nem hoztak előnyöket, mind a kettő kiváltotta a gróf reagálását és ellenállását. *Cavalier seulként* indított vállalkozásai eredményesebbek voltak; ezekhez a viszály elmérgesedésével párhuzamosan fokozódó gyakorisággal folyamodott (191, 233, 279, 282 – lent, 43. jegyzet), s a tetőpontot a gróffal való nyílt szembeszegülése jelenti, amikor Gencay vára miatt megszakította viszonyát urával (278-80). Ezek azonban mind taktikai lépések voltak annak érdekében, hogy ura vegye őt komolyabban, nem pedig egy olyan ember cselekedetei, aki minden kötelékétől meg akar szabadulni és egyedül boldogulni. Hugónak a gróf segítségét, tanácsát, védelmét és igazságos bánásmódját kérő buzgó folyamodásai, valamint ismételt, vak megalázkodásai ura hatalma előtt egy olyan ember cselekedetei voltak, aki meg volt győződve arról, hogy a kor zavaros körülményei közepette a hűbérúr–dependens viszony nyújtja a legjobb kilátásokat a rend és biztonság megteremtésére.

Így tehát mind Hugó, mind a gróf a saját szempontjai miatt létfontosságúnak tartották viszonyukat a korukban létrehozandó rend és igazságosság érdekében, és mindegyik a maga, olykor görbe útját követte, hogy ezt hatékonyabban juttathassa érvényre. Tapasztalataikból a feudalizmus kutatója általánosítható következtetesként levonhatja azt, hogy a tizenegyedik század elején Aquitániában azért virágzottak a függőségi viszonyok, mert a korban adott politikai és gazdasági feltételek között az arisztokrácia tagjai ezekben találták meg különböző érdekeik előmozdításának legjobb módját.

5. A hűbérúr–dependens viszony szokáson alapuló, jogi és politikai alapja

A két férfi egymás iránti magatartásának ez a vizsgálata csak azt a benyomást keltheti az olvasóban, hogy egy olyan állású dependens, mint Hugó rendkívüli távolság választott el a grófhoz hasonló úrtól. A dölyfös, ellentmondást nem tűrő és dependensét megvető gróf utasítgatja, fenyegeti, elárulja és bántalmazza odaadó, tisztelettudó és szolgálatkész alávetettjét. Ezen ellentétes mentalitások, lelkiállapotok ábrázolása során szerzőnk mindent elkövet, hogy tudassa személyes véleményét, miszerint a gróf Hugó iránti lenéző viselkedése okozta konfliktus vezetett később a válságos helyzethez. Az önmagukról alkotott kép és az egymással szemben tanúsított magatartás azonban csupán egyetlen, és talán nem is a legfontosabb oldalát jelenti bármilyen két ember, úr és dependens, közötti viszonyoknak. Viszonyuk jogi, gazdasági és hatalmi dimenzióinak felmérése nélkül egészen alapvető, mélyen meghúzódnó valóságot hagyhatunk figyelmen kívül. A *Conventum* történetének igen felületes átolvasásából is kiderül, hogy Hugó egyáltalán nem volt tehetetlen, gyámoltalan csatlós, a gróf pedig nem volt mindent maga alá gyűrő, ellenállhatatlan hatalmasság. Ami azt illeti, Hugó végül egészen sikeresen megakadályozta, hogy a gróf eltiporja, és közben még a maga korlátozott kis céljait is megvalósította. Annak a titka, hogy ezt hogyan tudta megtenni, a két férfi közötti viszony realitásában, nem pedig egymás iránt tanúsított magatartásukban rejlik. Miközben a szerzőt ez kevésbé érdekli, mint a két férfi lelkiállapota, elbeszélés során azért elegendő mennyiségű információt hullajt el ahhoz, hogy Hugó sikerét megérthessük.

(7-8, 49); hogy segítsen neki a mások által megígért földet megszerezni (131, 141); hogy nyújtson segítséget ellenségeivel szemben (141, 174, 184); hogy engedélyezze egy vár újjáépítését (193); hogy adjon neki tanácsot egy másik úr által támasztott követelésekkel kapcsolatban (214).

A téma átfogó tárgyalásának természetes kiindulópontja az, hogy megvizsgáljuk, hogyan keletkeztek a hűbérúr–dependens viszonyok, azaz hogyan kerültek emberek ilyen viszonyba egymással.³¹ A szerző sohasem írja le nyíltan azt az aktust, amely által valaki egy úr dependensévé válik, de elég gyakran céloz rá ahhoz, hogy ne legyen kétség afelől, hogyan ment végbe a dolog. A dependens kezdeményezte azzal, hogy hűségesküit, *fidelitast*, tett a feljebbvalójának; az állandó formula a *jurare fidelitatem*.³² Egy ízben, amikor Hugó megkéri a grófot, oldozza fel (*absolvere*, 257, 265) esküje alól, a *sacramentum* szót használja. A kortársak úgy is beszéltek az aktusról, hogy abban a dependens feljebbvalójának *ajánlja* magát, mint amikor a gróf ráparancsol Hugóra, hogy ajánlja magát Ysembert püspöknek: *fecit comes commendare Uvonem ad episcopem* (90). Egyszer pedig a gróf azt javasolja, hogy Hugó tegyen hűségesküit Partheny várának ura, Joscelin birtokáért és özvegyéért: *se fideret in eo* (22). Végül, a szerző többször másképpen fogalmaz és egyszerűen ezt mondja: *Hugo, et homo fuit Bernardi* (96, 101, 107): 'és Hugó Bernard embere lett'.

A dependens eskütételének megfelelő aktus az úr részéről annak elfogadása volt: így a konfliktus végén a gróf és fia *repperunt Ugonem ad hominem in fide et in credentia*: 'Hugót hűségben és bizalommal a dependensükké fogadták' (337). Közvetlenül ezután következett a beiktatás, investitúra aktusa, mely által a hűbérúr valamilyen birtokot, méltóságot adományoz dependensének, esetünkben a gróf és fia Hugónak adták nagybátyja birtokát, 'és neki adták Joscelin nagybátyja honorját' (339-40).

A hűségeskü által függőségi viszonyt létrehozó szertartás nem járt együtt hűbéresküi léteztével. Ami azt illeti, a történet még célzást sem tartalmaz semmiféle hűbéresküre. Azonban ez talán nem annyira meglepő, hiszen a Midi-beli arisztokrácia ekkori hűségesküjeiről korábban készült tanulmány ugyancsak felhívta a figyelmet a hűbéreskü hiányára.³³ Ehelyett, ahogy a történetben mind az úr, mind pedig a dependens szavaiból és tetteiből világosan kitűnik, a sikeres vagy kielégítő viszony teljes mértékben a hűségesküitől függött. Így a dependens Hugó figyelmezteti urát, a grófot, hogy ha rosszul bánt vele, miután ő feltétel nélkül alávetette magát neki, akkor 'én [ti. Hugó] nem tartom meg neked tett hűségeskümet', *et fidelitatem te non portem* (252-4). A bántalmazással szemben, amelynek szinte azonnal ki van téve, Hugó utolsó menedéke, hogy megszegi vagy megtagadja hűségesküjét, azaz szó szerint ellenszegül. Hugó ehhez az aktushoz csak azután folyamodik, hogy ura udvaránál már kereste a maga igazát (lásd lent). Amikor ez nem járt a kívánt eredménnyel, Hugó méregbe gurult, és *defidavit comitem de se, nisi de civitate sua, et de corpore suo audientibus cunctis*: 'megtagadta hűségesküjét, kivéve azt, amellyel az utóbbi városának és személyének

³¹ Annak ellenére, hogy kedvenc témája a Hugh és a gróf közötti viszony, szerzőnk semmit sem árul el annak eredetéről. Ehelyett magától értetődőnek veszi, hogy hallgatói, olvasói tudják, hogy Hugó a történet kezdetén már a gróf dependens, és semmit nem tesz, hogy elmagyarázza, ez a helyzet hogyan jött létre. Két lehetőség áll fenn. Hugó lehet, hogy egyszerűen örökölte a viszonyt apja vagy talán valami még távolabbi ős utódjaként – olyan családból származott, amely négy nemzedéken át a tizedik század elejéig visszamenőleg tartotta kezében Lusignan várát (lásd 41. jegyzetet) –, és ebben az esetben az már örökletessé vált. Vagy pedig lehet, hogy ő és a gróf léptek erre a kapcsolatra valamikor, talán röviddel a konfliktus kezdete előtt.

³² A hűségeskü fontosságáról Dél-Franciaországból a tizenegyedik században, lásd Magnou-Nortier, E.: *Fidelité et féodalité méridionales d'après les serments de Fidelité, Xe-début XIIe siècles*. In: *Les structures sociales de l'Aquitaine, du Languedoc et de l'Espagne au premier âge féodal*. Paris, 1969. (a továbbiakban: Magnou-Nortier) 115-142., 124., 130.

³³ Magnou-Nortier. Mindazonáltal Rodón (Rodón 136-138.) talál példákat a hűbéresküre tizenegyedik századi katalán okiratokban. Lásd még Poly, J.-P.: *Vocabulaire féodo-vassalique et aires de culture au haut Moyen Age*. In: *La lexicographie du latin médiéval et ses rapports avec les recherches actuelles sur la civilisation du Moyen Age*. Paris, 1981. 167-190., 188., aki megállapítja, hogy a hűbéreskü nem a déli, hanem az északi francia függőségi viszonyokra jellemző.

tartozott, mindenki színe előtt' (279-80).³⁴ Abból, hogy milyen nagy gonddal írja le, tudjuk, hogy szerzőnk számára ez ünnepélyes és rendkívüli cselekedet volt, amely a történetben fordulópont lett. A jelek szerint a mit sem sejtő grófort meglepetésként érte, és védekezésre kényszerítette. Ettől kezdve nyilvánvalóvá vált ijedtsége, és minden energiáját arra fordította, hogy rávegye Hugót, újítsa meg esküjét. Ezt csak úgy tudta elérni, hogy valamit engedett Hugó területi követeléseinek, és amint ez megtörtént, a történet befejeződik.

A hűbérúr–dependens viszony fontos aspektusát képezték a két férfi kölcsönös viszonyát irányító kötelezettségek, jogok és megszorítások. Milyen szolgálattal tartozott egyik a másiknak és viszont? Milyen mértékben voltak ezek a szolgáltatások konkrétan meghatározva, illetve konkrét terminusokban értve, milyen mértékben cselekedhettek a felek a másiktól függetlenül, miféle megszorítások korlátozták cselekvési szabadságukat, mihez folyamodhattak nézeteltérés esetén? Noha a gróf azt állítja, hogy Hugó kötelezettségének – hogy bármit megtegyen, amit ő neki parancsol, 'hogy megtegyed akaratomat' (73) – nincsenek korlátai, és noha első szavai a történetben a következők: 'Megteszek bármit, amit parancsolsz' (27-28), mindkét férfi nyilvánvalóan túloz. A kettejük közötti tárgyalásokkal van tele az elbeszélés az elejétől a végéig, s ez arra enged következtetni, hogy a szabályok vagy a megrögzült szokások nem fedték le minden eshetőséget. A szereplők csak egyszer beszélnek a dependenstől a hűbérúrnak járó szolgálatról, de Hugó ez alkalommal a grófhhoz intézett megjegyzései, amelyeket háromszor megismétel lényegében változatlan nyelvezeten, nem hagynak kétséget afelől, hogy egy várat a gróftól hűbérbirtokként, szolgálat fejében bírt: *omnia mittam in tua credentia, tamen cavete ne male secas me, quia si feceris jam non ero tibi fidelis, neque serviam tibi, et fidelitatem tibi non portem, sed propterea quod ero separatus a te, et fidutias no vales mihi dare, volo ut des mihi fevum meum in hostaticum ut tibi no serviam...* (251-6): '...azt akarom, hogy olyan biztosítékként add nekem hűbérbirtokomat, amelyért már soha nem szolgálok neked...'.³⁵

Sem a szerző, sem pedig a két főhős nem árulja el, milyen szolgálattal tartozott, de feltehetőleg valamilyen katonai segítségéről lehetett szó. Két alkalommal más körülmények között Hugó hadba szállt a gróf ellenfelei ellen, s szerzőnk mindkét esetben hangsúlyozza, hogy ezt a gróf iránti szeretetből és bizalomból tette, amelyen nyilvánvalóan a Hugótól a grófnak járó katonai kötelezettséget érti.³⁶ Egy másik alkalommal a gróf Hugót *hostis*ként egy várba vitte; *in hostem ad Aspreundo castro* (162-3). A *hostis* Katalóniában ekkoriban jól ismert szakkifejezés volt: arra utalt, hogy a dependensek kötelesek voltak uraikat elkísérni hadi vállalkozásaikra.³⁷ Hugó részvétele egy *placitum*ban annál a várnál talán ura udvarában teljesített szolgálatának a részét képzelte, noha a szerző megjegyzi, hogy amikor a szolgálat után Hugó egy másik várhoz kísérte urát egy másik *placitum* kapcsán, az utóbbi erre akarata ellenére kényszerítette: *...Ad vim et sine voluntatem ejus duxit eum secum* (170-1).

³⁴ Úgy látszik, a francia forrásokban ez a *defidatio* első példája. Bloch, M.: Les formes de la rupture de l'hommage dans l'ancien droit féodal. In: Mélanges Historiques. Paris, 1963. I. 189-209., nem idéz a tizenkettedik századinál korábbi. Rodón 80., hivatkozik katalóniai példákra a tizenegyedik század közepéről.

³⁵ Ez egyértelmű példája a katonai szolgálatért adományozott hűbérbirtoknak, és így nem csak Reynolds általánosítása alá (Fiefs and Vassals, 477.): „A tizenkettedik század előtt nemcsak és szabadok általában nem tartoztak katonai szolgálattal semmilyen hűbérbirtokhoz hasonló birtok adományozásáért ... Földjeiket rendszeren a társadalmuk által elismert teljes körű, állandó és független jogként birtokolták, ha pedig bármilyen szolgálattal tartoztak, az nem azért volt, mert valamilyen hűbérúr vazallusai, hanem mert valamilyen uralkodó alattvalói voltak.”

³⁶ „...cepitque Radulfus litigationem cum comite Guillelmo, et Ugo per amorem comiti cum Radulfo...” (47-8.); „...Misitque Ugo in credentia seniori suo, coepitque contentionem validam propter castro supradicto...” (113-5.)

³⁷ Rodón 141-143.

Míg a szokás ebben az esetben kötelezte a dependenseket, hogy megtegyenek bizonyos szolgáltatásokat uruknak, más esetekben korlátozta cselekvési szabadságukat. Többek között megakadályozta azt, hogy Hugó, és minden valószínűség szerint a hozzá hasonló állású emberek uruk kifejezett engedélye nélkül várakat építsenek vagy tartsanak kézben. Hugó nem is vitatkozott ezzel a tiltással, amikor újjá akart építeni egy várat, amelyet korábban azért rombolt le, hogy a fennhatósága alá vonja. Először megjelent ura színe előtt és engedélyért folyamodott: 'Nagyúr, adj engedélyt, hogy felépítsem a várat, amelyet felégettem' (193-4). Majd miután felépítette, tudomásul vette, hogy köteles azt ura követelésére átadni; ezt a kötelezettséget a *Conventum* igen alaposan dokumentálja (194-230).³⁸

Annak ellenére, hogy az urak és dependensek korabeli felfogásának tárgyalása során korábban az a benyomás alakulhatott ki, hogy a gróf totális hatalommal rendelkezett Hugó fölött, mintha az utóbbi rabszolga lett volna, az egész szöveg áttekintése során kiderül, hogy a grófnak is voltak kötelezettségei, amelyeket nyíltan elismert. Először is, ott volt az úr általános hozzáállása a dependenséhez. Míg a szerző Hugó ura iránti szeretetére (*amor*) hívta fel ismételtén a figyelmet, az úr a maga részéről a barátságát (*amicitiā*) adta az emberének. Egy ízben a gróf azt ígéri Hugónak, 'A barátom (*amicus*, 16) lesz mindenki más előtt'; másutt azt olvassuk, hogy Hugó számított a gróf bizalmára és barátságára (*amicitiā*, 240). Ahogy a dependens *fidelitassal* tartozott urának, ugyanúgy az utóbbi hűséggel (*fides*) tartozott az emberének. Mind a történet mindkét szereplője, Hugó és a gróf, egymáshoz intézett szavaikban, mind pedig a szerző elbeszélő kommentárjaiban hangsúlyt fektet erre a kötelességre, és többször elmagyarázza, hogy a *fides* az, amivel az úr tartozik az emberének: '...és megtartom iránta való hűségemet, ahogy az úrnak embere iránt kell' (42, 77, 110, 112, 144-5, 242-4, 326-7, 335-6, 337). A szerző szembeszökő módon különbséget tesz a *fides* és szövegünkbeli párja: a *fidelitas* között. Noha mindkét szót gyakran használja (mindegyiket kilencszer), soha nem keveri őket össze: a *fidelitas* az, amivel a dependens tartozik urának, a *fides* pedig *vice versa*. A kettő között további különbségtétel az, hogy a dependens hűségét (*fidelitatem*) 'esküszik' (*jurare*) urának, míg az utóbbi a hűségét (*fidem*) mindig adja (*portare*). A szerző pontos szóhasználata csak azt jelentheti, hogy ezek a szavak ekkor már megrogzult terminus technicusok voltak, amelyeket a megfelelő helyzetekben automatikusan kellett alkalmazni.³⁹

A szerző azt is nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az úrnak kötelessége 'segíteni' embert; legtöbbször *adjuvare* (43, 136, 145, 148, 149, 152, 155, 158, 185, 238), de előfordul a *juvare* (44, 66, 118), és egyszer az *auxiliare* (177) is. Az, hogy a gróf ismételtén elmulasztotta vagy megtagadta ezt a segítséget Hugónak, elmérgesítette vitájukat, és végül válságba juttatta kettejük viszonyát. Az úr 'segítségére' tett számos utalás azt jelzi, hogy katonai segítségnyújtásról lett volna szó, de csakúgy mint a hűbérbirtokáért Hugótól a grófnak járó szol-

³⁸ Ekkoriban Katalóniában is át kellett adni a várakat Barcelona grófjának kérésére. Bonnassie, P.: Les conventions féodales dans la Catalogne féodale du XIe siècle. In: Les structures sociales de l'Aquitaine, du Languedoc et de l'Espagne au premier âge féodal. Colloque Toulouse, 1968. (Paris, 1969.) (a továbbiakban: Bonnassie) 187-220., 197-098. A várak átadhatóságához általában, lásd Coulson, C.: Rendability and Castellatation in Medieval France. In: Chateau Gaillard. Études de castellologie médiévale. VI. 1972. 59-67., és legújabban, ahol Coulson a *Conventum*ot tárgyalja: The French matrix of the castle provisions of the Chester-Leicester Conventio. In: Anglo-Norman Studies, 17. 1995. 65-86. A jelek szerint a *Conventum* tartalmazza az egyik legkorábbi utalást az átadhatóságra.

³⁹ Vilmos grófhhoz (a *Conventum* Vilmos grófjához) írott nevezetes tanácsadó levelében Chartres-i Fulbert említést tesz egy urának hűségesköt tevő dependensről is; '...et salvus esse de fidelitate quam iuravit' (The Letters and Poems of Fulbert of Chartres. Ed. F. Behrends. Oxford, 1976. 92.). A *Conventum*ot elemző újabb szerzők feltételezik, hogy a gróf hűségeskötre vonatkozó kérdését (a gróf Fulberthez írt levele nem maradt fenn) a Hugóval támadt, a történetben leírt nehézségei motiválták, egészen pontosan az, hogy világosan akarta látni, melyek a dependens kötelezettségei. A feltételezés ésszerű, de nincs bizonyíték arra, hogy valóban ez történt.

gálat esetében, a történetben – későbbi jogi szövegektől eltérően – még csak célzás sem történik meghatározott mennyiségeknél vagy az ilyenkor járó szolgálat korlátainak létezésére.

Az úr kötelezettsége, hogy 'tanácsot' (*consilium*) üljön embereivel, és fordítva: a dependensnek az a joga, hogy kikérje a tanácsát, kiemelten szerepel a történetben annak ellenére, hogy ezt sem a főszereplők, sem pedig kommentárjaiban a szerző nem fejti ki ezekkel a szavakkal: 'ahogy az úrnak embere iránt kell', mint a *fides* és a segítség esetében. A szerző számos kontextusban használta a *consilium* szót. Egy alkalommal az úr 'tanácsot ült' (*accepit consilium*) az embereivel (159), máskor sem segítséget, sem tanácsot (*consilium*) nem 'adott' (*dedit*, 186), egyszer pedig Hugó 'kért' tanácsot (*requisivit consilium*, 215) a gróftól. Amikor a gróf megígérte Hugónak, hogy nem fog felépíteni egy bizonyos várat 'Hugó tanácsa vagy beleegyezése nélkül' (*sine consilio Ugoni*, 127), talán az utóbbi azon jogára utalt, hogy ilyen esetekben kikérje a tanácsát. Mindazonáltal csaknem azonnal megengedte egy másik dependensnek, Hugó ellenségének, hogy felépítse a várat 'Hugó beleegyezése nélkül' (*sine consilio Ugoni*), jegyzi meg a szerző (128). Hugó azt gondolta továbbá, hogy ki kell kérni a tanácsát és hozzájárulását kell adnia, ha ura úgy dönt, hogy egy olyan vár fenntartását, amelyben ő érdekelt, egy várnagytól elveszi és egy másiktól adja, noha a gróf két ízben eszközölt ilyen változtatást *sine consilio Ugoni* (140, 267). Talán ez magyarázza Hugónak azon követelését, hogy egy másik vár toronyparancsnokát biztosítékként átadják neki, nehogy az egész erődtítmény ura megszerezze azt a tornyot (*turrem*) 'a tanácsom, *consilio* [ti. beleegyezésem], nélkül' (225-8). Végül a történet vége felé Hugó maga is azzal a feltétellel egyezik bele egy vár átadásába, hogy azt nem adják tovább egy másik várnagynak az ő beleegyezése nélkül (*sine consilio suo*, 260).

Nyilvánvaló, hogy szerzőnk és kortársai számára a *consilium* azt jelentette, hogy a dependensnek joga van ahhoz, hogy kikérje a véleményét, és hogy tanácsot adjon, de a kifejezés egyértelmű vagy beleegyezést is jelent. Az úr viszont mégsem érezte, hogy kötelező lenne elfogadnia a tanácsot. Maga Hugó egy alkalommal elhatározta, hogy elfogadja a gróf szavát, noha, jegyzi meg a szerző, 'egyetlenegy embere sem tanácsolná ezt neki' (*et non habuit Ugo ullum hominem qui hoc ei consiliaret*, 248).

A *consilium*hoz szorosan kapcsolódik, de a szövegben attól mégis finoman különbözik a *voluntas* (akarat) főnév. Mint korábban említettük, a gróf azon az alapon követelt engedelmességet, hogy Hugó mint valami tulajdonsárgy vagy mint rabszolga az övé, 'hogy akaratát teljesítse', azaz hogy kívánságait végrehajtsa. Ez nem jelentette azt, hogy a dependensnek nem volt saját akarat (voluntas) vagy eltökéltsége arra, hogy kívánságainak érvényt szerezzen. A szerző kétszer beszél a dependensek akaratáról (*voluntas*) egyszer, amikor a gróf arra kényszeríti Hugót, hogy akaratát ellenére (*sine voluntatem eius*) elkövetse egy *placitum*-ra. Másodszor Hugó, csúttal hűbérúri minőségében, egy várat adott át a grófnak az embeci akaratát ellenére (*extra voluntatem hominibus eius*, 259). Ezek a példák azt bizonyítják, hogy a dependensek, akár egyénileg, akár kollektíven, dönthettek bizonyos lépések megtétele mellett (döntésük volt az akaratuk, *voluntas*), és igyekeztek azt megvalósítani, de semmi sem tartotta vissza az urakat attól, hogy döntéseiket semmibe vegyék.

Az úr végső és átfogó kötelezettsége volt, hogy alávetettjével igazságosan bánjon, iránta való kötelezettségeit megtartván és annak jogait védelmezvén. Noha ez ritkán jut nyíltan kifejezésre, Hugó abbéli meggyőződése, hogy joga van az ilyen igazságossághoz, ott rejlik urával szembeni egész viselkedése mögött ebben az elbeszélésben: először ismételtlen igyekszik rávenni a gróft, hogy lépjen közbe a jogai érvényesítését célzó erőfeszítéseiben, aztán panaszkodik, hogy a gróf nemcsak nem segítette, hanem ráadásul elárulta, és végül megszegi a neki járó hűségét. A szerző nyíltan csupán kétszer beszél arról a kötelezettségről, amelynek a kulcsszava a *ratio*, ez a két eset azonban meggyőzően bizonyítja fontosságát.

Az elsőben a gróf arról igyekezett biztosítani Hugót, aki éppen távozófélben volt, hogy nem köt semmiféle megegyezést közös ellenségükkel anélkül, hogy konzultálna Hugóval, aki éppen most segített neki ezen ellenség ellen. Ezt ígéret formájában tette, úgy, jegyzi meg

a szerző, ahogy egy úrnak 'elégtételt' kell ígérnie az emberének; *sicut debet senior promittere suo homini rationem* (124-5). Ebben az esetben a *ratio* ígérete azt jelentette, hogy az úr kötelezettséget vállal, hogy elégtételt vagy igazságot ad, vagy emberével tisztességesen bánik. A második esetben a gróf, miután ismételtlen megszegte azt az ígéretét, hogy segít Hugónak visszaszerezni azt a földet, amelyre az igénnyt tartott, végül nyilvánvalóan dühödten hangnemet váltott és biztosította dependensét, hogy semmit sem fog neki segíteni, még akkor sem, ha az egész világ az övé lesz. A szerző ezután azt írja, hogy Hugó ezt hallván felbőszült, a gróf udvarába ment, hogy jussának érvényt szerezzen; *misit eum in ratione de sua rectitudine*, majd amikor ez nem sikerült neki, akkor az összes ott lévő jelenlétében visszavonta urának tett hűségesküjét (276-80), ami – mint korábban megjegyeztük – félreérthetetlenül ünnepélyes, formális aktus a dependens részéről urával szemben. Miután szerinte a vita után több ízben megsértették jogait, a dependens átfogó, általános elvhez folyamodik, nevezetesen a jussa érvényesítésének jogához, más szóval, az igazsághoz, és miután nem kapja meg, indokoltta válik hűségesküje felmondásának végső aktusa.

Az úr és dependens kötelezettségeinek és jogainak iménti tárgyalása azzal foglalkozott, amit viszonyuk formalizált aspektusainak nevezhetnénk, vagyis azon aspektusoknak, amelyeket előírások vagy szokás szabályoz, mindkét fél elfogad, és amelyeket az elbeszélés nyelvzetében felismerhető technikai elnevezések jelölnek. Ezek a formális aspektusok röviden összegezve két kategóriába sorolhatók: egyik részük *viszonyulások*, azaz egymás iránti mentális állapotok halmaza volt; a másik a *viselkedés*. A *viszonyulások* esetében a dependens ura iránti szeretete és tiszteletteljes magatartása (a címek használatával együtt) élesen elütött az utóbbi iránta való barátságtól. Ugyanígy szemben állt az úr *fides*e a dependens *fidelitas*ával, továbbá az előbbi igazságossága vagy jogos elégtétel adása az utóbbi engedelmségi kötelezettségével. Ami a viselkedést illeti, a viszonyt a dependens *fidelitas*-esküje, majd annak az úr általi elfogadása és a hűbérbirtokba való beiktatás teremtette meg. Az úr által az emberének nyújtott segítség megfelelője az utóbbi által neki teljesített szolgálat volt, és mindegyik adott és kapott tanácsot a másiktól, illetve a másiktól.

A hűbérúr–dependens viszony formális aspektusainak ily módon történő leírása igen fontos egy ilyen tanulmány számára, ám még mindig maradnak kérdések személyes viszonyaik valóságával kapcsolatosan. Vajon a tipikus viszony szoros volt-e, személyes, és erősen korlátozta-e a dependens cselekvési szabadságát? Személytelen volt-e, távolságtartó, alig jelentett valamit? Vagy a valóság valahol a kettő között van? Mennyire voltak fontosak a dependensek az úr szempontjából? Lényegesek voltak-e abból a szempontból, hogy az úr nagymértékben függött a szolgálataiktól, vagy hasznosságuk csupán marginálisnak mondható? A *Conventum* megvilágít néhányat ezek közül a kérdések közül, noha nem mindegyiket.

6. A hűbérúr–dependens viszony gazdasági alapja

E téma elengedhetetlen háttereként meg kell vizsgálni a két ember földdel kapcsolatos viszonyát, azaz gazdasági alapjait. Az olyan dependens, aki minden földjét vagy azok nagy részét urától kapta, szükségszerűen egészen más viszonyban volt vele, mint az olyan, akinek birtokai a saját tulajdonát képezték és elkobozhatatlanok voltak. A kérdés tehát az, hogy földjeinek hány százalékát birtokolta Hugó a gróftól függetlenül. Mivel a két férfi közötti konfliktus jó része Hugó azon erőfeszítésével áll kapcsolatban, amelyekkel különböző, családi jogon követelt földeket akart visszaszerezni, a történet tele van a földbirtoklással kapcsolatos utalásokkal, és a szerző szókincse ebben a tekintetben igen terjedelmes. Mint korábban említettük, csupán egyszer folyamodik a *fevum*, azaz hűbérbirtok kifejezéshez, de az az egyetlen szóhasználat bizonyossá tette, hogy a szolgálatokért cserében birtokolt föld abban az időben ismert volt Aquitánia középső részén. Azonban sok egyéb helyen, amikor úrtól

földet birtokló emberekről beszél, más szavakat használ; ezek a *fiscum* (132, 144, 146), *beneficium* (26, 282), *honor* (sokszor), *castrum* (sokszor) és leggyakrabban egyszerűen *terra* (sokszor): föld. Mi több, megkülönbözteti az uradalmi birtokot a közvetve birtokolt földtől (86, 267-8). Az úrtól bírt föld jelzésére a következő igéket használja: *tenere de*, *habere de* és egyszer *possidere*, míg a *recipere* és *adquirere* igék a birtokszerzésre utalnak, a *demittere* a feladásra, a *commendare* a birtokért a hűségcskű letételére, a *pertinere* pedig a családi jogon való tulajdonlásra. Ugyanakkor azonban a szerző sohasem használja az *allodium* szót vagy annak megfelelőit a teljes tulajdonként bírt föld jelzésére, nem feltétlenül azért, mert az nem létezett, hanem valószínűleg azért, mert ilyenfajta birtok nem szerepelt a történet középpontjában álló vitában. Ezért véleményem szerint ez az elbeszélés nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen mértékben haladt előre a föld feudalizációja, azaz a magánbirtokok hűbérbirtokká alakulása a tizenegyedik század elejére Aquitániában. A történetben említett csaknem minden birtokot – *honorokat*, várakat, földeket – a jelek szerint úrtól bírnak birtokosaik, az esetek többségében az aquitániai gróftól. Azonban a *Conventum* konfliktusa szempontjából lényeges dependens földek csupán szelektív említése során a szerző lehet, hogy említés nélkül hagyott sokkal nagyobb mennyiségű szabad birtokot.

Hugó ebben a szövegben szereplő földbirtokai közé tartozott lusignani vára, ahol lakott, és két másik vár a közeli Confolens-ban és Mouzucil-ben, és a végső megegyezésben megkapta nagybátyja vivonne-i várát (58, 82-91, 179, 339-41). Ráadásul a gróf megígérte, hogy neki adja Boso vikomt *honorját* (3), és felajánlotta neki Joscelinét, Parthenay vára urát is (19-24), noha ezen tranzakciók egyike sem jött létre. Továbbá Hugó családi jogon igényt tartott három másik helyre, Civray-re (93-4), Gencay-re (191) és Chize-re (283-85), és az utóbbit ideiglenesen el is foglalta, hogy érvényt szerezzen követeléseinek. Végül Thouars két egymást követő vikomtja elragadott egy megnevezetlen *terram quam* (*Ugo*) *de Willelmo comite tenebat* (6), az egyetlen olyan birtokát, amely a jelek szerint nem vár volt, és Hugónak e föld visszaszerzésére irányuló erőfeszítései hosszú és elkeseredett küzdelemhez vezettek a történet első részében a két fél között (6-81). Maga a szerző semmit nem árul el Lusignan (179), Confolens (179) és Mouzeuil (58) várainak állásáról, arról, hogy vajon Hugó szabad allodiális birtokként vagy hűbérbirtokként bírta őket – valószínűleg azért, mert a történet folyamán egyik vár birtoklása sem volt vitatott. Valamennyi többi vár, amelyre Hugó igényt tartott, a gróf kezében volt, aki olyan helyzetben volt, hogy azokat vagy személyesen annak adományozhatta, akinek akarta (ilyen volt Bodo vikomt (3) és parthenay-i Joscelin (19-21) birtoka), vagy pedig beleszólhatott az öröklésbe. Az utóbbi eset vonatkozott Civray-re (93-5), Gencay-re (191) és Chize-re (288-91). Mindebből szinte magától értetődik a következő, hogy a gróf a régió valamennyi várát a várnagyok révén tartotta kezében, akik azokat tőle függően birtokolták. Ebben a kontextusban emlékeztetünk arra is, hogy egyedül a gróf adhatott felhatalmazást új erődítmények építésére, és azokat magának átadhatta egyszerű felszólítással.

7. A függőség kötelékeinek korlátai: Hugó ereje és a gróf gyengesége

Annak a valószínűsége, hogy Hugó mindegyik várát ily módon birtokolta és a grófhhoz kellett segítségért folyamodnia, ha érvényesíteni akarta másokkal szembeni igényeit, nyilvánvalóan azt a következtetést támasztja alá, hogy Hugó szorosan alá volt vetve ura hatalmának és fennhatóságának. Számos ok miatt azonban ellent kell mondanunk e következtetésnek. Noha a *Conventum* korai epizódjai a gróftot hatalmaskodó uraságként, Hugót pedig gyenge, engedelmes szolgaként ábrázolják, a történet vége felé fokozatosan másféle kép bontakozik ki. Hugó, aki kezdetben nyilvánvalóan tehetetlen, lassan egyre nehezebben kezelhetővé válik, szembeszáll a gróffal, kétségbe vonja annak ígéreteit és magyarázkodásait, megtagadja parancsai teljesítését, önállóan kezd cselekedni, végül kezébe veszi az események irányítását, és

a történet végén a céljainak megfelelő megoldást ér el. A gróf ezzel szemben, miután kezdetben kézben tartotta az cseményeket, egyre fokozódó mértékben elveszíti a kezdeményezést, és végül az csemények irányítását is.

Ezeknek a változásoknak egymást követő fokozatai nyomon követhetők az epizódok sorozatában, amelyek mindegyikében a még dühös és fenyegetően viselkedő gróf egyre jobban sarokba szorul, és már kénytelen a dependense lépéseire válaszolni. Ily módon a két férfit kezdetben elválasztó nagy helyzeti és hatalmi egyenlőtlenség konfliktusuk során fokozatosan csökken, és a végén már gyakorlatilag egyenlő alapon küzdenek egymással. Mindennek során egymás iránti magatartásukban finom változások állnak be. A gróf egészében véve abbahagyja az öntelt handabandázást, parancsai és fenyegetései javaslatokká és saját tehetetlensége fölötti csalódott felkiáltásokká változnak, miközben Hugó, noha mindvégig megőrzi tiszteletteljes, engedelmes magatartását, szép csendben elkezd figyelmen kívül hagyni, megkerülni, sőt figyelmeztetni urát, miközben ellenáll neki.

A két férfi magatartásában és effektív cselekvésre való képességében bekövetkező változások eredményeképpen az csemények során viszonyuk fokozatosan átalakul, és ez az átalakulás lesz a történet egyik fő, mi több, a központi témája. A szerző ezt a fejleményt burkoltan annak tulajdonítja, hogy Hugó, mint ember és mint a kora tizenegyedik századi aquitániai arisztokrata társadalom anarchikus világának veszélyeivel körülvevett nemesember, lassan éretté válik. Azzal, hogy már nem veszi naivan készpénznek ura minden szavát, hanem egyre önállóbbá és saját érdekeivel kapcsolatban tájékozottabbá válik, fokozatosan megerősíti helyzetét, kezébe veszi saját ügyeit, és véget vet az őt kezdetben gyöttrő igazságtalanságoknak.

Ez a szembeszökő változás, melynek során Hugó viszonylag rövid idő alatt gyámoltalan dependensből hatalmas várnaggyá válik, óhatatlanul kételyeket ébreszt a szerző beszámolójának pontossága tekintetében. Hihető-e, hogy egy nemesember ilyen gyorsan, ilyen hatalmas tényezővé emelkedhetett a térség ügyiben a tizenegyedik század konzervatív és feltehetőleg mozdulatlan vidéki világában csupán azáltal, hogy taktikát változtatott (a *Convention* még célzást sem tesz arra, hogy Hugó ekkoriban várakat, földet vagy további embereket szerzett volna)? A gyanút, hogy szerzőnk eltorzította a valóságot, csak táplálja, hogy nyilvánvaló elfogultsággal ábrázolja a történet két főszereplőjét. Szavaiban és cselekedeteiben Hugó talán nem maga a tiszta erény, ám az olvasónak ugyancsak össze kell szednie magát, hogy egyetlen elítélendő tettet vagy érzést találjon vele kapcsolatban, aki a tisztelettudásnak, az engedelmességnek, az udvariasságnak és az ura kezéből jövő balszerencse türelmes elfogadásának makulátlanul ragyogó mintaképe – annyira, hogy az már szinte hihetetlen. Úgy látszik, mintha Hugóban a szerző az erényes dependens prototípusát kívánta volna megteremteni, és ha el is van túlozva, a megrajzolt jellem mégis értékes annyiban, hogy jól mutatja, mit tartottak ideális típusnak Aquitániában a tizenegyedik század elején. A gróf ugyanakkor az önkényes, elvtelen nagyurat példázza, aki irgalmatlanul kihasználja dependense gyengeségeit és hiszékenységet, és a pártatlan szemlélő igen nehezen talál bármi dicsérnivalót szavaiban vagy cselekedeteiben.

Én azonban a fentieket nem a hozzá nem értő történetíró torzításainak vagy a Hugó ügye mellett reménytelenül elfogult prókátor részrehajlásainak tekintem, hanem arra a következtetésre jutottam, hogy ezek inkább abból erednek, hogy szerzőnk nem tényszerű történelmet óhajtott írni, hanem egy jó történetet akart elmondani. Ehhez elengedhetetlen mind a jellemfejlődés, mind a cselekmény, amelynek elrendezése ebben az esetben a következő: (1) a két főszereplő közötti konfliktus eredete és kialakulása, (2) annak válsághelyzetté súlyosbodása, majd (3) megoldása és elrendezése. Noha szerzőnk valószínűleg a két férfi közötti tényleges konfliktusból indult ki (erre nézve nincs független bizonyíték), nem habozott változtatásokhoz és színezésekhez folyamodni, amikor úgy gondolta, ezzel javíthat a történeten – például fokozhatja a végkifejlettel kapcsolatos feszültséget.⁴⁰ A nyilvánvaló dí-

⁴⁰ Erről hosszas fejtegetés található Beech 1995. 27-36., 37-39.

szítéscs és túlzások ellenére a *Conventum* igen hasznos forrás a hűbérúr–dependens viszonyok tanulmányozásához, mint például a jelen tanulmányban is. Ezek a túlzások és díszítések arra figyelmeztetnek, hogy ne vegyük készpénznek azt, ahogy szerzőnk hősnének erényét és a gróf gonoszságát ábrázolja, de Hugó gyenge dependensből erőssé változásának történetét sem. Ezek azonban nem érintik azt, ahogy a szerző a kölcsönös elképzelések, kötelesek, kötelezettségek, jogok, tárgyalások, egyezségek stb. szempontjából ábrázolja viszonyukat. Mivel semmit sem nyert volna azzal, ha például akkoriban nem szokásos kötelezettségeket vagy jogokat talál ki, czecket nyilván úgy ábrázolta, ahogy kortársai czecket gyakoroltak vagy megfigyelték.

Az egyik példa, ahol nem a fantáziájára hagyatkozott, viszont adós maradt a megfelelő magyarázattal, az a leírás, ahol a történet végén Hugó urával folytatott harca nyugvópontra jut. A történet mai olvasója elgondolkodik azon, vajon Hugó meg tudta-e ezt tenni, ha a hatalmának alapját képező várait a gróftól függően birtokolta. Azonban a dependensként birtokolt várak nem szükségszerűen ideiglenesen, azaz bizonytalanul birtokolt várak voltak. A szöveghez képest külső bizonyíték arra utal, hogy Hugó a Lusignan várárt a tizedik század eleje óta birtokló egyetlen család sorrendben negyedik nemzedékét képviselte, feltehetően annak credményképpen, hogy családi patrimoniumként már örökletes jogot szereztek rá.⁴¹ A Lusignanra és esetleg Confolens-ra és Mouzucil-re (a *Conventum* nem erősíti meg, de nem is cáfolja) vonatkozó örökletes jog nagymértékben megerősítette volna Hugónak a regionális ügyekben elfoglalt helyzetét, hiszen a várak szilárd bázist jelentettek, amelyből nem lehetett volna őt véglegesen kimozdítani annak ellenére, hogy szolgálatokkal tartozott értük.

Egyébként, a történetből ítélve a hűbérbirtokok vagy dependens/függő birtokok örökletessége ekkoriban Aquitániában vitatott kérdés volt. Igaz, a Thouars-i vikontok három egymást követő nemzedéke sikeresen érvényesítette igényét, hogy hivatalukat és földjeiket örökletessé tegyék, és ebben a szövegben Hugót sem jellemzi semmi jobban, mint eltökéltsége, hogy öröklő atyjának és nagybátyjának a birtokait (*honores*). A gróf azonban, aki az örökletességet egyáltalán nem ismerte el automatikus jognak, ellenállt Hugó erőfeszítéseinek, és végül csak egy igénynek engedett, míg legalább két másikat elutasított. Hugóval szembeni magatartása nem volt kivételes: Chatellrault birtoka (*honor*) fölött is rendelkezett, és azt Hugónak ígérte még az akkori birtokos, Boso vikont halála előtt (1-3).

Lehet, hogy Hugó a gróf hatalma alá volt vetve a várai fölötti uralomért, ettől azonban még nem vált egyszerű csatlóssá, aki állandóan ura sarkában van és az árnyékában él. Az elbeszélésben helyett azt látjuk, hogy mindkét férfi ismételtlen kereste a másik jelenlétét, amiből viszont az következik, hogy külön életet éltek.⁴² Ami azt illeti, a történet későbbi epizódjaiban Hugó egyre önállóbban, a korábbi részekből hiányzó függetlenséggel cselekszik.⁴³ A gróffal, valamint más urakkal szembeni vállalkozásai végrehajtásában Hugó az embereire (*homines*) támaszkodott, azaz azokra, akik a várait védték, és akiket a szerző rendszeresen megemlíti az csemények elbeszélése során (59, 115, 172, 187, 248, 254, 268, 281). Hatalmának másik alapját allódiumok, azaz örökös birtokok képezhették (a gróftól birtokolt várakkal ellentétben), de ez a történet erről a témáról egy szót sem szól.

⁴¹ Painter, S.: The Lords of Lusignan in the eleventh and twelfth centuries. *Speculum*, 33. 1957. 30-32.

⁴² Hugó gyakrabban ment a grófhöz (49 – burkoltan – 131, 142, 184, 193, 204, 277), mint fordítva (14, 102). A gróf többször el is küldött Hugóért (69, 236, 274, 289); az utóbbi viszont csak egyszer küldött kérést urának (289). Néha nem lehet eldönteni, ki kezdeményezte a találkozást (1, 7, 19, 90, 162, 171).

⁴³ Példák arra, hogy Hugó önállóan cselekedett: (11) házassági egyezés nyélbeütése Thouars vikontjával; (63) Thouars várának megtámadása; (153) hadjárat szervezése La Marche-i Bernard ellen (ebben az esetben Gerald limoges-i püspökkel közösen); (191) Gencay várának elfoglalása és porig égetése; (233) felkészülés arra, hogy Gencay várát a gróf ellenére megtartsa; (279) nyílt szembeszállás a gróffal; (282) Chizé várának elfoglalása; erről általában lásd Beech 1995. 38-39.

8. A tárgyalásos egyezmények fontossága

Hugó független cselekvésre való képességének legjellegzetesebb bizonyítékát kétségtől az a nagyszámú különböző egyezmény (*conventi, fines és placita*) jelenti, amelyeket a régió hatalmasságaival és mindenkéltől a gróffal kötött a történet folyamán. Egy bizonyos nézőpontból ez az elbeszélés nem más, mint a térség politikai életében előforduló konfliktusokból adódó problémák megoldása érdekében a főszereplők, azaz Hugó és a gróf által tett hozott *conventumok* szinte töretlen sorozata.⁴⁴ Néhány példa felsorolása képet ad az elintézt ügyek változatosságáról, és a legtöbb egyezségben egyik vagy másik szerződő fél bizonyos jövőbeli cselekedetekre tett ígéretet. Némelyik várak építésére vonatkozik (127-8; 203), mások azok feladására (139, 259-61); azért is kötöttek egyezségeket, hogy családi örökségeket ajándékozzanak (1-4, 81-2, 300) vagy házasság (11-13) útján adjanak tovább; hogy családi örökségeket felosszanak (87), hogy új függőségi kötelekeket teremtsenek úr és dependens között (103, 335); hogy a jövőbeni viselkedést biztosítandó, biztosítékot vagy túsokat adjanak (109) vagy bocsássanak szabadon (79-80). Ha elolvassuk a szerző beszámolóját ezek némelyikéről, életre kel narratívájának a hangulata, és fény derül az ezen egyezmények által elfoglalt helyre.

Vilmos, az aquitániaiak grófja egyezséget kötött Hugó chiliarchusszal arról, hogy midőn eljön Boso vikomt vége, haszonélvezetre (*in commendatui*) neki adja annak hivatalát (*honorum*). Roho, a püspök látta és hallotta ezt, és megcsókolta a gróf alkarját. Savary vikomt elragadott Hugótól olyan földet, amelyet az Vilmos gróftól birtokolt, és amikor a vikomt meghalt, a gróf megígérte Hugónak, hogy nem köt egyezményt vagy egyezséget Ralph-fal, a halott fivérével, amíg a föld fel nem szabadult. Ezt mindenki jelenlétében jelentette ki, de később titokban mégis neki adta a földet. Hugó megegyezett Ralph vikomttal, hogy elfogadja leányát azért a birtokért, vagy egy nagyobbért, vagy egyéb dolgokért cserébe (1-12).

Ebben a történetet megnyitó rövid részletben a gróf megegyezik Hugóval, hogy hűbér-birtokként neki adja Boso vikomt *honorját* annak halála után. A szerző ekkor hirtelen témát váltva elmondja, hogy a térség hatalmas nemes ura (Savary vikomt) elragadott valami földet, amelyet Hugó a gróftól birtokolt, az utóbbi pedig nem tett vagy nem tudott tenni semmit, hogy ezt megakadályozza. Viszont felajánlotta, hogy közbelép, amint a vikomt családjában az utódlás (Savary halálakor) erre kedvező alkalmat teremt, és megígéri Hugónak, nem egyezik meg a halott vikomt fivérével és utódjával (azaz nem ismeri el a fivért törvényes utódként), amíg a földet vissza nem adják. Azonban a gróf ezután megszegte az ígéretét, talán az erősebb vikomt nyomására, és megesett az igazságtalanság. Amikor rájött, hogy a gróf ígéretei nem jelentenek semmit, Hugó úgy igyekezett visszaszerezni elvesztett földjét, hogy közvetlenül azzal a személlyel tárgyalt és egyezett meg, aki a legjobb helyzetben volt, hogy azt visszaadhassa, nevezetesen a vikomttal, akinek a birtokában most a föld volt, és akinek a bátyja azt először elragadta. Felajánlotta, hogy feleségül veszi a vikomt lányát a földért cserébe.

Ez a néhány sor két látszólag össze nem függő egyezségről szól, melyek közül az első egy örökséggel, a második egy házassággal van kapcsolatban. Az első feltehetőleg Hugó kéréséből következett, ti. hogy az ura adjon neki egy fontos hivatalt (*honor*) a méltóság jellegi betöltője halálakor, míg nem kétséges, hogy a másodikat akkor ütötte nyélbe, amikor felismerte, hogy nem számíthat a gróf támogatására. A történetben a legtöbb egyezség ezt a mintát követi; két személy erőfeszítéseinek az eredményét képviseli, akik sürgető problé-

⁴⁴ Az Aquitánia középső részén ekkoriban tárgyalás útján kötött egyezmények kiemelkedő jelentősége egybehangzik Bonnassie (Les conventions féodales) katalóniai adataival, melyek szerint ezek a tizenegyedik század közepétől megszokottak; lásd még Bonnassie: La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société. Toulouse, 2 kötet, 1975, 76., 736ff.

mákat igyekeznek a lehető legközvetlenebb módon megoldani. A szerző nem fedi fel az egyezmények konkrét intézkedéseit, mint például a betartatás körülményeit, a teljesítést garantáló esküket, ezek határidőit stb. Írott *convenientia* szerződések tekintélyes számban maradtak fenn Dél-Franciaország és Észak-Spanyolország szomszédos részein, különösen Katalóniában, éppen ettől az időtől kezdve, és ezek pontosan ezeket a részleteket tartalmazzák, ám szövegiünk szerzőjét a történet szempontjából csupán az egyezségek ténye érdekli, a tartalmuk nem.⁴⁵ Arról sem tesz említést, hogy ezek vajon a katalóniaiakhoz hasonló írott egyezségek voltak-e, és hallgatása ezen a ponton azt jelentheti, hogy tisztán szóbeli egyezményekről van szó. A részletes információ hiánya azonban nem csökkenti ezen egyezmények fontosságát a korabeli közép-aquitániai hűbérúr–dependens viszonyok jellegével foglalkozó jelen tanulmányunk szempontjából. Ezek az egyezmények azt bizonyítják, hogy az ezeket a viszonyokat irányító, szokások által rögzített – ti. hűségesküre, hűségre, szolgálatra, segítségre, szeretetre, barátságra stb., lásd fent, felszólító – szabályok önmaguktól nem alakultak át egyes konkrét problémákra vagy érdekkellentétekre alkalmazható elvekké. Azokat a feleket minden egyes alkalommal, amikor probléma merült fel, újra kellett tárgyalniuk. Az, hogy a szokások szerint egy úr alattvalója volt, a dependens egy pillanatig sem tartotta vissza attól, hogy a kezdeményezést magához ragadva önmaga járjon el érdekeinek védelmében, gyakran a feljebbvalójával folytatott tárgyalások útján.

Az a gyakoriság, amellyel Hugó, a gróf és a hozzájuk hasonló nemesek különböző egyezséget kötöttek a történet folyamán, az ilyen egyezségek fontosságát jelzi. Ez nem azt jelenti, hogy ezek mindig sikeresek és tartósak voltak. Ebben az elbeszélésben is olvashatjuk, hogy a gróf három különböző alkalommal rászédte Hugót a vele kötött *conventumok* megszegésével, s ezzel komoly veszteségeket okozott neki emberekben, földekben és általában javakban (80-1; 151; 266). El lehet gondolkodni azon, hogy vajon miért tette ezt, noha a szerző alig mond valamit a gróf indítékainak tisztázására, azonban az egyik szükséges feltevés az volt, hogy rendelkezett olyan erővel, hogy ezt büntetlenül megtehette, Hugónak pedig nem voltak eszközei ahhoz, hogy ebben megakadályozza.

9. Biztosítékok adása a dependens jogainak védelmében

Éppen az ilyen viselkedés elhárítása volt a célja annak, hogy történetünkben az urak és dependensek bizonyos helyzetekben ragaszkodtak a biztosítékok adásához.⁴⁶ A szerző fejlett szókinccsel rendelkezik ezen a téren. A biztosítékokra nem kevesebb, mint öt szót használ – a *plevio*, *fidentia*, *fidutia*, *hostiaticus* főneveket és a *plevire* igét, de ezek egyetlen eset kivételével mindig emberekre vonatkoznak, akiket a jelek szerint a szóban forgó ügylet végrehajtásáért garanciát kérő félnek adnak át.⁴⁷

Ebben a történetben egyszer egy úr azt követelte, hogy a dependens adjon biztosítékot (*fidutiam*) arra, hogy leányát nem adja feleségül egy másik dependensének (35), egy másik pedig egy más alkalommal a gróf elleni segítségre kért biztosítékot (43). Sokkal jobban van dokumentálva két, Hugó próbálkozásával kapcsolatos eset: az elsőben birtokba akart venni

⁴⁵ A katalóniai *convenientia* részletes elemzéséhez, lásd Bonnassie idézett művét.

⁴⁶ A katalóniai *convenientia* is használt biztosítékokat. Bonnassie 197.

⁴⁷ A kivétel a történet vége felé fordul elő, amikor Hugó követeli (a gróf pedig beleegyezik), hogy az urától birtokolt hűbérbirtokot biztosítékként adják át neki, „*volo ut des mihi fevum meum in hostiaticum quod jam tibi non serviam*” (255-6.), nehogy az úr megszegje a megállapodást. Ebben az esetben semmi sem cserélt gazdát, azonban az, hogy Hugónak adták biztosítékként a hűbérbirtokát, gyakorlatilag azt jelentette, hogy azt szolgálati kötelezettség nélkül birtokolt földdé változtatták. Ha a gróf megszegi az egyezséget, Hugó nem ad a földért szolgálatot, hanem ezután örökös tulajdonának tekinti azt.

egy neki ígért várat, majd később biztosítékokat akart kapni a már kezén levő vár feladásáért cserébe. Az első esetben Bernard, aki magasabb állású nemesember volt, nemcsak a grófnak, hanem Hugónak is adott négy *hostaticust* garanciaként (*in plevione*), hogy hűbérbirtokként majd neki adja egy vár negyed részét, ha az utóbbi a dependense lesz (108-9). Bernard nem tudta Hugót beiktatni a megígért hűbérbirtokba, amikor az a vazallusa lett, mert a birtok akkor éppen egy lázadó vazallus kezén volt. Így öt embert adott Hugónak biztosítékkul arra, hogy ha visszaszerzi a várat, akkor ígéretének megfelelően odaadományozza a hűbérbirtokot. Ezt hallván, a gróf közbelépett, és ismeretlen okok miatt azt követelte, hogy Hugó adja át neki a biztosítékokat, és ígérte, visszaadja őket, ha Bernard nem adja oda Hugónak a hűbérbirtokot (109-10). Hugó teljesítette a parancsot, és később, amikor Bernard valóban nem tartotta meg az egyezséget (147), kérte a biztosítékok visszaszolgáltatását (148), de a gróf ügyet sem vetett rá, és azokat az eredeti adományozónak adta (150).

A második esetben Hugó az, aki elfoglalt, lerombolt, majd a gróf engedélyével újjáépített egy várat, amelyre családi jogon tartott igényt (191-206; 212). Miután felépítette a várat, Hugó megtudja, hogy azt át kell adnia urának, ebben az esetben Fulkónak, Anjou grófjának, de joga van biztosítékokat kérni garanciául arra, hogy a várat aztán nem adják át egyik ellenségének sem (215-217). Amikor Fulkó a vár átadását követeli, de nem hajlandó Hugónak biztosítékokat adni, mondván, hogy inkább a grófnak ad néhányat, a kérdés bonyolult, három felet érintő tárgyalások témája lesz, majd holtpontra jut (218-33). Amikor rájött, hogy egyik gróftól sem fog biztosítékokat kapni, az egyre magabiztosabb Hugó először megrakta az erődítményt élelemmel és felkészült az erőszakkal való ellenállásra (234). Később aztán Vilmos gróf kérésére engedve átadta a várat, amelyért nem emberi biztosítékokat kapott, hanem azt a garanciát, hogy soha többé nem kell hűbérbirtokáért szolgálattal adóznia, ha ura a várat átadná ellenségének (256-62). Amikor aztán a gróf pontosan ezt tette, Hugó nyilvánosan elégtételt követelt jussának a gróf udvarában, s amikor ezt nem kapta meg, visszavonta urának tett hűségsküijét (276-9).

Ez a két eset, melyeket a szerző figyelemreméltó részletességgel beszél el, azt bizonyítja, hogy ha várakra támasztott igényükről vagy azok birtoklásáról volt szó, a dependensek követelhettek uraiktól biztosítékokat garanciául arra, hogy az utóbbiak tiszteletben tartják és érvényesítik a szóban forgó igényeket. Mi több, ezt a kötelezettséget az urak elismerték és elfogadták (Bernard például habozás nélkül átadta Hugónak a biztosítékokat), de ugyanakkor azt komoly, sőt elviselhetetlen megszorításnak tekintették, amely korlátozta őket a dependensekkel fenntartott kapcsolataik terén. Másként mivel magyarázhatnánk, hogy mindkét gróf, Fulkó és Vilmos is, mindent elkövetett, hogy kibújjon e kötelezettség alól, illetve hogy végül nem volt hajlandó azt teljesíteni? A szöveg szerzője nem magyarázza el, hogy ez hogyan és miért történt, de mindkét eset rávilágít arra, hogy a biztosíték adása a dependens jogainak fontos védelmét jelenthette, noha történetünkben Hugó nem tudta megkapni, illetve megtartani azt, ami neki járt.

10. Összegzés

A fenti tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy a *Conventum*, az a tizenegyedik század eleji aquitániai elbeszélés mit tud mondani az akkori dependens (fűdális-vazallusi) viszonyokról egy úr és egyik várnagya között kialakult hosszú távú konfliktus ábrázolása révén. Háttérként figyelembe kellett vennünk, hogy a két férfi közötti konfliktust elbeszélő történet bizonyos aspektusai, különösen a gróf elvetemültsége, Hugó tiszta erényessége, majd gyengébből erős alárendeltté váló átalakulása nagy valószínűséggel a névtelen szerző irodalmi célzatú túlzásának eredménye vagy talán képzeletének szüleménye. A szerző egyébként úgy írja le az arisztokratikus viszonyokat, ahogy azok a tizenegyedik század elején Aquitániában valóban

léteztek.⁴⁸ A vizsgálódást a *Conventum* hűbéruraságra és függőségre vonatkozó terminológiájával kezdtük, és azt láttuk, hogy a névtelen szerző hűbérurakat és dependenseket jelölő szókincse minden tekintetben összemérhető a Bloch, Ganshof és Boutrouche által idézett szerzőkével (lásd a függelék). Ezekről csupán részletkérdésekben különbözik, ilyen például a várhoz tartozó és az úrnak dependens *caballarii* közötti megkülönböztetés (lásd fent).⁴⁹

A hűbéruraság és dependencia szókincsének tanulmányozása után azt vizsgáltuk, hogy a vita két főszereplője, Hugó és a gróf, hogyan fogták fel viszonyukat saját eltérő nézőpontjaikból mint úr és dependens, és arra a következtetésre jutottunk, hogy azt az alázas, passzív alávetett és a dölyfös, basáskodó feljebbvaló közötti teljesen egyoldalú köteléknek látták. A barátság rituális kifejezéseitől eltekintve, a gróf jellemző hangneme hideg, távolságtartó, leereszkedő és könnyörtelenül parancsoló, míg Hugóé legtöbbször megalázkodó, és igazságért való folyamodások kísérik. Csak Ganshofnál, aki a Nagy Károly korabeli vazallusok megalázó helyzetét írja le,⁵⁰ találhatunk a történetünkben szereplő gróf durva szavaihoz hasonlót; egyébként a függőséget általában ábrázoló leírásokban semmi sem fogható a történetünk szerzője által festett zord képhez.

A szokásos kötelezettségek, megszorítások és jogok vizsgálata azonban egészen más képet mutat, és arra enged következtetni, hogy a viszonyukban az úr javára mutató végletes kiegyensúlyozatlanság nem más, mint torzítás vagy túlzás, amelyet a szerző a konfliktus drámaiságának fokozása érdekében irodalmi eszközként dolgozott bele a történetbe. Ami azt illeti, mindegyik férfi szabadon elismerte, hogy kötelezettségei és kötelességei vannak a másik iránt, a gróf jelentősegteljesen a következő szavakkal: 'ahogy az úrnak embere iránt kell', s ez nemcsak konkrét segítő és szolgálati cselekedetekre vonatkozik, hanem az egymás iránti viselkedésüket átható általános magatartásformákra. A gróf hűséggel és igazságossággal tartozott Hugónak, az pedig neki hűségesküvel, szolgálattal és tanáccsal. Különösen figyelemre méltó a *consilium* – azaz az úr azon kötelességére, hogy kikérje dependense tanácsát és megszerezze beleegyezését a kettőjüket kölesönösen érdeklő kérdésekben – tett ismételt utalások, valamint az a gondosság, amellyel a szerző megkülönbözteti az alávetett tanácsát (*consilium*) annak akarátólól (*voluntas*), azaz egy adott kérdésben hozott megfontolt döntésétől. Az a kép, amelyet a *Conventum* rajzol arról, ahogy a gróf és Hugó elismernek bizonyos egymás iránti kötelezettségeket, csak egy jelentéktelen pontban különbözik a Bloch, Ganshof és Boutrouche által ábrázolt képtől (lásd fent). Ez az elbeszélés egyszerűen a jelek szerint a legkorábbi ábrázolása annak, hogy egy dependens a jogaihoz folyamodva nyíltan szembe szegül urával és visszavonja hűségesküjét, amikor az utóbbi nem szolgáltat neki igazságot. Ugyanakkor azonban igen felületesen foglalkozik a hűbérúr–dependens viszony létrehozásá-

⁴⁸ Ha a *Conventum* egy korábbi szóbeli narratíva írott változata (ahogy Beech 1995. 78-86.), hallgatósága csak az arisztokrácia tagjai közül kerülhetett ki. Az ilyen személyek elfogadták volna a fiktív elemeket a *történetben* ábrázolt konfliktus kifejtésében, a hűbérúr–dependens viszony szokásos aspektusainak ábrázolásában azonban nem.

⁴⁹ Keltezését és aquitániai eredetét figyelembe véve, a *Conventum* szakszókincse szinte kínálja az összehasonlítást a K.-J. Hollyman által összeállított listával: *Le développement du vocabulaire féodal en France pendant le haut Moyen Âge*. Geneva, 1957., de különösen E. Rodónéval (a teljes hivatkozáshoz lásd a 18. jegyzetet), aki válogatását a tizenegyedik századi Katalóniára korlátozta. Ha az összehasonlítást a mintegy két tucatnyi legalapvetőbb szóra korlátozzuk (*homo, terra, dominus, feudum* stb.), akkor mind a három szókincs gyakorlatilag azonos. A specializáltabb szavak felé való elmozdulással az eltérések észrevehetőek lesznek: a *Conventum* szerzője jelentős számban használ olyan szavakat, amelyek nincsenek meg a tizenegyedik századi Katalóniában, és fordítva. Csak a jelen tanulmánynál részletesebb összehasonlítás világíthatná meg az eltéréseket, amelyek némelyike, véleményem szerint, a két szókincs forrásainak különbözőségéből adódik: a katalóniai oklevelekből és jogi szövegekből származik, a *Conventum* pedig, szerintem irodalmi, történeti szöveg. A *Conventum*-ot kevésbé érdemes Hollyman szakszó-listájával összehasonlítani, mivel az utóbbi sokkal hosszabb időszakot ölel fel, és földrajzilag sincs lokalizálva.

⁵⁰ Ganshof 32.

val, noha abból, amit elmond kiderül, hogy mint akkoriban Franciaország déli részeiben is, a hűbéreskü ismeretlen volt, és csak egy hűségeskü kötötte össze a két férfit.

Így tehát a téma mindhárom, imént összefoglalt aspektusára, azaz a szakszókincsre, a viszony felfogására, valamint a kölcsönös kötelelességekre, kötelezettségekre és megszorításokra nézve a *Conventum* úgy ábrázolja Hugó és a gróf viszonyát, hogy az nagyjából megfelel Bloch, Ganshof és Boutrouche leírásainak. Történetünk szembeszökő eredetisége csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor figyelmünket a két férfi kijelentett érzelmeiről tényleges cselekedetekre, azaz egymás iránti politikájukra és tetteikre fordítjuk. Ezek azt bizonyítják, hogy a várak (építés, birtoklás, felszólításra való feladás), örökségek, földelkobzások, házasságok és ehhez hasonló fölötti nézeteltérések a két férfit ismételten szembeállították egymással, és ez fokozatosan válsághelyzethez vezetett. Konfliktusuk megoldását célzó törekvéscik azt mutatják, hogy míg a létező szokás bizonyos magatartásformák, szabályok, viselkedések, kötelezettségek és jogok betartását írta elő, ezeknek vajmi kevés jelentősége vagy alkalmazhatósága volt a mindennapi élet konkrét helyzetében. A történetből kiderül, hogy az anarchiát elkerülendő, a két férfi nem csupán a szokásokra hagyatkozott, hanem tárgyalások útján egyezségeket, megállapodásokat is kötött a felmerülő kérdésekről. Amikor pedig a hatékony közhatalom hiányában az egyezségeket felbomlás fenyegette, mindkét fél biztosítékok adása révén igyekezett gátat vetni a törvénytelenségnek. Noha ezek ritkán tudták hatékonyan szabályozni Hugó és a gróf, a történet két főszereplője egymással szembeni viselkedését, mégsem voltak egészen értelmetlenek. A probléma, konfliktus, egyezés és biztosíték ismételt egymásutánisága pedig azt bizonyítja, hogy a dependens Hugó urának félelmetes ellenfele volt, és az utóbbi nem bánhatott vele kénye-kedve szerint. A történet azt is megmutatja, hogy Hugó ereje váraiban, földbirtokaiban és harcoló csapataiban (várőrségeiben) rejtett, noha – mivel a szerzőt ezek a dolgok nem érdeklik, és ezért nem is foglalkozik velük – az nem derül ki, hogy Lusignan ura miféle igényt érvényesített ezekre a birtokokra, és hogy birtokai milyen mértékben voltak a gróftól kapott hűbérbirtokok. Az utóbbi egyértelműen kézben tartotta némelyik várat, de az, hogy Hugó korábban örökletes magántulajdonként birtokolt más várakat az azokat környező földekkel együtt, több mint elegendő magyarázata a gróftól való viszonylagos függetlenségének.

A történet egyedülálló értékét – mint a hűbérúr–dependens viszony tanulmányozásának forrása – az adja, hogy élthű realizmussal ábrázolja Hugó és a gróf viszonyát, ahogy mind-egyik rendületlenül igyekszik a maga érdekeit érvényesíteni, továbbá hogy bizonyítja, hogy a függőség és a hűbéruaság kötelékei egyáltalán nem korlátozták a két felet, és a küzdelem végkimenetelét sem határozták meg. Amikor a dependens viszonyok Bloch és mások által rajzolt kollektív portréit összehasonlítjuk a *Conventum*-ból kirajzolódó képpel, azoknak a feudum-birtoklásra, kölcsönös kötelezettségre és jogokra helyezett hangsúlya statikus, rendezett és elméleti jelleget mutat. Ez magától értetődik, hiszen ábrázolásuk nem az egymással konfliktusban álló két férfi (mint a *Conventum*-ban) egyetlen történetének valóságából származik, hanem sok ilyen viszony elemeiből összerakott, összetett és ezért mesterséges kép. Mint ilyen, csupán a valóság egy részét ragadja meg. Minden korlátozottsága ellenére (a *Conventum* hallgat például a dependens viszonyok olyan aspektusairól, mint az udvari szertartások, a dependens bírói funkciói stb.) narratívánk teljesebb képet nyújt a valóságról annyiban, hogy az úr és dependense közötti viszony bizonytalan, labilis és rögtönzött jellegét hangsúlyozza. A szeretetre, barátságra, hűségre, hűségesküre, szolgálatra, segítségre, tanácsra stb. vonatkozó szabályok csak a keretet adják: az, hogy ebben az úr és dependense milyen viszonyt alakított ki a gyakorlatban, a hatalomtól, vagyontól és személyes tulajdonságoktól, fondorlatosságtól, merészségtől és könnyörtelenségtől függött. Visszatekintve, ebben nincs semmi meglepő, de bizonyossággal ezt csak a *Conventum*-hoz hasonló narratíva dokumentálhatja.

Fordította: Novák György

Függelék

A hűbéruraság-függőség szókincse az Aquitániai *Conventum*ban
c. 1030: Paris BN Lat. 5927

1. Az függőség szókincse

Dependensek: *homines de, caballari, vassali, viri*

Urak: *senior (suus vagy meus), domine*

2. A hűbérúr–*dependens* viszony korabeli felfogása

Az úr:

parancsol: *praecipere, admonere, mandare, prohibere, nolle*

fenyeget: *minare, secare*

bántalmaz: *male tractare, male ducere*

megenged: *permittere*

ígér: *promittere*

földet elragad: *capere, auferre, tollere, adprehendere*

elárul: *tradere*

A *dependens*:

fél: *timere*

megbízik: *credere, se mittere in credentia*

bizalmatlankodik: *dubitare, discredere*

szeret: *amore*

könyörög: *precor te et admono*

kér, cselezik, kérvénycz: *rogare, requirere, petere*

alkalmatlankodik: *distringere*

3. A szokásból fakadó kötelezettségek, megszorítások, jogok

Viszony létrehozása:

a *dependens* esküszik: *jurare fidelitatem, commendare, sacramentum*

a *dependens* megszakítja a kötelékeket: *defidavit comitem de se* (279)

az úr elfogadja a *dependens*t: *receperunt in hominem* (337)

A *dependens*:

szolgálatlaltartozik *févumért*: *servire* (256)

részt kell vennie *hostis*ban (162-153)

*placitum*ra megy (163)

engedélyt szerez várépítéshez (*licentiam ut faciam castrum*) (193)

várat felszólításra átad: *reddere* (196)

jogokkal bír: *rectum, rectitudo*

Az úr:

barátsággal tartozik: *amicitia* (240)

hűséget ad: *portare fidem* (243)

segít: *adjuvare, juvare, auxiliare*

a *dependens*szel tanácskozik: *consilium* (a *dependens*nek joga van tanácsot, belecgyezést adni, egyetérteni)

igazságot ad: *rationem* (124-5)

a dependens követelheti jussának elégtételét: *misit eum in ratione de sua rectitudine* (276-80).

4. A földbirtoklás szókincse

Függőségben birtokolt különböző földtípusok: *fevum, beneficium, fiscum, honor, castrum, turris, curtis, terra* (leggyakoribb)

Függőségben földet birtokol: *tenere de, habere de, possidere*

Földet szerez: *acquirere, recipere*

Családi jogot támaszt valamirc: *pertinere*

Családi jogot felad: *relinquere*

Birtokot dependensnek ad: *tradere*

Örökösödési illetéket fizet: *acaptare*

Viták: *contentio, litigatio, querela*

Egyezsége: *conventum, convenientia, finis, placitum*; egyezséget megtart: *adattendere*

Biztosíték adása: *fidentia, fidutia, hostaticus, plevius, plevire*

A Conventumból feltűnően hiányzó szavak: *miles, nobilis, castellanus, homagium, potestas, auctoritas, alodium*

GEORGE T. BEECH

The lord/dependent (vassal) relationship: a case study from Aquitaine c. 1030

This paper, a contribution to the current discussion on feudalism, is a study of a single, exceptionally well-documented lord/dependant (vassal) relationship from early eleventh century Aquitaine. It is based on an analysis of a 340-line narrative (Paris, BN, Lat., 5927) of a dispute between the Count of Poitiers and one of his castellans, Hugh of Lusignan. It examines successively, the author's vocabulary of dependence, contemporary conceptions of lordship and dependence, the customary basis of this relationship; i.e. obligations, restrictions, and rights, its landed, economic basis, and its effectiveness. What distinguishes this narrative from the charters, legal texts, and chronicles normally used by historians of feudalism is its secular perspective and its conversational mode. The protagonists tell the story in vivid live speech, while the author reveals their inner thoughts and motivations in his third-person commentaries. Its most significant finding is that the customs commonly thought to regulate the lord/dependant relationship, fidelity, service, aids, etc., had little relevance to concrete situations in daily life. To avoid discord and violence, lord and his dependant had constantly to negotiate new agreements to deal with each crisis as it arose. The kind of relationship the two men worked out in practice depended on power, wealth, and personal qualities such as ingenuity, daring, and ruthlessness.

GYÖRKÖS ATTILA

Isten békéje és *treuga Dei* a 11. századi Franciaországban

Az Istenbéke-mozgalom, és annak folytatása, a *treuga Dei* egyike az első ezredforduló, és talán az egész 11. század legfontosabb vallásos mozgalmainak. Ennek megfelelően az elmúlt ötven évben számtalan tanulmány és összefoglalás született a témában, új forráskiadások és kritikák láttak napvilágot, amelyek egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a háború előtt uralkodó jogtörténeti felfogás mellett a kérdés társadalom-, gazdaság-, és vallástörténeti aspektusaira is. A regionális kutatások nyomán immáron árnyaltabb képet rajzoltak a területi eltérésekről, és lehetőségessé vált egy, a korábbinál pontosabb – bár még mindig nem problémamentes – kronológia meghatározása. A legutóbbi években pedig a feudális mutáció elmélete körül kibontakozó vita inspirálta az Isten békéje történetére irányuló kutatásokat,¹ amelyek néhány már tisztázottnak vélt kérdést új megvilágításba helyeztek.

A latinul *pax Dei*-nek nevezett mozgalom Dél-Franciaországból indult ki a 10. század végén, a társadalmat általában, de az egyházat különösen sújtó katonai erőszakra adott válaszként. A Karoling adminisztrációs rendszer széttöredezése és a várak körül kialakuló helyi hatalmak egymás közötti vetélkedése számtalan olyan konfliktus forrását jelentette, amelyek aláásták a közrendet. Erős központi hatalom híján, a társadalmat legjobban mozgósítani képes egyház igyekezett tehát gátat szabni az *inermest*, a fegyverteleneket sújtó támadásoknak, és helyreállítani a békét. A püspökök zsinatokon vették rá egyházmegyéjük feudális urait arra, hogy fogadják el az önvédelemre képtelen rétegeket oltalmazó határozatokat, tegyenek esküt azok betartására, és ha kell, erővel kényszerítsenek erre másokat is. A béke megszegőire egyházi büntetés, kiátkozás vagy kiközösítés várt. A *treuga Dei* ennek a folyamatnak egy újabb szakaszaként a 11. század negyvenes éveitől kezdve igyekezett mindenfajta harcot meggátolni az egyházi ünnepeken.

A két mozgalmat azonban külön-külön sem lehet egységes eseménynek tekinteni, ugyanis az egyes zsinatok vagy gyűlések más-más régióban, eltérő érdekektől vezéreltetve, különböző típusú korlátozásokat igyekeztek a lovagságra erőltetni. Ráadásul az itt megszülető határozatok, és különösen néhány formai újítás (a relikviák nagy száma, a lovagok és püspökök közös eskütetele) nem talált teljes támogatásra az egyházon belül sem. A 11. század több északfrancia (Loire-től északra) klerikus írója (Gérard de Cambrai, André de Fleury) megdöbbenést fejezte ki és élesen kritizálta. Ráadásul úgy tűnik, hogy az északon elterjedő béke különbözött a délitől, nemcsak kronológiájában, hanem alapvető jellemzőiben is.

Magában az a tény, hogy a hatalom igyekszik megvédeni az egyházat és a leggyengébbeket a törvénytelen ségek ellen, régi Karoling gyakorlat volt. Kopasz Károly frank uralkodó egyik 857-es rendeletében maga is előírta, hogy az egyházi személyek és javak mellett védelmet kell biztosítani az özvegyek, árvák és szegények részére is.² 884-ben Karlomann meg-

¹ Számtalan tanulmány látott napvilágot a vita folyamán az utóbbi tíz esztendőben, ezért legyen elegendő a kérdés alaptézisét felvető munkára utalni: Poly, J.-P. – Bournazel, E.: *La mutation féodale. X^e – XIIe siècle*. Paris, P. U. F., 1991. (I. kiad. 1980.) (a továbbiakban: Poly – Bournazel), valamint annak legátfogóbb kritikájára: Barthélémy, Dominique: *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*. Paris, Fayard, 1997.

² Említi Cowdrey, H. E. J.: *The Peace and the Truce of God in the Eleventh Century. Past and Present*, N° 46. (Febr. 1970.), (a továbbiakban: Cowdrey) 42-67., itt: 42-43.

szigorította a fosztogatók büntetését, és a püspököket bízta meg azzal, hogy egyházmegyéjükben felszámolják az ilyen cseményeket.³ Mindezt a viking támadások kellős közepén. A keresztények közti magánháborúk értelmezése ebben a kontextusban spirituális töltetet kapott: a pogányok pusztítása az Úr büntetése a keresztények közötti viszályok miatt.

Nem véletlen azonban, hogy éppen a 10. század utolsó évtizedeiben nőtt meg a társadalom béke iránti vágya. Bár már a 9. században széttöredeztek a királyi hatalom és a világi kormányzati rendszer központi szervei, a Karoling adminisztráció helyi kerete, a *pagus* a következő évszázad közepéig szinte változatlanul fennmaradt. Ekkor azonban szerepét a kisebb helyi hatalmasságok vették át, amelyek várépítésekbe kezdtek, és éppen a környék fölötti ellenőrzés megszerzése vagy biztosítása miatt állandó konfliktusba kerültek egymással. A század végén a magánhatalmak egymás közti vetélkedése különösen Dél-Franciaországban (azaz a Loire-től délre) élesedett ki, mivel ezen a vidéken a Capeting-dinasztia 987-es trónra kerülése után a királyi hatalom szinte minden nyoma eltűnt. Az egyház tehát – amely maga is súlyos károkat szenvedett a konfliktusok következtében – saját intézményrendszerét és ideológiáját állította a közbéke megteremtésének szolgálatába. Persze ennek is voltak előzményei: a helyi zsinatok korábban is kiközösítéssel fenyegették meg az egyház tulajdonának fosztogatóit. Most azonban a központi hatalom támogatását nélkülözve, csupán vallásos szankciókra alapozva igyekezett megvédeni saját birtokai mellett a társadalom más fegyvertelen, és ezért védtelen csoportjait is.

A békemozgalom kezdeteiről igen keveset tudunk, még abban sincs közmegegyezés a szakemberek között, hogy melyik zsinatot tekintsék az elsőnek. A legtöbben egyetértenek azonban abban, hogy a 975-976-ban tartott Le Puy melletti (Puy-en-Velay, Délkelet-Auvergne) gyűlés az első, amelyet a közbéke biztosítása érdekében hívtak össze.⁴ Mások azonban nem ismerik el a gyűlésről beszámoló dokumentum ilyen korai datálását, és szerintük erre az cseményre 994-ben került sor. Ebben az esetben azonban az első békezsínatok a 989-990-ben tartott charroux-i (Poitou) gyűlést kellene tekintenünk.⁵

A puy-en-velay-i esetben az egyházi birtokait sértő magánháború klasszikus esetéről van szó. A nem olyan távol eső Conques városának patrónusa, szent Fides (Foy) legendája beszámol arról, hogy két szomszédos várúr közötti háborúság során mindkét fél kölcsönösen kifosztotta az ellenfele birtokain élőket, elhajtotta jószágait, felperzselt házaikat. Ez utóbbi annyira gyakori jelenség lehetett, hogy a parasztok már nem mertek tüzet gyújtani, hogy ne adjanak eszközt a portyázók kezébe. Amikor a katonák a conques-i Sainte Foy kolostor birtokához tartozó egyik falu házait próbálták felégetni, a szent maga is közbeavatkozott javainak megvédése érdekében, és „*a tűz a gonosztevők ellen fordult, meggyújtotta a ruháikat, és meggyalázta szakállukat*”.⁶ Az egyház azonban mégsem reménykedhetett állandóan ilyen csodálatos közbeavatkozásban, ezért Gui, Le Puy püspöke 975-ben a várostól nem messze eső mezőn gyűlésre hívta össze egyházmegyéje lakosságát, és kötelezni akarta a *milites*-t a közbéke megtartására. Mivel erre nem voltak hajlandóak, a püspök maga is nagyon világi eszközökhöz fordult, és saját vazallusaival kényszerítette ki a határozatok elfoga-

³ Említi Barthélémy: *L'An mil et la Paix de Dieu. La France chrétienne et féodale, 980-1060*. Paris, Fayard, 1999. 283. (a továbbiakban: Barthélémy 1999.)

⁴ Le Puy mellett érvel Cowdrey 43., valamint Callahan, Daniel F.: Adémar de Chabannes et la Paix de Dieu. *Annales du Midi*, n° 89. (janv. – mars 1977.), (a továbbiakban: Callahan) 21-43., itt: 26. Ezt tekinti elsőnek Poly és Bournazel is de 987-es évszámmal (Poly – Bournazel 235.), és – némiképpen érthető módon – Pierre Charbonnier is helytörténeti munkájában: *Histoire de l'Auvergne des origines à nos jours*. Clermont-Ferrand, De Borée, 1999. 155.

⁵ Barthélémy 1999. 213. Bár ő is megjegyzi, hogy ha nem is Auvergne az Isten békéjének vitathatatlan bölcsője, „*en constitue assurément le milieu conducteur le plus efficace*”, Barthélémy 1999. 310.

⁶ Tudniillik leperzselt a korban a hatalom jelképének tartott, hosszúra növesztett szakállukat. A *Les Miracles de Sainte Foy* szövegét idézi Charbonnier 155.

dását, amit túszcserével biztosítottak.⁷ A béke nem lehetett különösebben tartós, mert valamikor 990-994 között – ugyancsak Gui püspök kezdeményezésére – újabb zsinatot tartottak, ahol már a szomszédos egyházmegyéek prelátusai is megjelentek. A világi arisztokrácia tagjai itt kötelezettséget vállaltak arra, hogy tiszteletben tartják a szent helyeket és az egyházi személyeket, és – különös kitétel, amely azonban visszatérő jelenség a békeegyezményekben – hadjárat idején nem rekvirálnak többet, mint amennyit személyes szükségletük megkíván. A lovagok azt is elfogadták, hogy nem terjesztik ki a „rossz szokásokat” (az uraságnak nyújtandó járandóságokat) az egyházi birtokokra, nem sarcolják meg a kereskedőket, és nem emelnek várakat más birtokán. A korlátozások azonban – a 975-ös gyűléshez hasonlóan – most sem érintették saját földjeiket.

A charroux-i zsinat Gumbald bordeaux-i érsek kezdeményezésére ült össze. Az eseményről beszámoló dokumentum aláhúzza, hogy a résztvevők közt nemcsak az egyháztartomány püspökei vettek részt, hanem szerzetesek és *„mindkét nembeli világiak is, hogy isteni kegyelemért fohászkodjanak”*. Bár a *pax* szó nem fordul elő a leírásban, a zsinat három kánoni határozata anatómát mond ki azokra, akik betörnek a templomokba és kifosztják azokat, akik elhajtják a törvénytisztelő parasztok állatait, akik fegyvertelen klerikusokra támadnak:

„Átok azokra, akik betörnek a templomokba: ha valaki betör egy szent templomba, vagy ha onnan bármit erővel el akar vinni, legyen kiátkozva – kivéve, ha nem teszi jóvá bűnét.

Átok azokra, akik elveszik a szegények jószágait: ha valaki elveszi a földművesek vagy egyéb szegények juhait, ökreit, szamarait, teheneit, kecskéit, kosait vagy sertéseit, legyen kiátkozva – kivéve, ha ez a szegény hibájából történt, és nem tette jóvá bűnét.

Átok azokra, akik bántalmazzák a klerikusokat: ha valaki megtámad, elfog vagy megver egy klerikust, diakónust vagy a papság más tagját, aki nem hord magával fegyvert (...), hanem csupán utazik, vagy valamilyen helységben tartózkodik, az szentségtörést követ el – kivéve, ha a klerikust a püspök valamilyen bűnben elmarasztalta. A szentségtörő nem lépheti át az Úr egyházának küszöbét, amíg jóvá nem teszi bűnét.”⁸

A szövegből kiderül, hogy a határozathozók elsődleges célja az egyház iránti tisztelet visszaállítása volt. A zsinat hátterében ugyanis olyan jellegű magánháborúk állnak, amelyeket például a limoges-i örgróf és a régiót Poitou-tól elválasztó La Marche hűbérura hadai vívtak egymással a terület feletti uralom megszerzése, illetve megtartása érdekében. Az eseményeket azonban a háttérből az aquitániai herceg, IV. Vilmos (963-993) irányította, aki előbb az egyik, majd a másik felet támogatta, így próbálván meg saját befolyását növelni a térségben. A konfliktus során különösen nagy károk érték a limoges-i egyházi birtokokat, sőt maga a püspök helyettese is áldozatul esett az erőszaknak: La Marche emberei megvakították.⁹

A határozatok megengedik a hibák jóvátételét, azaz nem kívánják feltétlenül szankcionálni az egyházat ért atrocitásokat. Tulajdonképpen ezzel egy már régóta létező konfliktusmegoldási gyakorlatot rögzítettek. Maradva a fenti példánál: a limoges-i gróf elfogta ugyan a püspöki suffragáns elleni erőszak vétkeseit, La Marche urát és testvérét, de az egyik egy római zárándoklat után bűnbocsánatot kapott, a másik pedig – különös fordulattal – feleségül vette korábbi ellensége nővérét, és a két család így kibékült egymással.

A dekrétumok második célja a katonák fosztogatásainak kitett köznép megvédeni a legsúlyosabb csapásoktól. Látjuk azonban, hogy a kiátkozási formulákat itt is, mint a le puy-i esetben, számos kitétel cnyhíti. Nem csak ugyan szó az uradalmi birtokokon való fosztogatás megengedéséről mint 975-ben, de érzékelni lehet, hogy az erőszakot a „szegény hibájából való” kártérítésnek beállítani nem lehetett túl nehéz.

⁷ Arnaud, J. A. M.: Histoire du Velay. Marseille, Lafitte, 1981. I. köt. 81-82.

⁸ A szöveget idézi Barthélémy 1999. 284-285.

⁹ Minderről Barthélémy 1999. 278-281.

A következő békegyűlésre néhány évvel később ugyancsak a régióban került sor. Adémar de Chabannes, a limoges-i Saint-Martial apátság szerzetese krónikájában¹⁰ részletesen beszámol a városban 994-ben tartott zsinatról, amelyet Aldouin püspök (egyébként a már említett limoges-i őrgróf testvére) hívott össze a térséget sújtó, *pestilentia ignis*-nek nevezett betegség pusztításai miatt.¹¹ A gyógyulás érdekében a püspök három napi böjtöt hirdetett meg, majd Aquitánia prelátusai egybegyűltek a városban a térség szent creklyei előtt. [Ezután] „*Szent Martialnak, Gallia patrónusának testét kiemelték sírjából, mindenki nagy örövendezésére. Így a betegség mindenütt megszűnt, és a herceg, valamint az előkelők szerződést kötöttek egymással a béke és az igazság fenntartása érdekében.*”¹²

Adémar leírja, hogy a béke megtörőivel szemben a prelátusok egy új, félelmetes eszközt, az általános kiközösítés fegyverét vetették be. Az egyházi szankciók – a nagyobb nyomásgyakorlás kedvéért – nemcsak a béke megtörőit, hanem valamennyi lakost érintették: [A püspök] „*a nép bűnei miatt bevezette azt az új szokást, hogy beszüntette az isteni kultuszt és a szent áldozást a templomokban és a kolostorokban. A nép akkor úgy élt, mint a pogányság korában: senki nem fohászkodott Istenhez. Ezt a szokást kiközösítésnek nevezték.*”¹³

A következő poitou-i gyűlésen egy másik érdekes jelenségre figyelhetünk fel. Az egyházi kezdeményezésű békemozgalom törekvéseit az aquitániai herceg saját céljaira igyekszik felhasználni. Amikor valószínűleg 1010-ben – de mindenképpen 1014 előtt – összehívja a poitiers-i zsinatot „a béke és az igazság helyreállítása” céljából,¹⁴ a megjelenő váruuraknak (akik itt *principes* néven szerepelnek) el kell ismerniük a hercegi bíróság illetékességét vitás ügyeik rendezésében, amely ítéleteiben nem törekszik feltétlenül olyan konszenzusra, mint a magánbéke. Amennyiben a felek valamelyike nem fogadja el a bíróság döntését, a zsinaton megjelent többi előkelő együttesen köteles megbüntetni őt. A béke eszméje mellett itt már a központi (jelen formájában hercegi) hatalom újbóli megerősödésének jeleivel is találkozunk.

A zsinat megismétli a charroux-i intézkedéseket, és a felek tüzszakat is cserélnék. A határozatokon egyébként már érződik az egyházi reform szelleme, ugyanis a püspökök kijelentették, hogy sem a papoknak, sem a diakónusoknak nem lehet feleségük, különben nem celebrálhatnak misét. Ugyancsak nem szabad ajándékokat elfogadni a penitenciára kötelezettéktől „kivéve, ha azt jó szívvel adják”. Nagyon jól példázza az egyházi hatalmasságok felemás attitűdjét a szimónia ügyéhez Grimoard, Angoulême püspökének esete (aki jelen van a poitiers-i zsinaton és aláírja annak végzését), aki néhány évvel azelőtt maga is ajándékokkal igyekezett rábírní Vilmost, Angoulême grófját arra, hogy ajándékozza neki Saint-Cybard kolostorát. Törekvései sikerrel járnak, de amikor megkapta a kolostort, nyomban tovább is ajándékozta annak egyes birtokait saját testvérének.

¹⁰ Ademari Historiarum Liber III. (ed. G. Waitz), M. G. H., Scriptorum, tom. IV., Hannover, 1891. (a továbbiakban: Ademari Historiarum) 106-148. A krónikának létezik egy egészen friss kiadása is, amelyet azonban sajnos nem tudunk megtekinteni (Bourgain, P. – Landes, R. – Pon, G.: Ademari Cabanensis Chronicon. In: Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis CXXIX. Turnhout, Brepols, 1999.).

¹¹ Callahan szerint a betegség valószínűleg fertőzött rozs fogyasztásából eredő járvány lehetett. Callahan. 27. és 37. jegyzet.

¹² „*et corpus sancti Marcialis patroni Galliae de sepulchro levatum est, unde leticia immensa omnes repleti sunt, et omnis infirmitas ubique cessavit, pactumque pacis et iusticia a duce et principibus vicissim foederata est.*” Ademari Historiarum, 132. o. 20-23. sor.

¹³ „*pro nequicia populi novam observantiam constituit, scilicet ecclesias et monasteria cessare a divino cultu et sancto sacrificio, et populum quasi paganum a divinis laudibus cessare, et hanc observantiam excommunicationem censebat.*” Ademari Historiarum, 132. o. 27-30. sor. Adémar egy más helyen, prédikációiban beszámol arról is, hogy a kiközösítés feloldásának feltétele hatalmasok egymás közti megegyezése és a béke visszaállítása volt. Barthélémy 1999. 296.

¹⁴ Ez a békezsinatok állandóan visszakösző formulája.

Felvetődik a kérdés: mennyire voltak hatékonyak a békegyűlések határozatai? Sokan igencsak szkeptikusak ebben az ügyben. A zsinatok gyakori összehívása ugyanis a legbiztosabb jele annak, hogy a határozatokat egyáltalán nem, vagy csak rendkívül rövid ideig tartották meg. Dominique Barthélémy ennél tovább megy: alapos elemzés után kimutatja, hogy nemcsak a világi arisztokrácia nem tartotta meg a békét, hanem egyes esetekben maguk a békezsinatokon résztvevő püspökök is inkább feudális urakként magánháborúkat folytattak, mintsem saját határozataik szellemét követték volna.¹⁵ Adémar beszámolója szerint a zsinatot összehívó Aldouin püspök a herceg oldalán maga is részt vett az összecsapásokban, és várat építtetett egyik ellensége birtokán.

Az Isten békéjének első szakaszában a zsinatokat mind a Loire-től délre eső területeken tartották. Közös jellemzőjük, hogy több püspök részvételével, szent ereklyék bevonásával került sor az összejövetelekre, amelyeken jelentős tömeg is részt vett, lovagok és parasztok egyenest. A határozatok elsődleges célja az egyházi birtokok és személyek elleni erőszak megakadályozása, és általában a fegyvertelen személyek biztonságának garantálása. A szankciók is vallásos jellegűek: kiátkozás, illetve kiközösítés. A formulák azonban mindig széles teret adnak a bűn elkövetése utáni „tárgyalásos megegyezésnek”, azaz nem kívánják feltétlenül büntetni az erőszakot, hanem a magánbéke irányába igyekeznek elmozdítani az eseményeket. Az említett néhány példa jól mutatja, hogy ezek a paktumok a békezsinatok előtt, illetve között is szokásban voltak, a magánháborúk eszköztárába tartoztak a fosztogatással, zsarolással és a fogságba vetéssel együtt. Némely esetben a zsinati intézkedéseket aláíró püspökök is hasonló eszközökkel éltek a konfliktusok rendezésekor. Mindezek nyomán úgy tűnik, hogy a békezsinatok csupán egyik, újabb eszközt jelentettek a már ismert megegyezési technikának, az események nem függetlenek az arisztokratikus eliten belüli harcoktól, a mozgalom pedig segít a püspökök világi hatalmának a növekedésében. Mindenképpen újdonság azonban a béke intézményének egyházi befolyás alá vonása: korábban ez a központi hatalom privilégiuma volt. Az aquitániai zsinatok történetéből az is kiderül, hogy a tartomány legfőbb hűbérura, a herceg egyre inkább igyekezett ellenőrzése alá vonni a békemozgalmat, egyrészt mert felismerte, hogy ez alkalmas eszközt jelent saját hatalmának növelésére hűbércsei fölött, másrészt ennek a hatalomnak a fokozatos megerősödése egyre kevésbé tette lehetővé, hogy kihagyják a béke megteremtésének és fenntartásának folyamatából. Míg a charroux-i gyűlésen még nem vett részt, addig Limoges-ban a prelátsók már a „tanácsát kérve” hívták össze a zsinatot, Poitiers-ben pedig már a herceg elnököl,¹⁶ és a béke megőrzésében kihagyhatatlanok a hercegi bíróságok.

A *pax Dei* első évtizedei után mintha némi szünet állt volna be a mozgalom történetében, hiszen a következő zsinatra csak 1021-ben kerül sor a burgundiai Verdun-sur-le-Doubs-ban.¹⁷ Megfigyelhetünk egy földrajzi eltolódást is: míg az első szakaszban Aquitánia dominált, addig a másodikban (az 1028-as második charroux-i és az 1031-es második limoges-i zsinat mellett) inkább Burgundia és a Loire-től északra fekvő francia területek. A korszak legismertebb krónikása a cluny szerzetes Raoul (Rodulphus) Glaber nem is említi Aquitániát, amikor a *pax Dei*-ről tudósít (1033): „Az Úr szenvedésének ezredik évében (...) Arles és Lyon területén és egész Burgundiában, valamint Francia [a Loire-től északra fekvő területek] valamennyi részén, minden egyházmegyében elhatározták, hogy a terület püspökei és bárói zsinatot tartanak bizonyos helyeken a béke helyreállítása és a szent hit megerősítése végett.”¹⁸

¹⁵ Barthélémy 1999. 303-304.

¹⁶ V. (Nagy) Vilmos (993-1030), akiről Adémar azt írja, hogy „inkább hasonlított királyra, mint hercegre” (*potius rex quam esse dux putabatur*). Ademari Historiarum 134. o. 26. sor.

¹⁷ Régebben 1016 körülre datálták, ezt alkalmazza Georges Duby is, a *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme* című művében. In: *Féodalité*. Paris, Gallimard, 1996. (a továbbiakban: Duby 1996.) 451-826., itt: 485.

¹⁸ *Anno a passione Domino millesimo (...) Dehinc per Arelatensem provinciam ac Lugdunensem sicque per universam Burgundiam usque in ultimas Francie partes per universos episcopatus indictum est qualiter certis in*

Barthélémy azon a véleményen van, hogy a verduni határozatok Auvergne-ből származnak, egy vienne-i áttétellel.¹⁹ Vienne a rövid életű burgundiai (vagy arles-i) királyság egyik érseki központja, ahol egy, az 1020 előtti években tartott zsinaton nagyon részletes határozatokat fogadtak el a béke megtartása érdekében. Erre vonatkozna tehát Glaber fenti megjegyzése.

A Verdun-sur-le-Doubs-i béke hátterében az a politika áll, amelyet Jámor Róbert király (996-1031) folytatott a burgundiai hercegségben: igyekezett leszakítani a hercegség területéről a sens-i és az auxerre-i grófságokat, ezért számos alkalommal vezetett hadjáratot az ellenálló bárók letörése érdekében, és igyekezett szövetségeket találni, például az egyházi vezetők körében. Hugó, auxerre-i püspök, a békezsinat atyja éppen a király jóvoltából lett klerikus létére Châlon grófja is. Róbert másik legfontosabb pártfogoltjának számított Odiló, cluny apát (994-1049), akinak spirituális befolyása a legjelentősebbek közé tartozott mindkét Burgundiában. Ha nem is lehet bizonyítani, hogy a békegyűlésre a király kezdeményezésére került sor, az bizonyos, hogy leginkább az ő érdekeit szolgálhatta a magánháborúk korlátozásának eszméje, hiszen az uralkodó hadjárait mindig könnyű volt „közérdekieknek” beállítani, így kivonni a határozatok hatálya alól.

A gyűlésen jelen van a környék egyházi előjáróinak színe-java: a lyoni és a besançoni érsek, a már említett Hugó, valamint Autun és Langres, Soissons és Orléans püspökei is. A határozatokat először fogalmazzák meg eskü formájában, amelyet a megjelenő lovagoknak le kellett tenniük a zsinatra elhozott szent ereklyék előtt.

Az ereklyék megjelenése a zsinatokon más szempontból is érdekes. A szentekre és a relikviákra mint a természeti csapások elleni védelemre és a békére tett eskü betartásának garanciáira tekintettek. Jelenlétük egyfajta általános vallásos lelkesültséget credményczett, és tömeges megtéréshez vezetett. A szerzetes krónikaírók, Raoul Glaber és Adémar de Chabannes számára talán fontosabbak is, mint az ebből az alkalomból kötött paktumok vagy eskük. Az ő szempontjukból a béke a kereszténység általános megújulásának egyik eleme. Glaber például összefüggésbe hozza a mozgalmat az 1033-as évvel, az Úr szenvedésének zredik évfordulójával. Leírja, hogy az azt megelőző években mennyi csapás érte a keresztényeket, viharok, éhínségek, járványok, amelyek arra vezették a terület püspökeit, hogy zsinatot hívjanak össze, amelyen klerikusok, szerzetesek, világi előkelők és szegények egyaránt megjelentek. Számítalan csoda történik ebből az alkalomból, ami az égi pártfogás legbiztosabb jele. A püspökök vezetésével valamennyi jelenlevő az kiáltotta: „Béke, béke, béke!”, annak jeléül, hogy örökérvényű szövetséget kötöttek Istennel.²⁰ Callahan szerint Adémar de Chabannes prédikációiban (1020-as évek vége) a békezsinatok teoretikus modelljét vázolja fel. A püspökök feladata a klérus és a szegények védelme, Krisztus békéjének megteremtése, annak a mintájára, ahogy azt korábban Szent Martialis is tette (aki – minő véletlen – Adémar kolostorának patrónusa), és ezzel az égi harmónia földi tükröképpének létrehozása. A világi előkelőknek pedig köteleességük segíteni a prelátusokat ebben a magasztos munkában.²¹

Adémar és Raoul Glaber írásai tehát nem hagynak kétséget afelől, hogy – legalábbis az egyháziak szerint – a békezsinatok elsősorban vallásos mozgalmak voltak, és credménycik

locis a presulibus magnatisque totius patrie de reformanda pace et sacre fidei institutione celebrarentur concilia. Raoul Glaber, *Histoires* (prés. Par Arnoux, Mathieu), Turnhout, Brepols, 1996. (a továbbiakban: Glaber) V. 14., 248.

¹⁹ Barthélémy 1999. 418-428.

²⁰ „*Quibus universi tanto ardore accensi, ut per manus episcoporum baculum ad celum elearent, ipsique palmis extensis ad Deum: 'Pax! pax! pax!' unanimiter clamarent, ut esset videlicet signum perpetui pacti de hoc quod spoponderant inter se et Deum, in hac tamen ratione ut evoluto quinquennio confirmande pacis gratia id ipsum ab universis in orbe fieret mirum in modum. Eodem denique anno tanta copia abundantie frumenti et vini ceterarumque frugum extitit, quanta in subsequente quinquennio contigisse sperari non potuit.*” Glaber IV. 16., 250.

²¹ Callahan idézett munkája.

közüli sokkal fontosabbak a spirituális jellegűek, mint az egyház anyagi javainak védelme vagy a társadalmi rend helyreállítása.

A „minden vidékről elhozott szent relikviák” köré zsinatot szervezni gyakori jelenség lett a húszas évek elején Burgundiában. Róbert király már személyesen is részt vett a következőkben,²² amelyet ugyancsak az auxerre-i egyházmegyében, Héry-ben tartottak meg egy évvel a verduni után, 1024-ben. Erre az eseményre talán a vele ellenséges Nevers grófja megfélemezése érdekében került sor, aki az auxerre-i püspök és a zömében már a cluny ordót követő kolostorok földjeit pusztította.

Tudomásunk van még más békezsínatokról is (Dijon, Lyon 1025, Auxerre, 1033), de nem mindről rendelkezünk részletes információkkal. Így is bizonyos azonban, hogy az ezredforduló időszakának aquitániai zsinatai után a békemozgalom színtere Burgundiába vödött át. Ennek eredményeképpen a biztonság tényleg annyira megszilárdult volna, hogy „a klerikusoknak, valamint a szerzeteseknek, apácáknak és mindazoknak, akik velük együtt utaztak, nem kellett félteniük semmilyen erőszaktól”²³ – ahogy azt Glaber írja? A mozgalom mindenestre olyan sikert ért el, hogy gyorsan terjedt tovább észak felé, a királyi területek irányába.

Itt először 1023-ban Compiègne-ben gyűltek össze az egyházi és világi előkelők, részt vett az uralkodó, valamint Guérin (vagy Garin), Beauvais püspöke és a soissons-i egyházmegye vezetője, Béraud is. A prelátusok és a király esküt tettek arra, hogy betartják „a burgundiai püspökök határozatait”. Fulbert de Chartres ugyan nem vett részt a gyűlésen, de egyik levelében arról tudósít, hogy a határozatok között szerepelt a Húsvét idején való fegyverhordás tilalma is. Compiègne-ben jelen volt a császár követeként Gérard, Cambrai püspöke is, aki később élesen kritizálja az Isten békéje egész intézményét.²⁴

Valamikor 1023 és 1025 között a már említett Guérin püspök a saját egyházmegyéje területén is bevezette a békét. A beauvais-i eskü szövege nagyon hasonló (szinte szóról szóra) azokhoz a kötelezettségekhez, amelyeket a verduni és a vienne-i gyűléseken kellett a lovagoknak magukra vállalniuk. Mit tartalmaznak ezek a formulák?

A templomok immunitása minden esetben kiterjed a templomoktól függő területekre is: „Nem foglalok el templomot semmilyen módon. Az immunitás [salvamenta] miatt nem lépek be a templom kerítésén belül található éléskamrába [cellaria, illetve atria] sem, kivéve, ha egy gonosztevő megtöri ezt a békét, vagy ha gyilkosság történt, vagy ha egy embert vagy egy lovat akarok ott elfogni. De ha ezen okokból belépek az éléskamrába, nem viszek el onnan egyebet, csak a gonosztevőt vagy annak felszerelését.”

A fegyvertelen klerikusok védelme azokra is vonatkozik, akik a kíséretükben találhatók, kivéve, ha korábban ezek közül valaki valamilyen kárt okozott. A bűnösök fogva tartása azonban csak a kár kijavításának vagy a bírság kifizetésének idejéig tarthat. „Nem támadok meg fegyvertelen klerikust vagy szerzetest, sem azt, aki a kíséretükben tartózkodik és nem hord dárdat vagy pajzsot. Nem veszem el a lovaikat, kivéve tettenérés esetén, de akkor is csak abban az esetben, ha az illető nem teszi jóvá bűnét a figyelmeztetésem utáni tizenötödik napon.”

Tilos elhajtani az állatokat, vagy fogságba vetni a parasztokat és a kereskedőket. Tilos megverni a parasztokat, hogy élelemmel lássák el a harcosokat. „Nem veszem el az általa hajtott ökröt, tehenet, sertést [stb.] Nem fogom el a parasztokat vagy a kereskedőket. Nem veszem el a pénárjaikat. Nem kényszerítem őket váltságdíj fizetésére. Nem döntöm romlásba őket oly módon,

²² Duby szerint az uralkodó már a ott volt Verdun-sur-le-Doubs-ban is, „megragadván az alkalmat, hogy érsekek és apátok között mutatkozzék a királyság és Burgundia határán, a nagy politikai játszmák végvidékén.” Duby 1996. 599. Bár Róbert bevonódása a békemozgalomba egyre erőteljesebb lesz – ahogy azt a továbbiakban látni fogjuk –, jelenléte a verduni zsinaton mégsem elfogadott a szakirodalomban.

²³ „Clericis similiter omnibus, monachis et sanctimonialibus, ut si quis cum eis per regionem pergeret, nullam vim ab aliquo pateretur.” Glaber IV. 15., 250.

²⁴ Poly – Bournazel 250.

hogy elveszem a vagyonomkat azzal az ürüggyel, hogy háborúban állok földesurukkal. Nem korbácsolom meg őket azért, hogy adják elő élelmüket.”

A legelőn található hátsalovakat tilos elhajtani, a házakat nem szabad felgyújtani vagy lerombolni, kivéve, ha egy ellenséges lovag vagy bűnöző menekült oda, vagy ha ezek a házak egy várfalhoz csatlakoznak. Végzetül, tilos támogatást nyújtani a tolvajoknak és azoknak, akik megtörik a békét.

A formulák között csak nagyon kevés eltérés található: az északi változatban a védelmet élvezők közé beveszik a zárandókat, a férjük nélkül utazó nemesasszonyokat, az özvegyeket és az apácákat is. A dokumentumok ezután egy sor kivétellel zárulnak, amelyek a tilalom alól feloldják az uraságok saját földjeit, és mindenkiét, aki egy vár építésében vagy ostromában vesz részt, ha a király vagy a püspök által meghirdetett katonai vállalkozásban vesz részt (*ost*). A burgundiai változat itt hozzáteszi a grófok által szervezett akciókat is. De ezen pontosítások után újabbak következnek, amelyek mintegy „kivételt tesznek a kivételek között”: az ilyen hadjáratok során el lehet venni mások javait (a katonák ellátása érdekében), de abból semmit sem lehet hazavinni, kivéve a felhasznált lószerszámokat. Még az *ost* során sem lehet megsérteni a templomok immunitását, de az egyháziak sem utasíthatják vissza a katonák ellátásához szükséges ésszerű mennyiségű javak kiadását vagy eladását. A kivételek és „ellen-kivételek” eme sokasága után a befejező formula hozza az egyik legnagyobb újdonságot: „Nagybőjt kezdetétől Húsvét végéig nem támadok meg olyan lovagot, aki nem hord fegyvert, nem veszem el tőle erőszakkal azt, amit magával hordoz.”²⁵

Ez az első alkalom, hogy a békchatározatokban mindenféle fegyveres tevékenység időleges felfüggesztésére kötelezik a lovagokat. Ezzel már a *treuga Dei* szellemét előlegezik meg a dekrétumok.

Az 1021-es és 1023-as formulák megmutatják, hogy az itteni békék esetében a már veszélyessé vált *militēs* erőszakoskodásainak még elviselhető mértékűre való korlátozásáról van szó. A feudális mutáció történészei szívesen utalnak ezekre a forrásokra. A szövegek ugyanis részletesen leírják azokat a módszereket, amelyekkel az urasági rendszer kialakult az első ezredfordulón. A korlátozások és „ellen-korlátozások” bonyolult rendszere láttán pedig az az érzés támad az embernek, hogy csak nagyon nehéz tárgyalások útján lehetett elfogadtatni ezt a szöveget a lovagokkal. Ráadásul a példaként használt vienne-i szöveg a tilalmakat örökérvényűnek tekintette, míg a verduni és beauvais-i formula csupán hétéves korlátozást ír elő (számos későbbi zsinati határozat ugyancsak fogja tenni, a hét év ugyanis kedvelt bűnbocsánati időtartam).

Az esküt a burgundiai változat szerint az egyházmegye valamennyi lovagjának (vagy inkább lovasának – *caballarii*) le kell tennie. Aki nem így cselekszik, vagy nem tartja be fogadalmát, azt kiközösítés fenyegeti. A francia változatban nemcsak a lovagok, hanem a két püspök is esküt tesz (amit a korabeli egyház nem vett jó néven), és nagyon fontos különbség, hogy ezt a királynak teszik le a jelenlévők. A két szöveg címe is más: a burgundiait *convenientia pacis*nak nevezik (utalva a dolog szerződés jellegére), míg a másikat *sacramentum pacis*nak (amely viszont spirituális szempontból értékeli az cseményt). Úgy tűnik, hogy északon, ahol a királyi hatalom Karoling szellemé még nem tűnt el teljesen a köztudatból, a békét legalább formailag igyekeztek az uralkodóhoz kapcsolni, míg délen, Aquitániában és Burgundiában erre egyáltalán nem törekedtek.

A püspökök erőszak-korlátozó politikája azonban még az egyházon belül sem talált korlátlan támogatásra. A compiegne-i békezsínaton Gérard, Cambrai és Arras püspöke nem akarta esküvel szentesíteni a határozatokat (végül egyébként mégis megteszi, prelátságúrsai „rábeszélésre”). Arra hivatkozott, hogy a gyűlés kiátkozás terhe mellett eskütételre kényszeríti a jelenlevőket, akik ezzel a lelkiük üdvösségét teszik kockára, hiszen a lovagok, akiknek

²⁵ A beauvais-i formulát idézi Duby, Georges: L'An Mil. In: Féodalité. 267-450., itt: 402-404.

a harc az életc, mindenképpen megszegik fogadalmukat.²⁶ Ráadásul a béke ügyc nem az egyháziak, hanem a király dolga: [Az ilyen zsinatokkal] „*pedig a szent egyház állapotát zavarják össze, amelyet két személynek, azaz a királynak és a papnak kell irányítani. Ennek feladata az imádság, azé pedig a harc. Így a királynak erővel kell véget vetnie a viszályoknak, a háborúknak, és elő kell segítenie a béke ügyét. A püspökök feladata pedig meggyőzni a királyokat, hogy hátrán küzdjenek a haza üdvéért, és imádkozni a győzelemért.*”²⁷

A szöveg igen nagy jelentőségű, mert ez az első ismert alkalom, hogy „Isten békéjét” egy klerikus bírálná. Gérard a régi, Karoling közrend felfogásából kiindulva nem hajlandó elismerni az egyház béketeremtő törekvését. A kérdéssel foglalkozó történészek egy része a kritikát Gérard sajátos helyzetének tulajdonítja: kettős püspökségc a birodalom és a királyság határain átnyúló egyházmegyc, amelynek arras-i része francia, cambrai-i fele pedig lotharingiai területen fekiúdt. Gérard tehát a birodalom erősebb uralkodói hatalmából, rendezettebb közállapotaiból kiindulva veti el a francia király gyengeségeként értelmezett egyházi békét.²⁸

Úgy tűnik azonban, hogy ezzel nem lehet mindent megmagyarázni. Egyrészt nem minden birodalmi püspök ilyen ellenséges a *pax Dei*l szemben: Verdun-sur-le-Doubs-ben megjelenik és eskiút tesz a besançoni ércsk is, akinek egyházzartományá ugyancsak a birodalom területén fekszik. Másrészt Gérard-nak magának is rengeteg problémája volt az egyház földjeit felpredáló lovagokkal, mégpedig a saját székvárosában. Cambrai püspökei 1007-től rendelkeznek grófi jogosítványokkal is, tehát egyszerre az egyházmegyc lelki vezetői és a terület világi urai. Hatalma ilyen mértékű koncentrátsága ellenére Gérard-nak beiktatása pillanatától (1012) kezdve gondot okoz a – hozzá egyébként vazallusi eskiúvel kötődő – cambrai-i várúr tevékenysége, aki katonáival rendszeresen fosztogatja az egyházi birtokokat. A püspök életéről tudósító *Gesta episcoporum Cameracensium* jelentős része a két fél közti összecsapásokkal foglalkozik. A tehetetlenség egyik oka az, hogy a várúr a flandriai gróf támogatását élvezi (aki viszont a Róbert király vazallusa és erős embere a térségben). Itt már a nagypolitika mezéjén vagyunk: a császár (II. Henrik 1002-1024) nem avatkozik be az eseményekbe, mert itáliai ügyei elvonják a figyelmét. Amikor pedig Gérard a francia király segítségét kéri, az kiegyezésre és megbocsátásra szólítja fel a feleket, magyarán nem hajlandó közbeavatkozni.²⁹

Gérard ellenérzései tehát nem pusztán elméleti jellegűek. Ha érveik között szerepel az eskiútevéstől való tartózkodás, valamint a püspökök világi ügyekbe való be nem avatkozásának tézise is (amelynek egyébként ő az egyik legjobb ellenpéldája a grófi jogosítványaiival), a békezsínatok szankcióit inkább gyakorlati okok miatt veti el. Az „Isten békéje”, amely a felek közti kiegyezés felé igyekszik a konfliktusokat elmozdítani, megfosztotta volna őt attól a szabad mozgástértől, amelyet mint püspök és mint gróf egyaránt kihasznált lázadó híbeérés ellen.

Néhány évvel később Gérard ismét tiltakozott az egyházmegyéjében összegyűlő békezsínat³⁰ határozatai miatt. A *Gesta* alapján úgy tűnik, hogy a gyűlésen a „tömeg” (hogy kikkől

²⁶ Az egyház ráadásul tiltotta a felszentelt személyek, így a király és a püspökök eskiútételét is – néhány kivételes esettől eltekintve. Duby 1996. 485.

²⁷ „*Hoc etiam modo sanctae aecclisae statum confundi, quae geminis personis, regali videlicet ac sacerdotali, administrari precipitur. Huic enim orare, illi vero pugnare tribuitur. Igitur regum esse, seditiones virtute compescere, bella sedare, pacis commercia dilatare; episcoporum vero, reges ut viriliter pro salute patriae pugnent monere, ut vincant orare.*” *Gesta episcoporum Cameracensium*, lib. III, (ed. C. Bethmann), M. G. H., Scriptorum, tom. VII, 465-489., itt: 474. o., 24-27. sor.

²⁸ Poly – Bournazel 240.

²⁹ Barthélémy 1999. 450.

³⁰ Amelyet igen nehéz datálni, a szöveg pontatlansága miatt. Duby igen óvatosan azt mondja: „*la paix de Douai, que je crois pouvoir dater de 1024*”. In: Duby 1996. 484. Poly és Bournazel elfogadja ezt (Poly – Bournazel 255.), Barthélémy pedig csak a kétségeit veti fel: „*Sagit-il de la paix de 1023? Ou sommes-nous dans les années 1030?*” In: Barthélémy 1999. 460., és megint másutt: „*A l’époque même (1033-*

állt ez a *maxima turba*, azt nem lehet tudni: az egyházmegye egyszerű lakosaiból vagy a gyűlésen megjelenő lovagokból?) és a várúr közösen igyekeztek a püspököt olyan határozatok elfogadására kényszeríteni, amelyek jelentősen korlátozták volna hatalmi jogosítványait. Gérard-nak sikerült azonban egy másik változatot elfogadtatni, amelyben egyházi szankciók is szerepeltek. A douai-i határozatok megtiltják a háborúskodást szerda estétől hétfő reggelig, valamint a nagy keresztény ünnepeket (Karácsony, Húsvét és Pünkösd) megelőző böjt és megtisztulás időszakában. Ekkor senki sem hordhat fegyvert az egyházmegyében, csak az uralkodó, ha közérdekű katonai vállalkozáson vesz részt. Akik megszegik az esküt, azokat kiközösítik, és csak hét évi penitencia után fogadja őket vissza az egyház. Ezek a dekrétumok már nem is az aquitániai, burgundiai mintákat követő békeesküre emlékeztetnek, hanem *treuga Dei* korlátozásait előlegezik meg. És valóban, mintha a két fajta törekvés északon öszszolvadni látszana: az esküszöveget megőrző kézirat a következő mondattal kezdődik: [Ez itt az] „*Isten békéje, amelyet köznyelven treugának neveznek.*”³¹

A békemozgalom tehát lassan északon is terjedni kezd. Egy 1024-es pápai levélből kiderül, hogy abban az évben az arras-i Saint-Vaast kolostorban is tartottak egy ilyen gyűlést. 1030-ban a flandriai gróf kezdeményezése révén a béke eléri Amiens-t is. 1041-1042-ben történik egy normandiai próbálkozás is, kevés sikerrel. Itt elég erős a tartományúri hatalom, és nincs szüksége más eszközökre a stabilitás fenntartásához. Saint-Quentin prévôt-ja, Dudon a normandiai hercegek tetteiről írott művében a terület békéjének említésekor fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az a herceg közhatalmi jogosítványaiból ered.³²

A békemozgalom eredeti elképzeléseinek „eltorzulására” kerül sor Aquitániában, ahol a charroux-i hagyományt 1031-ben Aimon, Bourges érseke újította fel, V. Vilmos herceg halála után. Az itt elfogadott eskü tartalmazza a határozatoknak ellenszegülők elleni fellépés kötelezettségét. A népet, azaz a parasztokat is felfegyverzik, és ez a „békehad” André de Fleury szerint 1038-ban támadást intéz az eskü megszegői ellen.³³ Kezdetben sikerrel járnak: „*Isten segítségével sokszor elűldözték a gonosztevőket, lerombolták váraikat*”. Amikor azonban a Déols család újonnan épített erőssége (Châteauneuf-sur-Cher) ellen vonulnak, a várúr katonái legázolják őket. Ekkorra már a krónikás is ellenséges hangot üt meg: a vereséget a vezetők gőgössége, és az egyházi *militia* kegyetlenkedései okozták. Egy másik feljegyzésre alapozva azonban feltételezhető, hogy a konfliktus tulajdonképpen egy tartományurak (jelen esetben a Déols-ok és a bourges-i örgróf, az érsek testvére) közti klasszikus magánháború egyik állomása. A Déols-ok a grófság egyik legtekintélyesebb családja voltak, akiket talán a béke ürügyén kívántak háttérbe szorítani.³⁴

A békemozgalom második szakasza tehát Burgundiából indult ki, és a térség természetes kapcsolatairól terjedt el Kelet-Aquitánia, majd az északi egyházmegyeek irányába, Compiègne, Beauvais, Soissons és Douai központokkal, megjelent a flandriai grófság területén is, annak ellenére, hogy ellenséges fogadtatásra lelt Cambrai-ban, és feltehetőleg Normandiában is. Bár a *pax Dei* elsődlegesen az egyház kezdeményezése volt, mindenütt jelentős támogatást kapott a terület világi arisztokráciájától is, amely saját hatalmát kívánta megerősíteni általa.

A *treuga Dei* tulajdonképpen a békefolyamat módosított célokkal és eltérő körülmények között elterjedő későbbi fázisa. Míg a *pax Dei* az emberek bizonyos csoportjainak és javainak örökös (vagy legalábbis hosszú távú) védelmére szolgált, a *treuga* kísérletet jelentett arra, hogy mindenféle háborúskodást megtiltsanak egy meghatározott időszakon belül. Innentől kezdve az egyházi tilalmak már nemcsak a térre, hanem az időre is vonatkoztak.

1036) où, peut-être, ont lieu à Douai les tractations (...) sur la formule de paix”. In: Barthélémy 1999. 460., 497.

³¹ Idézi: Duby 1996. 484.

³² Poly – Bournazel 240.

³³ Cowdrey ezt 1033-ra datálja, egyedülként az általam ismert szakirodalomban. Cowdrey 47.

³⁴ Barthélémy 1999. 406-407.

Maga a *treuga* vagy *treuwa* régi germán eredetű szó, amelyet Észak- és Dél-Franciaországban egyaránt ismertek. Olyan esküt jelentett, amit a családi bosszú, a *faida* miatt egymással konfliktusban álló felek tettek a harcok ideiglenes felfüggesztésére. A szónak kezdetben nem voltak olyan vallásos, liturgikus konnotációi, mint melyekkel a *pax* rendelkezett, de mivel a *treuga Dei* a vallásos ünnepeken való fegyverletételt jelentette, hamarosan ez a kifejezés is spirituális töltetet kapott.

A Karoling időkben vált általánossá, hogy a vasárnapot ilyen fegyverszüneti időszakként tekintették. Egyes békezsínatokon, például az 1027-es toulouges-in (a roussillon-i grófság területén) is emlékeztetnek rá, hogy a vasárnapnak általános *treuga* időnek kell lennie. Ez a tilalom még egyszerűen arra vonatkozott, hogy az Úr napjának méltóbb megünneplése érdekében meg kell akadályozni mindenfajta vérontást. A már említett burgundiai formulából és az északi határozatokból (Douai) pedig az derül ki, hogy egy újabb időleges fegyverkorlátozás gyakorlata kezd elterjedni a korban: a Nagyböjttől Húsvét végéig terjedő időszaké. Ezeknek a korai tiltásoknak a fontosságát azonban nem kell eltúlozni. Egyik sem volt teljesen új dolog, és egyiknek sem lehet érzékelni a közvetlen hatását. Megmutatták azonban, hogy elterjedőben volt az a gondolat, amely szerint magát a háborút is lehet vallásos úton korlátozni, nemcsak annak áldozatait megvédelmezni. Ennek az eszmének a jogi alkalmazására először az arles-i zsinaton (1041–1042 k.) került sor, amely kiterjesztette a *treugát* csütörtöktől hétfő reggelig (mivel ezek a napok Krisztus szenvedését idézik fel), a nagyobb szentek ünnepnapjaira, valamint Advent és Nagyböjt idejére is.³⁵

Úgy tűnik, hogy a zsinati atyák egyfajta aszketikus ideált próbáltak a *militēs*-re rákényszeríteni, és nyilván nem véletlen, hogy Odiló, cluny apát egyike volt az Arles-ban összehívott főpapoknak. Ahogy ezeken a napokon minden kereszténynek tartózkodnia kell az olyan élvezetektől, mint a hús, bor, testi szerelem, úgy kell a lovagoknak is megtartóztatniuk magukat kedvenc időtöltésüktől, a fegyveres harctól. Innen már csupán egyetlen logikus lépés választotta el a *treugát* a belső háborúk teljes megtiltásától – és erre a lépésre hamarosan sor is került. Az 1054-es narbonne-i zsinaton kijelentették, hogy „*keresztény nem ölhet meg keresztényt, hiszen ha bárki ilyet tesz, kétségtelenül magának Krisztusnak ontja vérért.*”³⁶

A *treuga* elterjedésénél is megfigyelhetjük a *pax Dei* esetében már tapasztalt dél-északi vonalat. A legfontosabb zsinatok délen a következők: 1041–1042 Arles, 1042–1044 Saint-Gilles, 1043 és 1053 Narbonne, és hamarosan Lombardiára is kiterjed a mozgalom (Milánó, 1045). Ebben az esetben is úgy látszik, hogy a Rhône medencéjét követve került el az újítás észak felé. A már idézett burgundiai krónikás, Raoul Glaber a következőket írja az 1041–1045 közötti időszakról: „*Ebben az időben isteni kegyelemből eredően, először Aquitániában, majd Gallia minden vidékén, olyan paktumot kötöttek, Istentől való félelemből és az iránta érzett szeretetből, hogy senki halandó szerda estétől hétfő hajnalig ne merjen erővel bármit is elvenni mástól, sem bosszút venni az ellenségén (...). Mindezt az Úr treugájának nevezik köznyelven. (...) Bár, ahogy azt mondtuk, egész Gallia szigorúan betartotta a törvényt, Neustria népe mégis elutasította.*”³⁷

³⁵ Éppen ezért Poly és Bournazel ezt tartja az első igazi *treuga* zsinatnak, Poly – Bournazel 242–243., és Bisson, Thomas N. is: Peace of God, Truce of God. In: Dictionary of the Middle Ages. Ed.: J. R. Strayer. New York, Scribner and Sons, 1987. Vol. 9., 474., míg Cowdrey a toulouges-i primátusát húzza alá: Cowdrey 44.

³⁶ Idézi Cowdrey 53.

³⁷ „*Contigit vero ipso in tempore, inspirante divina gratia, primitus in partibus Aquitanicis, deinde paulatim per universum Galliarum territorium firmari pactum, propter timorem Dei pariter et amorem, taliter ut nemo mortalium a ferie quarte vespere usque ad secundam feriam incipiente luce ausu temerario presumeret quippiam alicui hominum per vim auferre neque ultionis vindictam a quocumque inimico exigere (...). Hoc insuper placuit universis, veluti vulgo dicitur, ut treuga Domini vocaretur. (...) Contigit enim ut dum pene, sicut iam diximus, per totas Gallias hoc statutum firmiter custodiretur, Neustrie gens illud suscipere recusaret.*” Glaber V. 15–16., 294–296.

Raoul Glaber tehát a negyvenes évek elején a *treuga* széleskörű ismertségéről tudósít bennünket. Számára nem kétséges, hogy az új mozgalom déli eredetű (talán a saint-gilles-i vagy az első narbonne-i zsinatra gondolt?). Az is bizonyos, hogy északon ellenségesen fogadták ezt az újdonságot. Nehéz megmondani, mit értett a szerző Neustrián. A Glaber krónikáját kiadó Mathieu Arnoux Nyugat-Franciaországra gondol, mások inkább Champagne mellett érvelnek.³⁸ Barthélémy szerint Glaber a király és a blois-i gróf területeit érti alatta, nagyjából a Reims és Tours között elterülő vidéket.³⁹ Mindenképpen igaz, hogy a *treuga* megjelenése a Loire-től északra nem bizonyítható az 1060-as éveknel hamarabb,⁴⁰ és elterjedésének elősegítője valószínűleg II. Miklós pápa 1059-es dekrétuma volt, amelyben felszólítja Gallia püspökeit annak általános bevezetésére. Fő központjai meglepő módon éppen azok a területek lesznek, ahol a *pax Dei* nem, vagy csak nagy nehézségek árán tudott megtelepedni, tehát elsősorban Normandia, Flandria, ahol a hercegi (grófi) hatalom a legerősebb.

Normandiában az első ismert *treuga* zsinat 1061-1062-ben van Caen-ben, amely után mintha felgyorsulnának az események: 1064 Lisieux (itt jelen van Vilmos herceg és a rouen-i érsek), 1072 Rouen és 1080 Lillebonne. Az utóbbiról fennmaradt beszámoló szerint (Orderic Vital krónikája) Hódító Vilmos kezdeményezésére gyűlnek össze a püspökök, hogy megújítsák a békét. A szövegből kiderül, hogy bár a *treuga* megteremtő felett az egyházi bíróság ítélkezik, szükség szerint a világi (tehát hercegi) hatóságok kötelessége helyreállítani a rendet. Ez a kép jól mutatja azt a szilárdságot, amellyel a normandiai hercegek tartották a kezükben a tartomány irányítását.

Flandriában, ahol szintén igen erős a gróf tartományi hatalma, a *treuga* elsősorban a magánbosszú megszüntetését szolgálja. Amikor a gróf 1060 körül elhatározza, hogy a területre báróit békeszövetség megkötésére bízza rá, elhozhatja az egyházmegye legjelentősebb szentjének, Ursmarnak a relikviát a lobbes-i kolostorból. A szent valóságos körutazást tesz a tartományban,⁴¹ és szinte minden településen felszámolja a *faida* maradványait. Az ellenséges felek nem mernek ellentmondani az Ursmar ereklyéi felett elmondott esküjüknek, hanem előtör belőlük a kegyesség és sírva bocsátanak meg. Például Blarenghenben két ellenséges lovag közül az egyik, annak ellenére, hogy hűbéruruk parancsára békecsókot váltottak, dárdájával átdöfte a másikat, majd a templomba menekült. Mindkét párt hívei a templom köré gyűltek, és úgy látszott, hogy összetűzésre kerül sor. Ekkor a szerzetesek körmenetben mutatták fel Ursmar relikviát, mire „mindenki szeméből folyni kezdtek a könnyek, és a kegyesség legyőzte a szívükben az ellenségeséget.”⁴²

Úgy tűnik, hogy itt az első zsinatra 1063-ban került sor Théroutanne-ban, majd innen tért át a kezdeményezés Észak-Franciaország többi egyházmegyéjébe, Soissons-ba, Laon-ba és Amiens-be. 1066 után Normandiából éri el Angliát, de csak igen későn, 1081-ben a liège-i egyházmegyéig.

A déli és északi *treuga* tehát egyazon kezdeményezésből indult ki, és mindkettőnek az a célja, hogy a jelentős egyházi ünnepeken megszüntesse a háborúskodást. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a két földrajzi térségben más-más hangsúlyok alakultak ki a szabályozás körül, és eltérő határozati formulák születtek. A köztük létező különbségeket és azonosságokat Poly és Bournazel igyekeztek reprodukálni. Alapvetően két típust tudtak megkülönböztetni.

Az első változat a déli típus. Ebből Katalóniában (Vic, Barcelona, Gérona), valamint Dél-Franciaországban (Elne, Narbonne) találhatóak példányok. A szövegek a húszas évek

³⁸ Az eltérő álláspontokról lásd Glaber 296. o. 30. számú jegyzet.

³⁹ Barthélémy 1999. 522.

⁴⁰ Pol – Bournazel 250., Barthélémy 1999. 497.

⁴¹ *Miracula sancti Ursuari in itinere per Flandriam facta*. Ed.: O. Holder-Egger. M. G. H. Scriptorum, tom. XV. Vol. 2. (a továbbiakban: *Miracula sancti Ursuari*) 837-842.

⁴² „*Fluebant lacrimae ab oculis omnium, pugnant pietas in cordibus hostium*” *Miracula sancti Ursuari* 839. o. 36-37. sor.

békezsínatainak határozataiból indulnak ki, hangsúlyozottan fellépnek az *inermes* és az egyházi *immunitas* védelme érdekében. Ehhez járulnak a kifejezetten a *treuga*-val kapcsolatos intézkedések, a hét négy napján és a nagy egyházi ünnepeken, valamint bizonyos szentek napjain való fegyverszünet.

A második változat az északi, vagy „francia” modell. Ilyet találunk Avranches, Mont-Saint-Michel, Jumièges vagy Fécamp apátságaiban, Laon-ban és Théroutanne-ban. Míg a déli modell eskü jellegű, az északi inkább a *monitorius* formáját öltötte, olyan levélet, amelyben a püspök utasítja híveit bizonyos egyházi határozatok betartására. A püspökök összegyűlnek a gróf vagy a herceg elnökelete alatt, támogatják munkáját a béke megteremtésében a hívekhez intézett felhívásokkal, és azzal, hogy büntetés terhe mellett felszólítják őket a liturgikus ünnepek megtartására. Nincs tehát eskü, csak törvénykezés. Ez a sajátosság mutatja a különbséget Déllal szemben, és az északi területek püspöki hatalmának hagyományosabb karakterét. Ráadásul a szöveg semmiben nem emlékeztet a régi békehatározatokra, ha elő is fordul a *pax* kifejezés, itt a *treuga* szinonimájaként használják (mint 1024 k. Douai-ban). Ez olyan benyomást kelt, mintha a *treuga Dei* a régió saját fejlődéséből eredő intézményének tartották volna a kortársak, amelyet nem előzött meg a *pax Dei*. Ráadásul északon nem annyira a szegényekre és az egyházra nehezedő katonai erőszakot próbálták megakadályozni, mint a *faid*-nak, a lovagi családokat megtizedelő vérbosszúnak véget vetni.

A békemozgalmak utóéletét követni igen nehéz. Az 1054-es narbonne-i zsinati határozatok logikájából következett a keresztények közötti háború teljes betiltásának gondolata. Amikor II. Orbán pápa Clermont-ban meghirdette a Szentföldre irányuló keresztes háborút, legalább részben az a gondolat vezérelte, hogy a *militēs* hazai földön kárhozatos katonai aktivitását szent célokra fordítsa, és „Isten háborújának” segítségével valósítsa meg Isten békéjét. A keresztesek között számtalan olyan nemes úr lesz, akiket bűnösnek találtak az egyház ellen elkövetett „zsarnokság” vádjában. Az Istenbéke és a keresztes háború tehát egyaránt eszközök voltak az egyház lovagság feletti világi hatalmának megerősítésében.

A 12. század legfontosabb jellemzője a francia királyi hatalom lassú, de fokozatos megerősödése lesz, amely a béke ügyét is egyre inkább az uralkodó irányítása alá vonja. VII. Lajos az 1155. júniusi soissons-i rendeletében kiterjeszti a békét az egész országra,⁴³ és ennek logikus folytatásaként utódai is a magánháborúk rendeleti úton való betiltásához folyamodnak.

A békemozgalmak tehát hosszú távon nem a háború teljes megszüntetését eredményezték (a zsinatok többségének nem is volt ilyen célkitűzése), hanem hozzájárultak ahhoz, hogy az erőszak csupán a társadalom egy szűk csoportjának a monopóliumává vált, és segítettek kialakítani az érzékelhető különbséget a legitim és illegitim erőszak között.

A folyamatnak azonban nem csak jogi-katonai vonatkozásai vannak. A „feudális mutáció” modellje a békezsínatok határozatait a kialakuló földesúri renddel szembeni reakcióként állítja be, míg ezen elmélet kritikája éppen az egyház urasági jogainak megerősítéseként értelmezi a folyamatot. A vallástörténészek azt hangsúlyozzák, hogy a zsinatokon szereplő erckleryk nagyban hozzájárultak a szentkultusz megerősödéséhez és az egyházi reform elterjedéséhez. A 12. század közepén jelentkező kommunák először szintén béke-csoportosulásokként lépnek fel – gyakran éppen az egyház ellen. Georges Duby pedig a mozgalmak szerepét nagyon jelentősnek tartja abban, hogy kialakult a társadalmat három rend egységeként tekintő ideológia. Bár a *pax* és a *treuga* gátolta a lovagok fegyveres tevékenységét, és hozzájárult a stabilitáshoz, a társadalom hármasságát is elősegítette. A klerikusok a szerzetesekkel együtt egységesen jelennek meg a gyűléseken, közös célok vezéreltik őket, ezért önálló rendként (*ordo*) határozzák meg magukat. A teljes parasztságot, jogi és anyagi kondícióra való tekintet nélkül egy kategóriába, a *laboratores* közé sorolják. Az arisztokrácia pedig ezután a fegyver révén különül el a társadalom többi rétegétől.

⁴³ Contaminé, Philippe: La guerre au Moyen Age. Paris, P. U. F. 1992. (I. kiad. 1980.) 437.

ATTILA GYÖRKÖS

God's Peace and Treuga Dei in 11th-century France

The movement called pax Dei in Latin started from South France in the tenth century as an answer to the violence afflicting society in general and the Church in particular. According to the traditional interpretation, its cause was the disintegration of the Carolingian administration system as well as the undermining of public order by the rivalry among local authorities emerging around castles. Wanting a strong central power, and in the best position to mobilize society, the Church tried to restore peace. Bishops used councils to persuade the feudal lords in their dioceses to accept resolutions that protected social groups incapable of self defence, and to swear oaths to keep them. Those who violated the peace, had to face ecclesiastical punishment, i.e. anathematization or excommunication. From the 1040s on, a new phase in this process, treuga Dei, was meant to prevent all sorts of bloodshed on church holidays.

The two movements, though, cannot be considered, even separately, as a unified series of events, because individual councils or convocations in various regions, driven by diverse interests, tried to enforce different restrictions on chivalry. Studying the texts, one gets the impression that peace councils were only another, new means of the already known practises of the exercise of power, not independent from rivalry within the aristocratic elite, and the movement contributed to the growth of the bishops' secular powers. The forthcoming resolutions, and especially some formal innovations (the great number of relics, the joint oath of knights and bishops), moreover, did not find total support even within the Church. Besides, it seems that not only did the movements take place at different times in the northern and the southern regions, but the councils of the two regions attempted to find solutions to different problems. In the north, where regional power was traditionally stronger than in the south, and Carolingian structures also survived to a larger extent, they did not try to prevent military violence, which heavily oppressed the poor and the Church but rather attempted to put an end to faida, i.e. blood feud, which decimated the families of the chivalry.

Peace movements did not bring about the total termination of war in the long run, but contributed to making violence the monopoly of one narrow group of society.

BANYÓ PÉTER

Birtoköröklés és leánynegyed

Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére

Ha az ember a középkori jogtörténet kérdéseinek tanulmányozására adja a fejét, fel kell készülnie arra, hogy rengeteg ellentmondásba, zavaros, mai szemmel nézve alig érthető érvelések és problémák garmadája fog ütközni. Köszönhető ez elsősorban a források nagyfokú hiányának; középkori törvényeink nagy része például csak töredékesen maradt fenn, és ezeket is gyakran különféle forrásokból kellett rekonstruálni. Hasonló a helyzet a szokásjog területén is: ennek első összefoglalása csak a 16. század elején történt meg, a korábbi időszakra vonatkozóan gyakran csak az oklevelekben előforduló szórványos, és szintén igen töredékes említésekre hagyatkozhatunk. A források hiánya azonban csak az első probléma a középkori jogintézmények értelmezésénél. Legalább ugyanekkora nehézségeket okoz az is, hogy a középkor jogfelfogása és így a jog működése is jelentősen eltért a modern jogfelfogástól. A szokásjog szerepe például meghatározó volt, a dekrétális jog sokszor csak ennek kiegészítésként szolgált. A szokásjog viszont, természetéből fakadóan, nem alkotott önálló, következetes rendszert, ezért amikor a mai jogtörténész mégis rendszerbe próbálja helyezni, és egy tételes jogon edzett logikát próbál rá alkalmazni, az eredmény igen gyakran zavarba ejtő. Talán a legjobb példa erre a középkori magyar birtokjog. Lévény a nemesi státus legfontosabb kelléke, a birtokjog a középkorban a legfontosabb jogi területek közé tartozott, és mint ilyen, a társadalom- és jogtörténetírásnak ma is egyik legalapvetőbb tárgya. Mégis egy sor olyan jelenséggel találkozhatunk a birtokjog kérdéskörén belül is, amely a mai napig tisztázatlan, vagy csak a legújabb kutatás kísérelt meg rá magyarázatot találni. Ilyen a zálogjog, a birtokokban lappangó királyi jog, a fiúsítás vagy éppen a *nova donatio* címén adott királyi adományok kérdése. Sőt – részben éppen az újabb kutatás eredményeképpen – kérdésessé vált még egy olyan, sokáig biztosnak hitt intézmény mibenléte is, amely a középkori birtokjog gerincét alkotta: az ősiség.

Az ősiség elve, azaz az örökölt birtokok csak fiágon való öröklődése és a birtokoknak az öröklésben részesedő rokonok (beleértve az oldalági családtagokat is) kárára való elidegenítésének tilalma alapjaiban határozta meg a nemesi társadalom formálódását a középkortól kezdve egészen a 19. századig. Ez a meglehetősen merev öröklési rendszer egyfelől védelmet nyújtott a nemesi – elsősorban a köznemesi – családoknak azáltal, hogy biztosította a család minden tagja számára a földbirtok és az ezzel összefüggő nemesi státus megőrzését, másfelől viszont komoly problémákat is okozott, minthogy az összes férfi leszármazó általi öröklés a születések számának függvényében folyamatos birtokaprózódáshoz, és így a családok elszegényedéséhez vezetett. De akadályozta az ősiség a birtokok mobilitását is, ami meglehetősen leszűkítette a nemesi családok gazdasági mozgásterét, és egyben politikai nehézségeket is előidézett. A 19. század elejére ez odáig fajult, hogy az ősiség a társadalom modernizációjának egyik legfőbb akadályává vált. Kevés jogintézmény volt képes ilyen sokáig viszonylag változatlan formában makacsul fennmaradni. Az ősiség „sikertörténete” nagyrészt annak volt köszönhető, hogy rendkívül zárt rendszert alkotott, amelyben a birtokok elméletileg egyáltalán nem kerülhettek ki a körforgásból.

Mint a legtöbb középkori jogintézményt, úgy az ősiséget is Werbőczy Hármaskönyvéből ismerjük a legalaposabban. A Hármaskönyv első részének csaknem minden paragrafusa közvetve vagy közvetlenül, de kapcsolódik a birtoköröklés szabályozásához. Ezek a szabályok egy többé-kevésbé következetes rendszerré állnak össze, amelynek az egyik legfontosabb

elem a közös örökösödési jog a nemesi családon belül, azaz az ősiség. Korábbi, átfogó jellegű jogtörténeti forrás hiányában a Hármaskönyvet a magyar történetírás sokáig úgy kezelte, mintha az maga a középkori szokásjog volna, és gyakran fenntartások nélkül fogadta el Werbőczy állításait. Pedig legalább két olyan tényezőt figyelembe kell venni a Hármaskönyvvvel kapcsolatban, amelynek komoly torzító hatása volt a középkori magyar jog későbbi értelmezésére nézve. Az egyik ilyen tényező az volt, hogy Werbőczy a köznemesi érdekeket aktívan védelmező politikusként akarva-akaratlanul a köznemesség érdekeit vetítette bele az általa készített jogi kompilációba. A köznemesség legalapvetőbb érdeke a birtoköröklés tekintetében pedig az volt, hogy az ősiség minél teljesebb formában érvényesüljön, hiszen ez biztosította társadalmi állásuk stabilitását függetlenül tényleges vagyoni helyzetüktől. A másik torzító tényező jóval kevésbé kézzelfogható. A szokásjogok írásba foglalása már önmagában is jelentősen megváltoztathatja jelentésüket és hatásukat. A szokásjogi rendszerekre alapvetően jellemző a rugalmasság, az adott helyzethez való nagyfokú alkalmazkodóképesség. Ebből fakadóan jóval megengedőbbek az egymástól eltérő vagy akár ellentétes szabályokkal szemben, mint a tételes jogi rendszerek. A szokásjogban nagyobb súlyt kapnak olyan elemek, mint például a konfliktusoknak a felek megállapodásán alapuló megoldása vagy a döntőbíráskodás, amelyek által a felek közt fennálló tényleges erőviszonyok, illetve a szűkebb közösség megítélése gyakran jobban befolyásolja az ügyek kimenetelét, mint a meglévő előírások. Ezzel szemben a tételes jog alapvetően preskriptív szabályokra épül, amelyek absztrakt, összefüggő rendszert alkotnak és függetlenednek a konkrét ügyektől. Ennek megfelelően előnyben részesíti a bírói ítéletet, illetve a büntetést a megegyezéssel és döntőbíráskodással szemben, és jóval rugalmasabb a szabályok alkalmazásánál.

Mindezekből viszont az következik, hogy Werbőczy, aki a Hármaskönyv megalkotásával a középkori magyar szokásjogot igyekezett a római jogihoz hasonló rendbe foglalni, még akkor is jelentősen megváltoztatta volna ezt a jogot, ha teljesen elfogulatlan módon tudta volna összegyűjteni az egyes szabályokat. Azzal pedig, hogy tudatosan egy köznemesi érdekeket képviselő koncepciót érvényesített a kompilációnál, még nagyobb hatást gyakorolt azok későbbi értelmezésére. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Werbőczy meghamisította vagy megváltoztatta volna a szokásjogot, mindössze annyit, hogy a saját elképzelései és érdekei szerinti elrendezéssel áthelyezett bizonyos hangsúlyokat.

A magyar történetírás sokáig nem vett tudomást ezekről a tényezőkről, ami időnként különös, feloldhatatlan problémákhoz és néha irreleváns kérdésfeltevésekhez, vagy – éppen ellenkezőleg – ahhoz vezetett, hogy bizonyos problémákat fel sem vetettek.¹ Néhány jelenségre, amelyek arra utalnak, hogy egyes esetekben a tényleges középkori joggyakorlat eltért a Hármaskönyv felfogásától, az újabb társadalomtörténeti kutatás már felhívta a figyelmet. Ilyen jelenség volt például az, hogy a nemesi nemzetségek egyes ágai sok esetben törekedtek a többi ág kizárására az örökségből, ami Werbőczy szemlélete szerint vértagadásnak minő-

¹ A legjobb példa erre az a vita, amelyet Kelemen László és Holub József folytattak a Turul hasábjain a leánynegyedről. Ebben a – később egyébként személyeskedésbe fulladt – vitában mindketten általános jellegű kijelentéseket kerestek az oklevelekben elsősorban arra nézve, hogy a leánynegyed már az Árpád-korban is csak az ősi birtokokból járt, vagy a szerzeményiből is. Valójában már a kérdésfeltevés is irreleváns volt, mivel a birtokok jogállás szerinti besorolása még a Hármaskönyvben is meglehetősen zavaros, nemhogy a középkori joggyakorlatban, ahol a különféle jogállásra vonatkozó terminusokat használják ugyan, de sokszor teljesen következtetlen módon. Ráadásul sokszor gyökeresen ellentétes eljárásoknál hivatkoznak ugyanolyan módon a *consuetudo regni*-re. Ebből következően csaknem mindenre és mindennek az ellenkezőjére is lehet példát hozni az oklevelekből, amit Holub és Kelemen meg is tettek, természetesen egymás meggyőzése és bármiféle eredmény nélkül. Lásd: Holub József: A leánynegyedről. Turul, 42. (1928) 106-16. (a továbbiakban: Holub 1928.); Kelemen László: A pénzen szerzett birtok és a leánynegyed. Válasz József dr. bírálatára. Turul, 43. (1929) 83-96.; Holub József: Még egyszer és utoljára a leánynegyedről. Turul, 45. (1931) 89-93.

sül, és a leg súlyosabb bűnök közé tartozik.² Ebben a tekintetben Werbőczy – Fügedi Erik szavaival élve – „túlhangsúlyozta a nemesi klán szolidaritását.”³ A korlátozott királyi adományok, a szabad rendelkezési jog, illetve a fiúsítás intézménye mind azt a célt szolgálták, hogy a nemzetség oldalági tagjait ki lehessen zárni az örökségből, ami arra utal, hogy – legalábbis a 14-15. században – az ősiség egyáltalán nem érvényesült egyértelműen. Hasonlóképpen áll a helyzet az Anjou-kori *nova donatio* jogcímen adott királyi adományokkal is, amelyeknek bevezetésével az Anjou uralkodók a nemzetségi öröklés helyett az egyenesági örökösödést kísérelték meg Magyarországon meghonosítani.⁴

Ezeket a kísérleteket könnyen lehetne afféle kívülről jövő támadásoknak tekinteni az ősiség ellen, amelyek arra irányulnak, hogy – legalábbis részben – más szabályokkal helyettesítsék azt. Egy ilyen felfogás azt vonná maga után, hogy az ősiség – bár történtek kísérletek a korlátozására – valóban a Werbőczy által bemutatott egységes, összefüggő és kiforrott rendszert alkotott. Volt azonban egy olyan, a történetírás által eddig alig vizsgált jogintézmény is, amely belülről kérdőjelezte meg az ősiség rendszerének konzisztenciáját: a leányegyed. Ez ugyanis „a hajadonoknak és az asszonyoknak az apai örökségi fekvő javakból és jogokból a nemzetségi leszármazás jelölül” járt,⁵ azaz a lányokat illető örökrészt jelentett azokból a birtokokból, amelyekben a nemzetségnek közös örökjoga volt. Ez pedig nemigen egyeztethető össze az ősiséggel, hiszen a lányok örökösödése azt vonja magával, hogy az érintett birtokok kikerülnek a nemzetségtagok ellenőrzése alól. A nemzetségek közös örökösödésének logikája így kizárta, hogy nők is részesedjenek a birtokok örökléséből, minthogy ez azt jelentette volna, hogy a birtokok egy másik, az asszony férjének nemzetsége kezére kerülnek férjhezmenetelekor. A nő fiai ugyanis, akik örökölték utána, már teljesen a másik, az apai nemzetséghez tartoztak, így a nő rokonsága számára a leányegyedként kiadott birtokok örökre elvesztek volna.

Az ellentmondás első pillantásra súlyosnak tűnhet, hiszen hogyan is járhatna örökrész a lányoknak olyan javakból, amelyeket a rendszer lényege szerint csak a fiúk örökölnek. Úgy tűnik azonban, hogy a középkorban ez nem jelentett komolyabb problémát, két ok miatt sem. Egyrészt már a 13. században, azaz amikor először bukkan fel a leányegyed a forrásokban, megjelenik az a szokás, hogy a negyed fejében nem birtokot, hanem pénzt adnak ki a lányoknak, és erre a gyakorlatra a század vége felé már mint országos jogszokásra hivatkoznak. A negyed pénzben való kifizetése az elvi ellentmondást ugyan nem oldotta fel, azonban remek gyakorlati megoldást kínált, minthogy az örökséget ki lehetett adni anélkül, hogy az ősi birtokokat meg kellett volna bontani. Másfelől viszont úgy tűnik, az ősiség elve sem volt olyan dominánsan meghatározó a birtokok öröklésénél, mint azt a Hármaskönyv alapján gondolnánk. Az esetek egy igen nagy részében ugyanis – mint látni fogjuk – a leányegyedet birtokban adták ki, annak ellenére, hogy a legtöbb, a szokásjogra vonatkozó utalás és a törvények többsége is kifejezetten a pénzzel való megváltást írta elő.

Werbőczy, akinek koncepciójába ez az ellentmondás nemigen fért volna be, nem is igen vett tudomást a gyakorlatról, csak a pénzbeli megváltásról beszélt. Itt érdemes talán röviden összefoglalni – a későbbi összehasonlítás kedvéért –, melyek is a főbb elemei annak a birtoköröklési rendszernek, amit Werbőczy a Hármaskönyvben élénk tár, és hogyan illeszkedik abba a leányegyed. Az öröklésre vonatkozó legfőbb szabály az, hogy a nemességet és a vagyont a törvényes fiági leszármazottak örökölik az apjuk után. Ebből következően a nemes apától és nemtelen anyától született gyermekek nemességeknek számítanak, fordítva azonban nem, kivéve azt az esetet, ha az uralkodó az anyát korábban fiúsította.⁶ Az öröklés legfőbb

² Werbőczy István Hármaskönyve (a továbbiakban: HK). Magyar Törvénytár, Budapest, Franklin Társulat, 1897. I. 38-9.

³ Fügedi Erik: Az Elefánthyak. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 57. (a továbbiakban: Fügedi)

⁴ Engel Pál: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. Történelmi Szemle, 39. 1997. 137-57.

⁵ HK I. 88. 1.

⁶ HK I. 7.; I. 22.

tárgya az atyai, vagy a családi birtok, amely lehet ősi (*avitia*), szerzett (*acquisitia*), illetve vásárolt birtok (*emptitia*). Az ősi birtok – amelyet időnként atyai birtoknak is nevez – és a szerzett birtok között Werbőczy viszonylag csekély különbséget tesz. Szerzett birtok alatt azokat a birtokokat érti, amelyeket a birtokos saját maga kapott, így szabadon rendelkezhet felette, ősi birtok alatt pedig azt, amelyet felmenőitől örökölt, ezért magszakadás esetén rokonai is öröklik. Az első öröklés után azonban a szerzett birtok is ősinck fog számítani. Valódi birtoknak is csak ez a kettő tekinthető, a harmadik, minthogy pénzen szereztek, a pénzhez és az ingó javakhoz hasonló elbírálás alá esik. Mivel ez utóbbiakban a lányág is örököl, a vásárolt birtokból is részt kap, de csak az apa után, tehát a fivér által vett birtokokból a nővér nem örökölhet.⁷ A szerzett birtokok általában csak az örökösöket (*heredes*) illetik, de a nőág is örökölhet benne, amennyiben a birtok mindkét ágon öröklődik. A nőágot szerzett birtokban úgy lehet örökössé tenni, hogy ezt belefoglalják az adományt, vagy régebben szerzett birtokok esetében az új adományt bizonyító oklevélbe. Ezen kívül a fiúsítás révén a nőág kezére került birtokok, illetve a leánynegyedként kiadott birtokok is mindkét ágon öröklődnek. Ebben az esetben a fi- és nőági leszármazottaknak azonos rész jut.⁸ Amennyiben valaki fiú örökös nélkül hal meg, ősi birtokait oldalági rokonai öröklik, ezek hiányában pedig a koronára száll vissza.

A lányokat a szerzett és ősi birtokokból leánynegyed illeti. A leánynegyedet az érintett birtokok negyedrészenek felbecslése után, pénzben kell kiadni, úgy, hogy ha több lány van, együttesen kell kapják a negyedet, külön-külön tehát csak egy-egy hányadot kapnak.⁹ Ez az összeg azonban nem a birtok negyedének valós értéke, mivel az értékbecslést az ún. közbecsű útján kell elvégezni, amely a valós értéknek csupán tizedrésze. A közbecsű elsősorban a nemesi család birtokjogainak védelmét szolgálja, azáltal például, hogy a birtokok eladása esetén, az eladás előtt fel kell azokat ajánlani a közbecsű értékén a rokonoknak, illetve, hogy nem lehet a közbecsű értékén felüli összegért a birtokot elzálogosítani.¹⁰

Leánynegyedet birtokban csak magszakadás esetén lehet kiadni, ilyenkor a lány házasságkötéséig használatra kapja a birtokok negyedrészt. Ő használhatja az apai házat is, házassága után viszont az örökösök a negyedet visszaválthatják. Leánynegyed természetesen csak azokból a birtokokból jár, amelyekben a nőág nem örököl, hiszen azokból a lányok is *portiot*, azaz egyenlő hányadot kapnak. Egy különleges esetben a lánynak mindenképpen birtokban kell megkapnia leánynegyedét, tudniillik ha rokonai tudtával birtoktalan emberhez megy feleségül, ilyenkor a birtokok örökjogon illetik; (ha rokonai beleegyezése nélkül kötötte a házasságot, a negyed ismét csak pénzben jár).¹¹

A Hármaskönyv leánynegyedre vonatkozó passzusai jelentős részét Werbőczy korábbi uralkodói dekrétumokból merítette. E törvényszövegek csaknem kivétel nélkül tiltották a negyed földben történő kiadását, és helyette pénzbeli megváltást írtak elő. A törvényekben megjelenő királyi álláspont könnyen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a leánynegyed

⁷ HK I. 17. 6.; Werbőczy még a vásárolt birtokok esetében is erősen rosszálja a nők részcsedését: HK I. 19. 1. *Licet originem et fundamentum considerando, quod etiam pecuniae maximis servitiis et laboribus, interdumque ingenti sanguinis effusione acquiri et congregari consueverint. Et quod onera bellorum et defensionem patriae mulieres seu puellae per se gerere sustinereque non possint; etiam de emptitiis bonis et iuribus possessionariis portiones perpetuas non mercantur habere...*

⁸ HK I. 40. Itt meg kell jegyezni, hogy Werbőczy nem teljesen konzekvens a birtokok öröklése tekintetében. Egyszer arról beszél, hogy az ősi és szerzett birtokok semmiképpen nem illethetik a nőágot (I. 18.), illetve, hogy a vásárolt birtokokban mindig van a nőágnak is örökjoga (I. 6.; I. 19.), máshol viszont úgy tűnik, hogy a mindkét ágon való öröklés inkább attól függ, hogy bele van-e foglalva az adományt, illetve vásárlást bizonyító oklevélbe, hogy a birtok a nőágot is illeti (I. 48.).

⁹ HK I. 89.

¹⁰ Fügedi 48.

¹¹ HK I. 28. 5-9.; Az utóbbi rendelkezés már Zsigmond 1435-ös *Decretum Maius*-ában is szerepel, de nem csak magszakadás esetén, mint Werbőczynél, hanem általában is.

földben kiadása nemcsak a nemesi nemzetségek számára jelentett problémát, hanem a király számára sem volt túl előnyös. Ez ugyanis csorbította a korona háramlási jogát, márpedig a háramlott birtokok szerepe igen fontos volt abban a rendszerben, amelyben a király a politikai egyensúlyt gyakran tartotta fenn földbirtokok adományozásával. Mivel ebben a tekintetben a király és a nemesség jelentős részének érdekei egybeestek, több királyi törvényben is megjelent a leánynegyed földben kiadásának tilalma, és ezek a törvények általában a szokásjogot jelölték meg saját forrásukként.

Az első törvény, amely megtiltotta fölbirtokok leánynegyedként való elidegenítését, III. András 1290-es dekrétuma volt, amelynek huszonharmadik cikkelye kimondta: „Továbbá, senki idegen nem léphet be nemesek vagy a fentebb említett százszok birtokaiba a neki járó hitbér vagy leánynegyed címén, hanem az elhunytak örökösei vagy nemzetségébe tartozó legközelebbi rokonai váltsák meg azokat országunk szokásos becsűje szerint.”¹² Ezzel szemben a következő törvény, amely a leánynegyedre vonatkozik, azt mondja ki, hogy egy esetben, nevezetesen ha az örökösök hiányában a birtokok a királyra szállnak vissza, a leánynegyedet földben kell kiadni. Az 1300 körüli kompiláció szövege így fogalmaz: „Továbbá, ha egy nemesember férfi örökös nélkül hal meg, és ezért birtokai törvény szerint a király kezére szállnak, akkor az elhunyt lányának vagy nővérének leánynegyed jogát a lányoknak vagy nővéreknek egy helyen és egy tagban, birtokban kell kiadni, örökös birtoklásra.”¹³ Ez utóbbi törvény értelmezése némileg problematikus, mivel a „férfi örökös” (*heres masculinus*) kifejezés rendszerint csak a fiakra vonatkozott és nem az oldalági rokonokra. Így ezt a törvényt úgy is lehetne tekinteni, mint a királyi háramlási jog hangsúlyozását a nemzetség örökösödési jogával szemben. Másfelől viszont azt is feltételezhetjük, hogy a törvény csak a nemzetség teljes kihalására vonatkozik. (A leánynegyed kiadásának gyakorlata mindazonáltal mindkét értelmezésnek ellentmond.)

Az 1300 körül keletkezett kompiláció után a leánynegyed nem bukkan fel dekrétális forrásban egészen 1435-ig, Zsigmond *Decretum maius*áig. Ez a törvénykönyv már jóval részletesebb előírásokat tartalmaz a leánynegyedre nézve, mint az előző kettő, de ez is csupán a család kihalásának esetéről beszél.¹⁴ A szöveg szerint az örökösök nélkül elhunyt nemes lánya az atyai házban maradhat, és apja birtokainak negyedrészt el kell neki különíteni használatra házasságkötéséig. Házassága után azonban a birtokokat pénzen kell megváltani *secundum consuetudinem regni nostri*, kivéve azt a különleges esetet, ha a lányt rokonai akaratából vagy belecgyezésével birtoktalan, azaz nemtelen emberhez (*homo impossessionatus*) adták feleségül. Ebben az esetben mindenképpen földben kell kiadni a negyedet, megint csak *dictante regni nostri consuetudine*. A szokásjog állandó emlegetése arra utal, hogy ezek a törvények valójában nem a király kezdeményezésére születtek, hanem csupán írásba foglalt szokásjogi szabályok voltak. Ráadásul ez az írásba foglalás sem történt igazán következetes módon, mivel Zsigmond törvénye – minthogy a kérdés a háramlási joggal kapcsolatosan merült fel – csak a magszakadás esetére terjed ki, holott a szokásjog – legalábbis ahogy Mátyás király 1486-os törvényéből kitűnik – minden nemes nő számára ugyanezt írta elő. Mátyás törvényének huszonhatodik cikkelye megismételte a *Decretum maius* határozatait, azonban hozzátette „[a nemesember] hajadon lányát leánynegyedben apja vagy bátyja által nemesíteni

¹² Bak, János M. – Bónis, György – Sweeney, James Ross (szerk.): *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae/The Laws of Medieval Hungary*. Vol. 1. 1000-1301 (a továbbiakban: DRMH) Idyllwild, CA, Charles Schlacks, Jr., Publisher, 1989. I. 45.; *Item in possessiones nobilium seu Saxonum predictorum non possit introire extraneus ratione dotis aut ratione quarte filibus debite, sed heredes decedentium vel proximiores de generatione sua redimant eas secundum extimationem iustam regni nostri consuetam.*

¹³ DRMH I. 74.; *Item si quis nobilis sine herede masculino ab hac luce decesserit, cuius possessiones de iure ad manus regias sunt revolvende, tunc ius ratione quarte filialis filie vel sororis eiusdem decessi eisdem filiabus et sororibus cum possessione in uno loco et in uno ambitu debet extradari perpetuo possidendum*; a törvény datálásának problémáiról lásd: DRMH I. 134.

¹⁴ DRMH II. 74.

kell.”¹⁵ Ugyanez került be az 1492-es törvénybe is, amelyben II. Ulászló szóról szóra megismételte Mátyás dekrétumának szövegét.¹⁶

A felsorolt törvénycikkek kivül a középkorból mindössze egy olyan törvény maradt ránk, amely – nagy valószínűséggel – a leánynegyedről rendelkezik: az Aranybulla negyedik cikkelye. Ez a törvény, amely a szerviensek szabad diszpozíciós jogáról intézkedik birtokaik felett, azt mondja ki, hogy a fiúörökös nélkül elhunyt szerviens birtokának negyedrészt lánya örökölje, és csak a többiről rendelkezzen szabadon.¹⁷ Bár egyesek nemcsak a leánynegyed első említését, hanem egyenesen a jogintézmény bevezetését látták benne,¹⁸ a törvény cikk értelmzése meglehetősen problematikus, ugyanis nem magáról a leánynegyedről rendelkezik, hanem egy speciális öröklési esetre, a megszakadásra nézve tesz kikötéseket. Márpedig a leánynegyed már legkorábbi okleveles előfordulásakor sem csak megszakadás esetén járt; sőt, sok esetben éppen a fivér adja ki a negyedet nővérének. Az Aranybulla tehát a már említett törvényekhez hasonlóan nem önálló rendelkezést tartalmaz, hanem csak említi a negyedet. A felsorolt törvények közül egyedül az 1300 körüli kompiláció rendelkezése tekinthető újdonságnak, minthogy ez egyfajta királyi engedmény volt a kihalt családok női leszármazóinak, a többi viszont csak a szokásjogot vette át akár magyarázat vagy hozzátétel-képpen egyéb rendelkezésekhez, akár azért, hogy magát a jogszokást erősítse meg. A leánynegyed ilyen meglehetősen ritka előfordulásának a dekrétális forrásokban az az oka, hogy a negyedjogot elsősorban a szokásjog szabályozta.

A szokásjogot elsősorban a perek folyamán keletkezett iratokból, az okleveles anyagból ismerhetjük meg. Az ebben található, a leánynegyedre vonatkozó általános kijelentések általában egybecsnek a törvények előírásaival, és többnyire szintén tiltják a leánynegyed földben való kiadását. 1342-ben például Gekmin mester királyi *apothecarius* Nagy Lajos király előtt előadta, hogy egy bizonyos Gervasius nevű nemesember lánya, Klára leánynegyedét tőle – a szokásjog ellenében – földben követeli. Arra kérte a királyt, hogy szabadítsa meg ettől a „szokással ellentétes feltételtől és méltatlan zaklatástól”. A király válaszában hangsúlyozta, hogy „királyi méltóságunk kötelességénél fogva, uralkodásunk ideje alatt az ország régtől fogva [fennálló] kipróbált szokásjogát nem kisebbítenünk, hanem inkább erősítenünk kell”, és úgy határozott „a főpapok és bárók véleményét előbb kikérve”, hogy Klárának nem birtokban, hanem pénzben kell megkapnia leánynegyedét, „ahogyan azt országunk régi, kipróbált szokásjoga megköveteli”.¹⁹ A tizennegyedik század végétől egyre több ilyen és ehhez hasonló utalást találhatunk arra a szokásjogi előírásra, miszerint a leánynegyedet *iuxta approbatam huius regni consuetudinem cum pecuniaria solutione* kell kiadni.²⁰ Közvetett utalásokat is találhatunk erre a szokásra. Ha egy nemesember lánya nemtelenhez ment férjhez, leánynegyedét mindenképpen földben kellett megkapnia. Az ilyen esetekben az oklevelek mindig kifejezetten hangsúlyozzák, hogy a földadomány oka ez a házasság volt, ami arra

¹⁵ Döry Ferenc – Bónis György – Érszegi Géza – Teke Zsuzsa (szerk.): *Decreta Regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns II. Vol. 2. 1458-1490.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 281-82.; ... *illius puella in quarta illa puellari per ipsum patrem aut fratrum nobilitari debeat.*

¹⁶ *Corpus Iuris Hungarici, 1000-1526.* Magyar Törvénytár. Budapest, Franklin Társulat, 1899. 520-22.

¹⁷ DRMH I. 32: *Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo, sicut ipse voluerit, disponat ...*

¹⁸ Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményének eredete.* Budapest, Sárkány nyomda, 1938. 77.

¹⁹ DL 69228: *eundem ab huiusmodi inconsuetudinaria lege et indebita inquietatione dignemur relevare. Nos siquidem, qui ex debito nostrae regalis dignitatis consuetudinem regni approbatam ab antiquo temporibus nostri regiminis non diminuerere, quin potius adaugere debemus, habita deliberatione prelatorum et baronum regni nostri prematura duximus statuendum, ut eadem domina Clara non mediante possessionaria proprietate, sed cum pecuniaria solutione, ut regni nostri consuetudo id requirit ab antiquo approbata ... quartam filialem*

²⁰ Vö. például: Mályusz Elemér – Borsa Iván (szerk.): *Zsigmond-kori oklevéltár (a továbbiakban: ZsO).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951-1997., 3:2599, 2761, 2993, 4: 353, 1291, 5: 2257.

utal, hogy ellenkező esetben a pénzbeli negyedfizetés volt a szokásos. Hasonló a helyzet azokban az esetekben is, amikor a király különös kegyből engedélyezi egy nemes asszonynak, hogy negyedét földben kaphassa meg. 1371-ben Nagy Lajos ilyen engedélyt adott Haranglábi Annának, akit néhány évvel azelőtt fiúsított, de később visszavonta ezt a fiúsítást. Az oklevélben a király kifejezetten hangsúlyozta, hogy ez esetben a szokásjoggal szemben gyakorolta királyi kegyét, amikor engedélyezte, hogy Anna földben kapja meg leánynegyedét.²¹

Úgy tűnik azonban, a 14. század első felében a szokásjog értelmezése nem volt teljesen egyértelmű. 1330-ban Györkei Bodony lánya, Eszenyi László felesége Csanád, egri püspök előtt követelte leánynegyedét Visontai Imrétől. Imre a bíróság előtt kijelentette, hogy kész a leánynegyedet természetben kiadni (*rebus promptis*). A felperes azonban ezt nem fogadta el, mire a püspök az ügyet a királyi kúriára helyezte át, „nehogy úgy látszék, mintha Magyarország szokásjogával szemben cselekednénk, és új találmányokat meghonosítani és a szokásjog elébe helyezni tűnjünk”.²²

Hét évvel az íméti eset után Károly Róbert meghagyta Drugeth Vilmos nádornak, hogy kössön egyezséget Nádasdi Lack lányával és unokájával leánynegyedük kiadásáról. A negyedtet ugyanis azokból a birtokokból kellett kiadni, amelyeket Vilmos királyi adományként kapott Lack családjának kihalásakor (ti. a férfi ág kihalásakor). A király azt kérte, hogy egyezzen ki az asszonyokkal „jogaikat szem előtt tartva és az ország szokásjogát megőrizve”.²³ Végül Vilmos nádor az asszonyoknak adta Lack birtokainak egy részét, ami azt mutatja, hogy vagy ő helyezte az „asszonyok jogait” a szokásjog elé, vagy a szokásjog nem zárta ki teljesen, hogy a leánynegyedtet földben adják ki.

1362-ben Körtvélyesi Jakab idézte bíróság elé két nőrokonát, Erzsébetet és Annát, mert azok nem adták meg a neki járó leánynegyedtet, amely feltehetően anyja vagy nagyanyja után járt neki. Az asszonyok azt állították a bíróság előtt, hogy nem kell kiadniuk a negyedtet, és ennek bizonyítására bemutatnak egy oklevelet is. Ebben az oklevélben Beke és Henrik (a nők ősei) visszautasították egy bizonyos Katus (Jakab anyja vagy nagyanyja) negyedigényét arra hivatkozva, hogy nekik a „leánynegyedtet pénzben és nem birtokban kell kiadni a szepesi tízlándzsások szabadsága szerint”.²⁴ Érvelésüket Károly Róbert egy kiváltságlevelére alapozták, amelyben a király azt rendelte el, hogy bár a Szepességben egycsek leánynegyedüket földben követelik, mégis pénzben kell megkapják, mivel az ország régi szokása szerint az efféle kötelezettségeket pénzfizetéssel kell kielégíteni.²⁵ A felperes elég meglepő válasszal állt elő erre az érvelésre. Kijelentette, hogy mivel a szepesi nemcsak sosem tartották magukat ehhez a jogszokáshoz, az asszonyok által bemutatott oklevél éppen azt bizonyítja, hogy földben tartoznak neki megadni a leánynegyedtet. A bíró elfogadta Jakab érveit, és megítélte neki a negyedtet, ismét az ország szokásjogára való hivatkozással. Végül Jakabot be is vezették a kérdéses birtokokba az asszonyok ellentmondása ellenére.²⁶

²¹ DL 29706; *quartam suam puellarem cum possessionibus in specie ... recipiendi plenam habeat facultatem ex presenti nostre gratiose annuente dono speciali, consuetudine regni nostri non obstante in hac parte.*

²² Nagy Imre – Nagy Gyula (szerk.): Anjou-kori okmánytár (a továbbiakban: Anjou). Budapest, MTA, 1878-1920. I. 459-60.; *ne contrarium facere videamur consuetudini regni Hungarie ac novas inventiones approbare et consuetudini preferre videamur.*

²³ Anjou III. 349-50; *visis iuribus dominarum et servata consuetudine regni.*

²⁴ DL 37251; *quartam puellarem non cum possessione sed cum pecunia solvere deberent secundum libertatem nobilium terre Scepusyen[is] sub decem lanceis constitutorum*

²⁵ DL 37251; *nonnulli homines terre Scepusyen[is] puellaria sua iura cum possessionibus sibi vindicare molirentur; unde cum secundum antiquam consuetudinem regni sui iura puellaria non cum possessionibus, sed pecuniis solvi deberent, universis hominibus terre Scepusien[is] cuiusvis status et preeminentie ac conditionis existant, firmis dedissent in mandatis, quatenus quilibet ipsorum dictam quartam puellarem hiis, quibus debetur, non cum possessionibus, sed cum pecuniis extunc et deinceps sub optentu gratie sue extradare deberet.*

²⁶ DL 37251.

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a jogszokás a leánynegyed tekintetében (sem) volt mindig egyértelmű és világos, különböző egyéni érdekek alapján történő egyezkedések vagy egyes helyi szokások jelentősen módosíthatták, és gyakran módosították is érvényesülését. Ezek a módosulások azonban alapjában nem változtattak az eredeti szabályon, amely nem engedte, hogy birtokot adjanak ki leánynegyed fejében.

Meglepő módon, ha a tényleges gyakorlat felé fordulunk az általános előírásoktól, amelyet akár a törvények, akár a szokásjog fogalmazott meg, teljesen más kép tárul a szemünk elé. A 13-14. században és a 15. század első felében a leánynegyed fejében adott birtokadományok száma elérte, sőt egyes időszakokban meg is haladta a pénzben kifizetettéket. A kécsi Árpád-korban például úgy tűnik, a birtokban való kiadás volt gyakoribb. Kelemen László például leánynegyedről szóló tanulmányában tízennégy példát idéz az Árpád-korból a negyed birtokban való kiadására, míg pénzzel történt megváltásra mindössze hármat.²⁷

Az általam vizsgált anyagban az Árpád-korból és az Anjou-kor elejéről összesen ötvenkilenc olyan, leánynegyedet érintő oklevél van, amelyben az adomány tárgya meghatározható. Az ötvenkilenc esetből harminchatszor adtak ki birtokot negyedként szemben huszonhárom pénzfizetéssel (tehát a leánynegyedek hatvanegy százalékát földben adták ki). A birtokok kiadása előtt egy esetben kérték a rokonok hozzájárulását (a Szinyei Merse feleségének járó leánynegyed kiadásánál), egy másik esetben Rátót nembeli Balduin fia Gyula özvegye Kunigunda maga kéri rokonai, Csák nembeli Demeter fia Móric és más rokonai hozzájárulását ahhoz, hogy leánynegyedként kapott birtokát eladhassa.²⁸ Ennek az lehet a magyarázata, hogy ekkor már egyik fia sem élt, és örökös nélküli halála esetén a birtok atyai rokonságára szállt volna vissza. Egy harmadik esetben királyi megerősítést kértek az adományhoz: Kán László, nővére, Nekcsi Sándor felesége leánynegyede fejében fiainak, Nekcsi Demeternek és testvércinck adta több Baranya megyei birtoka felét (amelyeket később Demeter saját lányainak adományozott tovább leánynegyedként). A nagyobb biztonság kedvéért Kán László kikérte a király jóváhagyását is az adományhoz.²⁹

A földben kiadott leánynegyedek aránya az Anjou korban valamelyest csökkent. Az 1320-tól 1410-ig terjedő időszakban az általam vizsgált 177 leánynegyed eset közül 101-ben adtak ki földet, ez ötvenhét százaléka a teljes számnak. Ebből összesen hét esetben azért kapta meg birtokban a nő a leánynegyedet, mert nemtelenhez ment feleségül. Ha ezeket szokásjog szerint kiadott negyedeknek tekintjük, csaknem egyenlő a szabályoknak megfelelő, illetve azzal ellentétes leánynegyedek száma: negyvenhat, illetve ötvennégy százalék.

Hasonló arányok figyelhetők meg a pénz-, illetve földadományok közt az 1411-16 közötti időszakban. Ezt a viszonylag rövid időszakot a Zsigmond-kor közepén azért választottam külön, mivel erre a korszakra gyakorlatilag teljes forráskiadással rendelkezünk. A Zsigmond-kori Oklevéltár III-V. kötete szinte kivétel nélkül tartalmazza az adott évekre vonatkozó okleveles anyagot, ami lehetővé teszi a téma kvantitatív elemzését is. Ezt a levéltári anyagot csak a teljes állomány átvizsgálásával lehetne elvégezni. Az említett hat évben összesen 169 oklevél említi a leánynegyedet érdemben (nem vettem figyelembe azokat az okleveleket, amelyek semmilyen használatos információt nem tartalmaztak, például azokat a hasztlóleveleket, amelyek csak a peres felek nevét és a bírósági terminusokat közlik). Ebből a 169 esetből 137 volt olyan, amelyben a negyed ténylegesen kiadták, vagy az adomány jellegét meg lehetett állapítani. Huszonegy esetben korábban kiadott leánynegyedekről volt szó, így összesen 116 eset maradt, amelyben az elosztás 59/57 volt a pénzfizetések javára.

²⁷ Kelemen László: A leánynegyed. („Quartalitium”). Acta litterarum ac scientiarum regiae universitatis Francisco-Josephinae, Sectio Juridico-Politica, 1. köt. 6. füzet, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1926. 192-94. (a továbbiakban: Kelemen 1926.)

²⁸ Anjou I. 377.

²⁹ Anjou III. 189.; ... *propter maiorem rei cautelam secundum adiudicationem domini regis ac baronum et nobilium regni...*

Nemtelenhez feleségül ment nők hét esetben kaptak birtokot. A következő táblázat ezt az eloszlást mutatja a különféle időszakokban.

	Birtok	Nemtelennel kötött házasság	Pénz	Összesen
1222-1320	36		23	59
1320-1410	94	7	76	177
1410-1416	50	7	59	116
Összesen	194		158	352

Két fontos megfigyelést tehetünk a táblázat alapján. Először is a földben kiadott leánynegyedek száma mindvégig igen magas, csaknem végig meghaladja a pénzzel fizetettét. Másodszor, lassú tendencia figyelhető meg a földadományok felől a pénzzel való megváltás felé, de csak a 15. század elején változott meg ezek aránya az utóbbi javára. Bár ezt adatokkal – egyelőre – nem tudom alátámasztani, érzésem szerint ez a folyamat a 15. század során folytatódott, és a század végére a pénzfizetések száma már jelentősen meghaladta a birtokadományokét. Azonban az utóbbi sem tűnt el teljesen, és még a 16. század elején is viszonylag szép számban fordulhatott elő.

Hogyan lehet az igen jelentős eltérést a szokásjog és a törvények által előírt szabályok és a tényleges gyakorlat között megmagyarázni? A magyar történetírás három különböző magyarázattal próbálkozott, ám ezek közül egyik sem képes teljes megoldást nyújtani a problémára. Az első magyarázat szerint földet csak akkor adtak ki birtokban, ha a nemzetség tagjainak nem állt elég készpénzüik rendelkezésre a negyed kifizetéséhez.³⁰ Ez a magyarázat nem tűnik túlságosan hihetőnek, mivel meglehetősen valószínűtlen, hogy a készpénz hiánya önmagában ennyi esetben vezetett volna birtokok átadásához. Azt is igen nehéz elképzelni, hogy olyan előkelő családoknak, mint a Drugethek vagy az Ónodi Cudarok, a pénz kifizetése komoly nehézséget okozott volna.³¹ Természetesen időről időre valóban megtörtént, hogy birtokot pénz hiányában adtak, mint abban az 1382-es esetben, ahol egy kismemes adott át birtokot unokaöccsének anyja leánynegyede fejében, mert pénzzel nem tudta kifizetni.³²

A második, széles körben elfogadott magyarázat az, hogy bár néha birtokot is lehetett leánynegyedként adni, azonban csak zálogképpen, amit a fiági rokonok mindig megválthattak. Werbőczy is ezt a lehetőséget említi a leánynegyed meghatározásakor. A definíció szerint a leánynegyedet „nem örökösen vagy örökségképpen, hanem a visszaválthatás kikötése mellett és ennek feltétele alatt adják ki”.³³ A visszaválthatóság azonban megint csak bizonyos fenntartásokkal igaz. A pénzbeli megválthatóságot az oklevélben időnként kikötötték, és vannak példák arra, hogy a negyedet később ténylegesen vissza is váltották, azonban az ilyen ügyek aránya rendkívül alacsony az összes ügyekhez képest, ráadásul olyan eset gyakorlatilag nem fordul elő, ahol a birtok visszaválthatósága felett folya a per. Ez a hiány ilyen nagyszámú birtokadomány mellett nem könnyen lenne magyarázható, ha azt tételeznénk fel, hogy a birtokok visszaváltása mindennapos dolog volt. Ráadásul visszaváltásra való közvet-

³⁰ Holub 1928. 112.

³¹ Vö. Anjou II. 57-58.; Anjou III. 249-50.

³² Károlyi Tibor (szerk.): A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára (a továbbiakban: Károlyi). Budapest, a szerk. kiadása, 1882-1885, I. 381-82.; *quartam filialem ... cum pretio non valeret solvere numerario*. Hasonló esetet a pénzhíányra lásd: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): Zala vármegye története. Oklevéltár. Budapest, Zala vármegye közönsége, 1886-90. II. 290.

³³ HK I. 88. 1.

len utalás csak a 15. században bukkan fel először az oklevelekben.³⁴ Korábban is előfordulnak ugyan olyan ügyek, ahol a birtok visszakerült az adományozóhoz, azonban ezeknél a negyed visszaadásának rendszerint valamilyen specifikus oka volt. Így például 1385-ben egy bizonyos Katalin, Ohati Mihály lánya visszaadta bátyjának azt a birtokot, amelyet tőle korábban leánynegyedként *perpetuo iure* kapott, és e tétét azzal a félelmével indokolta, hogy örökösei és bátyja leszármazottai között a birtokok felett viszály fog támadni.³⁵ Hasonlóan érdekes indoklással találkozhatunk egy 1338-as esetben, amikor is egy nemes asszony azért adja vissza leánynegyedét bátyjainak, mert azok gondját viselték és férjet találtak neki.³⁶ Ez utóbbi eset arra a már említett és Werbőczy által is tárgyalt jogszokásra emlékeztet, amely szerint a magtalanul elhunyt nemes lányai házasságkötésükig leánynegyedükön maradhatnak, utána azonban pénzbeli kielégítést kell kapjanak, itt azonban a birtokok visszaadása nem úgy szerepel, mint a szokásjogból fakadó kötelezettség, sokkal inkább, mint a nő saját elhatározásából tett viszontadomány. Léteznek példák arra is, hogy hajadon lányoknak földben kiadott negyed esetén a házasságkötéshez kikötötték a visszaváltást, de a nő ág fennmaradása is lehetett a kikötés tárgya.³⁷ (Ez utóbbi kikötés mellesleg teljesen logikus, hiszen ha a nőnek nem voltak örökösei, a birtokok teljesen idegenek kezére kerültek volna.) Mindezekon felül a leánynegyedként kiadott birtokokat igen gyakran kifejezetten örökre és visszavonhatatlanul (*perpetuo iure et irrevocabili ter*) adták, ami szintén ellentmond annak a feltételezésnek, hogy a visszaváltás kikötése általánosan hozzátartozott volna a negyed kiadásához.

A harmadik lehetséges magyarázat a szokásjogi normák és a gyakorlat közti ellentmondásra az, hogy bár gyakran adnak ki földet leánynegyedként, ezek azonban nem ősi, hanem vásárolt birtokok voltak. Minthogy ezek nem tartoztak a nemzetség közös örökségébe, nem is számítottak „igazi” birtokoknak, hanem az ingóságokkal estek azonos megítélés alá.³⁸ A legfőbb probléma ezzel a magyarázattal az, hogy több olyan oklevél is létezik, amelyben *expressis verbis* örökölt birtokból adják ki a leánynegyedet. Így például 1256-ban a pécsváradi konvent előtt Vid fia Miklós lányai megegyezésre jutottak testvérükkel Vidollal, akit korábban örökölt, Janus nevű birtoka eladásától tiltottak, hogy Vidol a birtok negyed részét örök jogon, leánynegyedük fejében nekik adja, ők pedig a másik három rész eladásába beleegyeznek.³⁹ Arról, hogy Vidol ténylegesen átadta-e nővéreinek a birtokot, nincs tudomásunk, a következő ügyben viszont a kiadott negyed további sorsára is fény derül. Amint azt egy 1413-as ítéletlevélből megtudjuk, Miskolci Sándor fia János 1292-ben „testvéri szeretetből és a neki járó leánynegyed fejében” Monyorósi Gylyenus fia Barnabástól született féltestvérének (*soror uterina*) Klárának és általa férjének, Somogyi Péter fia Miklósnak adta az őt örökölt jogon illető Gömör megyei Szuhafő birtokot. Az 1413-as per idején Klára utódai Szuhafői Péter fia Mihály és ennek nővére Ilona még mindig a kezükön tartották a bir-

³⁴ Vö. ZsO 5:877; Borsa Iván (szerk.): A Justh család levéltára, 1274-1525 (a továbbiakban: Justh). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 55-6., 76.; A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában orizett oklevelei, 1241-1526. Budapest, Franklin Társulat Nyomdája, 1906. I. 347-8.

³⁵ Károlyi I. 416.; *ipsa timens ne heredes sui et dicti fratris sui successores propter dictas portiones possessionarias forte in posterum discordarent*.

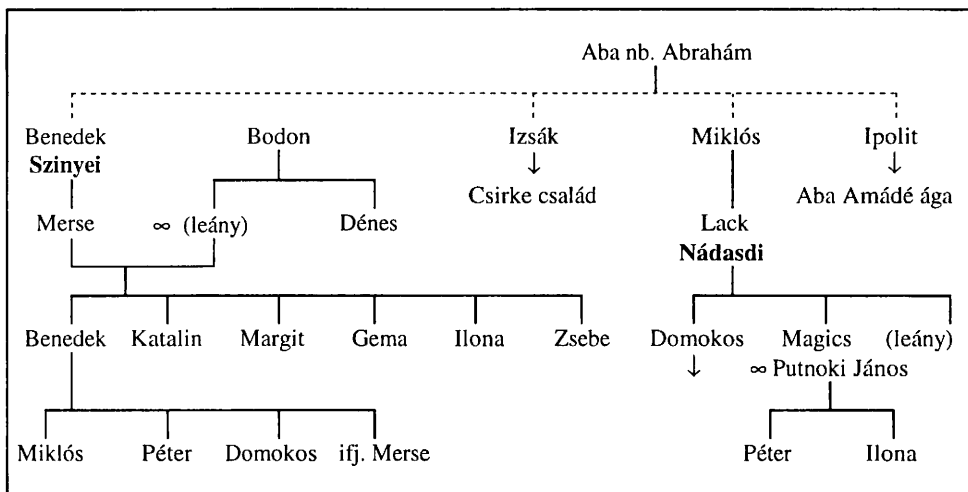
³⁶ Idézi Rady, Martin: The Filial Quarter and Female Inheritance in Medieval Hungarian Law. In: Nagy Balázs – Sebők Marcell (szerk.): ...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways Festschrift in Honor of János M. Bak. Budapest, CEU Press, 1999. 422-31., 425.

³⁷ Visszaváltás házasságkötéskor: ZsO 3:664, 5:1087; a nő ág kihalása esetén: 1342: Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára (a továbbiakban: Zichy). Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1871-1931. II. 14-6.; 1347: Anjou V. 26-9.

³⁸ Holub 1928. 112. Vö. HK I. 17.

³⁹ Zichy I. 12.

tokot.⁴⁰ 1349-ben Putnoki János fia Péter és nővére Ilona János borsodi főesperes, az egri püspök vikáriusa előtt követelték anyjuk, Aba nembeli Nádasdi Lack lánya Magics leánynegyedét Vitézi Lőrinc fia Lászlótól. Az alpercek annak bizonyítására, hogy nem kell a negyed kiadniuk, bemutatták az egri káptalan 1288-as privilégiumát, amely szerint Aba nembeli Bodon fia Dénes nővérenek, Szinyei Merse feleségének adta leánynegyedképpen, több rokona, köztük Miklós fia [Nádasdi] Lack beleegyezésével Vitézmező nevű Sáros megyei birtokát. A főesperes ezután úgy ítélte, hogy mivel Lack a birtok átadásának nem mondott ellent, és a birtokok később már nem kerültek vissza Lack családjának birtokába, az alperceknek nem kell a leánynegyedet kiadniuk.⁴¹ Húsz évvel később, 1310-ben Merse özvegye a birtokokat unokáinak, Benedek fiainak, Miklósnak és Péternek adta.⁴² A könnyebb áttekinthetőség kedvéért lássuk az alábbi genealógiai táblán az oklevélben szereplő személyeket és családtagjaikat.⁴³

Az sajnos nem derül ki az oklevélből, hogy a Vitézi család kezébe mikor és hogyan került a birtok. Lehetséges, hogy megvásárolták Merse unokáitól, de az is, hogy valamilyen módon rokonságban álltak velük, és így került hozzájuk.⁴⁴ Az esetből azonban több érdekes tanulságot is levonhatunk. Egyrészt itt teljesen egyértelmű, hogy ősi birtokról volt szó, mivel az adományozásnál Dénes kikérte rokonai beleegyezését, köztük olyanokét is, akik a nemzetség más ágaiba tartoztak (így például a nemzetség Györkei ágába tartozó György fia Bodon ispánét, akinek a rokonsági fokát az Amádé ággal nem ismerjük). Az, hogy a rokonok beleegyezése szükséges volt, azt mutatja, hogy a leánynegyed kiadása a birtok másfajta elidegenítéséhez hasonló módon történhetett, és a lányok öröklése nem volt automatikus csekkben a birtokokban. Erre mutat az is, hogy egyáltalán pert indítottak a birtok visszaszerzésére, hiszen ha a kiadott negyed örökségnek tekintették volna, nem lett volna semmiféle jogcíme a követelésnek, legalábbis Merse felesége egyenes ági leszármazottainak életében nem.

⁴⁰ ZsO IV. 553.

⁴¹ Anjou V. 161.

⁴² Anjou I. 188.

⁴³ Forrás: Engel Pál: Leszármazási táblák a magyar középkor kutatásához, Aba nem Amádé ága; Aba nem Szinyei, kéziratban.

⁴⁴ Lehetséges, hogy a család valamelyik nőtagja volt Vitézi Lőrinc vagy János felesége. Bár Merse lányainak 1307-ből ismerjük a férjeit (lásd: Engel Pál: Leszármazási táblák a magyar középkor kutatásához, Aba nem Bertóti ág), ez azonban nem zárja ki teljesen ezt a lehetőséget sem.

A birtokok jellege is megváltozott az adománnyal, ami arra utal, hogy már ekkor is érvényesült az az elv, hogy a leánynegyed fejében kapott birtokok mindkét ágon öröklődnek. Máskülönben ugyan nem lenne értelme a Merse özvegye által saját unokáinak tett adománynak, hiszen csak egy fia lévén, mindenképpen ők örökölték volna a birtokot. Ha viszont a birtok mindkét ágon öröklődött, az adomány kizárta lányait az öröklésből. Érdekes továbbá az is, hogy a Putnokiak több mint hatvan évvel az adomány után próbálják meg a birtokot visszaszerezni. Nyilvánvalóan korábban is azt gondolták, hogy a birtok őket is illeti, különben nem tartották volna ilyen sokáig számon a jogait. Akkor viszont miért nem kértek korábban a belőle járó negyedet, miért csak Magics gyerekei kezdtek érte perceskedni? Lehetőséges, hogy ez összefüggött azzal, ahogy a birtok a Vitéziek kezére került. Mivel erről az oklevél nem tájékoztat minket, a kérdésre nem lehet megnyugtató választ adni.

További példákat is hozhatnánk arra, hogy leánynegyedet kimondottan ősi birtokokból adnak ki, az esetek többségében azonban semmiféle utalást nem tesznek a birtokok jogállására. De a felsorolt példák is elégségesek annak illusztrálására, hogy a birtokadományokat nem magyarázhatjuk egyszerűen azzal, hogy ilyen esetekben nem ősi birtokokat adtak át.

A fentebbi három magyarázat nem ad tehát választ a jogi norma és a gyakorlat ellentmondására, bár egyes esetekben kétségtől czen okok valamelyikére vezethető vissza a földben kiadott leánynegyed. A problémát – igaz, más kiindulópontból – már Kelemen László is felismerte, sőt megoldást is javasolt rá: „Ennek a jelenségnek, nézetünk szerint, csak egy magyarázata lehetséges: hogy a *családi birtok csorbitatlanságának elve és tradicionális ereje ennél a kérdésnél egy nálánál nagyobb erővel került szembe*, mely a természet törvényei szerint azután rést ütött rajta az ütköző pontokon. És ez az erő, mely az ütközés eredménye szerint imc nagyobbban bizonyult amannál, szembeszököleg ősi magánjogunknak abban az alapelvében jelentkezik, mely a birtokos osztályt az anyagi és társadalmi súlyedés eshetőségeitől védeni kívánta. ... ott, ahol a földbirtok megkötöttségének merev keresztülvitele az egyénről való egzisztenciális gondoskodás elvét sértette volna, az előbbi engedett és ezáltal magánjogunk szelleme elismerte az utóbbi prioritását.”⁴⁵

Kelemen elképzelését kettejük vitájában Holub József (és vele együtt vélhetően korának más jogtörténésze is) teljesen elutasította, noha a leánynegyed ügyek egyes vonásai kifejezetten alátámasztják Kelemen nézeteit.⁴⁶ Először is az esetek nagy része nem bírósági ítélettel, hanem a felek megegyezésével vagy döntőbíráskodással végződött (mint az más jellegű perekben is igen gyakori volt); bírói ítélettel lezárt ügyek csak elvétve fordulnak elő. Néha éppen a bíró volt az, aki a felek közti megegyezést elrendelte, miként Károly Róbert a már említett esetben, amikor Drugeth Vilmost utasította a Nádasi Lack nőrokonaiával való megállapodásra.⁴⁷ Az 1411-16 közötti 169 eset között mindössze négy olyan található, amelyben bírói ítélettel zárul az ügy. Amikor viszont egyezkedésre vagy döntőbíráskodásra került a sor, a felek érdekei és pillanatnyi erőviszonyuk legalább akkora, ha nem nagyobb súllyal esnek latba, mint a fennálló jogi szabályok. Jól mutatja ezt a gyakori hivatkozás az atyai, testvéri, illetve családi szeretetre, a leánynegyedként adott birtokadomány indoklásaként, szemben az „ország szokásával”.⁴⁸ Egy 1357-es egyezség néhány Zemplén megyei nemes között még jellemzőbb a rendszer működésére nézve. Az illető nemesek, akik osztályos atyafiak voltak, tehát örökösödési jogaik voltak egymás birtokaiban, megegyeztek, hogy soha nem adnak ki leánynegyedet közös birtokaikból, hanem mindig pénzzel elégítik ki az ilyen jellegű

⁴⁵ Kelemen 1926. 196.

⁴⁶ Holub 1928. 110-3.

⁴⁷ Anjou III. 349-50.

⁴⁸ Lásd például 1292: ZsO 4:553; 1308: Anjou I. 133.; 1322: Anjou II. 49. 1351: Zichy I. 452-3.; 1359: Zichy III. 143-4.; 1385: Károlyi I. 416.; 1402: Zichy V. 320-6.; 1518: Károlyi III. 112-6.

követeléseket.⁴⁹ Amennyiben a szokásjog egyértelműen érvényesült volna a pillanatnyi személyes érdekek felett, aligha lett volna szükség egy ilyen megállapodás megkötésére.

Az elsődleges oka annak, hogy miért nem tartották magukat oly gyakran a szokásjog és a törvények előírásaihoz, az a szükség lehetett, hogy gondoskodjanak a női leszármazókról azután is, hogy azok kikerültek a családból. Bár az öröklési rendszer – mint láttuk – alapvetően nem engedte a nők örökösödését az atyai birtokokban, mégis biztosítani kellett valamiképpen a lányok társadalmi státusát is. Azt, hogy ez valóban fontos volt, jól bizonyítja az, hogy ha a nemes nő nemtelen férfihoz ment feleségül, teljesen egyértelműen birtokban kellett kiadni a negyedet. Ennek indoklását egy 1346-os leánynegyed perben Gilétfi (Zsámboki) Miklós nádortól a következőképp olvashatjuk: „az ország szokásjoga, sőt a szent kánonok kikötése értelmében a nemtelennel és birtoktalanokkal házasságot kötő lányok vagy asszonyok leánynegyede, nehogy örökösök, akiket a nemesi szaporodás hozott a világra, degenerálódjanak, nem váltható meg pénzen, hanem, hogy a nemtelen házasságot kötött lányok vagy asszonyok örökösének nemessége megmaradjon, negyedüket birtokban kell kiadni.”⁵⁰ Ez az indoklás alaposan ellentmond Werbőczy azon tételének, miszerint a nemesség csak az apa vérében keresztül öröklődik. Werbőczy mégis beillesztette ezt a szokást a Hármaskönyvbe, hiszen – nagy valószínűséggel – még a saját korában is teljes mértékben érvényesült, ráadásul több királyi törvényben is szerepelt. Semmiféle magyarázatot nem fűzött viszont hozzá, pedig más ellentmondásos esetekben, különösen ahol a nők valamiféle többletjogáról volt szó, általában hosszas fejtegetéssel élt.⁵¹

Amikor nemtelennel kötött házasságról volt szó, valóban csaknem mindig birtokban adták ki a leánynegyedet. 1316-ban például Görgői János Krig falu negyed részét nővéreinek Margitnak, Herricus kassai polgár feleségének három lányára hagyta, akik szintén kassai polgárokhöz mentek feleségül. Jóllehet ebben az esetben formailag végrendeletéről van szó, mégis, mivel Jánosnak három fivére is volt, ezek közül kettőnek pedig örökösök is voltak, valószínűsíthető, hogy itt ugyanannak a szokásnak az alkalmazásával találkozunk, mint amire a nádor 1346-ban hivatkozott.⁵²

A leánynegyedben kiadott birtokok alapján az örökösök, sőt időnként már a nemes lányt feleségül vett férjek is nemeseknek számítottak.⁵³ Az előző esetben nem tudunk az utódokról, más esetekben viszont követhető a negyed sorsa. Így egy 1412-es perből megtudhatjuk, hogy Oslári Gál fia András 1357-ben lányainak Ilonchnak és Mythardnak leánynegyedüket birtokban adta ki, mivel birtoktalan emberekhez adta őket feleségül. Három évtizeddel később Mythard lányai Ilonch és Margit eladták a rájuk jutó részt Oslári András fiainak, azonban Margit gyermekai tiltakoztak az eladás ellen.⁵⁴ Ugyancsak a birtokrész perelte vissza

⁴⁹ Nagy Gyula (szerk.): A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Budapest, Gróf Sztáray Antal, 1887. I. 273-5.; *quartus filiales de prescriptis possessionibus expediendas, cum possessione per viam divisionis sibi cessa possit expedire, sed semper eadem cum pecunialibus solutionibus ad modum consuetudinis huius regni expedire teneatur.*

⁵⁰ *Verum quia regni consuetudine requirente ymo sacrorum canonum sanctione exposcente nobilium puellarum seu dominarum ignobilibus et impositis matrimonialiter copulatarum, ne heredes, quos propagatio nobilitatis in lucem produxit, degeneres efficiuntur, quarte puellares pecunia redimi non posse dinoscebantur, sed ut ipsa nobilitas super heredes nobilium puellarum seu dominarum ignobili copulatarum coniugio semper persistere valeret, in possessionibus quarte talium nobilium puellarum seu dominarum dari debere videbantur.*; Nagy Imre – Nagy Gyula – Deák Farkas (szerk.): Hazai oklevéltár. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879. I. 192.; idézi Holub 1928. 113-14. is.

⁵¹ Ilyen például, amikor azt magyarázza, hogy miért illetik a pénzen vásárolt birtokok a lányágot a fiággal megegyező módon: HK I. 19.

⁵² Anjou I. 362.

⁵³ Így 1408-ban a Zala megye nemessége számára tartott nádori közgyűlésen 12 személy neve mellett szerepel a *post uxorem nobilis* kifejezés. Lásd Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, Nagycenydi Bethlen Nyomda, 1947. 465.

⁵⁴ ZsO III. 2215.

1412-ben Miklós fia Pál Margittól született fia András, aki az oklevélben azon a Kürtösi néven szerepel, amelyet Gál fia András és utódai is használtak az Oszlári név mellett.⁵⁵ 1375-ben egy Wel nevű *homo impositus et ignobilis* nemes felesége és gyermekei kaptak birtokban leánynegyedet a Vas megyei Bixi birtokon, és szerepeltek szintén 1412-ben, mint Bixi-i nemesek.⁵⁶

A nemtelennel kötött házasság valóban komoly fenyegetést jelentett a nő és gyermekei számára, azonban messze nem a vészhelyzet volt az egyetlen eset, amikor a lányokról való gondoskodás földbirtok átruházásában öltött formát. Csaknem minden társadalomban – és a középkori társadalmak sem jelentettek ez alól kivételt – megtalálható az a jelenség, hogy amikor a nők férjhez mennek, családjuk bizonyos anyagi javakkal látja el őket, amelyek nemcsak társadalmi helyzetük biztosítása szempontjából fontosak, hanem védelmet és tekintélyt nyújtanak nekik új családjukban is, ahol gyakorlatilag idegenek közt kell maguknak elfogadható pozíciót kivívniuk. Hasonló célt szolgál az az adomány is, amelyet a férj ad újdonsült feleségének, rendszerint házasságuk napján. A két adomány aránya változó, sok társadalomban a két összeg pontosan megegyezik, máskor az egyik vagy a másik nagyobb. A középkori Európában is megfigyelhető ez a két adomány: a hozomány, illetve valamiféle hitbér, *Morgengabe* stb. formájában.⁵⁷ A középkori Magyarországon a hozomány gyakorlatilag nem létezett, házasságkötéskor csak a férj adott feleségének adományt: a hitbért (a szülők csak apróbb ingóságokat: ruhákat, ékszert stb. adtak). Érdekes módon a leánynegyedhez hasonlóan a hitbért sem pénzben fizették, hanem a férj birtokaiból adta ki, ám ezek a birtokok nem kerültek a nő rendelkezése alá. Amíg férj élt, ő gondoskodott róluk, halála után pedig az özvegy haszonélvezeti joggal rendelkezett felettük, egészen addig, amíg újra meg nem házasodott. Ilyenkor a rokonok pénzzel megválthatták a birtokokat.⁵⁸ A leánynegyed – véleményem szerint – alapvetően a hiányzó hozomány szerepét látta el a középkori Magyarországon, azaz a lány apja vagy rokonai ezzel segítették beilleszkedését új családjába, illetve a megfelelő megbecsülés kivívásában. Erre utal az is, hogy bár a leánynegyed lényegét tekintve örökség, általában a házasságkötéshez kapcsolódott a kiadása. Annak, hogy a leánynegyedet a hitbérhez hasonlóan a birtokokból számították, az lehet az oka, hogy Magyarországon a földbirtok, főként az örökölt birtok különös jelentőséget nyert. Werbőczy még a 16. század elején is némi lekicsinyléssel beszél a pénzről és az ezzel egy megítélés alá eső vásárolt birtokokról, mint afféle bizonytalan ingóságokról. Ami igazán fontos, az az örökölt birtok. Nem csoda hát, hogy a 13-14. században, amikor a pénz még a gazdasági életben is jóval kisebb szerepet játszott, ugyanígy a földbirtok számított meghatározó értéknek.

Az, hogy a leánynegyedet birtokban adták ki vagy pénzzel váltották meg, valószínűleg mindig az adott helyzet függvénye volt. Ahol elég föld állt a család rendelkezésére, nyilván könnyebben adtak ki földet a negyed fejében, mint ott, ahol földszűkében voltak. Másfelől ma már nem rekonstruálható személyes vonások is közrejátszhattak ebben a döntésben, mint például a családtagok, apa és lánya, báty és nővér egymás iránt érzett szeretete. Különösen fontos lehetett ez olyankor, amikor az egyenes fiág kihalt, és törvényesen a birtokok az oldalágak kezére jutottak volna. Ilyen esetekben a leánynegyed földben kiadása legalább a birtokok egy részét biztosította a lány mint egyenes ági leszármazó számára. Azok az esetek, amikor nemcsak a leánynegyedet, hanem az egész örökséget próbálták meg a lányoknak biztosítani, bizonyítékul szolgálnak arra, hogy ez valós törekvése volt a fiú utód nélküli nemeseknek. A legjobb példa erre a fiúsítás intézménye, ahol királyi kegyként lehetett elnyerni a birtokok női ágon való továbbörökítésének lehetőségét. Bár a fiúsításokat a 14. század vé-

⁵⁵ Engel Pál: Leszármazási táblák a magyar középkor kutatásához, Dobák rokonsága, 2. tábla

⁵⁶ ZsO III. 2777.

⁵⁷ Lásd például a német gyakorlatra: Spieß, Karl-Heinz: Familie und Verwandtschaft im deutschen Hochadel des Spätmittelalters: 13. bis Anfang des 16. Jahrhunderts. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1993. 133-62.

⁵⁸ HK I. 94.; I. 95-98.

gére a nemességnek sikerült azokra az esetekre korlátozni, ahol negyedfokig nem volt élő rokon a családban, kevésbé törvényesített formában ugyan, de továbbra is találhatunk próbálkozásokat arra, hogy a birtokokat a közelebbi nőrokonnak biztosítsák, a távolabbi fiági rokonság ellenében.

Ilyen eset volt például, amikor 1404-ben a Nagymihályi család egyik vagyonosabb ágába tartozó Tibai György fia Péter 4000 aranyforintnyi zálog címen legnagyobb birtokát, Ubrezst, elzálogosította sógorainak, Szeretvai Ramocsa Péternek és Butkai Istvánnak.⁵⁹ A birtokot a Nagymihályiak nem tudták visszaszerezni, még a század közepén is az említett családok birtokában volt. A zálogba adás időpontjában Tibai Péter fivérei közül már egy sem élt, és egyiknek sem volt utóda. Ő maga nagybányai plébános lévén nem számíthatott utódokra.⁶⁰ Élt viszont két nővére, Ramocsa Péter és Butkai István feleségei, és mindkettőnek voltak fiai is. Így, ha nem is teljes bizonyossággal, de valószínűsíthető, hogy a zálogosítás mögött valójában a birtokoknak a közvetlen rokonok kezére való juttatása történt, tekintet nélkül arra, hogy ezek a rokonok nőági leszármazottak voltak.

1479 márciusában Necpáli László, Túróc megyei nemes szerződést kötött a hozzá hasonlóan jómódú Kussói Justh Andrással, amelyben egyetlen gyermekét, Zsófiát eljegyezte Justh Jánossal, András fiával.⁶¹ Ugyanakkor érvénytelenítette egy korábban kelt végrendeletét, amelyben birtokait távolabbi rokonaira hagyta. Azután örökbe fogadta leendő vejét és birtokait rá és saját lányára hagyta, miután 2000 forintot kapott értük, ám azzal a kikötéssel, hogy haláláig használhatja azokat. Egy másik, ugyanaznap kelt oklevélben ugyancsak 2000 forintért elzálogosította a birtokokat Justh Andrásnak, majd a következő napon a zálogösszeget 6000 forintra emelte fel.⁶² Bár az eljárás kissé különös, László céljai elég világosnak tűnnek. (Két hónappal később már mint néhairs hivatkoznak rá, valószínűsíthető tehát, hogy tudott közelgő haláláról, és erre az esetre tett lépéseket.) Biztosítani akarta lánya számára birtokai örökségét, még oldalági rokonainak kizárása útján is. Vejének örökbefogadása, a birtokok elzálogosítása és a végrendelet háromszorosan biztosította, hogy lánya ténylegesen hozzájusson a birtokokhoz. (Más kérdés, hogy ez végül mégsem történt meg, mert Zsófia – feltűnően kalandos körülmények között – egy másik nemeshez, Koromházai Korom Bálinthoz ment feleségül, a birtokok pedig a Justh család kezén maradtak.)⁶³

Ha elfogadjuk tehát, hogy a leánynegyed kiadását az éppen aktuális helyzet, a családok közti erőviszonyok és egyéb, az adott viszonyok függvényében fennálló tényezők legalább annyira befolyásolták, mint a szokásjogi vagy törvényi előírások, érthetővé válik a földben kiadott leánynegyedek magas száma, s egyben arra is magyarázatot kapunk, miért csökken ez a szám a középkor folyamán folytonosan a pénzbeli kielégítés javára. A 13. században és a 14. század elején még viszonylag bőséges lehetőség volt újabb birtokok szerzésére, így könnyebben lehetett a negyedet is földben kiadni. A 14. század második felétől azután az adományozható birtokállomány jelentős megcsappanása után, és a nemzetségi öröklési rend megmerevedésével ez egyre nehezebbé vált, így a leánynegyed pénzbeli megváltása vált egyre általánosabb gyakorlattá. Érdekes azonban, hogy egyes zárt közösségekben, ahol a házasságok túlnyomó többsége egy viszonylag szűk körön belül kötött, a leánynegyed földben való kiadása jóval tovább fennmarad. A birtokok ugyanis a kis méretű közösségekben belül forogtak, így nem kellett jelentősebb veszteségektől tartani. Ilyen jellegű csoport lehetett például a szepesi tizlándzsások közössége, ahol – mint azt a már említett példán láttuk – a leánynegyed az országos jogszokással ellentétben is rendszerint földben adták ki, és ezt a gyakorlatot még a bíróság is elfogadta. Hasonló jelenség figyelhető meg egy másik zárt

⁵⁹ Sztáray II. 39., II. 145; Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1999. 35.

⁶⁰ Engel Pál: Leszármazási táblák a magyar középkor kutatásához, Kaplyon nem Nagymihályi 1. tábla.

⁶¹ Justh 109-10.

⁶² Justh 111.

⁶³ Justh 139-40., 144., 161.

csoportnál, a turopolji nemeseknél is. Ezen a közösségen belül a leánynegyedet a 15. század végéig csaknem kizárólag földben kapták meg apjuk birtokaiból a lányok.⁶⁴

A fentiek tanulságait alapvetően két megállapításban összegezhetjük. Az egyik az, hogy a középkori magyar birtokjogban az ősiség elve korántsem érvényesült olyan erővel, mint azt akár a Hármaskönyv némileg koncepciózusan kialakított rendszere, akár a későbbi jogtörténetírás elképzelései alapján gondolhatnánk. Bár alapjában véve az örökösödést valóban a fiági leszármazás és a nemzetség közös birtoklása, illetve örökösödési joga határozta meg, ez egyáltalán nem jelentette a leányág teljes kizárását. A lányokról való gondoskodás igénye végig fellelhető a középkor folyamán, és ez az igény igen gyakran, az esetek közel felében – sőt, egyes korszakokban még ennél is gyakrabban – birtokadomány formájában öltött testet. Ez ugyan csorbította valamelyest a család fiágának érdekeit, biztosítani tudta ugyanakkor a lányok és leszármazottaik helyzetét és presztízsét akár egy szélesebb társadalmi közegben, akár férjük családján belül. Ugyanakkor a társadalmi mobilitást is elősegítette azáltal, hogy lehetőséget nyújtott nem nemeseknek a nemesség soraiba kerülésre.

A középkori szokásjog rendkívül rugalmas természete volt az – és ez a történet második fontos tanulsága –, ami lehetővé tette, hogy e két öröklési modell, a kizárólag fiági örökösödés elve és gyakorlata, valamint a lányokról birtokadomány formájában történő gondoskodás egyszerre, egymás mellett létezhesen. A szokásjog, pontosabban az a jogszemlélet, amely a jogot nem elsősorban előírt, elvont szabályok rendszerének tekintette, hanem egy olyan laza keretnek, amely biztosítja az „igazságosság” érvényesülését, képes volt egymásnak tulajdonképpen ellentmondó koncepciók hosszú távon való összeegyeztetésére. Ez a rendszer azonban, mivel a maiánál jóval nagyobb teret nyertek benne olyan elemek, mint az érintett felek pillanatnyi érdekei, hatalmuk vagy éppen egymással való kapcsolatuk, csak egy decentralizált, viszonylag kicsi és kevésbé változó közösségekből álló társadalomban tudott jól működni. Abban a pillanatban, amikor a modern értelemben vett állam elkezdett kialakulni és beavatkozni a társadalmi folyamatokba, szükségessé vált egy viszonylag rendezett, következtetes és általános jogrend kialakítása. Ennek egyik első lépése a szokásjog írásba foglalása volt. A középkori szokásjogot azonban – említett jellegzetességeinek következtében – nem lehetett írásba foglalni lényegi tulajdonságainak megváltozása nélkül. Amikor Werbőczy István a Hármaskönyvbe gyűjtötte a magyar nemesség szokásjogát, egyszersmind meg is merevítette ezt a jogot, és minden igyekezete ellenére, amely arra irányult, hogy egy következtetes rendszert állítson össze, a végeredmény sok szempontból ellentmondásos és zavaros lett. Ez nem von le semmit érdemeiből, a Hármaskönyv megszületése valóban jelentős lépcsőfok volt a modern jogszemlélet kialakulásában. Azonban a középkorral foglalkozó történésznek mindig szem előtt kell tartania, hogy amit Werbőczynél lát, az nem a középkori magyar szokásjog, hanem annak egy alapvetően új jogszemlélet szűrőjén átszűrte rendszerezése, s mint ilyen, csak részleteiben használható fel a középkori viszonyok megértéséhez. És ez az egyik legfontosabb tanulság, amire a leánynegyed intézményének ellentmondásokkal teli története felhívja figyelmünket.

⁶⁴ Karbič, Marija: Inheritance and Family in the nobilis communitas Campi Zagrabienensis. Előadás a „Nobility in Medieval Central Europe” Research Project konferenciáján, Central European University, Budapest, 1998. november 6-8., 7-8.

BANYÓ, PÉTER

*Inheritance of Landed Property and Filial Quarter:
An Attempt for Interpretation of a Medieval Hungarian Legal Institution*

The main purpose of the paper is to describe the development and functioning of a peculiar Hungarian legal institution, the so-called filial quarter from the thirteenth to the beginning of the fifteenth century. Filial quarter was a kind of compulsory share due to noblewomen from the landed properties of their fathers. They were not to receive their quarter in landed property, however, since customary law prohibited land donations to women. This prohibition was principally due to the special hereditary system of the Hungarian nobility, in which every member of the kindred had hereditary rights in the estates that were inherited from their common ancestor. This system strongly prohibited the alienation of estates, and, consequently, land donations to women, since the estates given to them would have passed to another kindred with their marriage.

The filial quarter appeared abruptly in the sources in the first half of the thirteenth century, first in a royal decree from 1222, and a few years later in charters as well. It had a strong customary character already at that time, which seems to imply that its formation had begun earlier. Several suggestions have been made with regard to its origins, from the possibility of an origin in Roman law to the idea that it was the result of the internal development of Hungarian customary law. In the absence of earlier sources, however, neither of these suggestions can be corroborated or rejected.

A quantitative analysis of the sources seemed to be the most appropriate method for the research of filial quarter. The examination covered about six hundred cases. The analysis led to an unexpected finding: in the period between 1222 and 1416, in more than 50% of the filial quarter cases, land was donated to daughters. This seemed to contradict both customary law as reflected in its only medieval collection, the *Tripartitum* of Stephen Werbőczy, and the results of recent social historical researches on the hereditary and possessory system of medieval Hungarian nobility. The explanation for this discrepancy, the present essay suggests, is that medieval customary law was much more flexible than is often thought. It not only allowed but actually preferred the consent of the parties or arbitration to judicial decision. Disputes were settled by consent or arbitration in the majority of the filial quarter cases. The actual interests and needs of the parties influenced the result to a great extent. The most important of these interests and needs was probably familial affection: the father wanted to provide for his descendants, his daughters as well as his sons, even if this injured the "solidarity" of the kindred and the interests of his collateral relatives.

The results of the present study have two main implications. The first is that the "solidarity" of the kindred was not as strong as customary law and traditional historiography suggest. As recent social historical researches have also shown, the collective hereditary rights of the kindred were often limited by other interests of the individual members. In order to understand better the structure of medieval Hungarian nobility and the changes in this structure, these modifying factors should also be taken into consideration. The other important implication is that our view of the social position of medieval noblewomen must also be modified. The inheritance and the possession of land apparently secured some power for women, and this power has never been examined by historians; the practice of giving out the quarter in land would indicate that women were not always in such a subordinate position in their families as has previously been assumed.

NÓTÁRI TAMÁS

Conversio Bagoariorum et Carantanorum¹

Jelen dolgozat a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (a továbbiakban: *Conversio*) címet viselő forrás jegyzetekkel ellátott fordítását tartalmazza.² A *Conversio*, amelyről Lhotsky oly nagy elismeréssel szólott („Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (ist) das Haupt- und Glanzstück der ruhmvollen Salzburger Historiographie.” „...eine merkwürdige und in ihrer Art schöne Schrift.”³), egyebek mellett már csak azért is méltán tarthat igényt szélesebb körű érdeklődésre, mivel – Eugippius *Vita Sancti Severini*-je és Iordanes *Géticája* mellett – azon latin nyelvű források sorába tartozik, amelyek a népvándorlás utáni és az Árpád honfoglalása előtti korból összefüggőbben szólnak a későbbi Magyarország területének történetéről. Következzék itt néhány vázlatos megjegyzés a *Conversio* keletkezésének koráról és szerzőjéről, valamint megírásának céljáról.⁴

A mű datálására vonatkozóan az irodalomban mind a 870-es, mind a 871-es évszám előforul, számos szerző nem is kívánt e kérdésben állást foglalni.⁵ Wattenbach⁶ és Kos⁷ a művet 871-re datálta, Wolfram 1979-es kiadásában a *Conversio* tizennegyedik fejezetének vonatkozó mondata alapján hasonlóképpen „871-et fogadta el a keletkezés éveként.”⁸ 1995-ös monográfiájában azonban módosította álláspontját, és a középkori számitási módot vette alapul, mely szerint a szövegben megjelölt esztendő is hozzászámítandó az eltelt évekhez,

¹ A *Conversio*t teljes terjedelmében ugyan Horváth János lefordította magyar nyelvre (in: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györfly Gy., Budapest, 1963. 200. és köv.), ám a fordításának alapjául szolgáló Wattenbach-féle kiadás (lásd 7. lábj.) clavultával időszerűvé vált a forrásnak egy modern szövegkiadás alapján történő újrarendelése.

E helyütt kívánok hálás köszönetet mondani Szádeczky-Kardoss Samu professzor úrnak a munka elkészítéséhez nyújtott segítő javaslataiért.

² Jelen fordítás alapjául szolgáló szövegkiadás: Lošek, F.: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte Band 15. Hannover, 1997. (a továbbiakban: Lošek)

A *Conversio* egyes, az avarokra vonatkozó részeit – Wolfram kiadását (lásd 5. lábj.) alapul vevő – fordítása és értelmezése már olvasható Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Szádeczky-Kardoss 1998.) E részletek fordítását változtatás nélkül, idézőjelbe téve és pontos lefolyást megjelölve saját fordításomba átvettem.

³ Lhotsky, A.: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Graz – Köln, 1963. (a továbbiakban: Lhotsky) 155.

⁴ A mű bizonyos szöveghelyeihez egyes esetekben csatoltunk párhuzamos forráshelyeket, a *Conversio* forrásaira és továbbélésére, ami egy külön tanulmány tárgyát fogja képezni, e rövid bevezető során nem térhetünk ki. A forrásokhoz lásd H. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien – Köln – Graz 1979. (a továbbiakban: Wolfram 1979.) 23. és köv.; Lošek 21. és köv.

⁵ Így például Lhotsky 156., Wattenbach, W. – Levison, W.: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, Vorzeit und Karolinger*. Heft 6, bearbeitet von H. Löwe, 1990. 817.

⁶ Wattenbach, W.: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum libellus*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 11. 1854. 1.

⁷ Kos, M.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Laibach, 1936. 13., 105.

⁸ *Conversio* 14. A tempore igitur, quo dato et praecepto domini Karoli imperatoris orientalis Pannoniae populus a Iuvavensibus regi coepit praesulibus usque in praesens tempus sunt anni LXXV...

⁹ Wolfram 1979. 15., 141.

s ennek alapján a 870-es megírási év mellett állapodott meg.¹⁰ Kiadásában Lošck is ezen állásponthez csatlakozott.¹¹ A szerző kilétére csupán a mű néhány utalásából kísérelhetünk meg következtetéseket levonni, ám teljes biztonsággal nem tudjuk azonosítani. Wolfram azt valószínűsíti, hogy az auctor maga Adalwinus érsek lehetett, ám megfogalmazása felettébb óvatos (...lassen diese Annahme nicht für ganz unmöglich erscheinen.).¹² Nagy valószínűséggel megállapítható ugyanakkor egy, az ötödik fejezetben olvasható első személyű fogalmazásból a szerző salzburgi, illetve bajor illetőségű.¹³ Adalwinus érsek szerzőségét a következők támaszthatják alá: egy további első személyű fogalmazás közvetlenül Adalwinus megnevezését követi, elképzelhető tehát, hogy az író saját magát nevezte meg.¹⁴ Hasonlóképpen megfontolás tárgyává tehető azon tény, hogy a *Conversio* szövegében csupán két személy epithetonjaként szerepel a *piissimus* jelző, ezek pedig Adalwinus¹⁵ és Német Lajos,¹⁶ esetlegesen tehát a mű szerzője és címzettje.¹⁷

A *Conversio* megírására a salzburgi érsekség Metóddal történt éles összeütközése adott okot,¹⁸ és Adalwinus érsek e művel kívánta igazolni, illetve igazoltatni Salzburgnak a Karantániában és Pannonia Inferiorban folytatott missziós munkájának és ebből eredő iurisdictiójának jogos voltát. Cirill és Metód morvaországi és pannóniai területen kifejtett térítő tevékenységét ugyan mind I. Miklós, mind pedig II. Adorján pápa támogatta, azonban Salzburg ezáltal fenyegetve látta e területek feletti joghatóságát. Cirill 869-ben bekövetkezett halála után Metód mint Sirmium érseke visszatért a szlávok közé, ám a bajor püspökök 870 őszén Regensburgban zsinati ítélszék elé állították, elítélése után pedig két és fél esztendőre fogságra vetették. Metód csak II. Adorján pápa határozott intervenciójának köszönhetően nyerte vissza szabadságát. A *Conversio* címzettje, amint már említettük, feltehetően Német Lajos, aki számára a szerző a salzburgi joghatóság megszakítás nélküli hetvenöt évét kívánta igazolni. Minthogy azonban Adalwinus, szemben a passauai és regensburgi püspökökkel, nem lépett fel közvetlenül olyan élesen Metóddal szemben, a mű hangvétele meglepően nyugodt és tárgyilagosnak tűnő, hiszen Metódot pusztán filozófusnak titulálja, ami a világosan megmutakozó negatív felhang ellenére sem minősíthető túlságosan súlyos becsületsértésnek. Céljának megfelelően a *Conversio* bizonyos esetekben igen tendenciózusan állítja be az eseményeket. Így például a Pannonia Inferiorra vonatkozóan hangoztatott jogigény nem igazolható, ugyanis míg Karantániát a 8. században három pápai határozat is Salzburg missziós területének ismerte el, és ezen igényt Nagy Károly 811-es döntése is megerősítette Karantánia Drávától északra fekvő vidékére, addig Pannóniát illetően a salzburgi érsekség Rómától semmiféle engedélyt nem kapott *iurisdictio* gyakorlására.

¹⁰ Wolfram, H.: Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte, Ergänzungsband 31. 1995. (a továbbiakban: Wolfram 1995.) 193.

¹¹ Lošck 6.

¹² Wolfram 1995. 197.

¹³ *Conversio* 5. ...orta seditione, quod carmula d i c i m u s. Vö. *Lex Baiuvariorum* 2.3. Si quis seditionem excitaverit contra ducem suum, quod Baiuvarii carmulum d i c u n t.

¹⁴ *Conversio* 9. ... et adhuc ipse A d a l w i n u s archiepiscopus per semetipsum regere studet illam gentem in nomine Domini, sicut iam multis in illis regionibus claret locis. *Conversio* 10. Enumeratis itaque episcopis Iuvavensium c o n a m u r, prout veracius in chronicis imperatorum et regum Francorum et Bagoariorum scriptum r e p e r i m u s, scire volentibus manifestare.

¹⁵ *Conversio* 9. ... anno nativitatis Domini DCCCXXI Adalrammus piissimus doctor sedem Iuvavensem suscepit regendam.

¹⁶ Pervenit ergo ad notitiam Hludowici piissimi regis, quod Priwina benivolus fuit erga Dei servitium et suum.

¹⁷ Lošck 6.

¹⁸ A történeti háttér ismertetését és a vonatkozó szakirodalmat lásd Wolfram 1995. 193., Kosztolnyik Z.: Róma és a területi egyház küzdelme a közép Duna-medencében a 9. század folyamán. *Actas*, 1997. 2-3. szám, (a továbbiakban: Kosztolnyik) 212. és köv.

*A bajorok és a karantánok megtérése*¹⁹

(Egyes kivonatok²⁰ kezdődnek az apostoli férfiú, Szent Hrodbertus²¹ életéből, nevezetesen, hogy miként jött Bajorországba.)

(1) „Hiltibertusnak (Childebertnek),²² a frankok királyának az idején, éspedig uralkodásának a második évében Hrodbertus Krisztus tiszteletre méltó hitvallója Worms városában volt püspök.”²³ Frank királyi nemzetségből származott;²⁴ és mint a katolikus hit, az evangéliumi tanítás és minden jó tanítója megbecsülésnek örvendett. Ugyanis egyszerű férfiú volt, istenfélő és okos, beszédében igaz, ítéletében igazságos, tanácsában bölcs, cselekvésében szerény, a keresztényi szeretet tekintetében közismert, s általánosan tisztességes erkölcséről híres.²⁵ Így számtalan ember tért meg a legszentebb tanításhoz, és vette fel tőle az örök üdvösség jelét. Amikor szent életének híre szélteben-hosszában elterjedt,²⁶ Bajorország egy hercegének, név szerint Theodonak is tudomására jutott, aki Isten fent nevezett emberét sűrű kérésekkel, ahogy tudta, sürgetően kérlelni kezdte követei útján, hogy látogatása által a tartományt is világosítsa meg a szent tanítással. Ehhez az igazság hirdetője az isteni szeretettől hajtva hozzájárulását adta. Előbb követeket küldte, utóbb azonban, hogy Krisztus nyáját gyarapítsa, maga akart jönni.²⁷ Ezt hallván a fent nevezett herceget nagy öröm töltötte el, és övével elébe menvén a szent férfiút és az evangélium tanítóját teljes tisztelettel és méltósággal fogadta Regensburg városában. A herceget elkezdte az Úr embere keresztényi életvitelre buzdítani, és a katolikus hitben oktatni; nem sokkal később őt magát is, meg a népből más –

¹⁹ A fordítás alapjául Lošek szövegkiadása szolgált, a jegyzetek elkészítése és a vonatkozó szöveghelyek összehajlítása során elsősorban Lošek, Szádeczky-Kardoss (1998) és Wolfram (1979) magyarázataiból indultunk ki.

²⁰ Hrodbertus első életrajzának megírására feltételezhetően Virgilius salzburgi püspök (746/7-784) adott megbízást 774-ben, a dóm felszentelésének és a szent ereklyének elhelyezésének évében.

²¹ A mű fordítása során a neveket illetően nem törekedhettünk teljes következtetességre, így egy köztes utat választva az anyanyelvünkben megtalálható nevek esetén természetesen áttettük a személyek nevét magyarra (például Nagy Károly, Német Lajos, Miklós pápa, Metód stb.), egyéb esetekben meghagytuk a Conversióban olvasható nevet és írásmódot (például Hrodbertus, Liuprammus, Privina, Ratimarus stb.). A földrajzi nevek esetében a fordításban csak a teljes bizonyossággal azonosíthatókat tüntettük fel mai nevükön (például Regensburg, Salzburg, Lorch, Pécs stb.), ha azonban az azonosítást illetően csupán a legeszkélyebb kétség is felmerült, a főszövegben – olykor talán túlzott óvatossággal is – az eredeti nevet hagytuk meg, többé-kevésbé valószínű magyarázatát, illetve ennek hiányát a lábjegyzetben közöltük.

²² III. Childebert (694-711).

²³ Szádeczky-Kardoss 1998. 225.

²⁴ Hrodbertus származása konkrét adatokkal nem támasztható alá, elképzelhető azonban, hogy a királyi eredet a Merovingokkal fennálló egyfajta rokonságot jelöl.

²⁵ Erat enim vir simplex, pius et prudens, in sermone verax, iustus in iudicio, providus in consilio, strenuus in actu, conspicuus in caritate, in universa morum honestate praeclarus. Vö. *Gesta Hrodberti* 2. Erat enim vir in totius bonitatis simplicitate prudens et mansuetus, verax in sermone, iustus in iudicio, providus in consilio, strenuus in actu, conspicuus in caritate, in universa morum honestate praeclarus., *Passio Sebastiani* 1.1. Erat enim vir totius prudentiae, in sermone verax, in iudicio iustus, in consilio providus, in commissio fidelis, in interventu strenuus, in bonitate conspicuus, in universa morum honestate praeclarus.

²⁶ Cumque fama sanctae conversationis illius longe lateque crebresceret. Vö. *Gesta Hrodberti* 3. Cumque fama sanctae conversationis illius longe lateque crebresceret..., Eugippius, *Vita Sancti Severini* 4.8. crescebatque fama virtutum, quae longe lateque discurrens..., 9.4. sanctae conversationis... instructio, Beda, *Historia ecclesiastica* 3.13. rumore sanctitatis illius... longe lateque iam percrebrisce ferebat.

²⁷ Hrodbertusnak Wormsból Bajorországba történt áttelepülésére nagy valószínűséggel az szolgáltatott okot, hogy II. Pippin (687-714) maior domus és ezzel a feltörekvő Karolingok ellenzékéhez tartozván Bajorországban, ahol a Merovingok hívei, a velük rokonságot tartó Agilolfingek voltak hatalmon, nagyobb biztonságban érezhette magát.

nemes és közrendű – férfiakat is Krisztus igaz hitére térített, új életre keltette őket a szent kereszttségben, és megerősítette őket a szent hitben.²⁸ „A fent említett herceg (Theodo) a szent férfinak lehetőségét adott arra, hogy maga és övéi számára abban a tartományban, ahol csak neki tetszik, alkalmas helyet válasszon ki Isten templomainak az építésére és egyéb egyházi tevékenységet szolgáló házak készítésére.²⁹ Az Úr fent említett embere elnyervén ezt a lehetőséget, a Duna medrén hajózva útra kelt, s egészen Alsó-Pannónia határáig³⁰ hintette el az (igazhívó) élet magjait.³¹ Aztán visszafordulva Lorch³² városához érkezett, s ott sok különböző kórtól elgyengült beteget gyógyított meg imájával Isten erejének köszönhetően.^{33,34} Majd újból útra kelve egy hely(ség)hez jutott el, amelyet Wallerseenck hívnak, és ahol Szent Péter apostolfejedelem tisztelére templomot épített és szentelt fel. Ezért a fent említett herceg először ott, azon a környéken juttatott neki magántulajdonából néhány birtokot.” Később azonban Szent Hrodbertus püspök tudomására jutott, hogy a Salzach folyó mellett létezik egy régi néven Iuvavumnak nevezett hely, ahol a régi időkben sok csodálatos művű épület volt, melyek azonban akkorra majdnem teljesen leomlottak, és erdők fedték ezeket. Ezt hallván az Úr embere saját szemével kívánta látni, hogy mi igaz e dologból és Isten kegyelmével – hogy (sok) hívó lelket megnyerjen – kérlelni kezdte Theodo herceget: adja már neki a rendelkezési jogot e hely felett, hadd irtassa ki onnan az erdőt, hadd tisztítsa meg így a terepet, és határozza meg ott az egyházi szolgálat hivatalos rendjét úgy, ahogy jó-nak látja.³⁵ Ebbe a herceg beleegyezett, s két mérföld szélességű és hosszúságú birtokot³⁶

²⁸ Ipsumque non multo post et multos alios istius gentis nobiles atque ignobiles viros ad veram Christi fidem convertit sacroque baptisate regeneravit et in sancta corroboravit religione. A *Conversio* mind az előkelők, mind pedig a közemberek megtérítéséről hírt ad (nobiles atque ignobiles vö. Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, 20.), ezzel szemben más források csupán a főemberekről ejtenek szót: *Gesta Hrodberti* 4. Ipsumque vero et multos alios illius gentis nobiles viros ad veram Christi fidem convertit et in sacra corroboravit religione., *Breves Notitiae* 1.1. ...de paganitate ad christianitatem conversus et...baptizatus est cum proceribus suis Baiuariis.

²⁹ Praefatus itaque dux sancto viro concessit licentiam locum aptum eligendi sibi et suis, ubicumque ei placeret in hac provincia ecclesias Dei construere et cetera ad opus ecclesiasticum habitacula perficere. Vö. *Gesta Hrodberti* 5. Praefatus itaque dux sancto viro concessit licentiam locum aptum eligendi sibi et suis sequacibus, ubicumque ei placeret in illa provincia, ecclesias Dei restaurare et cetera ad opus ecclesiasticum habitacula perficere congruentia. *Breves Notitiae* 1.2. Item Theodo dux dedit ei potestatem circuire regionem Bawariorum et eligere sibi locum ad episcopii sedem et ecclesias construendas et ipsos populos ad servitium dei erudiendos cum adiutorio dei et sui ipsius supplemento., Beda, *Historia ecclesiastica* 1.26. ...donec rege ad fidem converso maiorem praedicandi per omnia et ecclesias fabricandi vel restaurandi licentiam acciperent..., *Vita Amandi* 1.17. ...ubicumque eligeret, haberet licentiam praedicandi..., *Formulae Salicae Lindenbergianae* 9. ...ubicumque infra potestatem sancti illius sibi elegere voluerit, licentiam habeat eligendi...

³⁰ Pannónia Inferior a *Conversio* keletkezésekor a Duna-Dráva-Rába által határolt területet jelentette, így Hrodbertusnak még Győr táján is, tehát az avar birodalmon belül is működnie kellett volna, azonban Hrodbertusnak Alsó-Pannoniára is kiterjedő térítő tevékenysége az egyéb forrásokból nem támasztható alá. Ezen állítás feltehetően a *Conversio* szerzőjének azon szándékára vezethető vissza, hogy a salzburgi érsekségnek e területre is kiterjedő igényeit alátámassza.

³¹ Vö. Arceo, *Vita Haimbranni* 3. ...seminando fidei semina carpebat iter...

³² Lauriacum (Lorch) Severinus idején már püspöki székhely volt (vö. Eugippius, *Vita Sancti Severini* 30.1-2.).

³³ ...multosque ibi infirmos variis languoribus oppressos orando per virtutem Domini sanavit. Vö. Matth. 4.24. ...variis languoribus...comprehensos..., Marc. 1.34. ...curavit multos, qui vexabantur variis languoribus., Eugippius, *Vita Sancti Severini* 45.1. ...multi variis occupati languoribus et nonnulli ab spiritibus immundis oppressi..., 46.3. ...multi languoribus diversis afflictii...repperunt protinus sanitatem.

³⁴ Szádeczky-Kardoss 1998. 225.

³⁵ ...cepit Theodonem rogare ducem, ut istius loci potestatem ei tribueret ad extirpanda et purificanda loca et ecclesiasticum, prout ei libitum foret, ordinare officium. Vö. *Breves Notitiae* 2.2. Inveniens ibi

adományozott neki, hogy azt tegye vele, amit a szent egyház számára hasznosnak ítélt. Erre az Úr embere elkezdte a helyet renoválni. Először Istennek szép templomot épített, és azt Szent Péter apostolfjedelem tiszteletére szentelte fel, majd kolostort épített egyéb, a klerikusoknak szóló épületekkel együtt, mindezt annak rendje és módja szerint. Ezután pedig papi hivatalt rendelvén meghagyta, hogy ugyanott mindennap megfelelő rendben celebrálják az istentiszteletet.

Ezt követően az előbb nevezett tanító, Hrodbertus, mivel az evangéliumi igazság oktatásához kívánt néhány társat szerezni, visszatért saját hazájába.³⁷ Majd ismét visszajött tizenkét tanítvánnyal, és magával hozta az Erintrudis nevű krisztusi szüzet.³⁸ Őt Salzburg felső városában helyezte el, s ott apácaközösséget is egybegyűjtött, az együttes életvitelt pedig ésszerűen, amint a kánoni rend³⁹ megköveteli, minden részletében meghatározta. Ő maga szakadatlanul körbejárta az ország egész területét, megerősítvén a keresztények lelkét, s arra intvén őket, hogy a hitben állhatatosan tartsanak ki. Amit szóval tanított, azt csodatettekkel teljesítette be.⁴⁰ Miután ott templomokat épített és szentelt fel, és az alsóbb és felsőbb rendű egyházi hivatalok ellátásához szükséges beavatásokat elvégezte, kijelölte saját utódját. Maga pedig már jóval előre tudván hazahívásának napját, miután lélekben megerősítette tanítványait, visszatért saját püspöki székhelyére,⁴¹ és ott testvérei jelenlétében, miután ellátta őket isteni intéssel, imádság közben békésen kiadta lelkét, nevezetesen Urunk Jézus Krisztus feláldozásának napján. Sírjánál számtalan, csodás gyógyulás jut osztályul mindazoknak, akik hívó lélekkel könyörögnek egészen a mai napig, történik ez általa, aki Istenünk, s él, és uralkodik mindörökkön örökké. Amen.

(2) „Következik ugyanazon salzburgi székhely püspökeinek, illetve apátjainak a felsorolása,⁴² amely székhelyet az evangélium doktora, Hrodbertus Wormsból Bajorországba érkezésének évétől hazahívása napjáig kormányzott az Úr születésének 693. évében.”⁴³

Telhat Szent Hrodbertus püspök elhalálása után az egész nép körében kedvelt férfiú, a kiváló tanító és Isten szavának magvetője, Vitalis püspök vette át a salzburgi szék irányítá-

multas constructiones antiquas atque dilapsas cepit ibi hunc locum expurgare, ecclesias construere aliaque aedificia erigere ad episcopi dignitatem pertinentia.

³⁶ ...in longitudine et latitudine de territorio super duas leuvas possessiones... Vö. Isidorus, *Etymologiae* 15.16.1. Mensuras viarum nos miliaria dicimus, Graeci stadia, Galli leugas., 15.16.3. ...leuga finitur passibus mille quingentis. További szöveghelyekről lásd *Thesaurus Linguae Latinae* 7.2. col.1196. 69.

³⁷ Ez 714 táján történhetett, lévén, hogy ekkortájt időlegesen lehányatlott a Karoling befolyás, ugyanis 708-ban meghalt Pippin fia, Drogo, a 709-712-es alemann hadjáratok sikertelenek maradtak, 714-ben meghalt Grimoald, Pippin második fia, ugyancsen év végén pedig maga az uralkodó is.

³⁸ Erintrudishez és kolostorához bővebben lásd Teufel, M. Hasden: Das Salzburger Erintrudis-Kloster und die Agilolfinger. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 93. 1985. 1-30.

³⁹ A *Conversio* több alkalommal hivatkozik a canonicus ordóra (5.,8.), hasonlóképpen a *Breues Notitiae* is (13.3.,4.,7.).

⁴⁰ ...quod verbis docuit, operibus adimplevit mirificis. Vö. Lactantius, *Epitoma* 45.3. Non potest ergo perfecta esse doctrina, cum verbis tantum traditur, sed tum perfecta est, cum factis adimpletur., Eugippius, *Vita Sancti Severini* 1.1. ...venerabile propositum sanctis operibus adimplebat.

⁴¹ Ezalatt minden valószínűség szerint Worms értendő, ugyanis onnan vitték át a szent relikviát 774-ben Salzburgba.

⁴² *Liber confraternitatum*: Hrodbertus episcopus et abbas, Anzogolus abbas, Uitalis episcopus et abbas, Sauolus abbas, Izzio abbas, Flobrigis episcopus et abbas, Iohannis episcopus et abbas, Uirgilius episcopus et abbas, De ordine conprovincialium pontificum: Hrodbertus episcopus, Vitalis episcopus, Flobargis episcopus, Iohannes episcopus, Virgilius episcopus.

⁴³ Szádeczky-Kardoss 1998. 225. Ezen mondat utólag lett a szövegbe betoldva, erre vezethető vissza az ellentét Childebert uralkodásának második éve és a 693-as évszám között.

sát.⁴⁴ Az ő eltemetése után Anzogolus lett az apát. Az ő sírba tétele után az előbb nevezett székhely Savolus apátra szállott. Őt életpályájának befejezése után Ezius apát követte.⁴⁵ Miután ő is elköltözött a világból, a nagy tekintélyű szék ismét egy püspöktől, Flobargisustól nyert ragyogást. Utána János töltötte be az előbb említett székhelyen a pásztori hivatalt.⁴⁶

Így hát akkoriban, tudniillik Odilo bajor herceg idejében, aki Pippin⁴⁷ frank király alattvalója volt,⁴⁸ egy bölcs és igen művelt Virgilius⁴⁹ nevű férfiú jött Írország szigetéről a fent említett királyhoz frank földre, egy Quierzynek nevezett helyre.⁵⁰ A király őt Isten iránti szeretetből majdnem két évig magánál tartotta, és megtapasztalván nagy műveltségét a fent említett Odilo herceghez küldte, és rábízta a salzburgi püspökséget.⁵¹ Ő felszentelését szinte két esztendőn át halogatta,⁵² és magánál tartotta saját püspökét, Dobdagrecust, aki hazájából követte őt, hogy a püspöki hivatalt ellássa. Később azonban Virgilius engedett a nép és a tartomány püspökei követeléseknek, s elfogadta a felszentelést, és a tartomány püspökei által püspökké szenteltetett, éspedig az Úr születése utáni 767. év június 15-én.⁵³

(3) Eddig feljegyztetett, hogy lettek a bajorok kereszténnyé, és összecíratott a salzburgi szék püspökeinek és apátjainak listája. Most hozzá kell tenni, hogyan nyertek tanítást a szent hitben, és lettek kereszténnyé a szlávok, akiket karantánoknak neveznek, és ezek szomszédai,⁵⁴ s hogyan úzték ki a hunok a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat Alsó-Pannoniából,⁵⁵

⁴⁴ A *De ordine conprovincialium pontificum* is Vitalist említi Hrodbertus utódjaként, ezzel szemben a *Liber confraternitatum* Anzogolust helyezi Vitalis elé, akit mint episcopus et abbat jelöl.

⁴⁵ Anzogolus, Savolus és Ezius (A *Liber confraternitatum*ban mint Izzio) nem említetnek a *De ordine conprovincialium pontificum*ban, hiszen csupán apátok voltak.

⁴⁶ János (a *Liber confraternitatum*ban mint Iohannes episcopus et abbas) hivatala 739 és 746 vagy 747 közé esik.

⁴⁷ III. Pippin (741/51-768)

⁴⁸ III. Pippin és fivére, I. Karlmann 743-ban Lerchfeldnél győzték le az Agilolfing Odilót, sógorukat, aki titokban vette felcsügöl Hiltrudot.

⁴⁹ Virgilius életéhez és működéséhez bővebben lásd Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Herausgegeben v. H. Dopsch u. R. Juffinger. 1985.

⁵⁰ A felsorolt püspökök és apátok közül csak az elsőként említett Hrodbertusnak, a bajorok megtérítőjének, és a sort lezáró Virgiliusnak, a karantánok apostolának, akinek térítőmunkájáról az ötödik fejezet számol be, az életéről tudunk meg bővebbet, a többiek mintegy puszta átvezetést képeznek a két kivételes férfiú között. Ugyanakkor a *Conversio* hallgat a Bonifatius által 739-ben végrehajtott bajor egyházmegyei rendezésről.

⁵¹ Virgilius 745 végén vagy 746 elején ment Quierzyből Salzburgba.

⁵² A püspökké szentelés hosszas elmaradása jórészt a Bonifatius és Virgilius közötti ellentétekre vezethető vissza, ugyanis Virgilius Pippin által Salzburgba történt kinevezése és az Odilo által ehhez nyújtott támogatás a regensburgi központ, illetőleg Bonifatius megkérdezése nélkül történt, amit ő soha nem tudott Virgiliusnak megbocsátani. Az ellenségeskedés egészen Bonifatiusnak a frízek között 755. június 2-án elcsenvedett vértanúságáig tartott. Wolfram valószínűsíti, hogy Virgilius felszentelésére – aki eddig *de iure canonico* nem egészen szabályszerűen, ám a világi hatalom támogatását élvezve irányította a salzburgi egyházmegyét – is csak ezután kerülhetett sor. (Wolfram 1979. 69.)

⁵³ Virgilius felszentelését Lošek 749. június 15-re datálja (Lošek 101. 36. lábj.). A felszentelés dátumát illető vitához és a 767-es évhez kapcsolódó hagyomány kialakulásához lásd Wolfram 1995. 258. és köv.

⁵⁴ A karantánok lakta területnek salzburgi *iurisdiction* alá tartozása soha nem volt kétséges, a vita tárgyát a karantánok szomszédságában fekvő Pannonia Inferior jelentette, ugyanis a pápai hatalom meg volt győződve arról, hogy jogigénye még a római korra nyúlik vissza, éppen ezért – *patrimonium Petri* lévén – nem évülhet el, a salzburgi vezetés ezzel szemben úgy vélte, hogy a Pannonia feletti uralom gyakorlásának megváltoztatásával a joghatóság is az új urakat illeti.

⁵⁵ A kiűzött rómaiaknak a gótokkal és a gepidákkal való együttes említése utalni kíván a kontinuitás hiányára.

és birtokolták azt, mígnem a frankok és a bajorok a karantánokkal együtt⁵⁶ állandó háborúkban szorongatván legyőzték őket.⁵⁷ Azokat pedig, akik felvették hitüket, és elfogadták a keresztiséget, a királyok adófizetőivé tették, és a földet, amelyen ott maradván laknak, a királynak fizetett adó fejében egészen a mai napig birtokolják.⁵⁸

(4) Most a karantánokról kell összefoglalóan beszámolni. A dicsőséges frank király, Dagobert idejében élt egy Samo nevű szláv a karantánok között, és a nép fejedelme volt.⁵⁹ Ő Dagobert király odaérkező kereskedőit megölette, és a királyi pénzt elraboltatta.⁶⁰ Amikor ezt Dagobert király megtudta, elküldte seregét, és megbosszultatta azon kárt, amelyet Samo okozott neki.⁶¹ Így jártak el, akiket a király küldött, és a király alattvalóivá tették a karantánokat.⁶² Nem sokkal később „a hunok kezdték ugyanazokat a karantánokat ellenséges meg-

⁵⁶ A Bawari cum Quarantanis kitétel azt akarja jelezni, hogy a karantánok is részt vettek az avarország elfoglalásában, s így az ott lakó népek hozzájuk is tartoznak, amiből egyértelműen következik, hogy a salzburgi joghatóság a karantánokkal együtt azok szomszédaira is kiterjed.

⁵⁷ A *Conversio* hetedik fejezete az avarok elleni háború elbeszélése során már nem említi a karantánok részvételét az avarok legyőzésében, holott a források mind Nagy Károly 791-es őszi hadjáratának (*Annales Alamannici* a. 790.), mind pedig a 'Ring' 795-ben történt kifosztása során Erich friauli hercegnek Voinomirral való együttműködésének (*Annales regni Francorum* a. 796.) leírása során világosan szólnak a szláv szerepvállalásról. (A forrásokhoz bővebben lásd Szádeczky-Kardoss 1998. 280. és 286.)

⁵⁸ Eos autem, qui obediabant fidei et baptismum sunt consecuti, tributarii fecerunt regum et terram, quam possident residui, adhuc pro tributo retinent regis usque in hodiernum diem. E mondat kulcsfontosságú bizonyíték az avar népesség léteire a 9. század második felének Pannoniájában. Az avar kaganátus felszámolását (chhez bővebben lásd Szádeczky-Kardoss 1998. 270. és köv.) követően hosszabb idő eltelté után is több forrás említi az avarok jelenlétét a Kárpát-medencében, így például Regino (chhez lásd Szádeczky-Kardoss S.: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993. 227. és köv.; Kristó Gyula: Regino és a magyar honfoglalás. In: Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szeged, 1998. 89. és köv.) és Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio 30.67-71. (chhez lásd Szádeczky-Kardoss, S.: Histoire des Avars et leur héritage en Europe. In: Les Hongrois et l'Europe – Conquête et intégration. Paris – Szeged, 1999. 168.). Sajátos módon Pohl nem említi a *Conversio* e helyét monográfiája meglehetősen tendenciózus 'Wohin verschwanden die Awaren?' című fejezetében (Pohl, W.: Die Awaren – Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München, 1988. 323. és köv.), ezzel szemben átveszi a Wolfram által is némiképp kényszeredetten idézett, kétes forrásértékű ósláv közmondást: 'Sie verschwanden wie der Obor, der weder Sippen noch Nachkommenschaft hat.' (Wolfram 1979. 73., Pohl 323.)

⁵⁹ Temporibus gloriosi regis Francorum Dagoberti Samo nomine quidam Sclavus manens in Quarantanis fuit dux gentis illius. Vö. Fredegar 4.48. Anno 40. regni Clothariac homo nomen Samo natione Francos de pago Senonago plures secum negutiantes advicit, exercendum negucium in Sclavos coinomento Winedos perrexit.

⁶⁰ Qui venientes negotiatores Dagoberti regis interficere iussit et regia expoliavit pecunia. Vö. *Gesta Dagoberti* 27. Eo igitur anno Slavi cognomento Winido, quorum regnum Samo tenebat, negotiatores Francorum cum plurima multitudo interficiunt et rebus expoliant., Fredegar 4.68. Eo anno Slavi coinomento Winidi in regno Samone neguciantes Francorum cum plure multitudo interfecissent et rebus expoliassint, haec fuit initium scandali inter Dagobertum et Samonem regem Sclavinorum.

⁶¹ Quod cum comperit Dagobertus rex, misit exercitum suum et damnum, quos ei idem Samo fecit, vindicare iussit. Vö. *Gesta Dagoberti* 27. Cumque haec Dagoberto regi nuntiata fuissent, ilico iubet de universo regno Austrasiorum contra Samonem et Winidos movere exercitum. Fredegar 4.68. Cum haec Dagoberto nunciassit, Dagobertus superveter iubet de universum regnum Austasiorum contra Samonem et Winidis movere exercitum.

⁶² Az idézett szöveghelyekből is világosan kitűnik, hogy a Fredegar által Samóról ránk hagyományozott történet alapvetően más összefüggésekben mutatja az eseményeket, mint a *Conversio*. Fredegar szerint Samo 623-4-ben mint fegyverkereskedő, és talán mint I. Dagobert király (623-639) megbízottja ment a szlávok közé, hogy azokat önállósodási törekvéseikben támogassa. A Konstantinápoly 626-os sikertelen ostroma által meggingott első avar kaganátus összeomlását (chhez a forrásokat lásd Szádeczky-Kardoss 1998. 171. és köv.) kihasználva Samo egy általa létrehozott közép-európai szláv állam uralko-

mozdulásokkal súlyosan szorongatni. Akkoriban név szerint Boruth volt a vezérük (hercegük),⁶³ ő a bajoroknak adta hírvül, hogy a hunok serege ellenük (a karantánok ellen) fog vonulni, és azokat (a bajorokat) kérte, hogy jöjjenek segítségükre. Jöttek is a hívtakak sietve, kiverték a hunokat, biztosították a karantánokat, és a királyok szolgálatának⁶⁴ rendelték alá őket s hasonló szomszédaikat is.⁶⁵ Aztán túszokat vittek magukkal Bajorországba. Ezek között volt Boruth Cacatius nevű fia is, akinek esetében apja azt kérte, hogy keresztény módon neveljék, és tegyék kereszténnyé; miként ez meg is történt. Fivére fiának, Cheitmarnak az esetében ugyancsak követelte. Boruth halála után pedig a frankok parancsára a bajorok hazaküldték a már kereszténnyé tett Cacatiust ugyanazon szlávok kérésére, akik őt fejedelmüké tették. Ám ő ezután a harmadik évben meghalt. Ismét visszaadott tehát azon népeknek saját kérésükre és Pippin úr és király engedélyével a keresztényé lett Cheitmar. Lupo presbiter pedig, aki a salzburgi szék által a Chiemsee-tó Auvának nevezett szigetére helyeztetett, már pappá szentelt Maioranus nevű unokaöccsét adta Cheitmar mellé. És mivel ugyanazon Lupo presbiter keresztapja is volt, kitanította, hogy alázatos lélekkel a keresztényi kötelességteljesítés során a salzburgi monostornak vessen magát alá. A szóban forgó népek elfogadván Cheitmart neki adták a fejedelemséget.⁶⁶ Ő magánál tartotta a salzburgi monos-

dójjá vált. Ezen államot akarta I. Dagobert felszámolni, aki próbálkozásai során kudarcot szenvedett, s így Samo országa csak annak 658 körül bekövetkezett halálával szűnt meg. A *Conversio* szerint azonban Samo karantán származású *dux gentis* volt. I. Dagobert seregei pedig sikerrel verték le a szláv lázadókat. A történet ezen változatának megírásához a *Conversio* szerzője nem Fredegar krónikáját, hanem az abból merítő *Gesta Dagoberti I. regis Francorum* című munkát használta fel, és alkotta meg a maga verzióját azáltal, hogy az ott a szlávok fejedelmeként szereplő Samót magát is szlávává tette, a frankok és a langobárdok által közösen megtámadott szláv államot pedig Karantániával azonosította.

⁶³ Fuitque tunc dux corum Boruth nomine... Az adott területen uralomra szert tevő *gens* általában első, a forrásokban történő megnevezése előtt legalább egy generációval meg szokta volt ragadni a hatalmat, valószínűsíthető tehát, hogy 'gens Boruth' alapítója nem maga Boruth volt, ami legkésőbb a 7-8. század fordulójától enged egy karantán fejedelemség létrehozását. Boruth titulusa itt is *dux gentis*, hiszen a *cuning*, illetve *rex gentis* címet már a Merovingok is saját maguk számára foglalták le. (Schlesinger, W.: Über germanisches Heerkönigtum. Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters, 1963. I. 53. és köv.) Ugyanakkor gyakorlatilag a *dux gentis* is királyként uralkodott, elegendő itt arra gondolni, hogy maguk a Karolingok is *duces gentis*ként kezdték történelmi pályafutásukat. A *tributum*ot fizető fejedelemségek ellenőrzésére a Karolingok királyi megbízottakat (*missi dominici*) rendeltek ki, akik hosszú távon *comites*ként leváltották, és hatalomból kiszorították a *dux gentis*t. (Az eljárás a Római Birodalom szövetségesei (*foederati*) fölé rendelt helytartóknak a helyi arisztokráciát leváltó, romanizáló, az irányítást központosító szerepével hozható párhuzamba.) Ez következett be később a karantánok esetében is, amiről a *Conversio* tizedik fejezete szól.

⁶⁴ A *servitus regum* kifejezés használatával a karantánok (és a *servitium regis* fordulattal Samo) esetében a *Conversio* a 8. század második felére kijegecsedett frank hűbéri rendszerre utal, amellyel a Karolingok biztosítani kívánták magukat az uralkodóval és az uralkodó *comes*civel szemben ellenállást gyakorolni kívánó, immáron vazallussá tett *duces gentis* ellen.

⁶⁵ Szádeczky-Kardoss 1998. 266.

⁶⁶ Mortuo autem Boruth per iussionem Francorum Bawarii Cacatium iam christianum factum petentibus eisdem Sclavis remisit et illi cum ducem fecerunt. Sed ille postea tertio anno defunctus est. Iterum autem permissione domini Pippini regis ipsius populus petentibus redditus est eis Cheitmar christianus factus. ... Quem suscipientes idem populi ducatum illi dediderunt. Jól mutatja Karantánia függő helyzetét a két fejedelmváltás lefolyása is. Boruth halála után a bajorok a frankok parancsára hazaküldték a szlávok által kért Cacatiust, akik őt fejedelmüké tették, Cheitmar esetében Pippin adott engedélyt a hazatérésre, mire a karantánok átadták neki a fejedelemséget. Az események lefolyása alapvetően azonos, ám Cacatius esetében a hazatérés frank parancsra, Cheitmar esetében pedig Pippin úr és király engedélyvel történik. E különbség, ami III. Pippin 751-es királyi koronázásával függhet össze, támpontot nyújthat a fejedelmek uralkodásának datálásához. Ezek szerint Boruth kb. 740 és 750 között, Cacatius kb. 750-től 752-ig, Cheitmar pedig 752-től 769-ig (ezen utóbbi évszám már az ötödik fejezetből következtethető ki) gyakorolta a fejedelmi hatalmat.

torban pappá szentelt Maiorianus presbitert. Ez pedig szintén arra intette Cheitmart, hogy Isten szolgálata során arcát a jelzett monostor felé fordítsa. Ő így is tett, és megígérte, hogy az ottani főpapi széknél fog szolgálni. Így is tett, és minden egyes esztendőben teljesítette szolgálatát, s mindig onnan kapta a tanítást és a keresztényi kötelességteljesítésre szóló utasítást, amíg csak élt.

(5) Bizonyos idő elteltével a karantánok fent nevezett fejedelme⁶⁷ arra kérte Virgilius püspököt, hogy látogassa meg a törzsének keresztény népét,⁶⁸ és erősítse meg őket szilárdan a hitben. Ezt ő akkoriban semmiképpen nem volt képes teljesíteni, ám maga helyett Modestus nevű püspökét⁶⁹ küldte, hogy tanítsa a népet és vele együtt papjait, Wattót, Reginbertust, Cozhariust és Latinust és Ekihardus diakónust más klerikusokkal együtt, megadván Modestusnak a jogot, hogy templomokat szenteljen, a kánoni előírásoknak megfelelően papokat ordináljon, és megtiltván neki, hogy a maga számára bármely kiváltságot bitoroljon, ami a szent atyák rendeleteinek ellentmondana. Ők a karantánokhoz érven ott egy templomot szenteltek Szűz Máriának⁷⁰ és egy másikat Liburnia várában,⁷¹ egyet 'ad Undrimas'⁷² és továbbiakat sok más helyen. Modestus ott maradt élete végéig. „Tehát ama püspök (Modestus) halála után ugyanaz a Cheitmar (karantán) herceg azt kívánta, hogy Virgilius (salzburgi) püspök jöjjön el hozzá, ha lehetséges. Ezt ő (Virgilius) elutasította, miután lázadás tört ki, amit mi carmula⁷³ szóval illetünk. Aztán azonban Virgilius új elhatározásra jutott, és Latinus papot küldött oda,⁷⁴ ám nem sokkal ezután egy másik lázadás tört ki, mire maga Latinus pap is eljött onnan. A carmula elülte után Virgilius püspök ismét küldött papot oda, előbb Madalhohus papot és ő utána Warmannus papot.⁷⁵ Miután azonban Cheitmar meghalt, és újabb lázadás tört ki,⁷⁶ néhány évig egyáltalán senki pap nem volt ott,

⁶⁷ Azaz Cheitmar.

⁶⁸ A *populus* gyakorta a *gens* keresztény részét jelenti, vö. Einhardus, *Vita Karoli Magni* 7., a terminológiához az irodalmar bővebben lásd Wolfram 1995. 280., Lošek, F.: *Ethnische und politische Terminologie bei Iordanes und Einhard*. In: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern* 1. Herausgegeben v. H. Wolfram u. A. Schwarcz. 1990. 147-152.

⁶⁹ Modestus és az őt követő vándorpüspökök (*chorepiscopi*) az *ordo chori episcoporum Carantanæ regionis*-hoz tartoztak (ugyanakkor megjegyzendő, hogy e rendet csak egy 1004-ből származó *Liber confraternitatum* kezdi rendszeresen számon tartani, szemben a kezdettől fogva pontosan feljegyzett salzburgi püspökök, érsekek és apátok rendjével). A chorepiscopus intézménye (amint a görög eredetű elnevezés is mutatja) keletről származik, azonban a deurbanizáció kezdetével a nyugati kereszténységbe is átvetett, az első *chorepiscopus* működése a dalmát Salona környékére lokalizálható a 7. században.

⁷⁰ Maria Saal, a templomot a 11. századig az oklevelek *ecclesia Sanctae Mariae ad Carantanam*-ként említi, és a *civitas Carantanæ*-hoz tartozónak mondják.

⁷¹ A Liburnia *civitas* (a *civitas*nak a várral való azonosításához, aminek a *Conversio* szóhasználat is megfelelő, nevezetesen, hogy a *civitas* vagy várat vagy egy római kori város romjait jelenti, vö. Worms, Regensburg, Lorch – lásd Köbler, G.: *Burg oder stat – Burg oder Stadt? Historisches Jahrbuch*, 87. 1967. 307. és köv., Köbler, G.: *Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik. Abhandlungen der Görtinger Akademie der Wissenschaften*, 83. 1973. 60.) Teurnia-Tiburniával, Noricum fővárosával hozható kapcsolatba, ugyanis az *ecclesia Tiburniensis* még 591-ben is püspöki székhely volt.

⁷² Lokalizálása erősen vitatott, feleltébb valószínű azonban, hogy valahol a Mura völgyében (Pölsbals, Aichfeld/Murboden, Fohnsdorf) helyezhető el.

⁷³ A *carmula* feltehetően szláv jövevényszó, a lázadást Modestus halálának az évére, 763-ra datálhatjuk. A *carmula* kifejezés használata enged némi következtetést levonni a szerző származására is. Az első személyben megfogalmazott *quod carmula dicimus kitételből* az auctor bajor voltára lehet következtetni, vö. *Lex Baiuvariorum* 2.3. *Si quis seditionem excitaverit contra ducem suum, quod Baiuvarii carmulum dicunt.*

⁷⁴ Latinus a *carmula* leverése után valószínűleg 763 és 765 között tevékenykedett a karantánok között, egészen az újabb lázadás kitöréséig.

⁷⁵ Madalhohus és Warmannus ottani működése 765-től Cheitmar halálának évéig, 769-ig tartott.

⁷⁶ Cheitmar halála után a pogányság igen erős támadásba lendült – nem kizárt, hogy ezt a keresztény Boruth-ház feltételezett kihalása még erősítette –, amit csak III. Tasziló vert le 772-ben, akinek a győ-

mígnem Waltunc hercegük⁷⁷ ismét követséget küldött Virgilius püspökhöz, s kérte papok küldését.⁷⁸ Ő ekkor Heimo papot, Reginbaldus papot és Maioranus diakónust küldte hozzájuk más klerikusokkal együtt.⁷⁹ Nem sokkal később ismét elküldte oda ugyanazon Heimo, Dupliterus és Maioranus papot és velük együtt más klerikusokat. Továbbá elküldte hozzájuk Gozharius, Maioranus és Echenbertus papot, majd Reginbaldus és Reginharius papot, végül pedig Maioranus és Augustinus papot. Mindez Virgilius püspök idején történt.⁸⁰

(6) (Hasonlóképpen összefoglalást kell adni az avarokról is.⁸¹)

A régi időkben ugyanis a rómaiak uralkodtak a Dunától délre Alsó-Pannonia⁸² tájain és körülötte a szomszédos területeken, s ott maguk a saját védelmükre várakat és erődítményeket emeltek és sok más építményt, amint azt máig láthatni. Még a gótokat és a gepidákat is uralmuk alá hajtották.⁸³ Ám az Úr születése utáni 377. évet követően és utóbb a Dunától északra fekvő pusztaságok lakói, a hunok⁸⁴ elhagyták szállásaikat, és átkelven a Dunán kiűzték a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat.⁸⁵ A gepidák közül azonban egycsek máig is ott élnek.⁸⁶ Aztán pedig miután a hunokat onnan kiűzték, a szlávok jöttek, és kezdték a Duna

zelmét a korabeli források Nagy Károly százszok felett aratott győzelméhez, magát a herceget pedig Nagy Konstantinhoz hasonlították. (Ehhez bővebben lásd Wolfram, H.: Das Fürstentum Tassilos III. Herzogs der Bayern. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 108. 1968. 157. és köv.)

⁷⁷ 772-784. Waltunchoz bővebben lásd Wolfram 1995. 283.

⁷⁸ Szádeczky-Kardoss 1998. 267.

⁷⁹ A *Conversio* tanúsága szerint tehát 772-től Virgilius haláláig (784) Salzburg hat alkalommal küldött misszionáriusokat a karantánokhoz.

⁸⁰ A karantán misszió időrendje Wolfram alapján (1979. 96.) így foglalható össze: 1. Maioranus presbyterus: 752 táján. 2. Modestus episcopus chori, Watto, Reginbertus, Cozharius, Latinus presbyteri, Ekihardus diaconus: legkésőbb 757-től kb. 763-ig. 3. Modestus halála, első pogánylázadás, ennek leverése, Latinus presbyterus: kb. 763-tól 765-ig. 4. Második pogánylázadás és ennek leverése, Madalhohus presbyterus, Warmannus presbyterus: kb. 765-től 769-ig. 5. Cheitmar halála, esetlegesen a Boruth-ház kihalása, harmadik pogánylázadás, a salzburgi papság jelenlétének teljes hiánya: 769-től 772-ig. 6. A lázadás leverése, Waltunc felveszi a kapcsolatot Salzburggal, ahonnan hat missziós hullám érkezik: 772-től 784-ig. a) Heimo, Reginbaldus presbyteri, Maioranus diaconus, b) Heimo, Maioranus, Dupliterus presbyteri, c) Gozharius, Maioranus, Erchenbertus presbyteri, d) Reginbaldus, Reginharius presbyteri, e) Maioranus, Augustinus presbyteri, f) Reginbaldus, Guntharius presbyteri.

⁸¹ Item anazephaleos de Avaris. Az *anazephaleos* a *Conversio* filológiailag talán legfeltűnőbb kifejezése. Wolfram a görög *anakephalaiós* adverbium latinizált alakjának tartja, ezzel szemben Lošek meggyőzően bizonyítja a források alapján, hogy az *anakephalaiós* Wolfram által megjelölt alakja *anakephalaítikós* volna. Szerinte a görög *anakephalaiós* egy substantívumával van dolgunk, amelynek használata során egyes auctorok az -osis-ról, a jóval egyszerűbb -os/-us declinációra tértek át. (A kérdéskörhöz általánosanabbán lásd Prinze, O.: Zum Einfluss des Griechischen auf den Wortschatz des Mittelalters. In: Festschrift B. Bischoff. Herausgegeben v. J. Authenrietti u. F. Brunhölzl. 1971. 9. és köv.)

⁸² A Pannonia Inferior szóhasználatlalt a *Conversio* csak a római (Diocletianus előtti) Pannonia Superior – Pannonia Inferior elnevezéspárt észlel fel, aminek kapcsán azonban nem szabad azoknak pontos, Hadrianus által meghúzott határára gondolni.

⁸³ Qui etiam Gothos et Gepidos suae ditioni subdiderunt. Vö. *Conversio* 3. quomodo Huni Romanos et Gothos atque Gepidos de inferiori Pannonia expulerunt.

⁸⁴ Az avaroknak a hunokkal való azonosítása lehetőséget szolgáltat a szerzőnek arra, hogy Pannonia történetét 377-től 803-ig áttekintse.

⁸⁵ Sed post annos nativitatis Domini CCCLXXVII et amplius Huni ex sedibus suis in aquilonari parte Danubii in desertis locis habitantes, transfretantes Danubium expulerunt Romanos et Gothos et Gepidos. Vö. Orosius, *Historiae adversus paganos* 7.33.9. Tertio decimo...anno imperii Valentis gens Hunorum, diu inaccessis seclusa montibus, exarsit in Gothos cosque...ab antiquis sedibus expulsi.

⁸⁶ De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident. Vö. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 1.27. ...usque hodie, Hunnis eorum patriam possidentibus, duro imperio subiecti gemunt. A gepida maradványnépséghhez lásd Lakatos, P.: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Szeged, 1973. 115. és

azon vidékein lévő különböző területeket benépesíteni. Most azonban arról kell beszámolnunk, hogyan történt onnan a hunok kiűzése, hogyan kezdtek a szlávok betelepülni, és hogyan csatlakozott Pannonia azon része a salzburgi egyházmegyéhez.⁸⁷

„Károly császár tehát az Úr születésének 796. esztendejében Erich gróft s vele igen nagy létszámú seregét arra utasította, hogy űzzék el a hunokat.⁸⁸ Ezek szinte semmi ellenállást nem tanúsítottak, és az említett gróf közbejöttével Károly császár fennhatósága alá helyezkedtek.”⁸⁹ „Ugyanabban az évben elküldötte Károly fiát, Pippint nagy hadsereggel Huniába (Avarországba).⁹⁰ Ő elment egészen az ottaniaknak ama híres hely(ség)éhez, amelynek az elnevezése Rinch (Ring). Ott összes fejedelmek ismét hódoltak ez alkalommal Pippinnek.⁹¹ Az utóbbi amonnan (a Ringből) visszatért. S addig (szóló hatállyal), míg apja, Károly császár személyesen meg nem jelenik, Arnra, a salzburgiak püspökére bízta Alsó- (Inferior) Pannoniának a Balaton tava körüli részét a Rába nevű folyó túloldalán egészen a Dráva folyóig és a Drávának a Dunába torkollásáig, ameddig a hatalmában állott; rábízta azzal, hogy a nép körében, amely a hunokból és a szlávokból azokon a részeken fennmaradt, a keresztény hitoktatásról és az egyházi szolgálat ellátásáról gondoskodik. Utóbb a 803-as esztendőben Károly császár Bajorországba jött, s október hónapban Salzburgra érkezett;⁹² ott számos hívének a jelenlétében fiának előbb elmondott engedélyzését megismételve megerősítette és örök időkre megváltoztathatatlannak nyilvánította.”⁹³

(7) Aztán Arn püspök, Virgilius utódja a salzburgi főpapi székhelyen⁹⁴ hasonlóképpen látta el lelkipásztori hivatalának teendőit, mindenhol papokat szentelve és a szláv területre küldvén őket, nevezetesen a karantán vidékekre és Alsó-Pannoniába az ottani fejedelmekhez és

köv. (Wolfram is megkülönböztetett elismeréssel „ausgezeichnete Zusammenstellung”-nak nevezi Lakatos munkáját, vö. Wolfram 1979. 105. 20. lábj.)

⁸⁷ ...Qualiter... illa pars Pannoniae ad diocesim Iuvavensem conversa est, edicendum putamus. Az első személyben való fogalmazás annyiban lehet árulkodó a szerző kilétét illetően, hogy itt jelenik meg először expressis verbis a mű megírásának a célja, nevezetesen a salzburgi érsekség jogigénye a pannoniái területekre.

⁸⁸ Igitur Carolus imperator anno nativitatis Domini DCCXCVI Aericum comitem destinavit et cum co immensam multitudinem Hunos exterminare. Vö. *Annales Maximiniani* a. 796. Aericus comis thesaurum magnum...regi adduxit. Huni se dicioni domini Caroli regis subdiderunt.

⁸⁹ Szádeczky-Kardoss 1998. 286., 304. Nagy Károly az itt elbeszélte események idején természetesen még nem nevezhető császárnak, anakronisztikus az avarországi expedíció datálása is, ez már 795-ben lezajlott, nem pedig 796-ban, amint a *Conversio* említi.

⁹⁰ Eodem igitur anno misit Carolus Pippinum filium suum in Hunia cum exercitu multo. Vö. *Annales Laureshamenses* a. 796. In ipso aetate transmisit rex Carolus Pippinum filium suum cum suis, quos in Italia secum habebat, et Paioarios cum aliqua parte Alamaniae in finibus Avarorum.

⁹¹ Qui perveniens usque ad celebrem eorum locum, qui dicitur Rinch, ubi iterum omnes eorum principes se reddiderunt Pippino. Vö. *Annales Laureshamenses* a. 796. (Pippinus) transito Danuvio cum exercitu suo pervenit ad locum, ubi reges Avarorum cum principibus suis sedere consuevi erant, quem et in nostra lingua Hringe nominant., *Annales Maximiniani* a. 796. Dominus Pippinus rex ad locum celebre Hunorum, qui hrinc vocatur, pervenit et ibi ordinavit secundum iussionem domini Caroli patris sui., *Annales Iuvavenses maximi* a. 796. Huni se reddiderunt Pippino filio Karoli.

⁹² Postmodum ergo anno DCCCIII Karolus imperator Bagoariam intravit et in mense Octobrio Salzburc venit... Vö. *Annales Iuvavenses maximi* a. 803. Karolus imperator Bavoriam venit., *Annales Iuvavenses maiores* a. 803. Carolus imperator in Bagoaria mense augusto, in Iuvavense civitate mense Octobr., *Annales Emmerammi maiores* a. 803. Carolus ad Salzburc monasterium fuit.

⁹³ Szádeczky-Kardoss 1998. 293., 304. A *Conversio* szerzője itt is nyilvánvalóan anakronisztikusan és tendenciózusan adja elő az eseményeket, ugyanis a térítés csupán a Rábától nyugatra eső területeket foglalhatta magába, Nagy Károly korában még semmiképpen sem lehet egy Pannonia Inferior egyházmegyééről beszélni, továbbá elhalgatja az Aquileiai Patriarkátus szerepét az avar térítésben.

⁹⁴ Arn 785. június 11-én lett püspökké szentelve.

grófokhoz, amint ezt korábban Virgilius tette. Közülük egyet Ingónak hívtak,⁹⁵ és okossága miatt igen szeretett és kedves volt a nép körében. A nép annyira engedelmeskedett neki, hogy senki nem merte figyelmen kívül hagyni a tanácsát, még ha csak egy üres, betűk nélküli pergament kapott is tőle. Csodálatos cselekedeteket is végbevitt. Az igazhitű szolgálkat magával hívta az asztalhoz, hitetlen uraikat pedig az ajtó elé ültette le, mint a kutyákat, kenyeret és húst, meg piszkos korsókat borral tévén eléjük, hogy úgy étkezzenek. A szolgálk elé pedig aranyozott kelyheket tétetett. Erre az előkelők az ajtó előtt azt kérdezték: „miért viselkedsz velünk így?“, mire ő: „nem vagytok méltók, hogy tisztátalan testetekkel együtt étkezzetek azokkal, akik a szent forrásból újjászülettek, hanem egyetek az ajtó előtt, mint a kutyák.”⁹⁶ Ezt követően a szent hitben tanítást nyervén egymással versengve siettek megkeresztelkedni.⁹⁷ Így növekedett egyre a keresztény vallás.

(8) Ez idő tájt történt, hogy az Úr születésének 798. évében Arn már érsekként, miután Leó pápától megkapta a palliumot,⁹⁸ Rómából hazatérőben⁹⁹ átkelt a Pó folyón, és Károly egy követé elébe jött a császár levelével,¹⁰⁰ amely azzal bízta meg, hogy rögvést menjen a szlávok területére,¹⁰¹ és derítse fel a nép akaratát, és hirdesse ott Isten igéjét.¹⁰² Am minthogy ezt nem tudta megtenni, míg nem adta át a küldetésére kapott választ, gyorsan a császárhoz sietett, és közölte vele, amivel őt általa Leó pápa Úr megbízta. Miután elgejt tett küldetésének, maga a császár utasította Arn érseket, hogy menjen el a szlávok területére, és viselje

⁹⁵ Ingónak történeti személyként való identifikálására számos hipotézis született, így például megpróbálták az Erich friauli herceggel a Ring ellen 795-ben támadást intéző Voinimírral (*Annales regni Francorum* a. 796.), illetve a *Rhythmus de Pippini regis victoria Avaricában* szereplő Unguimerivel (az Unguimeri személyéről szóló vitához lásd Szádeczky-Kardoss 1998. 293.) azonosítani. Wolfram (1979. 97.) a következőképpen húzza ki a kérdés méregfogát: A *Conversio* szövegének (Simili modo etiam Arn episcopus successor Virgiliū sedis Iuvavensis deinceps curam gessit pastorem, undique ordinans presbyteros et mittens in Slavoniam, in partes Quarantanas atque inferioris Pannoniae, illis ducibus atque comitibus, sicut pridem Virgilius fecit. Quorum unus Ingo vocabatur, multum carus populo et amabilis propter suam prudentiam.) relatív mondatfűzését félreértve tette meg a hagyomány Ingót karantán fejedelemmé, ugyanis a 'quorum unus' kitételt meglehetősen sematikusan az előző mondat végéhez közelebb álló 'illis ducibus atque comitibus' dativushoz, nem pedig a mind nyelvtanilag, mind logikailag megfelelő 'presbyteros' accusativushoz kapcsolták. Ingo mint fejedelelem tehát csak egy értelmezési-fordítási hibának köszönheti a létét. Ezt az érvelést látszik alátámasztani az *Excerptum de Karantanis* is, amely a papokat és a diakónusok kivételével minden, a *Conversio*-ban a karantánokkal kapcsolatban előforduló nevet felsorol ugyan, ám egy Ingo nevű fejedelemtől, vagy grófról semmit sem mond. Ezzel szemben a *Liber confraternitatis* említi Arn püspök idejéből egy Ingo presbytert, ami annál is inkább valószínűvé teszi az itt szereplő Ingo klérikus voltát, mivel ebből az időből nem tudunk a *Conversio* és a *Liber confraternitatum* által megnevezett Ingón kívül senkiről, aki Bajorországban ezt a nevet viselte volna.

⁹⁶ A parabola bibliai hangvétele félreérthetetlenül kitetszik mind tartalmilag, mind nyelvtanilag (vö. Matth. 22.1-14., 15.26., 2.Tim. 2.20., Apoc. 22.15.), ugyanakkor nem egyedülálló a középkori forrásokban sem, hasonló jellegű történetet hagyományoznak a Szvatopluk udvarában tarózkodó pogány Borivoj fejedelemmel kapcsolatban.

⁹⁷ Hoc facto fide sancta instructi certatim cucurrerunt baptizari. Vö. Augustinus, *De civitate Dei* 21.27. ...multi currunt baptizari.

⁹⁸ Arnak 798. április 20-án adta át III. Leó pápa a palliumot.

⁹⁹ Arn tizenegy másik követtel Nagy Károly megbízásából ment Rómába, egyrészt azért, hogy a III. Leó és a római nemesség közti viszály elsimításában részt vegyen, másrészt pedig, hogy Nagy Károly kívánságára két kolostor alapításáról és Salzburg érseki székké tételéről tárgyaljon, s ezzel megszerezze Salzburgnak a felügyeleti jogot Bajorország püspökei felett.

¹⁰⁰ Arn a levelet körülbelül 798. május közepén kapta meg.

¹⁰¹ A *partes Slavoniarum* alatt nem csupán Karantánia értendő, hanem az újonnan megszerzett avar területek is, vö. Alcuinus, *Epist.* 146. (Ehhez lásd Szádeczky-Kardoss 1998. 298.).

¹⁰² Az 'exquirere voluntatem populi illius et praedicare ibi verbum Dei' fogalmazás szintén arra utal, hogy a missziós megbízatás elsődleges célja Avaria megtérítése volt.

gondját az egész vidéknek,¹⁰³ és lássa el püspök módjára az egyházi feladatot, és erősítse meg a népet igehirdetésével a keresztény hitben. Arn az utasításnak megfelelően így is tett, amint megérkezett, templomokat szentelt, papokat nevezett ki, és hirdetvén az igét tanította a népet.¹⁰⁴ És onnan visszatérvén hírül adta a császárnak, hogy felettébb hasznos volna, ha valaki ott teljesítene szolgálatot. Erre megkérdezte a császár, hogy rendelkezik-e olyan egyházi férfival, aki ott Isten hasznára tudna tevékenykedni. Ő azt mondta, hogy van olyan embere, aki Istennek tetszene és a népnek pásztora lehetne. Erre a császár parancsára Theoderichet Arn salzburgi érsek püspökké szentelte.¹⁰⁵ Theoderichet maga Arn és Gerold gróf vezették a szlávok földjére,¹⁰⁶ és átadták a fejedelmek¹⁰⁷ kezébe,¹⁰⁸ rábízván mint püspökre a karantánok területét és a szomszédos területeket a Dráva folyótól nyugatra egészen addig, ahol a Dráva a Dunába ömlik, hogy a népet hatalommal és igehirdetésével irányítsa, és tanítsa meg az evangéliumi tanítással az Istennek szolgálni, s hogy a felépített templomokat felszentelje, felavatással rendeljen papokat, s az egész egyházi hivatalt alakítsa ki e területen úgy, ahogy a kánoni rend megköveteli,¹⁰⁹ elismervén a salzburgi irányítók uralmát és a nekik való alárendeltséget. Ő így is járt el, amíg élt.

(9) Arn érseknek e világból – az Úr születése után 821. évben bekövetkezett – távozásának a napja¹¹⁰ után Adalrammus, az igen jámbor tanító¹¹¹ vette át a salzburgi érsekség irányítását.¹¹² Egyéb jó cselekedetek mellett Theoderich püspök halála¹¹³ után, mint Arn érsek korábban Theoderich püspökre bízta a szlávokat, úgy ő maga Ottót rendelte oda püspöknek.¹¹⁴ Maga Adalrammus ugyanis a Krisztus születése utáni 824. évben kapta meg Jenő pápától a palliumot,¹¹⁵ és tizenöt éven át igazgatta a reá bízott nyájat; s miután őt az isteni kegyelem magához szólította, és kiszabadította a test bilincseiből,¹¹⁶ a fent említett érsekséget a tiszteletre méltó pásztor, Liuprammus kapta meg. Őt a 836. évben Gergely pápa tisztelte meg a palliummal.¹¹⁷ Miután számtalan Istennek tetsző cselekedetet vitt véghez, megtért az égi lakhelyre a Krisztus születése utáni 859. évben.¹¹⁸ Utódja, akit maga nevelt, a tisz-

¹⁰³ *Providere omnem illam regionem* – utalás arra, hogy Arnnak az egyházi feladatokról való gondoskodás mellett *missus dominicus*ként az újonnan meghódított területet fel is kellett térképeznie, hogy annak integrálása zavartalanul történhessen.

¹⁰⁴ Az Arn ténykedéséről szóló leírás meglehetősen sematikus, ugyanis csak igen rövid időt töltött a megtérítendő területen.

¹⁰⁵ Theoderich felszentelésére feltehetően a 799 júniusában Traismauerben tartott zsinaton került sor.

¹⁰⁶ Azon tény, hogy Theoderich *chorepiscopus* maga Arn érsek és I. Gerold, Nagy Károly sógora vezette a meghódított területre, teljesen világosan mutatja, hogy Arn a missziós megbízatást nem a pápától, hanem a királytól kapta.

¹⁰⁷ A *principes* megjelölés alatt feltehetően mind a karantán előkelők, mind pedig a meghódított „Avaria” nemessége is értendő.

¹⁰⁸ Ez 799 tavasza és ugyanazon év szeptember 1-je (I. Gerold halála) között történhetett.

¹⁰⁹ A *canonicus ordinis* való hivatkozás a salzburgi igények jogszerűségét kívánja alátámasztani, annak ellenére, hogy Arn érseknek nem volt pápai megbízatása a misszió megszervezésére Pannónia Inferior területén.

¹¹⁰ 821. január 24., ezt követően szűk fél esztendeig a salzburgi érsekség irányítása de facto Ammillo apát kezében volt.

¹¹¹ Adalrammus *pissimus doctorként* való megnevezése utalhat a mű szerzőjére, ugyanis a másik személy, aki a *pissimus* jelzőt kiérdemli, Német Lajos, tehát elképzelhető, hogy *pissimiként* a *Conversio* írója és címzettje szerepelnek.

¹¹² Adalrammus 821. december 1-jén követte Arnót az érseki székben.

¹¹³ Theoderich 799-től egészen 821-ben bekövetkezett haláláig látta el feladatát.

¹¹⁴ Otto 821 és 836 között tevékenykedett a karantánok között.

¹¹⁵ Adalrammus 824. november 13-án kapta meg II. Jenő pápától a palliumot.

¹¹⁶ Adalrammus halála 836. január 4-én következett be.

¹¹⁷ A pallium átadására nem 836-ban, hanem 837. május 31-én került sor.

¹¹⁸ Liuprammus 859. október 14-én halt meg.

teletre méltó Adalwinus püspök lett. Őt Miklós pápa tisztelte meg a palliummal,¹¹⁹ s mindmáig fényeskedik az isteni rendelés által rá bízott nyálat teljes gondossággal igazgatván. Az ő korukban, tudniillik Liuprammus és Adalwinus érsek idején, Osbaldus püspök ugyanúgy igazgatta a szlávok népét, miként tették ezt már a korábbi időkben is a salzburgi főpapoknak alárendelt feljebb említett püspökök.¹²⁰ S mindmáig¹²¹ maga Adalwinus érsek is személyesen igyekszik ama népet Isten nevében igazgatni, amint ez már azon a területen sok helyen világosan megmutatkozik.¹²²

(10) Ily módon felsorolván a salzburgi püspököket, megkísérelünk azok számára, akik tudásra vágnak, tájékoztatást nyújtani róluk úgy, ahogy a valóságot a császárok s a frank meg a bajor királyok¹²³ krónikáiban írva találjuk.¹²⁴ Miután tehát Károly császár a hunokat kiűzván a püspöki méltóságot a salzburgi egyház vezetőire, nevezetesen Arn érsekre és örökösire ruházta, hogy azt mindörökre megtartsák és gyakorolják, szláv és bajor népek kezdtek el a területet benépesíteni és ott sokasodni, ahonnan a hunok kiűzettek. Akkor a császár elsőnek Goterammust nevezte ki a határvidék grófjává, másodiknak Werinhariust, harmadiknak Albricust, negyediknek Gotafridust, ötödiknek Geroldust,¹²⁵ miközben azonban az előbb említett grófok igazgatták a keleti országrészt, éltek azon a már említett érsekséghez tartozó területen egyes fejedelmek is. Ezek a császár szolgálatát illetően a fent nevezett grófoknak voltak alávetve, nevük Priwizlauga, Cemicas, Ztoimar és Etgar.¹²⁶ Ezek után a fejedelmek után viszont a bajorok kezdték az előbb említett területet mint a királyok adományát grófságként birtokolni:¹²⁷ név szerint Helmwinus, Albarius és Pabo.¹²⁸ Miután ez megtörtént, Ratbodus¹²⁹ vette át a határ védelmét. Az ő idejében egy bizonyos Privina,¹³⁰ akit Moimarus¹³¹ a Dunától északra élő morvák fejedelmé elűzött, eljött Ratbodushoz. Ratbodus őt

¹¹⁹ Adalwinusnak I. Miklós pápa 860. májusában küldte el a palliumot.

¹²⁰ Osbaldus legkésőbb 864. január 6-ig láthatta el hivatalát, ekkorra vagy meghalt, vagy letették, ugyanis Német Lajos 864. január 6-án kelt oklevelében (MGH D. LD 112.) már nem említtetik.

¹²¹ A *Conversio* megírása idején Adalwinus még hivatalban volt.

¹²² Osbaldus halála, illetve letétele után Adalwinus maga látta el az *episcopus chori Carantanæ regionis* feladatait is, így kívánván elcéljé venni a Karantániában tevékenykedő püspökség Osbaldus alatt világosan megnyilvánuló önállósodási törekvéseinek. Az Adalwinus és Osbaldus között felmerülő konfliktusokról a *Conversio* természetesen hallgat. (Osbaldus közvetlenül Rómához fordult ugyanis kérvén, hogy területén Róma püspöki székhelyet állítson fel.)

¹²³ Német Lajost 830 és 833 között nevezték a bajorok királyának. Vö. Wolfram, H.: *Intitulatio II. Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert. Mittlungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband, 24. 1973. 105.*

¹²⁴ *Enumeratis itaque episcopis Iuvavensium conamur, prout veracius in chronicis imperatorum et regum Francorum et Bagoariorum scriptum reperimus, scire volentibus manifestare.* Az első személyben történő fogalmazás, miként a hatodik fejezetben, itt is árulkodik, ugyanis rögtön az Adalwinust említő mondatot követi, ami valószínűvé teszi azon következtetést, hogy a szerző az előző mondatban saját magát nevezte meg.

¹²⁵ Az öt említett gróf 799-től 832-833-ig igazgatta a *plaga orientalis*. I. Geroldus utódjaként Goteramus 802-ig, amikor az avarok ellen vívott harcban elesett, Werinharius nevét egy 805-ből és egy 806-ból származó oklevél említi, Albricus neve szintén freisingi oklevelekben jelleme meg, Gotafridust egy 823-as regensburgi forrás említi, II. Geroldus pedig 826 és 832 között látta el a *plaga orientalis praefecturá*-ját.

¹²⁶ Az Etgar kivételével szláv nevet viselő karantán fejedelmek nem azonosíthatók teljes biztonsággal, feltehetően a negyedik és az ötödik fejezetben felsorolt fejedelmek sorába tartoznak.

¹²⁷ A karantán fejedelmeket az uralomban 828-ban váltották fel a frank, illetve bajor grófok.

¹²⁸ A három gróf, akik közül csak Pabo nevével találkozhatunk 845 és 860 között a *Conversion* kívül, feltehetően az itt megadott sorrendben igazgatták a karantán területeket.

¹²⁹ Ratbodus 832-3-ban követte II. Geroldust a *plaga orientalis* irányításában.

¹³⁰ Privina személyéhez bővebben lásd Wolfram 1995. 311. és köv.

¹³¹ I. Moimir (kb. 830-846).

azonnal bemutatta urunknak és királyunknak, Lajosnak,¹³² Privina a király parancsára a hitben oktatást nyert és Szent Márton templomában egy Traismauer nevű helyen, tehát egy a salzburgi érsekséghez tartozó udvarban megkereszteltetett. Utóbb Ratbodusra lett rábízva, akinél egy időt el is töltött. Időközben azonban kettejük között egyenletlenség támadt. Ettől tartván Privina övével a bolgárok területére menekült¹³³ és vele együtt fia, Chozil is. Nem sokkal később a bolgároktól Ratimarus¹³⁴ területére távozott. Abban az időben Lajos, bajor király Rathodust nagy sereggel elküldte, hogy űzze el Ratimarus fejedelmet.¹³⁵ Ő nem bízván abban, hogy meg tudja magát védelmezni, övével, akik megmenekültek a mérszárlás elől, menekülésre fogta a dolgot. A fent említett Privina megállott, és átkelt a Száva folyón, ahol Salacho gróf befogadta, és kibékítette Rathodusszal.

(11) Időközben pedig alkalom adódván előbb említett hűségeseink¹³⁶ kérésére a király Alsó-Pannoniának a Zala nevű folyó körüli részét Privinának hűbérül adta.¹³⁷ Ekkor kezdett ő ott lakni, az erdőben és a Zala folyó mocsarában erődítményt építeni, mindenünnen népeket gyűjteni és jelentős hatalomra szert tenni azon területen. Az ő számára egykor Adalrammus érsek a Duna túloldalán saját birtokán egy Nyitra nevű helyen templomot szentelt fel.¹³⁸ Majd miután az előbb említett erődítményt megépítette, azon belül először egy templomot emelt, amit Liuprammus érsek, amikor azon területen egyházi felhatalmazással rendelkezvén papi szolgálatot teljesített, a várba jövén Szűz Mária tiszteletére felszentelt a 850. évben. Jelen voltak: Chezil, Unzat, Chotemir, Liutemir, Zcurben, Siliz, Wlkina, Wittemir, Trebiz, Brisnuz, Zucmin, Zeska, Crimisin, Goimer, Zistilo, Amalrih, Altwart, Wellhelm, Friedperth, Scrot, Gunther, még egy Gunther, Arfrid, Nidrih, Isanpero, Rato, Deotrih, egy másik Deotrih, Madalperht, Engilhast, Waltker és Deotpald.¹³⁹ Ezek látták és hallották a Liuprammus és Privina közti megállapodást azon a napon, amelyen a templom felszenteltetett, azaz január 24-én. Akkor Privina Dominicus¹⁴⁰ nevű papját Liuprammus érsek kezébe és hatalmába adta át, és Liuprammus e papnak megadta a jogot arra, hogy az ő egyházmegyéjében misét mondjon, reá bízván a templomot és népről való gondoskodást, amint a papi rend megköveteli. Innen visszatérvén az érsek és vele együtt Chezil, Sandratus papnak szentelték fel a templomát,¹⁴¹ amelyhez Chezil a fent említett férfiak jelenlétében föl-

¹³² Privina bemutatására valószínűleg 833-ban került sor Regensburgban.

¹³³ A bolgár területe alatt itt a Sirmium (ma Sremska Mitrovica) és a mai Belgrád, tehát a hajdani Pannonia Sirmiensis értendő.

¹³⁴ Ratimarus Siscia fejedelme volt (838-ig, Rathodus támadásáig), Privina ekkor ismét Rathodus területére, s ezzel frank fennhatóság alatt álló vidékre lépett.

¹³⁵ Illoque tempore Hludowicus rex Bagoariorum misit Rathodum cum exercitu multo ad exterminandum Ratimarum ducem. Vö. Annales Iuvavenses maximi a. 838. Exercitus Baiowariorum contra Ratymarum..., Auctarium Garstense a. 838. ...exercitus Baiowariorum contra Ratimarum colligitur. Ehhez bővebben lásd Wolfram 1995. 314.

¹³⁶ A hűségeseink alatt itt feltehetően elsősorban Rathodus és Salacho értendők.

¹³⁷ Rathodus 838-as büntető hadjárata és Privina hűbérének 847-ben október 12-én allodiummá történő átminősítése között hűjával vagyunk ugyan a pontos dátumoknak, valószínűsíthető azonban, hogy Privina 840 körül kapta meg hűbérét.

¹³⁸ Ezen mondat utólag lett a szövegbe betolva, ami egyértelműen magyarázza, hogy miért nem illik tartalmilag a kontextusba. A Pannoniában folytatott misszió során felszentelt templomok vonatkozásában a *consecratio* és *dedicatio* kifejezések használatához a pontos kimutatást lásd Tóth E.: Szent Adorján és Zalavár. Századok, 1999. 1. szám, (a továbbiakban: Tóth) 37.

¹³⁹ A Liuprammus és Privina között 850. január 24-én létrejött *complacitatio*-hoz és annak tanúihoz bővebben lásd Hessler, W.: Complacitatio. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 41. 1978. 49. és köv.

¹⁴⁰ Dominicus a regensburgi egyházmegyéből származott, és kb. 844-től tartozott Privina alá.

¹⁴¹ Az itt említett templomok igen nehezen lokalizálhatók, ehhez bővebben lásd Bogay, T. v.: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Südostforschungen, 19. 1960. (a további-

det, erdőt és réteket adott, és azok határát is kijelölte. Ezután Chezil megajándékozta Emperhtus presbiter templomát is, amit az említett érsek szentelt fel. Ajándéku­ l szolgált az, amit Engildeus és két fia meg Emperhtus pap birtokolt, és magát a határt az előbb nevezett férfiakkal együtt jelölte ki. Miután két vagy három év eltelt, Liuprammus Salapiuginben Szent Hrodbertus tiszteletére templomot szentelt.¹⁴² Ezt Privina minden tartozékával Isten­ nek, Szent Péternek és Szent Hrodbertusnak ajándékozta, hogy Isten salzburgi embercinek örökös haszonélvezetétől szolgáljon. Ezt követően pedig Privina kérésére Liuprammus érsek Salzburgból építőmestereket, festőket, kovácsokat és asztalosokat küldött. Ezek Privina vá­ rán belül egy tisztelekre méltó templomot emeltek, amit maga Liuprammus építtetett, és rendelkezett arról, hogy ott egyházi szertartást végezzenek. Ebben a templomban nyugszik Adrianus mártír eltemetve.¹⁴³ Hasonlóképpen van ebben a városban egy Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templom, és a váron kívül Dudleipinben,¹⁴⁴ Ussitinben,¹⁴⁵ Businizában,¹⁴⁶ Bettobiamban,¹⁴⁷ Stepilipercben,¹⁴⁸ Lindolveschirichunben,¹⁴⁹ Keisiben,¹⁵⁰ Wiedhereschiri­ chunban, Isangrimerschirichunban, Beatuseschirichunban és Pécsent¹⁵¹ Liuprammus idejé­ ben szenteltek templomokat; és Otachareschirichunban és Paldmuntechirichunban¹⁵² és más helyeken is, ahol Privina és népei akarták. Mindezen templomok Privina idején épültek, és a salzburgi püspökök szentelték fel azokat.

(12) A felette jámbor¹⁵³ Lajos királynak is tudomására jutott, hogy Privina kész jó szán­ dékkal szolgálni Istennek és neki, a királynak. Miután pedig hűség­ es emberei gyakorta ezt tanácsolták, teljes tulajdonába adta mindazt, amit korábban hűbérként birtokolt, kivéve per­ sze azon birtokokat, amelyeknek a salzburgi egyház püspökségéhez, azaz Szent Péter apos­ tolfőjedelemhez, valamint Szent Hrodbertushoz tartozása nyilvánvaló. Az utóbbiban a neve­ zettnek teteme is ott nyugszik,¹⁵⁴ ahol az akkori jelen időben köztudottan a tisztelekre méltó Liuprammus érsek volt az élen álló úr és irányító.¹⁵⁵ Ily módon rendezte el hűbérurunk és királyunk azon birtokokat, amelyeket akkoriban maga a püspök szerzett azon a helyen, és amelyeket a későbbiekben Isten segítségével növelni lehet, hogy bármely emberi ellentmondás és törvényes ítélet nélkül a fent említett szentek székhelyén mindörökre csorbíthatatlanul megmaradjanak. A következők voltak jelen: Liuprammus érsek, Erchanbertus püspök,¹⁵⁶

akban: Bogvay) 52-70. A két következő templomot feltehetően Mosaburg közelében, és nem sokkal 850. január 24-e után szentelheték fel, hiszen ez *in praesentia praefatorum virorum* történt.

¹⁴² A zalabéri (Salapiugin) templom 852/3-ban lett felszentelve.

¹⁴³ Ehhez bővebben lásd Tóth 14. és köv., 22. és köv.

¹⁴⁴ Feltehetően a Strass, illetve a Mura vidékén feküdt.

¹⁴⁵ Nagy valószínűséggel Wisitindorf an der Lafnitz.

¹⁴⁶ Azonosítása bizonytalan.

¹⁴⁷ Pertau/Ptuj.

¹⁴⁸ Azonosítása bizonytalan.

¹⁴⁹ A név a templomhoz kapcsolódik (-chirichun, azaz Kirchen).

¹⁵⁰ Feltehetően (Balaton)Kecse.

¹⁵¹ Ad Quinque Basilicas – érdekes latin-görög hibrid alak.

¹⁵² Az utóbbi nevek szintén csak a templomhoz (-chirichun) kapcsolódnak.

¹⁵³ Lajosnak mint *püsimus rex*nek az említése esetlegesen utalhat a mű címezettjére, ugyanis a másik sze­ mély, akinek a neve mellett a *püsimus* jelző áll, Adalwinus, tehát nem zárható ki, hogy a szerző a cím­ zettet és saját magát tisztelte meg e jelzővel.

¹⁵⁴ ...et beatissimum Hrodbertum, ubi ipse corpore requiescit... Vö. *Notitia Arnonis*, Praefatio ...ubi et dominus Hrodbertus episcopus atque confessor corpore requiescit.

¹⁵⁵ ...ubi ipse corpore requiescit, ubi tunc ad praesens rectur venerabilis Liuprammus archiepiscopus processu dinoscitur. A *Conversio* keletkezésekor Adalwinus érsek (859-873) volt az „úr”. Az idézett ajándékozó okirat kiállítása idején még Liuprammus volt az érsek (836-859), ő állott az egyházmegye élén. A *Conversio* írója szó szerint vette át az okmányból az *in praesens* fordulatot, de jelezni akarta, hogy ez a jelen idő nem saját korabeli, hanem akkori *tunc* jelen.

¹⁵⁶ Feisingi püspök (835-854)

Erchanfridus püspök,¹⁵⁷ Hartwigus püspök,¹⁵⁸ Karlmann, Lajos,¹⁵⁹ Ernst,¹⁶⁰ Ratpot, Werinheri, Pabo, Fritilo, Tacholf, Deotrih, Waninc, Gerolt, Liutolt, Deotheri, Wolfregi, Iezi, Egilolf, Puopo, Adalperht, Mcgingoz, egy másik Adalperht, Odalrih, Pernger, Mangolt. Ez a regensburgi udvarban történt, az Ur 848. évében, a XI. indictio idején október 12-én. Amíg aztán Privina élt,¹⁶¹ ő nem csökkentette az egyházi birtokokat, és nem vont el semmit a fent nevezett érsekség hatalmából, hanem az érsek tanácsának megfelelően, ahogy csak tudta növelni igyekezett azt, hiszen az érsek az istentisztelet javítására Dominicus pap halála után először Swarnagal papot és hírneves tanítót¹⁶² küldhette oda diakónusokkal és klérikusokkal együtt.¹⁶³ Utána pedig Liuprammus Altfridus papot,¹⁶⁴ minden tudomány mesterét küldte ki, akit Adalwinus, Liuprammus utódja főpappá nevezett ki, rá bízván az egyház kulcsait és helyetteseként elvégzendően az egész nép lelki vezetését. Hasonlóképpen nevezte ki Adalwinus Altfridus halála után Rihpaldus főpapot. Ő sokáig időzött ott,¹⁶⁵ s hatalmát gyakorolván ellátta kötelességét, amint érsek megegyezett, mígnem egy bizonyos Metód nevű görög újonnan feltalált szláv betűkkel a latin nyelvet, a római tanítást és a hiteles latin betűket filozófus módra háttérbe szorította, és így azoknak a misézését, evangéliumhirdetését és egyházi szolgálatát, akik mindezt latinul látták el, részben az egész nép szemében értéktelenebbnek láttatta.¹⁶⁶ Ezt Rihpaldus nem tudván elviselni visszatért a salzburgi székhelyre.

(13) A 864.¹⁶⁷ évben tehát a tiszteletre méltó salzburgi püspök, Adalwin Krisztus születését Chezilo várában ünnepelte meg, amit újabban Mosaburnnak hívnak, Chezilo apjának, Privinának a halála után,¹⁶⁸ akit a morvák megöltek,¹⁶⁹ annak örökébe lépett. Azon a napon Adalwin ott celebrálta az egyházi istentiszteletet, és a következő napon templomot szentelt Wittimar birtokán¹⁷⁰ Szent István főmártír tiszteletére. Január 1-jén templomot szentelt Ortahuban¹⁷¹ Szent Mihály arkangyal tiszteletére Chezilo birtokán. Továbbá ugyanabban az évben január 13-án Weridében templomot szentelt Szent Pál apostol tiszteletére. Továbbá ugyanabban az évben január 14-én Spizzunban¹⁷² Szent Margit szűz tiszteletére templomot szentelt. Temperchben Szent Lőrinc tiszteletére¹⁷³ szentelt templomot. Ugyanabban az év-

¹⁵⁷ Regensburgi püspök (847-863)

¹⁵⁸ Passaui püspök (840-866)

¹⁵⁹ Német Lajos fiai.

¹⁶⁰ Bajorország királyi helytartója.

¹⁶¹ Privina halála 860-1-ben következett be.

¹⁶² Swarnagal a 850-es évek elején lépett Dominicus örökébe, halála legkésőbb 859 nyarára datálható. A *praeclarus doctor* megnevezés tudatos ellentétet képez Metód *apostoliájával*, a *philosophusszal*.

¹⁶³ Swarnagal valószínűleg a *chorepiscopus* feladatát látta el a fejedelemségben, ám maga ezen intézmény itt nem jött létre.

¹⁶⁴ Altfridus még Liuprammus életében, tehát 859. október 14-e előtt Swarnagal örökébe lépett.

¹⁶⁵ Kérdéses, hogy a *qui multum tempus ibi demoratus est* kitétel ténylegesen Rihpaldus hivatali idejének hosszát jelöli-e, avagy a szerző már előre éreztetni akarja az ellentétet a tartós salzburgi hatás és Metód tanainak hirtelen feltűnése között.

¹⁶⁶ Metód tevékenységét a *Conversio* tehát nemcsak a salzburgi egyházmegye iurisdíktóját, hanem az egész latin nyelvű kereszténységet fenyegető veszélyként értelmezi.

¹⁶⁷ Anno igitur DCCCLXV... Adalwinus 864 karácsonyán időzött Mosaburgban, a *Conversio* szövege által hagyományozott 865-ös dátum az év kezdet december 25-től történő számításával függ össze.

¹⁶⁸ Halála 860. február 20-a (Privina Regensburgban tett látogatása) és 861. március 21-e (Chezilnek első alkalommal *comes de Slawiskén* történő említése) közé datálható.

¹⁶⁹ Német Lajos odaadó híveként a *plaga orientálisban* Privina feltehetően a Karlmann által – Ratiszláv morva fejedelemmel szövetségben – apja ellen 857-8 óta folytatott harcok során halt meg.

¹⁷⁰ A templom feltehetően a mai Fenékpuszta területére lokalizálható.

¹⁷¹ Valószínűleg Veszprém.

¹⁷² Weride és Spizzun azonosítása bizonytalan.

¹⁷³ Szent Lőrincnek mint a templom patrónusának az említése talán római kontinuitásra utal.

ben Fizkerében¹⁷⁴ templomot szentelt. És minden egyes templomnak saját papot adott. A következő időben ismét e vidékre jött bérálni meg ígét hirdetni, s ekkor történt vele, hogy egy helyre érkezett, amit Cellának neveznek, és pedig Unzato¹⁷⁵ birtokára, ahol egy templom állott készen felszentelésre. E templomot Szent Péter apostolfjedelem tiszteletére szentelte fel, és oda saját papot rendelt. Ztradachban a templomot pedig Szent István tiszteletére szentelte fel. Hasonlóképpen Weridében is van egy ragyogó állapotú Szent Péter apostol fedjelem tiszteletére szentelt templom. Utóbb még három templomot szentelt fel, egyet Quartinaha mellett¹⁷⁶ Szent János evangélista tiszteletére, egy másikat Muzzilibeschirichumnál¹⁷⁷ és egy harmadikat pedig Ablanzánál,¹⁷⁸ s ezekhez saját papot is rendelt.

(14) Azon időtől tehát, amikor Károly császár Úr engedélyével és parancsára a salzburgi püspökök a Kelet-Pannonia népét irányítani kezdték, a jelen korig hetvenöt év telt el és azon a területen egyetlen odaérkező püspöknek sem volt egyházi hatalma salzburgi vezetőikön kívül, és egyetlen, bárhonnan jött pap sem merészelt három hónapnál tovább ott gyakorolni hivatasát, amíg elbocsátó levelét nem mutatta be a püspöknek. Ezt a szabályt betartották ott mindaddig, amíg Metód filozófus¹⁷⁹ új tana fel nem ütötte a fejét.¹⁸⁰

(Kivonat a karantánokról)¹⁸¹

1/E A karantánoknak először Modestus püspök hirdette az ígét, akit Boldog Virgilius¹⁸² küldött és szentelt fel Pippin frank király idején. Utána Theoderich püspököt küldte és szentelte fel Arn érsek Károly császár jelenlétében. Utána Ottó püspököt szentelte fel Adelrammus érsek. Utána Hosbaldus püspök, Liupramnus és Adelwinus érsek idején. En-

¹⁷⁴ Esetleges utalás arra, hogy a település igen gazdag volt halban.

¹⁷⁵ Nem zárható ki, hogy Unzato Privina második fia volt.

¹⁷⁶ Egy 860-ból származó oklevél Kcisivel és Temperhckel együtt említi Quartinahát, aminek alapján feltehetően a Balaton környékén helyezhető el (vö. Bogay 58. és köv.).

¹⁷⁷ A név szintén a templomhoz (-chirichun) kötődik.

¹⁷⁸ Ablánccsal azonosítható.

¹⁷⁹ A Metódra vonatkoztatott *philosophus* megnevezés erősen negatív felhangot hordoz a *Conversio*ban, noha a korabeli források e megjelölést általában dicsérőleg használják, így például Constantinus/Cirillt mind a *Vita Constantini* (Magnae Moraviae Fontes Historici 2. 57. és köv.), mind pedig VIII. János pápa (MGH Epp. 7. 233.) elismerése jeléül nevezi *philosophus*nak, nemkülönben a *Vita Methodii* (Magnae Moraviae Fontes Historici 2. 134. és köv.) is így említi Metódot. A *Conversio* szerint Metód filozófus módra kívánta a keresztény tanítás – különösképpen pedig a *litterae Latinae* – méltóságát kicsébiteni. Ebből világosan kitűnik, hogy a *Conversio* szerzője számára a kereszténység és az antikvitás egymást élesen kizáró ellentétet képeznek. Annál is inkább dehonesztálóan értendő a *philosophus* megnevezés, mivel Metódot Rómában köztudottan püspökké szentelték, és maga II. Adorján pápa engedélyezte számára a liturgiában a szláv nyelv használatát (vö. Jaffé, Ph.: *Regesta pontificum Romanorum*. Graz, 1956. (a továbbiakban: Jaffé) II. 2924.). Székhelyül számára Sirmium (Sremska Mitrovica) jelöltetett ki, ám azt nem foglalhatta el egyrészt a Bizánchoz tartozó bolgár egyház, másrészt természetesen Salzburg fellépése miatt. Metódot Adalwinus érsek, illetve püspökei fogságba vetették, Róma felé pedig hallgattak a történetekről (vö. Jaffé II. 2943-44., 2962., 2976.), a fogoly csak VIII. János pápa határozott beavatkozásának köszönhetette kiszabadulását (ehhez bővebben lásd Kosztolnyik 216. és köv.).

¹⁸⁰ Metód kapcsán Chozil neve semmilyen összefüggésben nem kerül említésre, a *Conversio* azt sugallja, mintha a fedjelem egyáltalában nem avatkozott volna be a salzburgi egyházmege és Metód közötti viszályba.

¹⁸¹ Az *Excerptum de Karentanis* a 12. és 13. század fordulóján keletkezett. Alapvetően a karantánokkal kapcsolatban álló több világi és egyházi vezetőket nevével tartalmazza, ezek felsorolását a *Conversio* vonatkozó mondataiból, illetve mondatrészeiből állította össze. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy meglehetősen nagy teret szentelt Metód történetének, amelyet saját szavaival adott elő.

¹⁸² A *Beatus Virgilius* megnevezés adalékot nyújt az *Excerptum* datálásához, ugyanis Virgilius sírjának 1181-ben történt felfedezését 1233-ban Virgilius szentté avatása követte. A *beatus* epitheton tehát leginkább e két időpont közé illik. (Ebből az időből származik a *Vita Virgilii* is, amely Virgiliust *beatus*-nak, olykor pedig már *sanctus*-nak nevezi, ehhez bővebben lásd Lhotsky 158.)

nek az Osbaldusnak írt Miklós pápa két kánoni levelet, amelyek a dekrétumgyűjteményben találhatók.¹⁸³ Utána eltelt némi idő, míg Isztria és Dalmácia vidékéről¹⁸⁴ egy bizonyos Metód nevű szláv érkezett oda, aki feltalálta a szláv betűket és szláv nyelven celebrálta az istentiszteletet, és értéktelenebbé tette a latin nyelvűt. Végül elmenekülvén a karantánok vidékéről¹⁸⁵ Morvaországba ment, ¹⁸⁶ és ott is van eltemetve.¹⁸⁷

2/E Dagobert frank király idején Samo fejedelem állott a karantánok élén, utána Boruch, utána Krastus, és utána Chenmarus, és utána Waltunc. Hasonlóképpen Károly és örökösei idején Priwizlauga, Cemicas, Ztoimar, Etgar.¹⁸⁸

3/E Bajorországnak keleti részén a hunok kiűzése után Károly császár és utódai ezen grófokat nevezték ki: Geroldust, másodiknak Goterammust, harmadiknak Werchariust, negyediknek Albricust, ötödiknek Gotfridust, Geroldust, és ezek után Helmwinus, Albarius és Pado herceget; és a karantánok fent nevezett fejedelmei e grófok és hercegek alatt állottak.

¹⁸³ A szerző a 12. század negyvenes éveiből származó *Decretum Gratiani*-ra hivatkozik.

¹⁸⁴ Feltehetően a szláv nyelvű istentiszteletnek évszázadokon át tartó dalmáciai elterjedtsége indította arra az *Excerptum* szerzőjét, hogy Isztria és Dalmácia vidékét adja meg Metód származási helyéül.

¹⁸⁵ A megállapítás akkor helytálló, ha Karantániának a sirmiumi érsekséghez tartozását Pannoniával azonosítjuk.

¹⁸⁶ Metódnak 873 első felében bekövetkezett szabadulása után közvetlenül Morvaországba kellett volna mennie, Chozil azonban elérte, hogy Metód ideiglenesen a pannoniai Mosaburgban telepedjék meg.

¹⁸⁷ Új adalék a *Conversio*-hoz képest, amely Metód 885. április 6-án bekövetkezendő haláláról természetesen még nem tudhatott.

¹⁸⁸ A karantán fejedelmek sorában nem található meg a *Conversio* hetedik fejezetében említett Ingo, ami – az egyéb okok mellett – Ingónak egyházi személyként való azonosítását támasztja alá. (Az *Excerptum*-ban a tulajdonnevek írásmódja némiképp eltér a *Conversio* által alkalmazottól.)

ENGEL PÁL

Magyarország a keresztény államok rendszerében¹

Magyarország az ezredik év körül, I. István uralkodásának idején lép a nyugati világba. Ezt megelőzően létezett ugyan egy a magyar nevet viselő nép, azonban nem rendelkezett állammal. Az új állam megalapítása a félpogány Géza fejedelemsre és fiára, a keresztény Istvánra várt. István 997-ben követte apját a fejedelmi trónon, három évvel később a magyarok királyává koronázták, uralkodása pedig 1038-ban bekövetkező halálával zárult. Hosszú, negyvenegy évig tartó országglása során megvetette egy új, keresztény királyság alapjait, amely egészen a középkor végéig, sőt még tovább is fennmaradt.

Az István uralma alatt élő magyarok nomád, méghozzá kifejezetten vad népességet alkottak. A 10. század első felében egész Európát rettegésben tartották. Elköverték a vérengzés és az erőszak összes létező fajtáját, s azt mondhatnánk, mindent felgyújtottak, ami éghető volt. Kénytelen vagyok hozzátenni, hogy mindegyik dolgot látható örömmel vitték végbe. Teljesen nyilvánvaló, hogy brutális viselkedésük semmiben sem különbözött azoktól a mongoloktól, akik Közép-Európában igen hasonló módon garázdálkodtak a 13. század során. Kész csoda tehát, hogyan volt képes István egy emberöltő alatt keresztény néppé formálni ezt a barbár hordát. Még akkor is csodálatosnak kell neveznünk ezt az átalakulást, ha tudjuk, hogy az új vallás felvétele csak külszíni változásokat hozott. Elgondolkoztató továbbá az is, hogyan fogadhatták be ezek a pogányok az egytől egyig idegenből származó, számukra érthetetlen nyelvet beszélő papokat, akik ráadásul új, a pogány mentalitással mélyen összeegyeztethetetlen gondolatokat terjesztettek. Ezen csodás átalakulás folyamatában szerzett érdemeiért kanonizálták Istvánt negyvenöt évvel halála után.

Csodás volt vagy sem ez az átalakulás, azt mindenesetre feltételezhetjük, hogy a rábeszélésen kívül István más, hatékonyabb eszközökkel is rendelkezett. A kanonizáció során keletkezett legendákat olvasván Istvánt mélyen hívő, jóakarató öregembernek hihetnénk. A szóban forgó írásművek egyike lejegyzí ugyanakkor, hogy István brigantik és rablók egész csoportjait köttette fel az utak mentén, mert azok megtámadták az országába látogatóként érkező idegeneket. A magyarok krónikái arról is beszámolnak, hogy István nem habozott megvakíttatni a trónjára aspiráló unokaöccsét, sőt fülébe forró ólmot öntetett, hogy ezzel az uralkodását teljességgel alkalmatlanná tegye. Nyilvánvaló, hogy az új vallást nem szívbéli jószággal, hanem vérrel és vassal kellett meggyökereztetni az országban.

Szent István művét jó fél évszázaddal később hetedik utódja, I. László fejezte be. Neki jutott az a feladat, hogy megszilárdítsa a királyság helyzetét az István halálát követő háborúk és lázadások lecsengése után. Le kellett számolnia a pogány hit maradványaival, s ami még fontosabb, helyre kellett állítania a magántulajdon tiszteletét, hiszen a megelőző kor megpróbáltatásai fölborították a dolgok természetes rendjét. László megingás nélkül végezte el ezen feladatokat. A neve alatt kihirdetett törvények igen kegyetlenek voltak, különösen szigorúan léptek fel a lopással szemben, amelyért az esetek nagy részében halálbüntetés járt. Viszonylag enyhébben (kézlevágással, szemkitolással, nyelvkitépéssel) büntették a kis értékű tolvajlást. Intézkedési nyilvánvalóan sikeresnek bizonyultak: halálakor az új intézmények és az új vallás jövője biztosítottak volt tekinthető. Ennek a fantasztikus teljesítménynek köszönhetően őt is kanonizálták, méghozzá 1192-ben.

¹ 1998. április 15-16-án Rómában az „Est e Ovest nella ristrutturazione europea del primo e del secondo millennio” című konferencián elhangzott előadás szövege.

Szent István és közvetlen utódai erőfeszítéseinek köszönhetően Magyarország tehát keresztény országgá vált. Két történelmi periódustól eltekintve azóta is a nyugati világ részét képezi. A 16-17. század során az ország jelentős része (a fővárossal együtt) az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került; míg a 20. század második felében az ország egésze a szovjet uralmat volt kénytelen elviselni.

A keresztény hitre való áttérés és a királyság megalapítása csak az első állomásai voltak annak a hosszú folyamatnak, amelynek során Magyarország fokozatosan beilleszkedett a nyugati kultúrába. Ez a folyamat, amelyet itt a modernizáció kifejezéssel fogunk jelölni, egészen a mai napig tart. Magyarország egész története leírható ezen folyamat előrehaladásaként. Modernizáción új gondolatok, új intézmények, új társadalomszervezési módszerek, és végül, de nem utolsósorban új technikai találmányok importját értjük. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban ezekre az egymástól igen különböző természetű jelenségekre összefoglalóan *újítás*ként (*novitas*, hogy egy középkorias kifejezést használjunk) fogok utalni.

Az átalakulás folyamatának tanulmányozása során megfigyelhetjük annak néhány általános jellemzőjét. Az ezredik év táján már többségében megtalálhatjuk mindazokat a vonásokat, amelyek a következő kort jellemzik. Szent István korának eseményei tehát modellként szolgálhatnak a középkori, sőt akár bizonyos újkori események megértéséhez is. Ily módon juthatunk el ahhoz az általánosításhoz, amelynek főbb vonalait az alábbiakban vázoljuk fel.

Először is nyilvánvalóvá kell tennünk, hogy az újítások mindegyike a nyugati világból származott, tehát nyugat felől érkezett az országba. Ebből a szempontból kulcsfontosságú döntésként kell értékelnünk, hogy az első Árpád-háziak nem a görög, hanem a római katolikus rítust választották. A kezdetekben ennek a választásnak még nem volt olyan óriási jelentősége. Egészen a 13. század közepéig, sőt talán tovább is, Magyarországon különböző vallások és kultúrák együttélését tapasztalhatjuk, amelyek közül a római katolikus csak a leg-erősebb volt. Az Európában mindenütt megtalálható zsidó közösségek mellett számos görög kolostorról tudunk a magyar állam fennállásának első két évszázadából; mi több, bizonyos tájakon még muzulmán közösségek nyomait is felfedezhetjük. Ez utóbbiak békés és zavartalan életüket egészen a koldulórendek Magyarországra érkezéséig folytatták. Mindezek ellenére elmondható, hogy a nyugati kultúra befolyása a kezdetektől fogva szinte domináns volt, kizárólagosságra pedig a 13. század közepén tett szert. Ezen tény fontosságát nem lehet eléggé aláhúzni. Lengyelországhoz hasonlóan Magyarország is a nyugati kereszténység határterülete, *borderlandje* (a kifejezést Oscar Haleckitől kölcsönöztük) volt. Következésképpen más területektől eltérően itt sokkal tisztábban láthatjuk a katolikus és ortodox országok kultúrája közötti mély különbséget, amely a középkorban jóval jelentősebb volt, mint a későbbiekben.

Ez a különbség a 13. századtól fogva nyilvánvaló, mégpedig nem azért, mert ekkor válik véglegessé a szakítás az ortodoxia és a katolicizmus között, hanem mert új és nagyon fontos jelenségek egész sora ekkor érkezik meg Nyugatról Közép-Európába. Közép-Európa politikai, társadalmi és gazdasági élete ezekben az években gyökeres és végleges változásokon megy keresztül. A teljesség igénye nélkül sorolom fel ezek közül a legfontosabbakat: a rendi gyűlések, a városi autonómiák, a jobbágyi szabadságjogok, a mezőgazdaság technikai újításai, a koldulórendek feltűnése, ami egy új szellemiség megjelenésére utalt a kereszténységen belül. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, hadd hívjam fel a figyelmet egy igen érdekes – és jól ismert – tényre: az itt említett új ideák és jelenségek kivétel nélkül megtorpannak a római katolikus egyház határainál. Ezeken a határokon túl egészen az újkor beköszöntéig nem találkozhatunk velük. Ebből a szempontból tehát igen éles ellentét áll fenn a középkori Magyarország és, mondjuk, a középkori Szerbia között, annak ellenére, hogy – s ezért neveztem érdekesnek ezt a jelenséget – ezen újdonságok és újítások túlnyomó részének semmi közvetlen vagy látható kapcsolata nem volt sem a katolikus hittel, sem a római egyházal.

Az átalakulás második jellegzetes vonásaként alá kell húznunk, hogy Magyarországon, Közép-Európa többi országához hasonlóan, minden újítás föntről, tehát az uralkodótól vagy

annak környezetétől származott. Elég, ha a lovagi életforma meghonosítására (beleértve a fegyverzetet illető újításokat is), a monasztikus és a koldulórendek letelepítésére, az előbb francia, majd német telepések behívására, a városok és egyetemek alapítására gondolunk; de ne felejtjük el azt sem, hogy a gótikus, majd az itáliai új stílus recepciójának következménye a művészeti ízlés teljes megújulása lett. Magyarországon a fentebb említett újítások mind-egyikéért a királyok, a királynék vagy más udvari emberek felelősek.

Ezen szabály alól mindössze egy kivétel ismeretes: a technikai újítások esetében kissé más volt a helyzet. Ez utóbbiak ugyanis más utakon is jöhettek: spontán módon, szinte észrevétlenül szűrődtek át a határokon. Így jött be például Magyarországra az aszimmetrikus cke, amely az ún. első mezőgazdasági forradalom legfontosabb technikai eszköze lett. Márpedig az első arra utaló nyomot, hogy Magyarországon ezt az ektípust használták, az ország legnyugatibb részén, a mai Burgenland területén találták egy ásatás során. Hasonlóképpen, a mezőgazdasági termelésnek az az új keletű típusa, amely már a következő korszak szabad parasztságát jellemzi, szintén Ausztria felől jutott be az országba; első említése (*laneus*, németül *Lehen*) pedig szintén Burgenlandban tűnik fel. Könnyen kimutatható, hogy mindezek az újítások nyugatról kiindulva terjednek el fokozatosan az egész országban, először persze a Dunáig terjedő területeken, később pedig a keleti részekeken is.

Harmadsorban pedig tudomásul kell vennünk a szóban forgó átalakulás egy olyan jellemzőjét, amely bár nagyon fontos, mégis kevesebbet beszélne róla, noha elmélyült vizsgálatot igényelne. Arról van szó, hogy az importált, főleg szellemi javak a lakosság nemtetszésébe, illetve gyakran tévőleges ellenállásába ütköztek. Ennél egyébként mi sem természetesebb. Az újítások jó része idegen nyelvet beszélőktől, lovagoktól, kereskedőktől, bevándorló parasztoktól eredt. Alá kell húznunk, hogy a nyugati kultúra terjesztésében kulcsfontossággal bírtak a városok, amelyeknek első lakosai Közép-Európában szinte kizárólagosan franciák vagy németek voltak. Kétségtelen, előfordult az is, hogy külföldről visszatérő magyarok hoztak magukkal bizonyos gondolatokat; Husz János tanai például a prágai egyetemre járó diákok közvetítésével kerültek Magyarországra. Persze ez nem jelent nagy különbséget: ami idegen, az idegen is marad, akár bevándorlók, akár magyarok hozzák be.

Most dolgozatunk kulcskérdéséhez érünk: minden újdonság meghonosítása szükségszerűen azzal a következménnyel járt, hogy valami ősinék tekintett dolognak meg kellett változnia. Kihívás érte tehát a hagyományt, a szokást (*la coutume*), amely pedig a középkori ember számára a legfőbb jó letéteményese. Éles ellentétben az újításokkal, a szokás természetesen valami ősiire utalt, következésképpen nem lehetett sem rossz, sem ésszerűtlen. Nem szorulhatott javításra sem, hiszen a dolgok ősi állapotát, azaz a dolgok lehető legjobb állapotát jelentette. A középkori Magyarországon a szokást, mint *approbata consuetudo regni*t, a királyság elfogadott szokásjogát emlegették. Mindez jelmondatául szolgált mindazoknak, akiknek célja a fennálló rend legitímálása, annak a lehetséges változásoktól történő megóvása volt. A szokásra való hivatkozás egészen az újkorig az új – ésszerű vagy ésszerűtlen – gondolatok ellen vívott küzdelem leghatékonyabb fegyvere volt. Minden változást, még a legszükségesebb reformokat is gyanakvással vagy éppen ellenségességgel fogadtak. A rendi törvényhozás irataiban és más késő középkori dokumentumokban az „újítás” kifejezés nemritkán a „káros” jelző kíséretében szerepel. Ez utóbbi valójában nem több pleonazmusnál. Ezekben az időkben ugyanis az „újítás” szó már eleve pejoratív konnotációt hordozott, hiszen az általános meggyőződés szerint egy új gondolat csak káros és veszélyes lehetett.

A fentebb leírt szellemi beállítódás következménye az volt, hogy annak, aki bármiféle változtatás igényével lépett fel, az erőre kellett támaszkodnia. Rendelkeznie kellett azokkal az eszközökkel, amelyek lehetővé tették, hogy akaratát alattvalóira erőltesse. Gyakran beszélnek azokról a kegyetlen intézkedésekről, amelyek a királyság megalapításához elkerülhetetlenül szükségesek voltak. Az esetek többségében azonban nincsen szükség ennyi erőszakra: fennállása során ugyanis a királyi hatalom képes alattvalói ellenállásával szemben is meghozni a szükséges reformokat. Nem állítjuk, hogy a középkor folyamán minden reform üdvös kö-

vetkezményekkel járt volna; ez a maiakról sem mondható el. Azt azonban világosan kell látnunk, hogy a modernizáció csak a központi hatalom erőteljes szerepvállalásának köszönhetően volt lehetséges. Ezért játszik olyan fontos szerepet a politikatörténet Közép-Európában. Más országok történészei vélekedhetnek úgy, hogy náluk a haladás spontán módon zajlott, hogy különböző, a társadalom mélyrétegeiben meghúzódó gazdasági és társadalmi erők következménye, függetlenül az uralkodók szeszélyeitől. Mindez igaz lehet például Franciaországra, de semmiképpen sem állítható a mi régióinkról.

Ha egy uralkodó alattvalói akarata ellenére való döntéseket hoz, azt abszolútizmusnak nevezzük. Láttuk, hogy Közép-Európában a hatékony királyi hatalom léte a modernizáció *sine qua non* feltétele. Ugyanakkor minél inkább abszolút egy hatalom, annál nagyobb az esélye, hogy szembeállítja magát azzal az elvvel, amely szerint a királyságokat az alattvalók megkérdésével kell irányítani. Ez kétségtelenül paradoxon, de olyan paradoxon, amellyel a szóban forgó országok története tanulmányozásakor számos alkalommal találkozunk. Ez magyarázza például azt a tényt, hogy a parlamentarizmus az egyetlen modern gondolat, amely igazán népszerűvé vált erre felé, hiszen a rendek legfontosabb fegyverévé vált a királyi hatalom elleni harcukban.

Minden európai ország történetében találhatunk példát uralkodók és alattvalók közti, gyakran véres konfliktusokra. Jól tudjuk, hogy ezen konfliktusok központi fogalma a szabadság. Szabadságon pedig, akik rá hivatkoznak, elsősorban azt értik, hogy különféle kiváltságoknak változatlan formában kell fennmaradniuk. Ezzel magyarázható, hogy a rendek általában a szokásjogot és a hagyományt védelmzik az újító gondolatok ellenében. Ez a konzervativizmus azonban csak egyes régiókban ölt hangsúlyosan xenofób, idegengyűlölő jellegűt. Az idegenekkel szemben érzett ellenérzés a tradicionális társadalmak sajátja. A szóban forgó régiókban szinte spontán módon az idegenek számlájára íratik minden, ami modern. Ők azok, akik szokatlan gondolataikkal megrontják a régi jó erkölcsöket, a szakadék felé vezetve ezzel az országot.

Néhány az itt felsorolt gondolatok közül ismerősnek tűnhet, hiszen korunkban is felbukkanhat. Azt gondolhatnánk, hogy viszonylag új keletű gondolatokról van szó, holott ez a típusú gondolkodás az egészen régi múltban gyökerezik.

Fordította: Balázs Péter

KRISTÓ GYULA

A magyar nomádállamtól Szent István államáig*

E helyütt arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy vajon a magyaroknak egy vagy több államuk volt-e a középkor korábbi szakaszán. A felelet, amelyet az iskolai tananyag sugall és a történelmi közgondolkodás kifejez, egyértelmű és ellentmondást nem tűrő: a magyarok Szent István korában és révén jutottak államiságukhoz (legfeljebb néhányan Géza nagyfejedelemnek juttatnak ebben némi szerepet). Ezt fejezi ki az az állandó jelző is, az „államalapító”, amely István nevének szinte éppen olyan *epitheton ornansa* lett, mint a „szent” szó. Az elmúlt évtizedekben széles körben elterjedt az a felfogás, hogy a Szent István-i állam hosszú, közel százéves szerves fejlődés eredményeképpen mintegy alulról építkezve alakult ki, hiszen annak először gazdasági alapjai jöttek létre (a tulajdonviszonyok), majd ezen a gazdasági egyenlőtlenségen megfogantva szökkentek szárba az ellentétes érdekű osztályok, s ezek antagonizmusa, kibékíthetetlen ellentéte szülte meg az államot. Ezt a tételt ezen elmélet ismert képviselője, Elckes Lajos akként fogalmazta meg, hogy az állam létrejöttét „az osztályviszonyok kifejlődése (döntővé válása) határozza meg”. Ehhez a kritériumhoz azonban egyébként más feltételek is járultak, így például e nézet szerint csak azon népeknek adatik meg az államalapítás kiváltsága, akik meglehetősen előrehaladásra tettek szert életviszonyaik terén. Ugyancs a történész egyértelműen megfogalmazta: „ha a magyar honfoglalók igazi nomádok lettek (és maradtak) volna, s ha új területeiken más (letelepült és földművelő) népességgel szoros érintkezésbe, együttélésbe nem kerültek volna, államot sem alapíthattak volna”. Ez az elmélet foglalta magában azt a tételt is, hogy amilyen mértékben elmaradt a magyarok letelepültsége és földművelése a kárpát-medencei szlávoké mögött, olyan mértékben szorult rá a magyarság a szláv államszervezeti modell átvételére.¹ A másik elmélet, amely Györffy György nevéhez fűződik, csak annyiban mutat rokonságot az imént ismertetett nézettel, hogy szintén folyamatos átmenetet tételez fel a 10. századi Magyar Fejedelemség és a 11. századi magyar állam között, de markánsan különbözik attól mind abban, hogy a magyarokat nem hogy nem tekinti fejletlenebbnek a Kárpát-medencében élő szlávoknál, hanem azokhoz képest fejlettebbnek ábrázolja őket, mind pedig abban, hogy e másik elmélet nem tagadja a nomád alapokat, kifejezetten félnomád alapokról indítja a fejlődést, s ezen nézet szerint e kezdetleges, a személyi kötöttségek ereje által összetartott félnomád állam folytatódik a Szent István-i államban.²

Mellőzve a fogalmak kimerítő tisztázását, e helyütt meg kell elégednem egy kurta summázattal. Államon – röviden szólva – társadalmi méretekben érvényesülő uralmi rendszert, hatalmi koncentrátumot értek, olyan berendezkedést, amely a maga akaratát erőszak-szervezet révén érvényesíti. A nomádállam kifejezés mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalom ismert szakszava, olyan jelentős történészek használták, mint például A. M.

* Elhangzott Dallo stato nomade ungherese fino al regno del primo re Santo Stefano címmel Bolognában 1998-ban a Migrazione Magiara e Conquista della Patria című tudományos konferencián.

¹ Elckes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásig. Budapest, 1964. 29-31.

² Györffy, György: Autour de l'État des semi-nomades: les cas de la Hongrie. In: Études Historiques Hongroises. Budapest, 1975. 221-237.

Khazanov, vagy itthon Szekfű Gyula, Németh Gyula.³ A nomádállam a nomádok uralmi berendezkedését, hatalmi koncentrációját jelenti. De vajon lehet-e a nomádok esetében egyáltalán államról beszélni? Ezen a ponton tagadhatatlanul terminológiai kérdéssel szembesülünk. Ha tudniillik csak azt az uralmi berendezkedést tekintjük államnak, ami Nyugat-Európában kialakult, és csak annak ismérveit fogadjuk el az állam jegyeiként, akkor e szűrön nyilvánvalóan csupán egyetlen típusú állam fér át, a nyugat-európai. Minden más berendezkedés, amely ugyan hatalmi koncentrációt, de például nem mutat fel – Nyugat-Európaéhoz hasonló módon – a társadalom egészétől elvált közhatalmat, vagy nem a szigorú területiség alapján épül fel, nem minősül államnak. Az állam fogalmának szűkre vonása azt eredményezi, hogy a lehetséges állammodellek közül mindössze egyetlenegy sajátíthatja ki a maga számára az állam fogalmát, miközben a többi hatalmi koncentrációt kirekeszti annak érvényességi köréből. Holott valójában szerintem minden, társadalmi méretekben jelentkező uralmi berendezkedés esetén államról van szó, csak ezen államoknak mások és mások a sajátos ismertetőjegyeik.

Éppen ideje, hogy bizonyosságért a forrásokhoz forduljunk! A nomád türkök saját hatalmi koncentrációjukat *el*nek nevezték. Ezt a legváltozatosabb módokon törzsszövetségnek, birodalomnak, államnak, hatalomnak fordították, valójában az *el* nomád hatalmi szervezet. Igen ám, de a türkök a kínaiak birodalmát is *el*nek mondták, márpedig a kínai uralmi berendezkedés nem nomád hatalomgyakorlási forma. A lényeg ebben az, hogy a nomád türkök saját szemléletüket vetítették rá a nem nomád kínai hatalmi berendezkedésre, vagyis fogalmi szinten a kettőt azonosították a meglevő nyilvánvaló különbségek ellenére is (ezeket magam fentebb sajátos ismertetőjegyeknek mondtam). A Türk Birodalomban (a türk *el*ben) és a türkök által szintén *el*nek mondott Kínai Birodalomban volt annyi közös vonás, ami a fogalmi azonosítást lehetővé tette, ez pedig az volt, hogy mindkettő társadalmi mérettől hatalmi koncentrációjának számított. Ami mármost e forrásértelmezést a valószínűség szintjéről a bizonyosság magaslatára emeli, az az, hogy fordítva is működött a fogalmi identifikálás. A kínaiaknál a *kuo* szó saját államiságuk megnevezésére, a Kínai Birodalom megjelölésére szolgált. Nos, a kínai terminológia a *kuót* alkalmazta a nomád népekre is, így nevezve meg a legmagasabb nomád szervezési egységet, amely a *hszing* (a klán, azaz a nemzetség vagy a törzs) és a *pu-lo* (a törzsszövetség) fölött állt.⁴ A kínaiak tehát a maguk államiságára utaló *kuo* minősítést megadták a legmagasabb szintű nomád uralmi formának, az *el*nek, vagyis kölcsönösen a legmagasabbra értékelték egymás hatalmi szervezeteit. Tették ezt annak ellenére, hogy ha valakik, akkor ők biztosan és pontosan tudták, hogy mekkora különbségek választják el egymástól a türk *el*t és a kínai *kuót*. Vagyis e terminológiával azt juttatták kifejezésre: a másik fél saját területén meglevő uralmi rendszere a maguk fogalmi kategóriájával kifejezhető hatalomgyakorlási csúcsot jelent, vagyis a türkökre használt *kuo* a nomádok államát, a kínaiakra alkalmazott *el* pedig a letelepült népek birodalmát. A nomádállam (vagyis a nomádok körében kialakult államiság) fogalma tehát eurázsiai forrásanyag révén bizonyítható. Tudjuk, hogy a magyarok a honfoglalásig ezen eurázsiai stepperegiónban laktak (sőt a honfoglalást követően ide történt betelepedésükkel ők csatolták időlegesen a Kárpát-medencét is e társadalmi értelemben vett stepperegiónhoz).⁵ Egymást erősítő adatok sora révén arról is vannak ismereteink, hogy a magyarok szintén e stepperegión népeinek nomád életét

³ Khazanov, A. M.: Nomads and the Outside World. Cambridge University Press, 1984. 228-263.; Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Budapest, 1917. 17-19., 24. stb.; Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1991.² 26., 30. stb.

⁴ Ecsedy, Hilda: Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire. Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hungaricae, 25. 1972. 249-261.

⁵ Györffy, György – Zólyomi, Bálint: L'Aspetto del Bacino dei Carpazi e dell'Etelköz un millennio fa. Rivista di Studi Ungheresi, 10. 1996. 23-44.; di Cave, Carlo: L'Arrivo degli Ungheresi in Europa e la conquista della patria. Fonti e letteratura critica. Spoleto, 1995. 51-168.

élték.⁶ Közhely számba megy annak említése, hogy a térség népei rendre létrehozták a maguk uralmi szervezetét, *eljött*, azaz nomádállamát (legyen elég a hunok, az avarok és a kazárok példájára utalnom). Mindezek alapján nagyon is indokolt azt megvizsgálni: vajon a magyarok rendelkeztek-e saját nomádállammal történelmük egy meghatározott szakaszán?

A választ természetesen ezúttal is kizárólag a forrásoktól remélhetjük. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár 950 táján leírta, hogy a történelem színpadán saját néven és önálló politikai keretben megjelenő magyarok mint törzsszövetségi rendszerben élő nép bukkannak fel. Hét törzset alkottak, a törzsek élén – a császár szóhasználata szerint – vajdák álltak, vagyis törzsfők. Első vajdájuk Levedi volt. Ő maga is egynek számított a törzsfők közül, de mivel ő állt a törzsszövetség élén, első vajdának (azaz első törzsfőnek) tekintették. A császár nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt”, csak törzsfők voltak. A bizánci uralkodó által leírt – véleményem szerint a 830–840-es évekre vonatkozó – információ alapján a magyarokat a 9. század első felében olyan, laza törzsszövetségi keretbe összefogott népek tekinthetjük, amely megfelel a kínai terminológia *pu-lójának* (törzsi szövetségének), de nem éri el a *kuo* szintet. Ebben a rendszerben a törzsek jelentik az igazi szervezeti keretet, s az első vajdának, a törzsszövetség vezetőjének – nem lévén fejedelem – nincs igazán hatalma a törzsszövetség egésze felett, mindössze első volt az egyenlők között. Jelentős változás akkor következett be, amikor – feltevésem szerint a 850-es évek első felében – a kazár uralom alatt állt magyar nép vereséget szenvedett a kangar-besenyőktől, és két részre szakadt. Az egyik rész Perzsia vidékén, a Kaukázuson túl telepedett le, „a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etilküzi nevezetű helyekre”. Itt találta meg a magyarokat a kazár kagán követsége. Levedi elutazott a kagánhoz, tőle azt az ajánlatot kapta, hogy a kazár függőség vállalása fejében a kagántól fejedelmi rangot nyer. Ezt Levedi nem fogadta el, s maga helyett egy másik vajdát (másik törzsfőt) ajánlott, Álmost vagy annak fiát, Árpádot. A császár tudósítása szerint a választás Árpádra esett, akit „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvény fejedelmé tettek. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek [magyaroknak] más fejedelmük sohasem volt, ettől fogva mindmáig ennek nemzetségéből lesz Turkia [Magyarország] fejedelme”.⁷

Ha ez a tudósítás nem is mentes minden torzítás gyanújától (így nagyon valószínű, hogy a magyarok első fejedelme nem Árpád, hanem apja, Álmos lett), alapján véve megbízhatóan mondja el a történetet, amit más források igazolnak. A történet magva pedig az, hogy a magyaroknál a fejedelemség, amely megfelel a türk *elnek*, illetve a kínai *kuónak*, a 850-es években kazár mintára jött létre, még pontosabban: a kazárok szerveztek a magyaroknál tőlük függő bábfejedelemséget. A kazár hatást a Magyar Fejedelemség megszületésében világosan mutatja a kazár típusú szakrális kettős fejedelemség átvétele, továbbá az új tisztség, a fejedelem, a künde nevének egyczése a kazárok harmadik méltóságával; vagyis a magyarokat a kazárok oly módon tagolták be a maguk uralmi rendszerébe, hogy fejedelmüket megtették egyszersmind a harmadik kazár méltóság birtokosának. 861-ben a magyar haderő a kazár sereg részeként a Krím-félszigeten harcolt, ami világosan mutatja, hogy a magyarok fejedelemsége tényleg betagozódott a Kazár Birodalomba. A kazárok azért emeltek a korábban is tőlük függő magyarok politikai szervezetének rangján, mert a kangaroktól elszenvedett vereséget követően komolyan fenyegetett az a veszély, hogy a magyarok teljesen kiválnak a kazár *el* keretéből, amint ez Transzkaukáziába szakadt részük esetén be is következett. A Levedi vezetésével nyugat felé tartó néprészt úgy tudták a kazárok benntartani birodalmukban, hogy a magyar törzsszövetséget Magyar Fejedelemséggé szervezték át, vagyis nomádállamot létesítettek a magyarok körében. (E korai időszakban az állam ismérvei sorában nem szere-

⁶ Kristó Gyula: Honfoglalás és társadalom. Budapest, 1996. 7–64.

⁷ Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Greek Text edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Washington, D. C. 1967. 172–181.

pel annak függetlenségé.) Persze, a kazár szándékon túl volt még egy döntő körülmény, amely nélkül magyar nomádállam nem jöhetett volna létre. Ez pedig az, hogy éppen ekkortájt vált a hét magyar törzs szövetsége más népeket maga alá vető formációvá. Egyrészt a kavarok csatlakoztak éppen ebben az időben a magyarokhoz. Ők nem egyenlő jogú tagjai lettek a magyar törzsszövetségnek, illetve a hamarosan megszerveződő Magyar Fejedelemségnek, hanem alávetettjei, katonai segédnépei. Ugyancsak mondhatjuk el a magyar szállásterülettel határos keleti szlávokról, akiktől a magyarok foglyokat raboltak és talán adót szedtek. A magyar nomádállam éppen úgy a hódításra, a zsákmányszerzésre épült, mint minden más olyan nomádállam, amelyet lovasnomádok alapítottak. A magyarok társadalma szabadokból állt, ahol minden, fegyverforgatásra alkalmas férfi egyszersmind katona is volt. A Magyar Fejedelemség szolgánépességét az idegenek, a csatlakozott népelemek, a foglyok, a mindenkori szállásterület legizott őslakói alkották. Az erőszakot gyakorlók és az erőszakot elcsenvedők határvonala tehát a hét magyar törzs viszonylag kisebb létszámot kitevő tagjai, illetve a szolgáltatásokra kötelezett idegenek sokféle eleméből összetevődő tömegei között húzódott. A szabad magyar nomádok (egyszersmind harcosok) egy életen át gyakorolt hadi foglalatossága, gyors lovaik, sebes fiaik meghozták az eredményt: 860 után mind nagyobb területre terjedt ki a Magyar Fejedelemség fennhatósága. Két évtized alatt függetlenedtek a kazároktól, ezt követően saját gyarapodásukra indították egyre inkább nyugat felé irányuló kalandozó hadjárataikat.⁸ A magyar nomádállam fénykorát a 9. század utolsó és a 10. század első évtizedeiben élte, uralma hatalmas területen érvényesült, temérdek nép rettegett tőle, óriási zsákmány, megszámlálhatatlan fogoly igazolta a portyák eredményességét.

A magyar nomádállam állam volt, társadalmi méretekben érvényesülő hatalmi koncentráció, mégsem hasonlított azonban sem ahhoz az államtípushoz, amelyet keleten a kínaiak, sem ahhoz, amelyet nyugaton a frankok megvalósítottak. A nomádállam (és így a magyar nomádállam is) valós vagy fiktív rokonsági alapon épült fel, nem végezte el a nomád birodalom egyneműsítését sem etnikai, sem társadalmi, sem ideológiai vonatkozásban (azaz például nem írt elő kötelezően követendő vallást), a magántulajdon érvénye csak szűk körre terjedt ki, a földre pedig végképpen nem, a területi szempont az állam felépítésében nem játszott szerepet. Mindezek végeredményeként a nomádállamok soha nem válhattak stabil, szilárd képződménnyé, hanem rövid életűek voltak; amilyen gyorsan létrejöttek (a külső szemlélő úgy látja: szinte a semmiből), éppen olyan gyorsan meg is szűntek. A magyar nomádállam hanyatlásának első, csalhatatlan jele, hogy 917-től kezdve egyazon esztendőben két irányban jártak portyázni a magyarok, vagyis a központi irányítás (amely a rövid életű stabilitást biztosította a nomád birodalmaknak) kezdett megszűnni. Ennek folyományaként egyre több vereség érte a magyarokat a zsákmány- és foglyszerző akciókban. Lassan elenyészett a szakrális kettős fejedelemségi rendszer is, a központi vezetés rovására újra a törzsek szerepe nőtt meg. A 10. század közepén a bizánci császár már azt írta, hogy a magyarok törzsei és a csatlakozott népek nem engedelmessékednek „a maguk fejedelmeinek”, vagyis a Magyar Fejedelemség széthullóban volt. Az egyes törzsek önálló külpolitikát folytattak, Gyula törzse például Konstantinápoly, a fejedelmi törzs – Taksony (vagy még inkább Géza) – Róma felé tájékozódott. Újra olyan helyzet állt elő, mint a 9. század elején, Levedi fellépését megelőzően. Nemhogy tényleges hatalmat gyakorló fejedelm nem állt a magyarok élén, de még első vajda sem. A 10. század második felében a magyarok nomád törzsi államok kereteiben éltek, az erős, egy központból irányított nomádállam helyét megannyi kis, törzsi szinten vegetáló nomádállam vette át. A steppén ekkor szokott jönni egy újabb, erős hódító, aki szőröstül-bőröstül bekebelezi, a maga csatlakozott népévé teszi a halódó vagy már meghalt nomádállamot.⁹

⁸ A magyar kalandozásokra lásd Fasoli, Gina: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*. Firenze, 1945.

⁹ Minderre lásd Kristó, Gyula: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged, 1996. 107-203.; Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.

A Kárpát-medence azonban már nem maga a végtelen – idegen, külső tényezők által meg nem zavart – steppe, hanem annak csak legnyugatibb nyúlványa, ahol a 10. század végén a hódítás nem steppei nomád birodalom, hanem két keresztény császárság képében fejeződött. A végveszélybe jutott magyar törzseket, azaz az egész magyarságot az előtte a Kárpát-medencét megölt lovasnomádok (a hunok, az avarok) sorsától csakis a két keresztény hatalom valamelyikével való megbékélés és megegyezés menthette meg. Ha voltak is 996 előtt kísérletek erre mind a Bizánci Birodalom, mind a Német-római Császárság irányában, a döntőnek e történelmi kiegyezést illetően az a házasság bizonyult, amelyet 996-ban Géza nagyfejedelem fia, Vajk-István és a bajor herceg leánya, Gizella kötött egymással. Ennek a házasságnak köszönhetően vett új irányt az egész későbbi magyar történelem. E frigy gyümölcse voltaképpen az új típusú, frank-német mintájú magyar állam megszületése is. III. Ottó német-római császár talán már a házasságkötés alkalmából lándzsát küldött Istvánnak, részint hatalmi jelvényként, részint a tőle való függés jeleként. Német fegyverek segítettek győzelemre 997-ben István hadait Koppány ellenében. Az új legitimációt az a korona szolgáltatta, amelyet III. Ottó császár kegyéből és biztatására II. Szilveszter pápa küldött Istvánnak.¹⁰ A későbbi magyar hagyomány még pontosan érzékeltette ezt. A Képes Krónikában ezt olvashatjuk: a német lovagok „tanácsára és segítségével állítottak királyt a magyarok fölé, sok magyar nemest taszítottak rít szolgaságra, akik Koppány herceghez csatlakoztak, és a keresztiséget meg a hitet elutasították”.¹¹ Az új állam valamennyi életmegnyilvánulásában német példákat követett. Ez egyaránt tetten érhető István pénzverésén, törvényhozásán, oklevéladásán, közigazgatásán, egyházszervezetén.¹²

1000 körül a Kárpát-medencében új magyar állam született, ennek azonban nem voltak előzményei a régi nomádállamban. Az új állam teljesen új alapvetésen, szintén felülről vezénnyelve jött létre és terjedt el. Ez már nem vérségi, hanem területi elven állt, elvégezte saját népeinek etnikai, társadalmi, ideológiai egyneműsítését (például erőszakot sem mellőzve terjesztette a kereszténységet), meghatározóvá tette a magántulajdont, kivált a föld magántulajdonát. Nem tűnik tehát igaznak az a tétel, hogy a magyar a világtörténelem egyetlen népe, amely nomádként szilárd, tartós államot tudott létrehozni. A nomád stabil állam megteremtésére a nomád uralmi viszonyok ingatag volta miatt eleve képtelen. A magyarok első állama, a nomádállam néhány évtizedes fennállás után halálra volt ítélt. A második magyar államot, amely immár valóban tartósnak bizonyult, vagyis a Szent István-i államot viszont éppen nem a nomád magyarok alkották meg, hanem a nomád magyarokkal szemben a német viszonyokat magyar talajba átültető Szent István és annak német támaszai. A műtét azonban nem sikerült, nem sikerülhetett tökéletesen. Mivel a magyarság mögött a Szent István-i új államalapítás idején már sok évszázados nomád múlt állt, az új berendezkedés hiába tagadta ezt meg, ennek a régi rendnek a nedvei még sokáig benne keringtek a társadalom hajszálereiben, s ez lehetetlenné tette a tökéletes illeszkedést. A későbbi magyar történeti fejlődés sajátosságai éppen abból a kettősségből vezethetők le, amit a keleti típusú nomádállam és a nyugati, európai típusú állam kettőssége, egymásra rétegződése (és a mögötük álló, eltérő történelmi tradíciók, gondolkodásmód és mentalitás) testesített meg. A magyarságnak tehát az első ezredforduló ideje óta úgy kellett állandóan Európához (Nyugat-Európához) illeszkednie, hogy Szent Istvántól kezdve része volt ugyan Európának, de mindenkor eléggé messze állt arról, hogy azzal teljesen egyneművé váljék.

¹⁰ Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996.² 41–51.

¹¹ *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. *Edendo operi praeiit Emericus Szentpétery*. Budapestini, 1937. 297.

¹² Kristó, Gyula: *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*. Budapest, 1993. 64–69.; Kristó, Gyula: *Die Entstehung der Komitatsorganisation unter Stephan dem Heiligen*. In: *Études Historiques Hongroises*. I. Budapest, 1990. 13–25.

ERŐS VILMOS

Szabó István körül

Szabó István emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette: Rác István. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. 493 old.

A szabadságharc fővárosa Debrecen. Szerkesztette: Szabó István. Debrecen, Debrecen University Press, 1998. 609 old.

Szabó István kétségtől szűz századunk egyik kiemelkedő magyar történész volt. Művei már a második világháború előtt, illetve alatt is jelentős visszhangot váltottak ki. Egyik ekkori értékelője, Wellmann Imre mindenképp népiségtörténeti kutatásait taglalta, s ennek első sorban művelődéstörténeti vonatkozásait emelte ki.¹ A háború utáni időszakban Szabó István életművét jelentős támadások érték (vö. a 48-as kötettel kapcsolatos bírálatokat), melynek tetőpontját Sándor Pál 1954-es cikke jelentette.² Sándor itt, ugyancsak főként a népiségtörténeti kutatásokat állítva középpontba, Szabó Istvánt fasiszta történetíróként értékelte, aki történetiszemléletében elcsikkasztja az osztályharcot, s műveivel a Horthy fasizmus „népközösség”-ének eszméit támasztja alá. Jelentősen megváltozik Szabó István értékelése a hetvenes években, bár ekkor első sorban tanítványai nyilatkoznak életművével kapcsolatban. Közülük is kiemelkedik Für Lajos Szabó István *Jobbágyok-parasztok* (Budapest, 1976.) című poszthumusz kötetéhez írt terjedelmes historiográfiai tanulmánya, melyben már nemcsak Szabó István népiségtörténeti munkáit elemzi, hanem az életművel legalább egyenértékű vonalainak tekinti a történész Debrecennel kapcsolatos helytörténeti, valamint parasztság-történeti (társadalomtörténeti) tanulmányait is.³ Mindeközben Für Szabó István történet-felfogását a népi írók szemléletével rokonítja, és historiográfiai helyét valahol Erdei Ferenc, Veres Péter és Illyés Gyula között jelöli ki. A Szabó István életművével kapcsolatos reflexiók utolsó etapját a nyolcvanas évek második fele, a kilencvenes évek képezik. Ennek feltűnő megnyilvánulása a születésének 90. évfordulója alkalmából rendezett debreceni emlékkonferencia, illetve az ehhez kapcsolódó *Parasztság és magyarság* című emlékkötet.⁴ Ez szintén tartalmaz Szabó István életművének bizonyos aspektusait (például levéltártudomány, rokonszomszágokkal – nyelvész, néprajz – való kapcsolat, kisebbségkutatás) elemző írásokat. De a recepcióhoz tartozik *A magyarság életrajzá*nak újbóli kiadásához írt bevezető,⁵ vagy egykori munkatársának *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* című kötet viszszatérője világrajzvetését, sőt ennek a háború utáni teljes előtörténetét boncolgató visszaemlékezése is.⁶ A Szabó Istvánról való megemlékezések sorába tartozik a nemrégiben kiadott emlékkötet is.⁷

¹ Wellmann Imre recenziója Szabó István: *Ugocea megye* című könyvéről. *Századok*, 71. évfolyam, 1937. 473-485.

² Sándor Pál: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. *Századok*, 88. évfolyam, 1954. 373-419.

³ Für Lajos: Szabó István. In: *Jobbágyok-parasztok*. Budapest, 1976. 7-30.

⁴ *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére.* Szerkesztette: Rác István. Debrecen, 1989.

⁵ Vö. Orosz István bevezetője Szabó István: *A magyarság életrajza* című könyvének 1990-es kiadásához.

⁶ Balogh István: Adalékok egy korszak történetírásához. *Debreceni Szemle*, 1993. 119-134.

⁷ Szabó István emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette: Rác István. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. (a továbbiakban: Szabó István emlékkönyv)

Nem kívánjuk elemezni a kötet teljes anyagát, ugyanakkor (tartva magunkat a könyvismertetéssel szembeni indokolt elvárásokhoz) megemlítjük, hogy a kötet három egységből áll. Az első részben korabeli dokumentumok, illetve személyes visszaemlékezések alapján röviden megismerkedhetünk a történész életpályájának legfontosabb fordulópontjaival; a rövid második rész Szabó Istvánnak egy feltehetően az 1940-es évek első felében készült tanulmányát tartalmazza, amely adalék parasztságszemléletéhez (közli Kósa László); a harmadik, a tanulmánykötet gerincét alkotó egység Szabó István tanítványainak és tisztelőinek az írásait tartalmazza, többnyire a historikus életművéhez kapcsolódó tematika keretei között. A tanulmányok szerzői Szabó egykori tanítványai, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen ma is oktató történészek (bizonyos szempontból Szabó István utódai), illetve nem egészen világos okokból (erről még esik majd szó) erdélyi történészek is.

Nem vállalkozhatom minden egyes tanulmány bemutatására és bírálatára, ezért a könyv általam legfontosabbnak tartott hiányosságainak és problémájának a taglalására térek rá. E problémákra a kötet szerkesztője az *Előszó*-ban külön is reflektál, ezért szerencsésnek tartom, ha köréje csoportosítom legfontosabb gondolataimat.

A kötet szerkesztője, Rácz István az *Előszó* első pontjában kifejti, s éppen ehhez kapcsolódik a kötettel szemben emelt legfontosabb kifogásom, hogy azért nem közölnek a könyvben Szabó István életművét elemző historiográfiai tanulmányt, mert szakirodalmi munkásságának jegyzékét már közzétették, történetírásának legfontosabb jellemzőit pedig a tanítványok: Für Lajos, Orosz István és Rácz István már tisztázták. (11. o.)

Felmerül azonban a kérdés: egy olyan sokfelé ágazó, terjedelmre is tekintélyes, különböző politikai korszakok alapvető viszonyainak tisztázását igénylő életművet, mint amilyen Szabó Istváné, el lehet-e egyszerűen intézni a már említett rövid reflexiókkal?⁸ Hiszen az említett Für tanulmány is, amely messze a legterjedelmesebb és a leginkább elemző, a legtöbb forrást használó értékelés az életműről, 1976-ban készült.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában ugyanakkor tekintélyes mennyiségű anyag található Szabó István életművével kapcsolatban, mely lehetővé tenné a történetíró szemléletének beható analízisét. Ez valóságos „kincseshánya”, hiszen felöleli, többek között, Szabó István jó néhány kiadatlan előadását például a történelem és élet kapcsolatáról, a tudományos etikai magatartásról, Kossuthról (ez utóbbi a debreceni egyetem 1952-es névadó ünnepségén tartott előadása), vagy az 1956-ban Hunyadiról írt kéziratát. Megemlíthetjük továbbá 1938-ban a rádióban Nagyszőlősről tartott és népiségtörténeti szemléletét további adalékokkal megvilágító referátumát, valamint további értékes tanulmányát is, és az ehhez kapcsolódó kisebb „forgácsokat”, melyekről a továbbiakban még szó esik. Mindenekelőtt *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet „inkvizíciós perében”, a *Társadalmi Szemle* támadására válaszként írt, és a folyóiratnak megküldött, de ott végül nem közölt tanulmányáról van szó. Ez utóbbi Szabó történetfelfogásának a feltárásához úgyszólván nélkülözhetetlen dokumentum.

A hagyaték ezen felül bőséges anyagot tartalmaz a történész forrásgyűjtéséből, az ötvenes években készült egyetemi tankönyv Szabó István által írt lektori véleményeiből, illetve a neki címzett, különböző történészek által írt levelekből, és Szabó István leveleiből szintén. Ezek alapján jóval világosabb képet alkothatunk például Szabó István és Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Szekfü Gyula viszonyáról, vagy a népi írókkal – Erdei Ferencel vagy Veres Péterrel – fenntartott kapcsolatáról. Természetesen a debreceni egyetemi tevékenységéhez kapcsolódó személyes iratai sem teljesen érdektelenek, ahogyan a hatvanas években megjelent munkáival kapcsolatos lektori vélemények, kiadói levelezések sem.

⁸ Vö. Orosz István: 80 éve született Szabó István. A történetíró munkássága. Alföld, 1978. 7. szám, 50-56.; Rácz István: Szabó István tanári munkássága. Alföld, 1978. 7. szám, 56-59. Mindkét tanulmány újból megjelent a Bitskey Istvánné által 1982-ben összeállított bibliográfiában. Lásd a 9. jegyzetet.

E források figyelmen kívül hagyása már csak azért is rendkívül feltűnő, mert a kötet szerkesztője előszavában kifejti: Szabó István életművének egyik alapelve volt, hogy csaknem valamennyi munkájában új és nagy mennyiségű adatot használt fel és szólamtatott meg (13. o.).

Épp ezért feltűnően hiányzik a kötetből egy olyan historiográfiai tanulmány, amely a kéziratárban hozzáférhető bőséges forrásbázis segítségével rekonstruálná Szabó István életművét. Legtöbbet még Für Lajos használt fel ebből az anyagból, említett 1976-os tanulmányában, és csak jóval ezután, 1982-ben jelent meg Szabó István bibliográfiája,⁹ amely műveinek a fogadtatására is rávilágít a műveiről írt recenziók felsorolásával.

A Rác István által szerkesztett könyvben olvasható egy Kósa Lászlótól származó forrásközlés is: *A parasztság a magyarság történetében* címmel (55-67. o.). Az írást, amely – mint Rác István is említi – az 1940-es évek elején keletkezett, a forrásközlő az Eötvös Kollégium levéltárában találta meg. De vajon megfelel-e a szigorú tudományos követelményeknek és ezen túlmenően Szabó István tudományról vallott felfogásának az, hogy egy ilyen forrást bevezető, kommentár és jegyzetek nélkül tegyenek közzé? Hiszen a közlésből még az sem derül ki, hogy mikor is keletkezett a szöveg. Így merésznek tűnik a kötet szerkesztő kommentárja, miszerint az írás bizonyosság arra, hogy „Szabó István történetiszemléletének és a parasztság történeti kutatása mellett való elkötelezettségének alappillérei már a 40-es évek elejére – tehát amikor a közölt tanulmány keletkezhet – határozott formát öltöttek, és tévedés volna arra gondolni, hogy a marxista ideológia osztályharcos szemlélete terelte ebbe az irányba.”¹⁰

Természetesen üdvözlendő, ha Szabó István életművét új forrásokkal bővítve kívánják megvilágítani, és a tudományos felfogás alaki követelményeinek leginkább ez is felel meg. A kötet azonban ebből keveset valósít meg, hiszen újraközlő két tanulmányt,¹¹ melyek legyenek bármily értékesek, pusztán megismétlések arra utal, hogy Szabó István életművének az értékelése és feldolgozása hosszú évek óta alig haladt érdemlegesen előre. Újra közölni inkább csak a már említett bibliográfiát lett volna érdemes úgy, hogy a hibáit kijavítják,¹² illetve hiányait pótolják (nem tartalmazza a bibliográfia például Szabó Istvánnak a *Magyar Szemle*ben 1938-39-ben megjelent két írását¹³), és be lehetett volna venni a *Parasztág és magyarság* kötet tanulmányait vagy Balogh István említett visszacsúszását, illetve Kósa László 1996-os forrásközlését.¹⁴ Ez a kiegészített bibliográfia,¹⁵ az MTA Kézirattárában található hagyatéki anyag ismertetésével egyetemben valóban kellő alapot vagy legalább jó kiindulópontot képezhetne Szabó István életművének a feltáráshoz.

Ha a szerkesztő indokoltan találta, hogy erdélyi történészek is közreműködjenek a kötetben, joggal vehető fel, miért nem szerepelnek benne budapesti történészek – például Engel Pál, Kubinyi András, Szakály Ferenc –, akiknek kutatásai sok szempontból igen szorosban kapcsolódnak Szabó István munkásságához. A kötet egyes írásai nem mentesek a direkt politizálástól sem, így például Kovács Zoltán demográfiai írása.

⁹ Szabó István, 1898-1969. Szerkesztette: Bitskey Istvánné. Debrecen, 1982. KLTE Könyvtára. (a továbbiakban: Bitskey Istvánné)

¹⁰ Szabó István Emlékkönyv 12.

¹¹ Fáy Béla: Szabó István életközéből. Születése 80. évfordulójának emlékére. Déri Múzeum Évkönyve, 1978. 439-452.; Balogh István idézett műve.

¹² Például Szabó István Népiség és vallás című tanulmánya a Protestáns Szemle 1937-es, és nem 1927-es évfolyamában jelent meg. Gololák Lajos helyesen Gogolák Lajos, Erich Kayser neve helyesen Erich Keyser stb. Vö. Bitskey Istvánné 24. 30.

¹³ Szabó István: A rutén föld. Magyar Szemle, 1938. XXXIV. kötet, 4. szám, 376-379., illetve Szabó István: Ukrajna. Magyar Szemle, 1939. XXXV. kötet, 3. szám, 262-270.

¹⁴ Szabó István: Parasztságiszemléletünk alakulásáról. Protestáns Szemle, 1996. IV. szám, 309-322.

¹⁵ Szabó István szülővárosával kapcsolatos munkáira vö. Balogh István: Szabó István debreceni vonatkozású munkássága. Déri Múzeum Évkönyve, 1978. 453-458. Természetesen Balogh Istvánnak ez a bibliográfiája sem teljes. Lásd erről Szabó István Debrecennel kapcsolatos cikkeinek és tanulmányainak a saját maga által összeállított gyűjteményét a család birtokában.

A Kossuth Egyetemi Könyvkiadó által feltehetően részben az 1848-as forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából, részben Szabó István születésének a 100. évfordulója tiszteletére megjelentetett másik kötet a történész szerkesztésében 1948-ban kiadott *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című reprint kiadvány.¹⁶ A műnek különös jelentőséget az ad – mint ez a történész szakmai nyilvánosság előtt egyébként közismert¹⁷ –, hogy ez a könyv szolgált alapul a Szabó István elleni legsúlyosabb támadásokra 1948-ban. A heves támadások különböző napilapokban és folyóiratokban (*Szabad Nép*, *Társadalmi Szemle*, *Századok*, *Valóság*) jelentek meg,¹⁸ közülük a legsúlyosabb a *Társadalmi Szemle* hasábjain Balázs V. és Balázs T. tollából látott napvilágot.¹⁹ A támadók mindenekelőtt azt kifogásolták a kötetben, hogy a szerkesztő szükségtelenül kettőzi meg a szabadságharcot, elkülönítve benne egy debreceni szakaszt is. Azt vetik a szerző szemére, hogy az egész könyvet egyfajta cívis apológia hatja át, hogy nem értékeli kellően a forradalmi baloldalt, a flamingóknak a diktatúra megteremtésére irányuló törekvéseit. Ezzel szemben túlságosan is megértően bánik a Habsburgokkal kiegyezésre törekvő, a trónfosztást mélyen elítélő, a forradalmat szabotálni igyekvő békepártiakkal. A szakmai közvélemény eddig úgy tudta, s ezt megerősíti Orosz István is a mostani kiadás utószavában, hogy „Szabó István ... bár fórumokat is teremtettek számára, soha nem reagált az említett bírálatokra és nem gyakorolt önkritikát sem.”²⁰

Ezzel szemben az Akadémia Kézirattárában fellelhető az a *Társadalmi Szemlének* még a támadás évében, 1948-ban megküldött Szabó-féle választanulmány, melyet a folyóirat szerkesztői nem közöltek.²¹

De vajon mi állt a Szabó István, illetve tanítványai és munkatársai elleni támadások hátterében, és milyen tanulságokkal kecsegtet a szóban forgó „vita” lefolyásának a rekonstrukciója?

A támadások érvanyagából és az ezekről született eddigi elemzésekből vagy visszacmlékeztésekből egyaránt nyilvánvaló, hogy a támadás mögött politikai szándékok és megfontolások húzódtak meg. A vita tulajdonképpen nem *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötetrel, hanem Szabó István egy másik, szintén 1948-ban megjelent tanulmányával kezdődött,²² melyet Spira György bíralt meg a *Századok* 1948-as évfolyamában.²³ (A szóban forgó szám – s ez szintén köztudott – 1949-ben jelent meg.)

Spira itt elsősorban azért kritizálja Szabó Istvánt, mert az nem ismeri el, hogy már 1848-ban is voltak *földosztást* célzó törekvések. Főként Táncsics továbbfejlesztett programjára hivatkozik Spira ebben a vonatkozásban. Szabó István ezzel szemben mindvégig ragaszkodott ahhoz a nézethez, hogy ez a kérdés 1848-ban nem tűnt aktuálisnak, és elsősorban Kossuth elképzeléseit s tevékenységét elemezve jut arra a következtetésre, hogy 1848 legfontosabb eredménye a *szabad földtulajdon* megteremtése volt. A kérdés aktuálpolitikai (azaz 1948-ra érvényes) vonatkozása – a Debrecen kötettel egyetemben – igencsak egyértelmű: a sztálinista ideológia reprezentánsai (akik ekkor veszik át a hatalmat a történettudományban) az egyen-

¹⁶ A szabadságharc fővárosa Debrecen. Szerkesztette: Szabó István. Debrecen, Debrecen University Press, 1998. (a továbbiakban: Szabó István 1948-1998.)

¹⁷ Vö. Orosz István: Egy centenáriumi kötet kálváriája. Szabó István 1948-1998. 597-609.

¹⁸ A szóban forgó cikkek pontos adataira vö. Bitskey Istvánné idézett bibliográfiája.

¹⁹ Balázs Vera és Tibor: Az 1849-es békepárt és mai ideológusai. *Társadalmi Szemle*, 1948. 12. szám, 823-832. (a továbbiakban: Balázs Vera és Tibor)

²⁰ Szabó István 1948-1998. 609.

²¹ Az MTAKK Szabó István hagyatékában az Ms 5438/64-70. jelzet alatt található „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötetrel kapcsolatos vita, illetve levelezés anyaga. (a továbbiakban: MTAKK Szabó István hagyaték)

²² Szabó István: A jobbágybirtok problémái 1848-49-ben. In: Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948. 311-396.

²³ Spira György: Parasztságunk és az első magyar polgári forradalom vezetése. *Századok*, 82. évfolyam, 1948. 101-149.; illetve feltehetőleg szintén az ő tollából származó kritika a folyóirat ugyanezen évfolyamában a 347-348. oldalakon.

lőség elvén alapuló, általuk sajátosan értelmezett népi demokrácia előképét keresik a historizált 1848-ban. Ezért azokat a személyeket és politikai irányzatokat (OHB, Madarász László, Táncsics, az *Egyenlőség* című folyóirat, flamingók) nevezik ki a forradalom igazi és egyedüli letéteményeseinek, akik ezt az irányt képviselték. Szabó István és szerzőtársai azonban nem zárkóztak el a forradalom és szabadságharc további irányzataitól, a benne részt vevő más társadalmi rétegektől sem, azt pedig semmiképp nem tagadják, hogy indokolt volt a köznemes-ség vezető szerepe, s ironikusan festették le a baloldali „guillotine-romantikáját”.

Szabó István történelemszemléletét nem azonosíthatjuk, sőt még csak nem is rokoníthatjuk a marxizmussal, ahogy természetesen az általa képviselt *népi* történelemszemlélet semmi esetre sem illethető a fasiszta jelzővel, sőt éppen hogy polgári jellegű. Ezt 1848-as kötete is ékesen bizonyítja, hiszen éppen ő az, aki megvédi a forradalomnak a polgári „szabadság” alapján álló alternatíváját. Bármi is volt Szabó István aktuálpolitikai elképzelése 1948-ban (erről is vannak adataink, noha nem biztos, hogy mindez közvetlen szerepet játszott az 1848-ról alkotott véleményének a megformálásában), történeti tanulmányai alapján Szabó nemzetfogalma kétségtelenül nyitottabb, demokratikusabb, mint az, amelyik a szélső bal kisebbségen kívül minden további társadalmi réteget és politikai irányzatot ellenségként határoz meg és megsemmisítendőnek ítél.

Mindazonáltal pontos elemzés erről még nem született. A ma rendelkezésünkre álló adatok alapján elsőként a kérdés lehetőleg pontos kronológiájának összeállítására lenne szükség. Ehhez Szabó István említett 1848-as tanulmányain kívül hasznosítani kell a *Társadalmi Szemle* támadására írt és a hagyatékban fellelt választervezetét, az egyetemi pártbizottsági perbehíváson elmondott beszédét, Spira Györggyel kapcsolatos vitájának a későbbi lefolyását (hagyatékában megtalálható lektori véleménye a Spira által szerkesztett parasztságtörténeti könyvről, melyben szintén kifejti ezzel kapcsolatos nézeteit)²⁴, a Történelmi Társulat 1949-es debreceni vándorgyűlésének az anyagát, melyen Szabó István is beszédet mondott (nem visszavonva – inkább megerősítve a korábban elmondottakat).²⁵ Nem utolsósorban fel kellene tárnunk az előzőkkel összefüggő, a tanítványai elleni 1950-es koncepciók pert, melynek kimondott célja a marxizmus egyik fő ellenségének tekintett debreceni „narodnyik” ideológia szétzúzása volt.

Mindezzel a legkevésbé sem kívánom tagadni *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet újbóli kiadásának a fontosságát, amely örömdetesen beillik Szabó István munkáinak a rendszerváltozás utáni években bekövetkezett reneszánszát jelentő kiadványsorozatba.²⁶ Még azt sem kifogásolom, hogy a kötetben nem jelent meg Szabó István életművét elemző historiográfiai tanulmány, hiszen Orosz István utószavában részletesen elemzi a könyv szerzőit, bemutatja létrejöttének körülményeit, ismerteti a fogadtatását és utóéletét. De a kötet értelmezésével kapcsolatban még további jelentős kutatómunkára lenne szükség. Pusztán azért is, mert máris több olyan dokumentum a rendelkezésünkre áll, melyek feltétlenül kiegészítik, sőt újabb adalékokkal világítják meg a kötetről, illetve a Szabó Istvánról kialakult képet. Illusztrációként álljon itt Szabó Istvánnak *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet a *Társadalmi Szemle*-ben megjelent bírálatára írt válasz-tanulmánya, mely az MTA KK Szabó István-hagyatékának egyik értékes darabja.

²⁴ Szabó István további, a kérdéskörrel kapcsolatos munkái: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok, 1952. 509-532.; Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésekben 1848-49-ben. Acta Universitatis Debreceniensis Tom. IV. (1957.) Debrecen, 1959. 29-46.

²⁵ Ms 5439/9 Szabó István 1949. december, a Történelmi Társulat vándorgyűlésén.

²⁶ Vö. Szabó István: A magyarság életrajza. Budapest, 1990.; Ugocsa megye. Budapest – Beregszász, 1994.; A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1998.

Szabó István: A debreceni kötet körül²⁷

A *Társadalmi Szemle* 1948. évi decemberi számában Balázs V. és Balázs T. aláírással bírálatot közölt *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kiadványról, melynek szerkesztői munkálatát Debrecen város megbízásából alulírott végezte el, és a kiadványnak egyik tanulmányát írta is. A kötetről, amely 1948. márciusában látott napvilágot, a bírálók egyetlen jó szót sem tudtak mondani. Bár tudomásul vették, hogy a kötet eddig felhasználatlanul nagy-tömegű levéltári anyag feldolgozásával készült – Szabó István adatainak egyenesen „kilóit” emlegetik – mégsem tudták megállapítani, hogy a kötet csak egy hajszányival is előbbre vitte volna az 1848-49. évi magyar forradalom és szabadságharc történetének megismerését. Nem osztják tehát a *Szabad Nép* rövid ismertetésében kifejezésre jutott véleményt sem, amely abban összegeződött, hogy a könyv „egyes tévedései ellenére is igen hasznos adatokat szolgáltat a forradalom korszakának teljes megismeréséhez” (1948. ápr. 28.).²⁸ Balázs V. és T. tíz oldalon keresztül csak rosszat, még hozzá nagyon rosszat tudtak mondani a könyvről. Balázs V. és T., akiknek tudomásom szerint első és eddig egyetlen megjelent tudományos munkája ez a bírálat volt, lépten-nyomon felróják a könyv íróinak tudománytalanságát és tudatlanságát, a tanulmányok ürességét vagy tartalmatlanságát, mégis az alapki fogás, amely a bírálat lapjain minduntalan megismétlődik, lényegében ez: a könyv nem egyéb, mint az 1848. évi békeparti emlékirók munkáinak 1848 forradalmát megtagadó folytatása; Szabó Istvánék sem mások, mint „hamisító történcskek”, akik tudatosan elikkasztják 1848-at, az 1848. évi forradalom megtagadásával pedig megtagadják a népi demokrácia és a szocializmus²⁹ útját is, magatartásuk tehát tudatos reakció és ellenforradalom, a tudomány területére szorítkozva.

Amikor most – szerkesztői szerepemnél fogva szükség szerint magamra vállalva a bírálatnak munkatársaimra eső részét is – feleletre jelentkezem a *Társadalmi Szemle* nyilvános-sága előtt, hangsúlyozni kívánom, hogy erre a jelentkezésre nem a sértődöttség késztet. Mint olyan ember, aki tudja a tudós munkájával együtt járó önbírálatot, magával szemben talán már túlzottan is szokta gyakorolni, mások magasztalására vagy lebecsülésére nem egykönnyen indulok fel. Ha a bírálók csak azt állapították volna meg, hogy a munka értéktelen, nem igyekeznék a bírálók megállapítását cáfolni, és az olvasót más meggyőződésre bírni. Nem is a dialektikus materializmusnak³⁰ a történettudománnyal szemben támasztott igényeit óhajtom vitatni. E nagy rendszer igényei a magyar tudományos életnek ma már termékeny, eleven kérdései, s ezek kimunkálásában a *Társadalmi Szemle* iránymutató szerepet visz tudós gárdájával.³¹ Úgy gondolom, hogy tudományos elveik vitába vonását annál kevésbé jelentheti felszólalásom, mert Balázs V. és T.-t a dialektikus materializmus tudományos képviselőjére – bírálatuk tanúskodása után – hivatottnak nem éppen vélem tarthatni. A történelemhamisításnak és a hamisítást sugalló politikai szándéknak erőszakos eszközökkel kimutatott igaztalan vádjá az, ami szólamra indít. Érzésem szerint erre kötelez is immár közel negyedszázados múltba néző szerény történetkutató munkásságom, mely bizonyosan sok gyarlóság jellel viseli magán, de amelynek becsületese tisztá szándékait eddig sohasem vonták kétségbe.

A bírálók történeti munkánkat hátsó gondolatoktól vezetett, velejéig rosszhiszemű könyvnek tartják. Rosszhiszeműséget ismernek fel mindjárt a kötet tárgyválasztásában is. Sajátos módszertani felfogással ugyanis „abszurd” dolognak tartják, hogy az 1848-49. évi magyar forradalom és szabadságharc öthónapos debreceni szakaszát önmagában is vizsgálat

²⁷ MTAKK Szabó István hagyaték.

²⁸ Vö. *Szabad Nép*, 1948. 98. szám, 6.

²⁹ A szövegben meghagytam a materializmus, szocializmus fogalmának e Szabó István által használt régies változatát.

³⁰ Vö. az előző jegyzettel.

³¹ A *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottságának tagjai ekkor: Fogarasi Béla, Gerő Ernő, Lukács György, Mód Aladár, Molnár Erik, Révai József, Rudas László.

tárgyává lehessen tenni, miként kötetünk teszi. Ezzel a bírálók szerint nem egyéb volt Szabó Istvánék célja, mint hogy „megkerülhessék az alapvető problémákat”, illetőleg „meghamisíthassák 48-at”. A bírálók tehát nem tudják elképzelni, hogy akkor, amikor évekkel ezelőtt országszerte készültek a nagy évforduló megünneplésére, debreceni történetkutatók, akik nagyobb részben gyökeres debreceni emberek is, jóhiszeműen arra gondoltak, hogy ők legmáltóbban azzal járulhatnak az évforduló megünnepléséhez, ha megvilágítják a küzdelem öthónapos debreceni szakaszát, amely – előszavuk szerint – a legtöbb megvilágítatlan kérdést hagyta fenn eddig.³² A Debrecenbe történt menekülés idejében a magyar forradalom számára szinte minden elveszettnek látszott, viszont alig 3-4 hónap múlva győzelemre győzelmet aratva csaknem az egész ország felett újból úrrá lett a forradalmi kormány. Azzal szokták ezt elintézni, hogy „Kossuth szavára seregek álltak talpra”, de arról, hogy milyen nehéz kérdések leküzdése, milyen halhatatlan erőfeszítés és milyen szervező munka kellett a tavaszi sikerhez, keveset lehetett olvasni. A kötet írói joggal gondolhatták, hogy adósságot rótnak le a magyar történelem és egyben a legtöbb magyar forradalmi mozgalomnak – a legutóbbinak is³³ – szülőföldet-otthont nyújtó tiszántúli-tiszamenti nép irányában, és hogy becsületes munkára vállalkoznak akkor, amikor éppen a fenti kérdésekre, gunyoros megjegyzésekre is okot szolgáltatató új, nagy adattömeg felkutatásával, a fény- és árnyoldalak őszinte megmutatásával, szerény képességeikhez mérten választ igyekeznek adni. Nem gondoltak azonban arra, hogy a debreceni korszak külön analízisével módszertani hibát követnek el, mert hiszen a történettudomány munkája a történelem minden szerves egysége dacára, amelyből nemcsak a debreceni korszak, hanem elvégre az egész 1848-49. évi magyar forradalom és szabadságharc sem szakítható ki, mindig csak időbeli vagy tartalmi részek külön analízisével haladhatott előre. Arra még kevésbé gondoltak, hogy akadhat valaki, aki már amiatt is, hogy Szabó Istvánék csak a debreceni korszakra korlátozták vizsgálódásaikat, a történelemhamisítás és tudatos reakció bélyegét süti homlokukra. A kötet írói így azután természetesen arra sem gondoltak, hogy amiért „puszta eseménytörténet” előadása helyett problémacsoportok szerint felosztva végezték munkájukat, ami minden gúnyolódás dacára talán mégis magasabb tudományos igénynek volna tekintendő, szintén hamisító szándékok gyanújának teszik ki magukat.

E sorok írója úgy véli, nem csak történetkutatók előtt tűnik fel természetesnek, hogy a kötet írói, ha már csupán a debreceni korszak s ebben is elsősorban a szervezés kérdéseinek megvilágítását tűzték ki céljukul, nem tartották feladatuknak az 1848. évi események részletes elemzésébe bocsátkozni, egyébként azonban ez eseményeket – amennyire a debreceni események vizsgálatához szükséges volt – esetenként mindig regisztrálták. Balázs V. és T. előtt nem tűnik fel természetesnek. Ők újból és újból számon kérnek a kötet íróitól bizonyos „elhallgatásokat” – s ezekben ismét csak rosszhiszeműséget látnak. Leginkább az 1848. évi forradalmat kérik számon, de elégedetlenek például amiatt is, hogy Szabó István az előadása szempontjából csak futólag regisztrált móri csata elvesztésének okait nem vizsgálta meg. Ha valaki ilyen módon gáncsoskodni óhajt, határtalan tér van előtte: az egész történelem. Balázs V. és T. például még azon is megütköznek, amiért Szabó István csak annyit állapított meg, hogy az országnak nem volt hadiipara. Miért nem beszélnek sem ő, sem munkatársai az országnak Ausztriával szemben fennálló gyarmati helyzetéről?³⁴ Ennek az általános iskolai tankönyvekből is jól ismert évszázados helyzetnek fejtegetését komolyan szükségesnek tartják az 1848. év első hónapjainak nagy és kemény problémái között? És ha már a történetkutató úgy vélte, hogy tanulmánya keretében ilyesmire nem szükséges kiterjeszkednie,

³² A kötet előzményeihez vö. Módy György: Egy centenáriumi kötet „kiátkozásának” történetéhez. Debreceni Szemle, 1999. 1. szám, 111.

³³ Feltehetően 1945-ről, illetve az ekkor végrehajtott földosztásról van szó.

³⁴ A Habsburgokkal szemben a 18. században elfoglalt magyar gyarmati helyzet, a háború utáni időszak kedvelt tézise volt. Azonban nemcsak az ideologikus alapállású (például Mód Aladár), hanem „polgári” történészek is (például Eckhart Ferenc) erőteljesen képviselték.

mindjárt 1848 elhallgatásának, elsíkkasztásának, megtagadásának, meghamisításának stb. súlyos vádjait kell elviselnie:³⁵

Talán az is természetesen tűnik fel mindenki előtt, hogy a kötet írói, ha már a debreceni hónapok problémáinak s elsősorban éppen a szervezési küzdelemnek a megvilágítására vállalkoztak, szükségesnek tartották megírni, sőt éppen abból kiindulni, hogy a Debrecenben történt meneküléssel mennyire súlyos anyagi és erkölcsi válság állott elő, éppen a küzdelem megszervezése szempontjából. A bírálóknak ez sem tűnik fel természetesen. Sőt – úgy látszik – nem hisznek az egész válság-ügyben sem. Azt írják ugyanis, hogy a munkába elferdített adatok alapján történt e válság „becpítése” s a kötet írói a tények hamis csoportosításával „teljes válság”-ot csak azért látnak januárban, hogy „így érzelmileg is alkalmas talajt teremtsenek a békepárt számára”. Nos, ha a józan ész nem volna elég annak elképzelésére, hogy a főváros kiürítése és az ország nagyobb részének feladása valóban igen válságos helyzetet idézett elő, a bírálók a kötet által idézett adatokon túl kezükbe vehették volna az egész 1848-49-es emlékirodalmat és a kormánylevéltárakat. Egyébként kötetünk írói éppen nem leplezik el, hogy a januári helyzet válságosságát azért kívánták vázolni, illetőleg több helyen is említeni, hogy így a Debrecenben előállott helyzetet, a szervezési feladatokat megismerve, le lehessen mérni a szervezési munka credményeit. Súlyos válságból alig elképzelhető nehézségeken és alig elképzelhető erőfeszítéseken keresztül vezetjük az olvasót a tavaszi győzelmek felé: e sorok írója el tudta gondolni, hogy esetleg a válság leküzdésének döntő terhére viselő tiszántúli és tiszamenti nép heroizálásának a gyanújába esik; olyan feltevés azonban meg sem villant az agyában, hogy a válság megállapításával is a békepárti pártoskodás és így a tudatos reakció vádját vonhatja a fejére.

A bírálók igen nagy súlyt kívánnak helyezni arra a megállapításukra, hogy kötetünkön vezérszólamként vonul végig valami „mulatságosságig primitív nyílt debreceni civis-apológia”.³⁶ Debrecen ugyan valóban központi helyet foglal el a debreceni kötetben, miként Debrecen 1849 első hónapjaiban a nemzet történetében is központi szerepet játszott. A bírálók elhallgatják azonban a bírálat olvasói előtt, hogy a kötet írói kritizálni is tudják az 1848-49-es Debrecen népét (52-53, 57, 88, 275. l.), egyébként azonban nem találják indokoltnak, hogy ha érdemre találtak, tanulmányaikban ne említsék meg. Balázs V. és T. a kötet civis-imádatának bizonyítására idézik is néhány kifejezésünket. Az egyikkel, sajnos, egyszerűen félrevetették az olvasót. Szabó István ugyanis tanulmányában Mészáros Lázár nevének előrebocsátásával idézőjel között közli Mészárosnak elismerését arról, hogy „dolgozott mindenki tehetsége szerint”, s hogy Mészáros „leborulást” követel mindenkitől „az ingcs, gatyás, ködmönös, szürös bundás” nép előtt (201-202. l.). Szabó István az egész terjedelmes bekezdésben, idézve Kossuthot is, „a Tiszavidék népé”-ről szól, és sem ezen a helyen, sem a közeli lapokon említést sem tesz a debreceni civisekről. Ezzel szemben Balázs V. és T. úgy tüntetik fel az olvasóknak, mintha Mészáros Lázárnak a népre vonatkozó elismerő szavait Szabó István mondta volna, és pedig – ez a lényegesebb – a debreceni civisekről. S még

³⁵ A jelen dokumentum értelmezéséhez hozzátartozik, hogy Szabó István a Debrecennel kapcsolatos nézetait később is fenntartotta. Ezt bizonyítja a KLTE névadóünnepélyén, 1952-ben tartott beszéde is, melyben a következőket mondja Kossuth és Debrecen kapcsolatáról: „Kossuth nevét büszkeséggel viselhetné bármelyik egyetem. Nem véletlen, hogy ez a megtiszteltetés a Debreceni Tudományegyetemnek jutott. Kossuth és Debrecen neve ugyanis elválaszthatatlanul összeforrtak a magyar történelemben. Amikor szabadságharcunk 1848 telén a fővárosnak és az ország nagy részének katonai feladásával, katasztrófával fenyegető válságba jutott, Kossuth Debrecenre választotta új székhelyül ... Debrecen és Kossuth találkozása a magyar történelem drámai pillanatában jött létre, s Debrecennek és a Tiszántúlnak népe valósággal igézete alá került Kossuthnak. Kossuth 1849 januárjában a képviselőház ülésén arra figyelmeztette Debrecenben a képviselőket, hogy a Tisza vidékén 'szent emlékezetek' földjén járnak s ezzel azokra a nemzeti és szabadságküzdelmekre utalt, melyeknek ez a vidék addig is az élén járt.” MTAKK Ms 5439/10.

³⁶ Balázs T. és V. 829.

ezenkívül: a bírálók Mészáros mondatát, bár az idézőjelről nem mondanak le, helytelen összevonással annyira átalakították, hogy eredeti értelme megváltozott. A szövegünk ilyen „átállítás”-ával – mint látni fogjuk – még többször találkozunk Balázs V. és T. bírálatában.

A kötet írói azonban az állítólagos cívis-imádattal Balázs V. és T. szerint nem csupán a tudománytalanság, hanem a történelemhamisítás és valami „ellenforradalmi tudomány” bűnébe is estek. A bírálók ugyanis azt hangoztatják, hogy a kormány Debrecenben egy kifejezetten politikai tartalmú cívis- és céhellenállással küzdött, s hogy csak ezzel az ellenállással érthető meg a békepárt jelentősége. A debreceni politikai cívis-céh-ellenállásra három adatot hoznak elő. Az egyik szerint a debreceniek márciusban vonakodtak a fuvarterheztől, májusban a debreceni csizmadia 3,20-ról 4 forintra emelendő áron is csak 700 bakancs készítésére vállalkoztak, s hogy a debreceni lakatosok márciusban magasabb bér fizetésével a fegyverműhelyből elcsalogatni igyekeztek a segédekét.³⁷

Nem tekintve azt, hogy a bírálók ez ügyek körül jóformán mindent elhallgatnak (pl. azt, hogy a város, amelyre január eleje óta súlyos fuvarterhe került, a szóban forgó alkalommal a tavaszi mezői munkára való tekintettel ideiglenesen fuvarterhe könnyítését, a drágaságra való tekintettel pedig a fuvar árának felemelését kérte), azt sem veszik tudomásul, hogy hasonló jelenségekkel Debrecenben és Debrecenen kívül lépten-nyomon találkozni. Mi ezeknek a jelenségeknek egyszerű materiális magyarázatát is elképzeljük: hétköznapi magatartással kevesebb anyagi megterhelést és több keresetet akartak. A bírálók azonban azt állítják, hogy az idézett adatok a debreceni cívis-céhek politikai ellenállásának jelai, s hogy a debreceni lakatosok azért ígértek az állami műhely lakatossegédeknek magasabb bért, hogy a segédek így elvonva, csökkentsék a nemzet ellenálló erejét, és nem azért, hogy az őket is bőven foglalkoztató hadiszükséglet pillanatnyi konjunktúráit kihasználják. Mindezen jelenségek mögött pedig – homályos fogalmazással ugyan – a debreceni békepárt akcióját sejtetik. Ha azonban a bírálóknak adatok voltak a kezükben arra nézve, hogy a jelenségeknek ilyen súlyos politikai célzata lehetett, s hogy a debreceni lakatosok és csizmadia a békepárt valaminő szövetségesei voltak, igen hasznos és talán illő is lett volna idevonatkozó adataikat feltárni. Sőt – úgy vélem – ez egyenesen becsületbeli kötelességük is lett volna akkor, amikor a kötet íróit a „felfedezés” elmulasztásáért egyenesen ellenforradalmi magatartással vádolják meg. Egyébként a bírálók a debreceni lakatossegédek körül folyó bérversengést is látva, valótlanul nyilvánították a segédeknek állami katonai műhelyek által való elvonására vonatkozó megállapításomat. Én azonban forrásra is hivatkoztam, s ha a bírálók vették volna a fáradságot maguknak, hogy a hivatkozott iratot megtekintsék, azt olvashatták volna Rombauer Tivadarnak, a Nagyváradra telepített állami fegyvergyár igazgatójának az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett jelentésében, hogy ott az állami versenynek hátrányai jelentkeznek: segédek hiánya miatt sok kovács-, lakatos-, szabó- s csizmadiaműhelyt be kellett zárni.³⁸

Balázs V. és T. végül már az „ellenforradalom főváros”-ával egyet jelentő Debrecen térségén számon a kötet íróitól. E sorok írója azonban azt hiszi, hogy nem járna a történelmi hűség útján, ha egyszerűen egy ellenforradalmi fővárost állítana a szabadságharcnak öt hónapon keresztül ideggócát jelentő Debrecen, a detronizáció fővárosa helyére, amelyről Kossuth még 1849-ben azt írta, hogy Debrecenben „csak a fővárostól (ti. Buda-Pesttől) és nem az ország szívtől valánk távol”.³⁹ Azt pedig, hogy ebben a „szív”-ben is dialektikus erők működtek, őszintén törekedtünk szerény erőnkhez képest megmutatni.

³⁷ Balázs V. és T. 829.

³⁸ Rombauer Tivadarról vö. Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Spira)

³⁹ Szabó István 1948-1998.

Miután Balázs V. és T. munkánkban „felfedezték” a hamisítás és tudatos reakció szándékait, valósággal prés alá vették a munkát, hogy kisajtoljanak belőle mindent, amivel a történelmhamisítás és a tudatos reakció tételét igazolhatják. Egyébként azonban nem sok igényük volt. Megelégedtek azzal, hogy összefüggéseikből kiszakítva előmutattak egy-egy mondatot, mondattörödéket vagy éppen egy-két szót, mindegy, hogy honnan, esetleg egy pusztá időhatározó mellékmondatból is. Ezek a bizonyítékok azonban crőlködés jelcít viselik magukon. Sokszor nem is sikerültek másként, csak crőszakos átértelmezéssel, máskor meg csak kötetünk szövegének megváltoztatásával, de az is előfordul, hogy egyszerűen csak rossz néven vesznek tényeket vagy éppen tájékoztatanságból támasztanak kifogást.

Szabó István fejérc olvassák a bírálók, hogy szerinte „48 szabadságmozgalom volt, mely szembehelyezkedett és nyílt háborúba sodródott az uralkodóval (!), és így merőben katonai küzdelemmé vált.”⁴⁰ Itt meg kell jegyeznünk, hogy a bírálók a „merőben katonai küzdelemmé vált” kifejezést idézőjel között Szabó István saját szavaiként közlik. Hozzáteszik folytatólag, hogy Szabó István szerint tehát „nem az uralkodó szegte meg a törvényt, hanem a nemzet”. Nos, Szabó István valóban említi azt, hogy „október 8-án az uralkodóval és a bécsi kormányzattal való nyílt szembehelyezkedés után az ország kormányzatát a bizottmányra ruházták” (119.). Más helyen is írja: „Arra már 1848 nyarán sem volt remény, hogy a magyar kormány idegenből lássa el magát hadianyaggal, a szeptemberi csemények után pedig, amikor nyílt háborúba sodródott az uralkodóval, az országnak nem volt olyan határa, mely nem állott a bécsi vagy vele szövetséges kormányok ellenőrzése alatt.” (147.) Mindkét esetben arról a közismert fordulatról van szó, amikor az uralkodó feloszlatta a magyar országgyűlést és elmozdította a kormányt, s amikor az országgyűlés szembehelyezkedett az uralkodói önkénnyel és országra küldött császári haderővel, amit ha nem tesz, nyilvánvalóan nincs többé forradalom sem. Micsoda gyermekes tréfa tehát Szabó István szavaiból azt crőlteni ki, hogy szerinte „a nemzet szegte meg a törvényt”? Ha pedig már minden egyes szót cnynyire analizálni óhajtunk, vajon egyenes dolog volt-e a bírálóknak elhallgatni, hogy Szabó István – éppen a bírálók által idézett 203. lapon – a „fokozatosan támadóvá váló bécsi politika”-ról s az ennek „ellenében” kényszerítő szükséggel vállalt összeütközésről szolt? A dolog azonban még ezzel sincs elintézve. Meg kell ugyanis állapítanom: nem azt mondom, hogy ez csemények után a szabadságmozgalom „merőben katonai küzdelemmé vált”, hanem: „a szabadságmozgalom ügye merőben katonai küzdelem kérdése lett, sorsa tehát katonai feltételektől függött”. Ami világosan azt jelenti, hogy a szabadságmozgalmat nem oldom fel merőben katonai küzdelemmé, hanem a továbbbolyó szabadságmozgalom sorsát e küzdelem kérdésévé teszem. A bírálók tehát megváltoztatták azt, amit írtam. Nem azt idézték idézőjel között, amit írtam, noha az idézőjel az egész világon csupán szó szerint való idézésekre alkalmazható. A változtatásra szükség volt. Ha Szabó István valóban azt írta volna, hogy szabadságküzdelemünk „merőben katonai küzdelemmé vált”, nagy crőltetéssel még kihozható olyan magyarázat, hogy íme, Szabó István elsikkasztotta a forradalmat. A Szabó István által írtak hű idézésével azonban ez semmiképpen nem érhető el, hiszen így Szabó István továbbra is folyamatban levőnek látja a szabadságmozgalmat, a forradalmat, de ennek sorsát a nyílt háború kitörése óta a háború kimenetelétől teszi függővé, ami pedig – miként a történetek is tanúsítják – ép ésszel tagadni nem lehet. Ez az aprólékosnak látszó pontos tisztázás azért volt most szükséges, mert a bírálók a szavaimon elkövetett crőszak után vastag betűkkel szedelve nem kisebb ítéletet mondanak ki, mint hogy „Szabó István itt – expressis verbis – megtagadja és meghamisítja 1848-at”.⁴¹ Kénytelen vagyok megállapítani, hogy a bírálók „expressis verbis” meghamisították szövegemet.

⁴⁰ Balázs T. és V. 830.

⁴¹ Balázs V. és T. 830.

A bírálók kezében hasonló sorsra jutott Csobán Endre egyik idézete is.⁴² Csobán tanulmányában ez olvasható: „Szele Lajos kormánybiztos írja, hogy a nép szelleme, kivéve, hogy – fájdalom, kaputos emberek miatt – gyanúsításra igen hajlandó, különben jó.” A bírálók csak ennyit idéznek a mondatból Csobán álláspontjaként: a nép szelleme gyanúsításra igen hajlandó. Így azután módjuk van Csobántól éppen azt kérni számon, amit a szöveg megcsonkításával ők tüntetnek el: a forradalom ellenmondásait.

A helyzet a bírálatokra nézve legtöbbször az, hogy a bírálat olvasóinak nincs a bírálattal együtt a bírált könyv is a kezében. Így azután a bírálóknak lehet olyasmit is állítani, hogy Szabó Istvánék – természetesen reakciós ellenforradalmi szemléletből – „cseplük” a kormánybiztosokat. A valóság ezzel szemben az, hogy a kormánybiztosok működésével kapcsolatban támasztott kifogások mellé állítva tevékenységük eredményét, arra figyelmeztettek, hogy „nem volna igazságos, ha az utókor csak a kifogásokat és a velük szemben főleg a tisztikarban nyilvánított ellenszenvet és gúnyt hallaná meg”. Szabó István a végső mérleget úgy állította fel, hogy „legtöbbször éjt-napot egygő téve, leleményesen, eréllyel, szervezőképességgel és politikai ösztönnel végezték feladatukat”, s hogy „az a lázas szervező munka, amely Debrecenben Kossuth irányítása alatt megindult, nélkülük aligha vezetett volna annyi sikerhez” (131.) Így lehet állítani azt is, hogy Szabó István cseplő és teljesen a békepárt szellemében támadja az országgyűléstől elszakadó „diktatórikus” honvédelmi bizottmányt, holott Szabó István valójában azt fejti ki, hogy a válságos időben szükségszerűen került egyre több hatalom a bizottmány s első sorban elnöke, Kossuth Lajos kezébe, s Szabó István szerény tanulmánya egyik eredményének éppen azt kívánta tekinteni, hogy a főleg szónoklóként ismert Kossuth mellett megmutathatta a szervező Kossuthot (118-125, 199-201.), aki a kezében felhalmozódó hatalommal szinte emberfeletti szervező munkát végzett. Lehet azt is írni, hogy a kötetben cseplük a rendőrséget, s lehet ugyanakkor az olvasót tájékoztatlanságban hagyni afelől: vajon mi is az a cseplés? A valóságban a debreceni menekülés hónapja alatt nem lehet egyéb rendőrséggel találkozni, mint Debrecen városnak főleg kapuőrséget szolgáltató, néhány főnyi saját rendőrségével. A bírálók a rendőrség cseplése alatt alighanem Juhász Gézának, Borossy Andrásnak és Módy Györgynek⁴³ azokat a megállapításait értik, melyeket a Honvédelmi Bizottmányban rendészeti és postaügyeket vezető politikus Madarász Lászlóval kapcsolatban tettek. A bírálók megróhatják azután Szabó Istvánék a nép egészséges „kiállás”-ának elhallgatásáért, holott például Szabó István sok ilyen kiállás megmutatása után tanulmánya összegzésként azt fejtegette, hogy „a januárban már-már lehangyatló szabadságharc sorsának megfordítása, a debreceni küzdelem megszervezése sokak munkájából tevődött össze, első sorban mégis két hőse volt.” Az egyik Kossuth Lajos, a másik: a nép, s Szabó István mindkét hősré igen sok szót talált (199-202). Lehet továbbá a fuvarozásnak „keresetnyújtási jótétemény”-ként való kezelésére (Kossuth rendelete) és a nép adózási terhére vonatkozó szavakat is fonák módon terhelőleg szerepeltetni a kötet íróival szemben. Borossy Andrásnak is terhére lehet írni, hogy a békepárt az ő szemében a „formális demokrácia” pártja, elhallgatva azt, hogy ezt a két szót Borossy is idézőjelbe tette, ami lényegesen más értelmet ad megállapításának. Többek között még azt is megírhatják a bírálók, hogy Szabó István szívhez szólóan cseteli a megyei közigazgatásra, a céhmesterekre és a gyárosokra rótt embertelen feladatokat. A könyv olvasása nélkül talán hitelt is lehet adni e gyanús rokonszenvet sugalmazó alaptalan megállapításnak. Afelől azonban a könyv olvasása

⁴² Csobán Endréről vö. Orosz István idézett utószava.

⁴³ Juhász Gézáról, Borossy Andrásról, Módy Györgyről vö. Orosz István említett utószavát. Az utóbbi kettőhöz még hozzátartozik, hogy 1950-ben (Juhász Géza adjunktusával együtt) koholt vádak alapján perbe fogták, és többéves börtönbüntetésre ítélve pályájukat kettő törték. Módy György szóbeli közlése alapján az ÁVH-s tisztek vallatásán mindenképp Szabó István, Kondor Imre, Karácsony Sándor és Bárczy Géza tevékenysége és nézetek felől faggatták. Ez – ismervé az említettek felfogását – világosan alátámasztja, hogy a cél a debreceni narodnyik ideológia felszámolása volt. Ebbe illeszkedett bele a kötettel szembeni támadás is.

nélkül is kétség támadhatott sokakban, hogy vajon 1849-ben a Tiszántúlon egyáltalában létezhettek-e kapitalista gyárosok, akiket a bírálók oly közel állítottak Szabó Istvánék szívéhez? Miféle gyárosok irányában cseszteli Szabó István a szíveket? – erre bizony válaszolni kellene. Az a sejtélem dereng bennem, hogy a bírálók a Tiszántúlon sebtiben szervezett állami fegyver-, lőszer- és felszereléskészítő gyárak és műhelyek kinevezett vezetőit, az általam valóban méltatott vértanú Lahner György tábornokot, Rombauer Tivadart és Kossuth hú fiatal emberét, a képviselő Lukács Sándort⁴⁴ óhajtják az én gyáros rokonszenvem alanyaként kiját szani.⁴⁵

Balázs V. és T. kritikai módszerére nem kevésbé jellemző az, ahogyan a hadsereg kérdését kezlik. A bírálók nem óhajtnak tudomást venni arról, hogy 1848-49-ben a honvédségen és más sorkatonai alakulatokon kívül volt még álló nemzetőrség, mozgósított nemzetőrség, voltak önkéntes nemzetőri csapatok, más önkéntes csapatok, guerrilla csapatok, ezekről függetlenül voltak ún. szabad csapatok, és néhány esetben helyenként kísérletet tettek a nép teljes felfegyverzésére is. Ezek a különféle csapatok fokozatosan többnyire eltűntek, sokszor átalakultak sorkatonasággá, s a csapatok harctéri értékéről szerzett tapasztalatok után maga a kormány hajtotta végre feloszlátásukat vagy átszervezésüket. A bírálók mindezek felől tájékozatlanságukban rossz néven veszik Szabó Istvánnak azt a megállapítását, hogy az állásából mozgósított nemzetőrség, „c polgári-katonai csapatok egyébként sem voltak a harcterre való”. Nem ártott volna azonban, ha a méltatlankodó bírálók, sok minden egyéb mellőzésével, legalább a mozgósításukat megszüntető kormányrendeletet elolvasták volna Pap Dénes Okmánytárában. /I. k. 369./⁴⁶ Azt is rossz néven veszik a bírálók Szabó Istvántól, hogy a Jellachich dunántúli betörésekor nagyobb részben kapával, kaszával és a maga tarisznyájával felkeltett népet, amely a betörő bán tartalékhadtestének elfogásában valóban jó szolgálatot tett, „tartós hadjáratra” alkalmatlanként említi. Csobán Endréről meg azt veszik rossz néven, hogy a nemzetőrökről kedvezőtlen véleményeket is regisztrált, azaz „csempülte” őket. A bírálók e véleményekkel szemben, tanúságot téve fogalomzavaraikról, Horváth Mihálynak néhány alkalmi guerrilla-csapatról közölt elismerését állítják szembe.⁴⁷ Különösen rossz néven veszik azonban a bírálók Szabó Istvánnak az ún. szabad csapatokra vonatkozó „lekicsinylő” megjegyzéseit. Az mellékes számukra, hogy e végül is eredmény nélkül feloszlátott csapatokról maga Kossuth mondotta, hogy „még mindenik szabad csapat halvaszületett. Pedig az állománynak temérdekbe kerültek.” A bírálók nem óhajtnak tudomást venni arról, hogy ezekben a szabad csapatokban sok kalandor ember és betyárkodó úrfiú került össze, s az ellenséget elkerülve, inkább a szegény népen uraskodtak-basáskodtak. A bírálók szociális érzékét nem hatják meg a szegény falusi nép siránkozásai, hanem ehelyett azt igyekeznek sugalmazni, hogy Szabó István talán még népi demokráciánk törvényeivel is szembekerült: ami-

⁴⁴ Lásd Spira idézett művét.

⁴⁵ Itt szeretném megjegyezni, hogy Szabó István nem volt hajlandó visszavonni nézeteit az ügyében összehívott pártterkekezleten sem, ahol tudományos-etikai magatartásáról fejtette ki nézeteit. (Lényegében megismételve a válaszcikkben elmondottakat.) Itt tett másik fontos kijelentése (amely megerősíti, hogy a *népi történet szemlélet* volt rá erős hatással), hogy történetírásában szinte a kezdetektől a népet, a parasztságot állította középpontba s ennek felemelkedését kívánta szolgálni. „A történetkutatónak a korunk kérdései irányában való pozitív állásfoglalása többé-kevésbé kifejezésre jut már tárgyválasztásában is – olvashatjuk Szabó István előadásának szövegében. Nálam ez az állásfoglalás úgy jutott kifejezésre, és kifejezésre jutott nem csupán újabban, hanem kezdettől fogva, hogy a *nép* (az én kiemelésem – E. V.) történeti élete felé fordultam. Szerény történetírói munkásságomnak java része a társadalomnak szólt, és pedig múltbeli magyarságunk legmélyebb népi rétegének, parasztnak zsellérnek. Soruk kérdéseire kerestem a feleletet, kerestem csak úgy, ahogy erőim arra képtessé tettek, és ahogy felismerni véltem a végső posztulátumot, a tárgyilag igazat.” MTAKK Ms 5439/15.

⁴⁶ Vö. Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848-1849. I-II. Pest, 1868.

⁴⁷ Vö. Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848-49-ben. I-III. kötet. Genf, 1865.

kor „a szakszerű katonai vezetést szembe, majd fölé helyezi a népfelkelésnek – írják –, akkor ez a szemlélet egyben felfedi a mai néphadseregekről alkotott véleményét is”.⁴⁸ Ezt az erőszakosan szerkesztett sanda gyanúsítást a leghatározottabban visszautasítom. Egyben csodálkozásomat fejezem ki a felett, hogy a bírálók a szakszerű katonai vezetést és a népfelkelést – vagy amint ők gondolják: néphadsereget – szembe állítják egymással. Szerény véleményem szerint a mai néphadsereg elődjét elsősorban mégis a valóban katonát jelentő és valóban harcoló lelkes negyvennyolcas honvédseregben kell keresni, amely a debreceni menekülés ideje alatt megkétszereződött: olyan eredmény volt ez – írtam a kötetben –, amelyet méltó a történelemnek feljegyezni (147.)

A fölényes tudatlanság fegyverével más „sebeket” is ejtenek a bírálók a kötet íróin. Felháborodnak például azon, hogy Balogh István „elparasztosodó civis társadalom”-ról tesz említést.⁴⁹ Szerintük összezavarja a fogalmakat: polgárosodó paraszt helyett ír elparasztosodó civisről. Itt azonban valami baj van. Balogh István az 1848. évi debreceni adókönyv alapján kimutatva a „szántóvető” polgárok nagy számát, azt állapította meg, hogy „ez a réteg adja a civistársadalomnak sajátosan elparasztosodó jellegét”. Balogh Istvánnak ez a megállapítás helyénvaló volt. A XVIII. században ugyanis az addig nagy mértékben kereskedő és iparos debreceni civisségben eltolódás indult meg, egyre több lett a földművelő civis, a kereskedő és iparos családok is sorozatosan földet szereztek és gazdálkodtak. Az ilyen civisek száma egyre nőtt, úgyhogy a XIX. század vége felé a civisség fogalma, elvesztve eredeti, kereskedés és iparos tartalmát, a parasztság fogalmával lett azonos. A baj az, hogy minderről Balázs T. és V. nem tudnak s fölényesen megróják Balogh Istvánt, hogy a „történelmi folyamatot szemérmetlenül a fejtetetejére állítja”. „De mit számít ez Balogh Istvánnál” – sújtanak le a fölényes bírálók.⁵⁰

A bírálók gyanút keltettek fel bennem afelől is, hogy az ipar kapitalizálódásának a jelenségeit iskolázottságuk fölényes fitogtatása mellett sem tudják felismerni. Kapitalizálódási jelenséget látnak ugyanis az állam által Nagyváradon létesített katonai felszerelési üzemekben. Balázs V. és T. a posztógyártás munkafolyamatának sok részre tagolódását ismerik fel a ruhafelszerelési műhely egyes osztályaiban (beszerző, átvető, szállítási, szabósági stb.), holott ezekben posztógyártásról egyáltalában szó sem volt, de a manufaktúrális jellegű, időlegesen összeűtött műhelyek kezdeti tagolódásában szerény véleményem szerint egyébként is indokolatlan az ipar kapitalizálódására jellemző fokozott munkamegosztást és a polgári forradalomnak az ipar ily „szabad kifejlődését” létrehozó hatásait látni, amit pedig hogy én elmulasztottam megállapítani, a bírálók kemény rosszallását ismét nem kerülhettem el.

Nem veheti senki rossz néven, ha a történetkutatónak nem jelentett sem örömet, sem ambíciót ennek a feleletnek a megírása. Jóllehet azokat a lényegesebb adatokat, amelyeket a bírálók ítéletük alátámasztására a kötetből merítettek, tárgyalás alá vette, valójában nem is lehetett vitába bocsátkoznia. A bírálók nem adtak egyébre módot, mint hogy kimutassák: az ítélet és az alátámasztására idézett adatok között kétes viszony áll fenn, vagy egyáltalában nem áll fenn viszony. A súlyos teher vállalására alkalmazott szelíd adatokból különféle átkészeléssel léphettek elő a hatalmas romboló szándékok. A bírálat mindjárt fortisszimóval indul: az egykorú Debreceni Lapokból „gyáva és kisszerű” emberekről szóló kijelentést idéz, mintegy hangulatkeltésként, így kívánja mindjárt előjáróban jellemezni Szabó Istvánék munkáját. Ezután tíz oldalon keresztül nem lankadva zúg a vád: Szabó Istvánék tudatos reakciós politikai magatartásból meghamisították a történelmet. Akik ismerik a kötet íróinak

⁴⁸ Balázs T. és V. 831.

⁴⁹ Balogh Istvánnal vonatkozóan vö. Rác István: A 80 éves Balogh István tudományos és politikai pályája. Politika, tudomány, debreceniség. (Balogh Istvánnal beszélget Für Lajos.) In: A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XIX. Debrecen, 1992. 17-42.

⁵⁰ Vö. Balázs V. és T. 830.

emberi és tudományos magatartását, sőt közülük egyeseknek az utóbbi négy év alatt a politikai életben vitt szerepét is,⁵¹ őszinte zavarral olvasták ezt a támadást. Az meg, hogy Szabó Istvánt külön valami Habsburg-pártfogolás gyanújába is akarják keverni, ismerősei, olvasói és hallgatói körében derűtséget is váltott ki.⁵²

Azt kell hinnem azonban, hogy Balázs Tibor a szélsőségek embere. Amikor öt hónappal a bírálathoz megjelenése előtt Debrecenben a városi levéltárban kutatást végzett, felkeresett a lakásomon, hogy „tisztelget” tegye. Másfélórás beszélgetésünk jó részében minden áron arról akart meggyőzni, hogy tanszékem szemináriumában nagyszerű munka folyik, hogy irigylit hallgatóimat, s hogy szerinte a budapesti egyetem egyik üresedésben levő tanszékére egyedül szerény személyem jöhet szóba. Amikor pedig közöltem, hogy ez a kombináció tárgyaltan, s ezt én már akkor elhárítottam magamtól, amikor tudományos körökben először felmerült, tanácstalanul latolgatta a szóban forgó budapesti tanszék névsorát. Azzal köszönt el tőlem, hogy elviszi Budapestre a tanszéken folyó kitűnő munka hírért. Nem tartom lényegtelennek, hogy Balázs Tibor a tanszékem mellett folyó munkáról Debrecenben másoknak is nyilatkozott hasonló értelemben. Balázs Tibor saját kijelentése szerint ekkor már olvasta kötetünket.

Sem e sorok írója, sem munkatársai nem óhajtkák állítani, hogy hibátlan munkát végeztek. Különösen fájjalják azt, hogy a Debrecen város gazdasági viszonyairól és az öthónapos korszak alatt nyújtott gazdasági teljesítményeiről tervbe vett tanulmány kimaradt a kötetből, miután három felkért munkatárs is lemondott róla, utoljára olyan időpontban, amikor új munkatárs a sok adatgyűjtést igénylő tanulmánnyal a megjelenésre kitűzött idő (1948. március 15.) alapos túlhaladásával sem készülhetett volna már el.⁵³ Lehet ugyan, hogy ezzel a helyi keretű tanulmánnyal ismét csak növeltük volna az idétlen lokálpatriotizmus és cívisimádat bűnét, mi a tanulmány elmaradása felett mégis nehezen vigasztalódhatunk azzal, hogy a küzdelem anyagi szervezéséről országos vonatkozásban bőven szólva, a szélesebb perspektívával némi kárpótlást e tekintetben is nyújthattunk. De ezenkívül más gyengékre és hiányokra is rá tudnánk mutatni, melyeket magunk is csak részben óhajtanánk a határidőre végzett munka gyors és lázas ütemével magyarázni, más részben fogyatékos képességeinket kell magyarázatul felkínálni.

Nem óhajtkuk vitatni azt sem, hogy kötetünk a marxista tudományos szemlélet igényei szempontjából hiányosságokat mutat fel. Ez igények szempontjából azonban véleményem szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a magyar történelem marxista problematikája és módszere még nincs kitűzve, még kevésbé történt meg a magyar történelem marxista rendszerezése tudományos színvonalon. Őszintén sajnálni kell, hogy magyar történettudomány ma még nélkülözi azt a tudományos kimunkálást, amelyben más tudománysszakok részesülnek nagy képzettségű marxista tudósoktól. A tudománynak ugyanis mértékigénye van: csak önmagához, a tudományhoz tudja mérni magát. Amikor e sorok írója annak a véleménynek ad kifejezést, hogy a magyar történettudomány a dialektikus materializmus részéről nem elégedhetik meg Balázs V. és T.-nak – cszkőzeiket nem is tekintve – jobbadán csak jelszavakat öntő s a történeti élet tényeit ezekhez szűrő igényével, elsősorban a szovjet-orosz történettudományra óhajt hivatkozni. A közelmúltban szerencsénk volt hallani Magyarországon B. D. Grekov urat, a mai orosz történettudomány egyik vezető alak-

⁵¹ Mindenekelőtt Balogh Istvánról van szó, aki 1945 és 1948 között a Nemzeti Parasztpárt képviselőtében Szabolcs, majd Hajdú vármegye főispánja volt. Vö. minderre Rácz István és Für Lajos 1992-es tanulmányait.

⁵² Szabó István egyéb műveiből is világosan kitűnik, hogy a nemzeti függetlenségi irányzat képviselője volt.

⁵³ Neubauer Pál tanulmányáról van szó, mely „Debrecen szerepe és feladatai a Kossuth-kormány gazdasági és pénzügyi politikájában 1849. január-május.” címmel a Debreceni Déry Múzeum 1979. évi Évkönyvében jelent meg. Vö. Módy György írása. 111.

ját.⁵⁴ Magyar nyelven is kiadott kitérő előadásai⁵⁵ – amellet, hogy csak ízelítőt adhatnak az orosz marxista történetírásból – a történetírás tudományos igényeiről és módszereiről mégis tájékoztatnak. A dialektikus materializmus elve alapján álló mai orosz történetírás már egészében hivatott reprezentálni a V. J. Lebegyev, B. D. Grekov és S. V. Bahrusin szerkesztésében 1939-40-ben Moszkvában az állami társadalom-gazdaságtudományi kiadó által kiadott orosz történelem, amelyet a Népbiztosok Tanácsának főiskolai bizottsága az egyetemeken és pedagógiai intézetekben tankönyvvül engedélyezett. E nagy mű két kötetét „Geschichte der Völker der UDSSR” címen Basel-Zürichben 1945-46-ban német fordításban is közzé tették a „Gesellschaft zur Förderung der Pflege Normaler Beziehungen zwischen der Schweiz und der Sowjetunion” támogatásával. Ezek és más orosz történettudományi művek tanúsága szerint az orosz történetírás nem kategóriák felsorolását és tételek igazolását tartja feladatának. Nem rostálja meg a történeti élet tényeit, hanem mindig az orosz történelem egész corpusát firtva a kezében, a dialektikus materializmus erőinek megállapításával adatszerű, pozitív és teljes. Azt gondolom, hogy ez a magas tudományos igény volt az oka, hogy Grekov úr már említett itt időzése kapcsán – a történelem művelésére készülő fiataljaink közt egyesekben az a különös benyomás támadt, mintha Grekov úr a szovjet tudományos akadémia alelnöke nem lenne „eléggé marxista”.⁵⁶ Mi úgy érezzük, hogy az ő és tudóstársai nyelve, szemléleti és módszertani eltérések mellett is, közös a miénkkel: a tudomány nyelve.

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: **Erős Vilmos**

⁵⁴ Grekovról vö. A. Mazour: *Modern Russian Historiography*. Princeton, 1958.

⁵⁵ Vö. például B. D. Grekov: *Az orosz művelődés forrásai és a keleti Ruszj művelődése*. Budapest, 1948., illetve B. D. Grekov: *Az orosz állam kialakulása*. Budapest, 1948.

⁵⁶ Feltételezem Szabó István tanítványairól van szó. Módy György visszaemlékezése szerint például Grekov debreceni tartózkodása idején ő volt az egyik kísérője.

PATRICE GUENIFFEY

A biográfia a megújuló politikatörténetben¹

A politikatörténet-írásban mélyreható változások indultak el az utóbbi húsz évben. A fejlődés mindenekelőtt az *esemény*, a határhelyzet és az *egyén* előtérbe kerülését érinti a hosszú időtartammal, a lassú, egyéni életpályánál és generációs léptéknél nagyobb ívű fejlődéssel, valamint a társadalmi csoportok vizsgálatával szemben. Más szóval, a történelmi indetermináció bizonyítékai dominálnak a történelmi szükségszerűség felfogása felett. A pillanatnyi cselekmény vizsgálata éppúgy, mint az individuum fókuszba állítása teljességgel alkalmas a nyitott történetíráásra, a történelmi változásban megnyilvánuló egyéni akaratok, választások, akciók alaposabb számbavételére.

Vajon felfoghatjuk oly módon a történetírában zajló változásokat, mint *visszatérést* egy-fajta régebbi, de elfelejtett történetíráshoz? Tulajdonképpen egy *törésről* van szó: szakításról a történelmi szükségszerűség gondolatával – egyúttal előidéző az elbeszélés műfajának hanyatlását –, amely egykor uralta és hosszú távra konzerválta a történetírást, s mint a politikatörténet mindig, szilárdan ellenállt a társadalomtudományok hatásának. A törés különösen tiszta formában mutatkozik a francia forradalom kutatásának területén, ahol az elbeszélés formája a mai napig elkötelezett maradt a marxista történetírás szükségszerűségre támaszkodó diskurzusának: az irányított, teleologikus elbeszélésnek és az esemény ellentmondások leleplezését feltételező elbeszélő-rekonstrukciójának. A tradicionális történeti elbeszélés leváltása a problémaközpontú, egyben az esztétikát [histoire intellectuelle] súlyát is növelő történetírással mély szakadást idézett elő a francia forradalom történeti kutatásában.² A törés – avval, hogy egyidejűleg előtérbe helyezte a politikatörténetet a történettudomány területén, ugyanakkor csökkentette a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet súlyát – messze túllépte saját határait.

A történész figyelem egyénközpontúságának másik jele a biográfia műfajának újból felfedeztetésként. Az életrajz virágzása a politika és az egyén rehabilitációjáról tanúskodik. A biográfia műfaja, a politikatörténet mintájára, szakított a korábban privilegizált, szükségszerűséget és kollektivitást hangsúlyozó szemlélettel. Amíg azonban a politikatörténet esetében a fordulat együtt járt a módszer megújulásával, azaz az esemény helyett a problémák előtérbe helyezésével – visszanyúlva a politikai filozófia vagy a jogtudomány erőforrásaihoz –, addig a biográfia visszatérése sajátos érdeklődést tükröz. A biográfia esetében ugyanis a történet kevésbé nyilvánvalóan követte bármifajta metodológiai fejlődés, sőt inkább egyfajta „régimódi történelem” visszatéréséről beszélhetünk. A biográfia e sajátos helyzete egyszerre fejeződik ki a történészek műfaj iránti vonzódásában (hiszen megvilágítja az egyén törté-

¹ A szerző a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales társadalomtudományi doktoriiskola Centre de recherches politiques Raymond Aron [Raymond Aron politikatörténeti kutatási központ] tanszékének munkatársa. Tanulmánya elhangzott az MSH-CNRS által rendezett „Politika a modern államban” című konferencián (Párizs, 1998. október 25-30.). A szerző a szöveget személyes kérésre bocsátotta rendelkezésre, amelyet ezúton is köszönök. Egyúttal köszönöm Deák Ágnesnek és Szekeres Andrásnak a fordításban nyújtott segítségüket. (A fordító jegyzete.)

² François Furet munkái nagymértékben hozzájárultak a francia forradalomról szóló, különösen az általános politikatörténetet érintő tanulmányok megújulásához: vö. Penser la Révolution française. Paris, Gallimard, 1978. (magyarul: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994.) és összegyűjtött esszéit a L'Atelier de l'histoire kötetben (Paris, Flammarion, 1982.).

nelmi szerepét) és bizalmatlanságában, miután megkövetelné a saját történelmi nézőponttal való teljes szakítást (hiszen a biográfia műfaja inkább szolgálja a rekonstrukciót és az elbeszélést, mint az interpretációt és a problémafelvetést).

Raymond Queneau szerint eljön majd az idő, „amikor képesek leszünk szembesülni egy ember életével a történelmi eseménytől való teljes elvonatkoztatással is”.³ Ez a megjegyzés persze a regény és nem a történelmi életrajz műfajára vonatkozik, ám jól kifejezi a biográfia műfajában régóta uralkodó, az egyént határtalan szuverenitásában megragadó szemléletet: a mindenfajta törvénnyel vagy társadalmi normával szemben döntéseiben és cselekedeteiben lényegében szabad ember szemléletét. E tradicionális elképzelés nem tűnt el; jelenlétéről új keletű biográfiák sokasága tanúskodik, Jean Tulard *Fouché*-életrajzától Hélène d'Encausse *Lenin*-életrajzáig.⁴ Nagy monográfiák, néha mesterművek születtek e munkákból: gondoljunk csak Stefan Zweig második világháború előtti *Fouché*-, *Marie-Antoinette*- és *Balzac*-életrajzára⁵ vagy Jacques Bainville *Napoleon*-biográfiájára.⁶ Később, 1945 és 1980 között a biográfia hanyatlásnak indult, ami a született művek számában éppúgy megmutatkozott, mint a műfaj szellemi méltóságának csökkenésében. Ezzel párhuzamosan e folyamat jelentkezett a társadalomtudományok területén is, amelyeknek az 1970-es évek közepén kezdődő válsága az 1980-as évek elejére maga után vont egy korábban félretolt műfaj, a „kicsi történelem” [*petite histoire*] újjászületését. Ennek reneszánsza Franciaországban 1983-ra datálható, amikor is megjelent Paul Murray Kendall XI. Lajosról szóló könyvének fordítása.⁷

A társadalomtudományok hosszan tartó hegemoniája a marxizmus és a pszichoanalízis kettős elvi pillérére nyugodott. Emellett támaszt talált abban a tudományok összességét jellemző közös elvben, amely elismeri a diskurzus és a gyakorlat torzításait, azt, hogy a megismerés szükségszerűen misztifikált. A társadalomtudomány a demisztifikáció és a „kritikai leleplezés” jelszavával meghirdette a valóság megismerésének célját: a szereplők beszélnek és cselekszenek, cinnélfogva a történelmi munka végső célja – éppúgy, mint a szociológusé és az antropológusé – önmagában megérteni azt, *aki* beszél, és azt, *aki* cselekszik; megérteni az egyént uraló, kívülről ható „cselekedeteket”; megérteni az akaratlant vagy a beszédet, amely belülről „cselekszik”.⁸ Ennek eredménye: az egyén tartós visszahúzódása autonómiájába; az egyén létszervező képessége; a személytelen akaratra (amely különösen lényeges Michel Foucault-nál) és a determinált struktúrákra irányuló különös figyelem; egyfelől a hosszú időtartam (szemben a pillanatnyi történelemmel), másfelől a névtelen tömeg (szemben a történelem kiemelt szereplőivel: királyokkal, tábornokokkal, művészekkel) előtérbe állítása a történelmi tanulmányok területén, vagyis inkább a szükségszerűség, mint a cselekvés szabadságának elismerése.⁹

E modell, különféle tényezők hatására, az 1970-es évek közepén válságos helyzetbe került, majd az 1980-as években a kóma állapotába esett. Legerőteljesebben a marxizmus és a pszichoanalízis, vagyis a determinista gondolkodás krízise érintette, amely ostorként sújtott

³ Queneau, Raymond: *L'Histoire dans le roman* (1945). Idézi: Levi, Giovanni: *Les usages de la biographie*. Annales E. S. C., 1989. (a továbbiakban: Levi) 1325.

⁴ Az életrajzok a Fayard Kiadó gondozásában jelentek meg 1998-ban.

⁵ Zweig, Stefan: *Joseph Fouché* (francia fordításban). Paris, Grasset, 1991.; Zweig, Stefan: *Marie-Antoinette* (francia fordításban). Paris, Grasset, 1983.; Zweig, Stefan: *Balzac, le roman sa vie* (francia fordításban). Paris, Fayard, 1983.

⁶ Bainville, Jacques: *Napoleon* [1931]. Paris, Fayard, 1983.

⁷ Kendall, Paul Murray: *Louis XI* (francia fordításban). Paris, Fayard, 1983.

⁸ Vö. Gauchet, Marcel: *Changement de paradigme en sciences sociales?* In: Simonin, Anne – Clastres, Hélène: *Les idées en France 1945-1988. Une chronologie*. Paris, Gallimard, 1989. (a továbbiakban: Gauchet) 472-480.

⁹ Nora, Pierre: *Le Retour de l'événement*. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre: *Faire de l'histoire. Nouveaux problèmes*. Paris, Gallimard, 1974. 210-228.

végig a társadalomtudományokon, különösen az etnológián és a szociológián, mely tudományágak az 1960-as években még uralkodó szerepet játszottak. A válság mélyreható jellegét, legalábbis Franciaországban, egy előre nem látható esemény jelezte és erősítette: a társadalomtudományok legalapvetőbb mestereinek – Roland Barthes, Jacques Lacan, Louis Althusser és Michel Foucault – tragikus eltűnése, illetve gondolkodásmódjuk átalakulása, ami bizonyára felgyorsította a fent említett interpretációs modell széthullását. Mindehhez hozzáfűzhetünk még egy harmadik tényezőt: a kommunizmus válságát, majd összeomlását, amely lerombolva a szocializmus mint történeti szükségszerűség ideáját, visszaadta a jövő történelme számára a nyitottságot és az indetermináltságot.

A válság következtében egyrészt átalakult a tudományágak belső hierarchiája, előtérbe helyezve az „indetermináció tudományát”, ami lényegénél fogva a történelem. Másrészt átalakult maga a történetírás. Egyfelől hanyatlásnak indult a struktúrák tanulmányozására összpontosító társadalomtörténet, míg előtérbe került az eseményekre, töresekre, esetleges-ségre koncentráló, és az eszmék, jogi kategóriák, egy adott időszak politikai kultúráját meghatározó tényezőkre figyelmet fordító politikatörténet. Másfelől a válságból a biográfia műfaja is profitált, miután maga is megerősítést nyert mint a történeti jövő képlekeny és nyitott karaktere általános rehabilitációjának szimbóluma és a „világos és meggondolt cselekvésről”¹⁰ való vizsgálódás kiemelt területe.

A biográfia reneszánsza biztos tanújele az egyén központi szerepéhez, az individuumhoz való visszatérésnek,¹¹ amely a tömegek, a kényszerpályák és a szükségszerűség divatjának évtizedei után következett be. Jelzi az akarat, a választás és a véletlen történelmi változásban játszott súlyának újrafelfedezését. Mélyebben pedig kétségkívül a jelenkori társadalomfejlődés lenyomata, amelyben az egyén vált a legmagasabb rendű értéké – igazából az egyetlen értéké –, s amelyben minden egyén önálló univerzumként látja magát és gondolkodik magáról, illetve a többi egyénről. Ebben a kontextusban a biográfia nyilvánvalóan különlegesen fontos tercp.¹² Ha a műfaj említett okok miatt bekövetkezett, visszahódított kiváltságos helyzete egészséges fordulatot is jelez, a fejlődés nem mentes a káros következményektől sem. Manapság biográfiák tömegével találkozhatunk, melyek közül sok laposnak és kiábrándítónak bizonyul: egyszerűen visszatérnek a korábbi szűklátókörű, a vizsgált személyt túlzottan középpontba állító módszerhez; közönyösek a megértés iránt, amit az elbeszéléssel kompenzálnak; rejtett eszméjük az életrajzíró kiváltsága a történeti ítélet kimondására. Claude Arnaud azzal a kiegészítéssel fogadta a „szétesett, rendezetlen, csak a tények, az emberek és eredetük iránt érdeklődő szemlélet megszületését”, hogy nem érdemes sajnálnunk sem mestereiket, sem a végkövetkeztetést még az elemzés előtt megadó interpretációs rendszereiket.¹³ Hasonló érzésekkel tekinthetünk a marxizmus vagy a pszichoanalízis interpretációs és elemzési módszerének hanyatlására is, hozzátevé ugyanakkor, hogy a módszerek alkalmazói lemondtak a történelemnek mint a múlt megértésének műveléséről, s az életrajzot a múlt egyszerű helyreállítására [*restitution*] használják. Számos biográfia esett ennek áldozatul, amelyek csupán a véletlen folytán tartoznak a történelem műfajához. Emellett még egy szokatlan vonással bírnak, amely teljesen ismeretlen a hagyományos, hírnevére adó biográfia számára: ez pedig meggyőződésük, hogy egy egyén élete, különösen annak „apró rejtelmec” értelmezési kódot adnak egy-egy művészeti vagy politikai gondolat vagy alkotás eszméiségének megértéséhez.

A biográfia valójában a legenda ellensége. Szemben áll a hagiográfiával, sőt az igazán jó életrajz lemond a tisztelettudó megközelítés alkalmazásáról. A hírnévvel szembeni tisztelet-

¹⁰ Gauchet 474.

¹¹ Arnaud, Claude: *Le Retour de la biographie: d'un tabou à l'autre*. *Le Débat*, 1989. 54. sz. (a továbbiakban: Arnaud) 42.

¹² Arnaud 43.

¹³ Arnaud 43.

lenségével a biográfia kritikai eszközzé erősödött.¹⁴ Szerepe kiterjed egy életút kevésbé nyilvános aspektusainak, különösen a közéletben kinyilvánított eszméktől elkülönülő magánélet felfedezésére is. Részben az *eszmék társadalomtörténetét* reprezentálja, amelynek az uralmát nagyon gyakran a személyiség kultuszával igazolják, feltételezve a személyiség, az elvek és az elkötelezettség közötti kapcsolatot. A példák bőségesek, s nem árt tudnunk, hány visszataszító páros létezik, mint Simone de Beauvoir – aki hidegvérrel magasztalta a szovjet terrort azzal, hogy jogosnak minősítette az „ellenzék” fizikai likvidálását („fenntartani egy végtelen embertömeg sorsának javításáért fáradó rezsimet”¹⁵) – és Jean-Paul Sartre kettőse.¹⁶ Éppígy Mao orvosának visszaemlékezései nemcsak mehökkentő tanúvallomások a diktátor személyéről, hanem egyben jelentősen hozzájárulnak a maoizmus, s általában a forradalmi rendszerek történetének megismeréséhez.¹⁷ Az említett példánál kevésbé ellenszenves személy, Robespierre is képezheti hasonló vizsgálat tárgyát: a neki tulajdonított „megvesztegethetetlenség” imázsa, más szóval a magánember és a közember teljes megkülönböztetésének megszüntetése egy határtalan ambíció maszkja, amely határozottan politikai célból született. Ez nem annyira Robespierre még ma is élő hírnevének lerombolását jelenti, mint inkább hozzájárulást a forradalmár demisztifikálásához: a megvesztegethetetlenség valójában a tisztaság és a forradalmi ártatlanság mítoszának alappillére.

Fordítva viszont óvakodnunk kell attól, hogy aránytalanul nagy értéket tulajdonítsunk magyarázatunkban bármely egyéni létnek, különösen a magánéletnek. Ily módon például Rousseau filozófiájának értékelését el kell választanunk Rousseau életétől,¹⁸ s Nietzsche gondolatait függetlenítenünk kell örültségétől.¹⁹ Az életmű vagy a tett ugyanis, az csetek többségében, nem tekinthető szimptomának. A hóhérok nem szörnyetegek. Az életmű tünetként való leegyszerűsítő felfogása a pszichoanalízistől örökölt sablon, amelyet Sartre Flaubertnek szentelt, a *Család félkegyelműje* [*L'Idiot de la famille*] című groteszk könyve jól illusztrál: a pénztelenség nem árul el semmit Balzac munkásságáról, ahogy az alkoholizmus sem Faulkner műveiről, s hasonló észrevételt tehetünk a 20. század legbűnösebb politikai szereplőivel kapcsolatban is, Lenintől és Sztálintól kezdve Hitlerig és Pol Potig. „Az alsóbbrendűből ugyanis nem következethetünk a felsőbbrendűre”,²⁰ akár magasztos (Balzac), akár bűnös (Hitler) személyről van szó a „felsőbbrendű” esetében. A biográfia, amennyiben összes aspektusában rekonstruál egy életet, döntő módon hozzájárulhat egy művészi vagy politikai életpálya interpretációjához. De önmagában soha nem teszi lehetővé az interpretációt, ha csak nem kapcsolódik hozzá egy kifejezetten csak eszme- vagy életműtanulmány együttese.

A biográfia újjáéledésének olyan crós a sodrása, hogy minden történelmet megérint, még azokat is, akikről képzettségük és meggyőződésük alapján úgy vélhetjük, hogy a leginkább elkötelezettek a hosszú időtartam, a névtelen és csendes fejlődések, az anyagi struktúrák tanulmányozásának. Kétségtelen, hogy ezt ők maguk néha elhallgatják. Nyilvánvalóan ez

¹⁴ E gyakran „botrányos” műfaj alkalmazása lényegében angolszász jellegű. A ritka francia példák közül lásd Paul-Lévy, Françoise: Karl Marx, histoire d'un bourgeois allemande. Paris, Grasset, 1976.

¹⁵ Beauvoir, Simone de: Pour une morale de l'ambiguïté (1946-1947). Idézi: Rigoulot, Pierre – Yannakakis, Ilios: Un pavé dans l'Histoire. Le débat français sur Le livre noir du communisme. Paris, Robert Laffont, 1998. 21.

¹⁶ Jean-Paul Sartre és Simone de Beauvoir levelezése esetleges biográfiájuk vázát alkotja. Vö. Sartre, Jean-Paul: Lettres au Castor. Paris, Gallimard, 1983. 2. köt.; Beauvoir, Simone de: Lettres à Sartre (1930-1963). Paris, Gallimard, 1990. 2. köt.

¹⁷ Zhisui, Li Dr.: La Vie privée du Président Mao (francia fordítás). Paris, Plon, 1994.

¹⁸ Vö. Arthur M. Meltzer megjegyzései: The Natural Goodness of Man. On the System of Rousseau's Thought. Chicago-London, The University of Chicago Press, 1990. 1-12.

¹⁹ Podach, E. F.: L'Effondrement de Nietzsche (francia fordítás). Paris, Gallimard, 1931. A tanulmány, amely egyáltalán nem tárgyalja a nietzschei filozófiát, biográfiai szempontból érdekes.

²⁰ Vö. Bloom, Allan: L'Amour et l'amitié (francia fordítás). Paris, Édition de Fallois, 1996. 9-32.

a helyzet a francia forradalom utolsó kommunista historiográfusaként számon tartott Michel Vovelle esetében is, illetve kisebb mértékben magánál Giovanni Levinél is.²¹ Ám ők nem a történetírói munka – annak előfeltevései és módszerei – átértékelésének eszközeként magasztalják a biográfia módszerét, hanem mint a társadalomtudomány 1960-as években diadalútját járó determinista posztulátumának mentőövére tekintenek rá. Elvetve az egy életutat saját korába visszahelyező és értelmező hagyományos életrajzot, az egyéni életutak kvantitatív vagy szeriális feldolgozását ajánlják, amelynek célja igazolni a társadalmi normák kényszerítő erejére vonatkozó relatív hipotézisek érvényességét. Ebben az „újfajta használatban” a biográfia másodlagos szerepet tölt be. A cél inkább az életút visszahelyezése a szükségszerűségbe, s nem az emberi cselekvés szabadsága felőli értékelése. Ebből adódóan a biográfia illetően felhasználása a „kisebbségi”, a „rejtett” dolgokra figyel, ellentétben a természetszerűen kedvelt „nagyok”, a királyok, zsenik és hírességek bemutatásával. A biográfia felmagasztalja a különösét és a szabad döntést; kvantitatív használata viszont a szükségszerűség hatalmát szereti mérgetni.

A történetírók többsége – gondoljunk csak Jacques Le Goff Szent Lajosról írt új biográfiájára²² – nem osztja ezeket a hátsó gondolatokat. Példaként lássuk, mit ír Bernard Guenée négy késő középkori főpap életútjának szentelt könyvének bevezetőjében:

„Úgy tűnik, a struktúrák tanulmányozása pótolhatatlan. Feltárja egy csodálatos összefüggés múltját, de ezt túl egyszerűen ábrázolja. A biográfián keresztül viszont rápillanthatunk a dolgok nyomasztó összetettségére. A struktúrák tanulmányozása túlságosan nagy szerepet juttat a szükségszerűségnek, egy életrajz nagyobb teret engedhet a véletlen, az esemény számára.”²³

Ezek a megjegyzések mindenekelőtt arról a zsákutcs gondolkodásmódról tanúskodnak, ahová a struktúrák esemény feletti primátusának elfogadása vezet. Valójában a determinista hipotézis, amely a szükségszerűség és az öntudatlanság béklyójába köti az egyéni megnyilvánulást és a cselekvést, megakadályozza a történelmi változás magyarázatát. Ha az emberek a saját koruk által meghatározott normák foglyai, akkor hogyan követi egyik korszak a másikat?²⁴ Ez olyan logikai ellentmondás, amelytől csupán fiktív úton szabadulhatunk meg, egy fordulattal, azt feltételezve, hogy az emberek megváltoznak az őket teljes egészében kényszerítő normarendszerrel együtt. Mindez még nem jelent visszatérést a saját korának normái tekintetében teljesen felszabadított, korlátlan szuverenitását egyén korábbi dogmájához. Mindemellett el kell ismernünk, hogy a társadalmi változás a társadalmi szereplők műve, s nem egy személytelen folyamat eredménye. Közkeletű megfogalmazásban az emberek azok, akik a történelmet csinálják, az emberek, akiknek a cselekvési szabadsága nem kevésbé valós, noha nem abszolút vagy korlátlan. Valós, de relatív: épp ezért napjainkban a biográfia nem állhat a műfaj tradicionális formájához való egyszerű visszatérésben.

Keith Baker egy, a 18. század második felének francia politikai kultúráját leíró tanulmányában igen pontosan definiálta, mit érthetünk e relatív szabadságon.²⁵ Annak elismerése, hogy az emberi cselekvés minden korszakban adott keretek között zajlik – nevezetesen, amelyek rögzítik a kimondott és a megtett dolgok legitimitásának feltételeit –, egyáltalán nem jelenti a cselekvés szabadságának tagadását, csupán határainak a kijelölését. Amennyiben valóban léteznek normák, a tévedés abban áll, ha létezésükből egy általuk alkotott koherens és megmerevedett ideára következtetünk. E normák ellentmondásos és fejlődő együtttest

²¹ Vovelle, Michelle: *De la biographie à l'étude de cas*. In: *Problèmes et méthodes de la biographie*. Paris, 1985.; Levi idézett munkája.

²² Le Goff, Jacques: Saint Louis. Paris, Gallimard, 1996. (a továbbiakban: Le Goff 1996.)

²³ Guenée, Bernard: *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Âge*. Paris, Gallimard, 1987.

²⁴ Erről lásd Levi 1333.

²⁵ Baker, Keith Michael: *Au tribunal de l'opinion. Essais sur l'imaginaire politique au XVIIIe siècle* (francia fordítás). Paris, Payot, 1993. 16-17. (a továbbiakban: Baker)

formálnak, amelynek fejlődése nem absztrakt és nem személytelen. Épp ellenkezőleg, konkrét, személyes és emberi: maguk a szereplők azok, akik létrehozzák a szabályokat, illetve lerombolják azokat újabbak kimunkálása érdekében.²⁶

A fentebbi állítások igazolására a Keith Baker által tanulmányozott politikai kultúrából és diskurzusból hozhatunk példát. A *politika* – írja – „cselekvés, amelyen keresztül az egyének és a közösségek megnyilvánulnak, tárgyalnak, alkalmazkodnak és tiszteletben tartják az egymással és mindenkiel szemben megfogalmazott konkurens kifogásokat és követeléseket”; következésképpen a *politikai kultúra* „diskurzusok és szimbolikus gyakorlatok együttese, melyeken keresztül kifejezzük akaratainkat”. A politikának a nyelvészeti megközelítése két dolgot hangsúlyoz, amelyek minden szervezett rendszerben irányítják a diskurzusok létrejöttét. Az első elem azon normák együttese, amelyek meghatározzák egy adott diskurzus legitimitását vagy illegitimitását azon közös értékek tekintetében, amelyek megalapozzák a kollektivitáshoz való tartozást. A második hangsúlyos elem „az intézmények szerkezetében és az eljárások erejében áll, melyek eldöntik a vitákat, autoritást gyakorolnak az akaratok felett, és amelyek végrehajtják a kényszerítő döntéseket”.²⁷ Ez a két elem megszorítólag definiálja a diskurzusok és egy szervezett politikai rendszeren belül a szereplők által kölcsönösen használható eszközök körét. Más szóval, nem nyilváníthatnak ki akármilyen akaratosakat, s még kevésbé alkalmazhatnak akármilyen eszközöket. Ugyanakkor semmi sem megmerevedett, és a szereplők maguk alkotják saját korlátaikat. „A politikai kultúra – állapítja meg Keith Baker – egy olyan történeti kreáció, amelyet folytonosan újítanak meg az egyének és a közösségek cselekedetei, amelyek céljait viszont a politikai kultúra határozza meg.”²⁸ Azáltal, hogy Baker megengedi a politikai szereplőknek követelésük nyilvánítását, diskurzusuk még nem szűnnek meg általuk „csináltak” lenni, hiszen a szereplők, élve az erőforrásokkal, s újjáalakítva a már egyszer kimondott dolgaikat, kiterjesztik jelentésük körét: a szereplők kihasználják a korszak politikai kultúrája által kínált teret, folytatólagosan megújítják diskurzusukat új formulák bevetésével, amelyek előreláthatatlan, nem várt hatásokat, nem irányítható következményeket eredményezhetnek, egyben azonban újabb lehetőségeket is kínálnak. Ahogy Tocqueville egy mély értelmű kifejezésében fogalmaz, „saját széles korlátai között az ember hatalmas és szabad”. A felszabadított akaratot és a demisztifikált tudatot feltételező emberi cselekvés a változás motorja, még ha maga nem is abszolút. Ennélfogva könnyen megérthetjük a biográfia műfajának jelentőségét: az egyén (relatív) autonómiájának közelebbi tanulmányozását teszi lehetővé. Mégpedig azáltal, hogy önmagában cáfolja a tisztán determinista feltételezéseket, amelyek annyi bizalmatlanságot ültettek el a műfaj irányában.

François Furet esete példa erre, aki fontos szerepet játszott az egyén történelmi szerepének visszaállításában. A 20. század – állapítja meg az *Egy illúzió múltja* [*Le Passé d'une illusion*] című munkájában – az egyének és az akarat meghatározó történelmi szerepét illetően a legtöbb bizonyosságot, mégpedig tragikus formában szolgáltató századként fog megmaradni az emlékezetben. Ha a fasiszmus és a kommunizmus hatalomra jutása különös feltevélek függvénye volt, ha a két rendszer tömegszenvetélek megtestesülése, akkor már az *akarat mindennemű megnyilvánulása* előtt léteztek, és fejlődésük a különös akaratosak akcióihoz kötődött. „Egy vonás köti össze a korszak három nagy diktatúráját: sorsuk mindig egyetlen ember akaratától függött”, minthogy születésük is egyetlen ember akaratán múlt: Mussolini, Lenin és Hitler „akaratosuk mindent átható, fölényes erejének segítségével a gyenge rendszereket szétzúzva szerezték meg a hatalmat, hihetetlen kitartással törve egyetlen céljuk felé”. A náciizmus és a kommunizmus jól illusztrálják az „akarat diadalát”, az általunk elképzelhető legbrutálisabb módon cáfolva a szükségszerűség eszméjét.

²⁶ Lásd ugyancsak Levi 1333.

²⁷ Baker 14.

²⁸ Baker 19.

„Semmi sem összeférhetlenebb egy marxista elemzéssel – teszi hozzá Furet –, mint a 20. század új diktatúrái. E rendszerek misztériuma nem függ a társadalmi érdekektől, és nem világítható meg általuk (a munkásosztály által a kommunizmus, a nagytőke által a náciizmus). Éppen ellenkezőleg: irtóztatóan függetlenek a társadalmi érdekektől, legyenek azok akár polgáriak, akár proletár jellegűek.”

A 20. század a történelmet uraló törvények létezésébe vetett hit cáfolatává vált. Mégis ez az a század, amelyben „a történelmi materializmus legszélesebben érvényesíthette hatókörét”, noha „értelmezőképesége a legszűkebbé vált”.²⁹ Az ember sohasem hitt olyannyira a szükségszerűségben, mint éppen abban a században, amely az akarat cselekvéseivel leginkább telített. Minden bizonnyal a „szükségszerűség gondviselő folyamatába” vetett hit megőrzésének igénye rejtette el a figyelemreméltó tény: a 20. század messze állt attól, hogy az osztályharc és a tömegharc százada legyen, hiszen főleg kivételes egyének százada, még ha ezek a személyek leggyakrabban rossz oldalon álltak is.

Talán a történelmi szükségszerűség eszméjéhez való, ha nem is tudatos ragaszkodás hatalmasa magyarázza azt az erőltetett visszhangot, amelyet a *Le Passé d'une illusion* ezen aspektusa keltett. Ismereteim szerint egyedül Renzo de Felice olasz történész, Mussolini biográfusa³⁰ ismerte fel a könyv jelentőségét a maga teljességében.³¹ Megállapításainak részleteit most mellőzve, Furet könyve szerint három alapvető megállapítást hangsúlyoz: 1. Az egyének történelmi szerepének mérésével visszaadja a politika autonómiáját a társadalommal és a gazdasággal szemben. 2. Szakít a történelmi szükségszerűség teológiájával: ily módon fontos hozadéka az esetlegesség, a váratlanság, az indetermináció időszerű felélesztésének. 3. A *Le Passé d'une illusion* felújítja azt a felismerést, amit valójában már az első ókori történészek óta ismerünk: a történelmet nemcsak emberek, hanem „nagy emberek” csinálják. Ennek újbóli felfedezése, amelyet Renzo de Felice „zavarónak és jelentéktelennek” minősít, szembeszáll a kortárs historiográfiának elsősorban az Egyesült Államokban ható, úgynevezett „demokratikus” irányával, amely visszautasítva az egyéni felsőbbbség, következképpen a kitüntetett szereplők jelentőségét és hatását a történelmi jelenségek magyarázatában, előszeretettel tekint a névtelen tömegekre vagy a nagy társadalmi csoportokra mint a változás alapvető mozgatórugóira. Vegyünk egy konkrét példát. Egy nemrég megjelent, az 1789 és 1791 között működő Alkotmányozó Nemzetgyűlés történetének szentelt munkájában Timothy Tackett kollektív képet fest az alkotmányozókról, akik 1315 képviselői széket foglaltak el, feltárva társadalmi, szakmai és politikai gyökereiket, arra törekedve, hogy rekonstruálja intellektuális formálódásuk elemeit.³² Nincs végzetesebb ennél a kvantitatív és absztrakt megközelítésnél, amely számhalmazt vizsgál ott, ahol emberek vannak, s így van ez még akkor is, amikor demokráciáról van szó. Tisztán kijelenthetjük: a demokrácia demokratikus történetének nincs semmi értelme. A demokrácia bevezetheti a jogegyenlőséget és az egyenlő befolyásgyakorlás lehetőségét a politikai rendszer tagjai között, de nem képes megszüntetni a természet szülte emberi egyenlőtlenséget. Ha polgárként mindenki szigorúan egyenlő joggal is bír a kollektív, választás útján születő döntések meghozatalában, a természetes és valódi egyenlőtlenségek megőriznek egyfajta mozgásteret a politikai univerzumban a szavazást megelőző elhatározás pillanatáig. Amikor is teljes mértékben érvényesülnek a születési, szerezési, presztízs-, tehetség-, vonzerő-, ügyességbeli stb. különbségek. 1789 Alkotmányozó Gyűlésében Mirabeau, Le Chapelier, Barnave és Maury abbé nem egyszerű képviselők voltak a többiek között, s nem négy ekvivalens és több száz társukkal felcserélhető atom.

²⁹ Furet, François: *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris, Robert Laffont/Calmann-Lévy, 1995. 199-201.

³⁰ Felice, Renzo de: *Mussolini*. Torino, Einaudi, 1995. 8 kötet

³¹ Felice, Renzo de: *La Force de l'imprévu*. Le Débat, 1996. március-április (89. sz.). 120-127.

³² Tackett, Timothy: *Becoming a Revolutionary. The Deputies of the French National Assembly and the Emergence of a Revolutionary Culture (1789-1790)*. Princeton, Princeton University Press, 1996. 19-116.

Alphonse Aulard joggal írta, hogy például Mirabeau egymaga alkotott egy pártot. Athén úgy értelmezte polgárai egyenlőségét, hogy sorshúzásra bízta számos pozíció betöltését, de a valós kormányzati irányítás ettől még Periklész ügye maradt. 1789 és 1791 között több mint 1300 képviselője volt a Nemzetgyűlésnek, de a történelem alig pár tíznek a nevét őrizte meg: a többiek némák, figyelemmel hallgatnak, de a szavazás alkalmával végül – őket legálisan megillető módon – (döntő) befolyást gyakorolnak. Ha a demokrácia a túlnyomó többség részvételét feltételezi, a kormányzás egy kisebbséget követel. A probléma független a kortól és az intézmények formájától: nem kevésbé áll fenn közvetlen demokráciában, mint képvisleti rendszerben. Csak az első esetben jobban rejtve marad, mint a másodikban: az oligarchia a demokrácia tényerésével együtt erősödik. Ugyanígy az egyéni életrajz is hozzájárul a történetíráshoz, de nem annyira a demokrácia történetéhez, mint inkább a demokratikus politikához, amely vitathatatlanul hordoz magában *arisztokratikus* elemet is. Összegezve e kérdést megállapíthatjuk, hogy a Tackett által használt „demokratikus” aspektus valószínűleg a marxista történeti múltfelfogás alacsonyabb rendű változata. Hozzátehetjük, hogy ennek a fajta, a „nagyokat” ignoráló és a „kicsiket”, a „homályos dolgokat”, a tömegeket, a „számot” kiemelő történetírásnak megvan a maga jövője: ez egy *par excellence* demokratikus szenvedélyhez, a nehezítéshez [*ressentiment*] adaptált történelem.

A biográfia korunkbeli visszatérése, még ha ellenállásba is ütközik, a marxizmus és a pszichoanalízis óta felállított determinista interpretációs modellek kimerüléséről tanúskodik. Ebben az értelemben a biográfia hatékonyan hozzájárulhat a történettudomány megújulásához. Azonban az egyén újrafelfedezésének nem feltétlenül kell elvezetnie a hagyományos, a határtalan szuverenitású és a történelmen kívül álló egyén eszméjére alapozott tradicionális biográfia tiszta és egyszerű visszatéréhez. Inkább bizonyos társadalomtudományi eredmények integrált megújítását kellene jelentenie. Ily módon, ha az eseményhez való visszatérés – mint a politikatörténet központi tárgya – elvezet a jövő előre láthatatlanságának újbóli belátásához, az sem kevésbé igaz, hogy radikális és hirtelen törések vannak jelen a hosszú, sőt a nagyon hosszú időtartamokban. Ahogyan Marcel Gauchet hangsúlyozza, „a közeli jövő radikális kiszámíthatatlansága és a determinizmusok nyomasztó súlya jut szerephez”.³³ Ugyanígy a biográfia nem lehet többé ahistorikus művészet: a mentalitástörténet megmutatta, hogy még olyan viselkedések és érzelmek is, melyek látszólag függetlenek a kortól, mint például a szerelem, a halál, az öntudat,³⁴ a részvét, az ízlés, az illatérzékelés³⁵ – mind-mind történeti jellegűek. A társadalomtudományok gazdag hozadéka megakadályozza, hogy a biográfia továbbra is egyszerű műfaj legyen, s megfosztja azt attól a hosszú ideje kultivált illúziótól, mely szerint képes a valóság egészét rekonstruálni. A biográfia az egyik a valóság összetettségét feltérképező eszközök között.

A biográfia csak látszólag egyszerű. Az életrajzírás több metodológiai problémát is felszínre hozott, amelyeknek most csak néhány aspektusára térnék ki: az egyéni történet kapcsolata a kollektív vagy környezetének történetével; történelem és elbeszélés kapcsolata; azon ellentmondások problémája, amelyekhez elvezethet a tanulmányozott egyéni életútban determinálónak ítélt események (szükséges) kiválasztása; s végül a kétségek, amelyeket az életrajz megírására való vállalkozás szül: ez vajon az egyedi sors rekonstruálása vagy inkább ki találása?

³³ Gauchet 475.

³⁴ Vö. Vernant, Jean-Pierre: *L'Individu, la mort, l'amour. Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*. Paris, Gallimard, 1989.

³⁵ Vö. Corbin, Alain: *Le Miasme et la jonquille. L'odorat et l'imaginaire sociale, XVIIIe-XIXe siècles*. Paris, Aubier, 1982.

Egyediség és kollektivitás

A biográfia az egyén története – de a történelemben élő egyéné, amely létrehozta őt, s amelyet ugyanakkor maga az egyén is formál. Ahogyan Jacques Le Goff megjegyzi, mint-hogy Szent Lajos király volt és szent, így életrajza is mindennekelőtt a 13. századi királyság és szentség fogalmainak tisztázását kívánja.³⁶ Le Goff megállapítása érvényes minden történelmi személyre. Hogyan is érthetnénk meg például Sztálin és Berija³⁷ alakját a grúz kultúra tanulmányozása, vagy Hitler személyét az 1918-as versailles-i békeszerződés felidézése nélkül? Az egyén sorsának rekonstrukciója nem jelent mást, mint környezete mozaikdarabkáinak rekonstrukcióját. Éppen ez utóbbi vezethet el az „első pillantásra megmagyarázhatatlan és félrevezető jelenségek” magyarázatához. Vegyük példaként az *erény* fogalmát Robespierre-nél. Ha nem végezzük el a környezet tanulmányozását, kitesszük magunkat annak a veszélynek, hogy Robespierre erényességét csupán egy különös pszichológiai hajlamnak tulajdonítsuk. A 18. századi ügyvédek hivatali moráljának vizsgálatával viszont megoldható a kérdés, ők ugyanis a köz- és magánéleti korrupciómentességet és erényességet követelő papság laikus alternatívájaként szemlélték hivatásukat.³⁸ E megközelítéssel feltárhathatjuk és megérthetjük Robespierre megvesztegethetetlenségének politikai és instrumentális funkcióját, ami egyáltalán nem valamiféle tünet, melynek titka be lenne építve Robespierre-nek mint *embernek* a történetébe. Nehézséget csak annak eldöntése jelent, hogy az életrajznak milyen mélységig kell rekonstruálnia a környezetet. Jacques Le Goff állapítja meg ezzel kapcsolatban, hogy egy uralkodó és uralkodásának egymáshoz illesztett története nem sorolható a biográfia műfajába.³⁹ Ehhez egy metodológiai követelmény szükséges, amelyet számos esetben nem lehet alkalmazni a gyakorlatban. Előfordulhat, hogy egy uralkodó életrajza nem fedi egyben uralkodásának történetét is? Jacques Le Goff Szent Lajosról írt munkája Szent Lajos uralkodásának és századának története is egyben.⁴⁰ E jelenség még egyértelműbb a forradalmi vezetők esetében: a politikai csemenyek személyes intenzitással való átítatása és a hatalom megszemélyesítése révén, mely utóbbira az efféle rezsimek hajlamosak, e személyek olyannyira összefonódtak az általuk alapított rendszerrel, hogy saját egyéni történetük jelentős részben összekeveredik a rendszer történetével.⁴¹ Egy Lenin- vagy Sztálin-életrajz megírásának kísérlete, elvonatkoztatva a rendszertől, újraélesztene a magán- és közéleti dimenzió, az ember és a zsarnok elkülönülését, holott a rendszertípus megértésének egyik alapvető kulcsát éppen ezen elkülönülés megszüntetése adja. Lili Marcou éppen ezt teszi könyvében, amelyet nemrégiben Sztálin magánéletének szentelt: szinte arra törekszik, hogy rehabilitálja Sztálint, rámutatva, hogy a magánember semmiben nem hasonlít a zsarnokhoz. Az egyén különféle arculatainak gondos szétválasztásával azonban a személyiség szétesik, s marad a személyi kultusz által kreált kép, amely körülbástyazza a diktátort.⁴² Egy Sztálin-életrajz egyben a bolsevik Oroszország története is, mint ahogy egy Hitler-életrajz egyben a náci Németország története, vagy ahogy egy Robespierre-életrajz a végül általa megtestesített és sorsát irányító Terror története.

³⁶ Le Goff 1996. 14-27.

³⁷ Knight, Amy: Berija (francia fordítás). Paris, Aubier, 1994.

³⁸ Vö. Karpik, Lucien: Les Avocats. Entre l'État, le public et le marché, XIIIe-XXe siècles. Paris, Gallimard, 1995.

³⁹ Le Goff, Jacques: Comment écrire une biographie historique aujourd'hui? Le Débat, 1989. március-április (54. sz.) 50.

⁴⁰ Megemlíthetjük emellett François Bluche Louis XIV. (Paris, Fayard, 1986.) vagy Michel Antoine Louis XV. (Paris, Fayard, 1989.) című munkáját.

⁴¹ Pol Pot szélsőséges példáját adja ember és rezsim identifikációjának (lásd Chandler, David P.: Pol Pot. Frère numéro un (francia fordítás). Paris, Plon, 1993.

⁴² Marcou, Lili: Stalin. Vie privée. Paris, Calmann-Lévy, 1996.

A kontextus vizsgálata vagy annak beépítése az életrajzba magában hordozza annak veszélyét, hogy a kontextus végül a biográfia helyébe lép. Mégpedig akkor, amikor célunk az emberek által figyelmen kívül hagyott dolgok rekonstrukciója, s feltételezzük, hogy mivel a dolgok általában véve magához a korszakhoz tartoznak, a vizsgált személy is kortársaihoz hasonló tapasztalatokon megy keresztül. Giovanni Levi idézi Franco Venturi példáját, aki a *La Jeunesse de Diderot* [*Diderot fiatalokora*] című munkájában „gyakorlatilag mindenféle közvetlen dokumentáció nélkül alkotta meg Diderot gyermekkorának első éveit”.⁴³ Igaz, ez a fajta rekonstrukció a vakmerőség kedvéért talán megengedhető, hiszen eltünteti a források hiányosságaiból adódó hézagokat, ám gyakorlatilag alkalmatlan bármiféle analízisre, eredményre, főleg pszichológiai eredményre. Luther például gyakran esett áldozatul a körülmények magyarázó erejére hivatkozó visszaélésnek: számtalan szerző alapozta Luther személyének és életművének pszichoanalitikus interpretációját hiányos és nagyon is elégtelen információkra, feltételezve, hogy a reformátor gyermekkorának rekonstrukcióját pótolhatja környezetének kontextusával.

Történelem és elbeszélés

A történeti biográfia elbeszélés; egy kevert, irodalmi hatással átítatott műfaj, amelyet azonban a történeti munkával szemben támasztott követelmények egyfajta tökéletlenségre ítélnék. Az elbeszélés technikájának alkalmazása révén a történész a regényíró apja, minthogy az életrajzíró „valós hatásokkal” igyekszik – a lehetőségekhez mérten – „élőnek” ábrázolni alanyát. Ugyanakkor a bizonyítás követelményei megkülönböztetik a regényírótól. A források gyakran csak a vizsgált személy közéleti dimenziójáig engednek a történészt, vagyis az életpálya különböző szintjei és eltérő teréi közül csupán egyhez. A „hétköznapi viselkedés és gondolkodás, kétségek és bizonytalanságok” kiesnek látóköréből, noha mindez a tanulmányozott személy identitásának lényeges része.⁴⁴ Amíg nagyon ritka például, hogy a történész rendelkezik olyan forrásokkal, amelyek lehetővé teszik hőse beszélgetését, addig a regényíró élhet a hiányosságok képzelet születe pótlásának szabadságával. A történész „erőtlenége” megmutatkozik abban a helyzetben is, amikor az elbeszélés folytonossága érdekében ellentmondásoktól hemzsgő esetet kell bemutatnia és elemeznie, máskülönben az elbeszélés elnehezül. Végeredményben azonban a történeti mesterség a nehézsége áldással is jár, mivel a történészek gyakran csapnivaló regényírók.

A meghatározó tényezők kiválasztása

A biográfiával kapcsolatos harmadik nehézség azon meghatározó csemények kiválasztásában rejlik, amelyek a leginkább alkalmasak a tanulmányozott személy identitásának vagy sorsának megvilágítására. E probléma bevezetésképpen idézzük fel Jean-Jacques Rousseau *Vallomásait*. Rousseau már az első oldalakon figyelmezteti az olvasót, hogy a maga valójában fogja önmagát bemutatni, sem jót, sem rosszat nem rejt véka alá:

„Ím itt van, amit tettem, amit gondoltam, ami voltam. Egyforma nyíltsággal vallottam meg a jót és a rosszat. Nem hallgattam el semmi rosszat, nem tettem hozzá semmi jót [...] Olyannak mutatom magam, amilyen voltam: megvetésre méltónak és hitványnak, ha az voltam, de jónak, nemesnek, fenségesnek, ha ilyen voltam.”⁴⁵

⁴³ Levi 1331.

⁴⁴ Levi 1326.

⁴⁵ Az idézet Benedek István és Benedek Marcell fordítása. Vö. Rousseau: Vallomások. Magyar Helikon, Budapest, 1962. (a továbbiakban: Vallomások) 11.

Nem erre törekszik minden biográfus? Ha Rousseaut saját, *intus et in cute* – „belső, bőr alatti”⁴⁶ – mélysége feltárásának szándéka vezette, végül is ezt azzal a céllal tette, teszi hozzá, hogy természet a maga valóságában mutatkozzon meg, még akkor is, ha önképe távol áll mások véleményétől: Jean-Jacques ugyanis különbözik Jean-Jacques társadalmi reprezentációjától. De Rousseau még tovább megy, előrebocsátva azt a többször emlegetett elvet, hogy a közvélemény a saját cselekedeteiben jelenlévő jót vagy rosszat másképp minősíti, mint a megtapasztalt jót vagy rosszat. A biográfus éppen ezzel a problémával áll szemben: bizonyos, számára magyarázó érvénnyel bíró tényezők vagy események kiragadásával igyekszik megragadni főhőse valóját, noha nincs bizonyítéka arra, hogy e tényezők vagy események valóban meghatározó szerepet játszottak az életpályában.

A probléma végső illusztrálása és kevésbé merész összegzése éppen Giovanni Levi Robespierre-példájában található.⁴⁷

Robespierre összes életrajzírója – máskülönb en joggal – nagy figyelmet szentel a gyermekkori eseményeknek, ám talán túl sietősen von le ezekből messzemenő következtetéseket. A tények ismertek. Robespierre édesanyja gyermekágyi lázban halt meg 1764-ben, akkor, amikor a négy testvér közül a legidősebb, Maximilien hatodik születésnapját készültek megünnepelni. Anyjuk elvesztése után nem sokkal a gyermekek teljesen árván maradtak, miután apjuk, felhagyva az ügyvédi karrierrel és eltékozolva a csekélyke családi vagyont, egy szép napon örökre eltűnt Arras-ból. A négy gyermek szétszóródott: a két lány az apai nagyszülőkhöz, a két fiú az anyai nagyszülőkhöz került, majd később intézetben helyezték el őket. 1769 őszén, Arras püspökének pártfogoltjaként, Maximilien ösztöndíjat kapott a párizsi Louis-le-Grand középiskolába. Az iskolapadot a Jogi Egyetem elvégzéséig koptatta Párizsban, tanulmányait 1781-ben fejezte be.

E korszak igen fontos Robespierre személyiségfejlődése szempontjából. Még fontosabb azonban legutóbbi életrajzíróinak, miután a pszichoanalízis (akár öntudatlanul is) megtanított bennünket arra, hogy abszolút meghatározónak tekintsük ezeket az eseményeket, olyannyira, hogy képesek legyünk előre látni a következményeket. Max Gallo például a „Megvesztegethetetlenek” szentelt életrajzában sorsfordító eseménynek tekinti a gyermekkort, olyan mély traumának, amely eldöntötte Robespierre szinte egész jövőjének alakulását, beleértve forradalmi elkötelezettségét is. Véleménye szerint mindebben az elhagyatottság és a bűnösség érzése öltött testet. Az elhagyatottság? Innen ered a tanulás iránti, majd később komoly hivatásbeli elkötelezettsége, a polgári tekintély iránti megszállottsága, amelyek együttesen tanúskodnak arról, hogy vágyott a társadalmi elismertségre, s arra, hogy apja hibáját helyrehozza. Ám noha a fiatalságától megfosztott Robespierre gyűlölte apját és elítélte őt, amiért hajszolta a társadalmi elismerést, látenszen mégsem szűnt meg bűnös apja iránti szeretete. Érzelmi ambivalenciája nyomán látszólagos konformizmusa valós, mély és erőszakos neheztelés takart azzal a közeggel szemben, amely kötelezte őt apja nyilvános gyűlöletére. E neheztelés alakult át lázadássá és kijelölte Robespierre forradalmi elkötelezettségét akkor, amikor eltávolodva az igazságszolgáltató rendszer reformján munkálkodó, ügyvédi kamarabeli kollegáitól, 1788-ban rádöbbsent, hogy az az elit, amelybe minden vágya szerint integrálódni kívánt, valójában soha nem fogadta be őt.⁴⁸

Ez szinte tiszta példája a politikai elkötelezettség pszichologizációjának, melyet könnyű kritizálni bizonytalan és elégtelen forrásbázisa miatt. Valójában ismeretlenek számunkra Robespierre érzelmei, aki soha nem tett a legkisebb célzást sem gyermekkorára. 1788-as „törésének” egyetlen mozzanata sem bizonyítja ennek helyénvalóságát. Sőt bizonyos jelek épp ellenkező irányba mutatnak. De több ellentmondásra is bukkanhatunk. A fentebb említett vizsgálat valójában egy előre elgondolt interpretációs modellel épül, amely *a priori* elfogadást

⁴⁶ A latin idézet a Vallomások első könyvének címlapján található.

⁴⁷ Levi 1327.

⁴⁸ Gallo, Max: Maximilien Robespierre. Histoire d'une solitude. Paris, Perrin, 1968.

feltételez, egyfelől bizonyos csemenyek különös fontosságára, másfelől ezen csemenyek bizonyos számú szükségszerű konzekvenciájára vonatkozóan. Biztos például, hogy az anya korai halála minden korszakra jellemzően és mindenkinél egyforma sérüléseket okozó csemeny? Hogyan döntünk e kérdésben, amikor teljesen ismeretlen számunkra az anyával való kapcsolat: nem tudjuk, hogy az anya vajon maga nevelte gyermekét vagy – ahogy a korszak legtöbb polgári családja – nevelőnőre bízta? Ráadásul, ahogyan ezt Marguerite Yourcenar is megjegyzi emlékirataiban, biztos, hogy egy anya korai elvesztése minden egyénben „hiányérzetet” és „iránta érzett nosztalgiát” vált ki? Marguerite Yourcenar állítása szerint az ő esetében nem így történt.⁴⁹ Robespierre-t illetően tartózkodnunk kell az ilyesfajta állítástól. Tereket adhatunk e feltevéseknek, ám le kell mondanunk a rájuk alapozott kockázatos elemzésekről. Gallo magyarázatának azonban van egy vitathatatlan eleme: Robespierre valóban létező, a társadalmi elfogadtatás és a tiszteltetreméltóság iránti szenvedélye a forradalmat megelőző, Arras-ban töltött években. Ugyanakkor gondosan ápolt konformizmusa rejtélyesebbé teszi 1789-es elkötelezettségét, főként egy olyan konzervatív társadalom vonatkozásában, mint Arras, s még inkább, amennyiben 1788-as szakítása csak egy mítosz.

Robespierre valójában 1789-ben a rendi gyűlés összehívásának pillanatában – és csak akkor – szakított barátaival és munkatársaival, s politikai elkötelezettségét teljesen új alapokra helyezte, elárulva azt az elit réteget, amelyhez korábban tartozott. Figyelemre méltó hirtelenséggel tárul elénk a maga sajátos értelmében a forradalmár felbukkanása, azé az emberé, akinck most már haláláig marad.

A hiba tulajdonképpen abban rejlik, hogy gyakran pszichológiai elemzéssel próbáljuk megragadni olyan forradalmi vezetőknél a felbukkanását, akik számára a politikai elhivatottság kezdete nagymértékben hasonlít az újjászületésre. Hiábavaló dolog Lenin vagy Hitler gyermekkorában, ifjúkorában vagy akár felnőtté válásának első éveiben kutatni valami után, ami előre jeleznél, ha csak futólag is, hogy mivé válnak majd abban a pillanatban, amikor a politika hatalmába keríti őket. Valójában ugyanis a döntő tényező intézményi és nem érzelmi jellegű. Ez vonatkozik Robespierre esetére is: az arras-i ügyvéd forradalmárrá válását és sajátos stílusának kialakulását nem a nép iránti szeretet, s nem is egy megszégyenítő emlék okozta. Mindez inkább a szituációnak köszönhető.

Az 1789. januári, kifejezetten Artois vidékére vonatkozó és a választásról intézkedő rendelet a harmadik rend képviselőinek számát nyolc főben maximálta. A szóba jöhető jelöltek száma messze meghaladta e keretet. Úgy tűnt, a vidék irányítását szilárdan kézben tartó helyi oligarchia dönt mindenben, és alkalmas káderekkel rendelkezik a hatalmi pozíciók megragadásához. A helybelinek elfogadott, de inkább csak másodrangú tekintéllyel bíró Robespierre-nek semmi esélye nem volt arra, hogy megválasszák. Mindamellett az egybehívó rendelet tartalmazott egy egyetlen más tartományban sem alkalmazott előírást, ami magában foglalta a siker lehetőségét is: egy sajátosan demokratikus rendszer a parasztnak a városi testületekhez hasonlóan megadta a választási rendszer utolsó fokáig a döntés befolyásolásának képességét. Robespierre minden ügyessége e különös helyzet kihasználásában rejtett: felhasználva a nép szavazásának eszközt, maximalista és egalitárius diskurzussal háttérbe szorította a befolyásában túlzottan biztos elitet. Ettől a pillanattól kezdve azok a személyek, akiket legyőzött, vagyis azok, akikhez még néhány nappal korábban közel állt az ügyvédi kamarában, az Akadémián vagy a Rózsák Társaságában, „megvesztekdedtnek” hívták őt. Robespierre teljesen megváltozott: azt a gyanúsításokra épülő és a vetélytársakat diszkvalifikáló retorikát alkalmazta, amely hamarosan jóval szélesebb körben is ismertté teszi őt. Nincs tehát semmiféle folytonosság az ügyvéd és a forradalmár között. Csak az intézményi kontextus által kiváltott szakítás létezik, amely felfedte a Robespierre-ben rejlő, ám a szokványos hétköznapiak során még szunnyadó és ismeretlen képességeket. Ott viszont, ahol a folytonosság vagy még inkább egy pszichológiai rend iránti fogékonyság van jelen, a hajlam az,

⁴⁹ Yourcenar, Marguerite: *Souvenirs pieux*. Paris, Gallimard, Folio, 1974. 65.

ami megmagyarázza Robespierre egyik napról a másikra történő szembefordulását korábbi legbizalmasabb barátaival. Tény azonban, hogy szélsőségességgel – amely később a szélsőbalnál állapotodik meg – sikerült megválasztatnia magát, mert ebben az első csatában felmérte az országszerte mélyen lappangó társadalmi elégedetlenség erejét. A szélsőségesség, a tartós vagy akár csak ideiglenes marginalitásba szorulás veszélyének választásában inkább stratégiai megfontolás, mint érzelmi kényszer játszott szerepet. Összegezve mindezt elmondhatjuk, hogy a pszichológia egyoldalúan csupán a forradalmi elkötelezettség okairól informál bennünket. Ebben az esetben a pszichológiai magyarázat elfedi ennek az elkötelezettségnek a sajátosságát is, azt sugallva, hogy amit determinánsnak tekintünk, az valóban az is volt.

Az életrajzírás illúziója

A szociológus Pierre Bourdieu volt az, aki radikálisan megkérdőjelezte magát az életrajzírás lehetőségét.⁵⁰ Állítása szerint az életrajz magától értetődően egy irány felé mutató, koherens sorsként kezeli az életet. E képzet következtében a biográfus jogosultságot érez arra, hogy feldarabolja az életpályát „értelmes viszonyok mentén elrendezett képsorokra”, és arra, hogy a valós életpályának csak az általa jelentősnek ítélt dolgait vegye figyelembe, s az egyebeket kacsatnak minősítse. Bourdieu szerint mindez tiszta „retorikai illúzió”, amely „a lét általános reprezentációjának” – mely a józan észben és a regényben nyer kifejezést – a felismerésére és reprodukciójára szorítkozik. Értelmezése szerint az életpálya valójában diszkontinuus csemények, tettek, érzetek egymásutániságából tevődik össze, amelyek csupán az egyén tudatában vagy az azokat érzékelő szemtanúk szellemében nyernek (fiktív) egységet. Az életpálya egysége egy reprezentáció: egy életpálya ideológiája az és nem maga az élet, amely önmagában nem más, mint egy mindenféle értelmet nélkülöző kaosz. Mivel az életrajzírás lehetetlen, értelmetlen és érdektelen, csak a társadalmi reprezentáció számít, amely rendet visz abba a kibogozhatatlan rendetlenségbe, amelyen valójában az egész élet.

Bourdieu számos érvét Giovanni Levi hozta újra elő, noha ő nem ment olyan radikálisan messze. Levi hasonlóképpen elítéli a korábbi lineáris életrajzírást, amely születésétől a haláláig végigkísérte az egyén életpályáját. Ehelyett az egyént a maga diszkontinuus, ellentmondásos, bizonytalan, cseppfolyós individuális valójában megragadó leírást ajánlja. Lemond a kronologikus modellről, s visszahozza bizonyos 18. századi önéletrajzi szerzők módszerét, akik a fragmentáció vagy a tudathasadás eszközeit felhasználva próbálták rekonstruálni az összetett egyéni identitást (például a *Jean-Jacques juge de Rousseau* [Jean Jacques mint Rousseau bírója] vagy a *Jacques le fataliste* [Jacques a fatalista]).

Ezen érvek dacára sem állíthatjuk, hogy „a biográfia elkerülhetetlen láncolatának retrospektív illúziója”, amelyet egyébként Bernard Cottret⁵¹ is hangoztat, alaptalan fantom lenne. Az illúzió létezik, de amit hangsúlyoznunk kell, az az, hogy szabadulni tőle csak úgy lehet, ha egész egyszerűen lemondunk a biográfiáról vagy a megértés igényéről, ami pedig a történetíró mesterség elsőszámú előírása. Bernard Cottret ezt igencsak sajátosan illusztrálja. Miután elfogadta Bourdieu fő érvét, írt egy klasszikus, kronologikus, rendszerezett, a vallási, kulturális és politikai kontextus és környezet által megvilágított életrajzot Kálvinról, amely Kálvin életét sorsként mutatja be. Egyszerűen azért, mert *gyakorlatilag képtelenség másképp tenni*. Az egész életrajz egy különös, a halál által bevégzett sors rekonstrukciója.

Az életrajz szükségképpen keresi az élet célját, az emberi létezés mély igazságát. Ennek célrészében az életrajz szükségszerűen kronologikus rendet kénytelen követni, ugyanis – amint azt Jacques Le Goff is hangsúlyozza – minden életnek van egy kezdete és egy vége. A biográfus, miközben koherens egységekben újracsoportosítja az élet epizódjait és elemeit,

⁵⁰ Bourdieu, Pierre: *L'illusion biographique*. Actes de la recherche en sciences sociales, 1986. június (62-63. sz.). 69-72.

⁵¹ Cottret, Bernard: *Calvin*. Biographie. Paris, Jean-Claude Lattès, 1995. 350.

ugyanolyan mértékben rákényszerül az életpályán belüli „rend fenntartására”. Hiszen az életrajz nemcsak egy élet rekonstrukcióját tartja szem előtt, hanem annak megértését is. Egy olyan életrajz, amely megelégedne az események egymás utáni rögzítésével, vagy amely olyan magasból tekintene le, hogy mindent magában foglalna és mindent ugyanazon a síkon látna, szintén lemondana a megértésről. Mert mi is a biográfia? Nem a valójában megélt egyéni sors rekonstrukciója, hanem annak egy aspektusa: Jacques Le Goff *Szent Lajos* című munkája, hasonlóan a más biográfusok által közzétettekhez, már nem a valódi Szent Lajos, hanem *Jacques Le Goff Szent Lajosa*. Az életrajz írására vállalkozó történésznek vagy túl kell lépnie a metodológiai akadályokon, vagy le kell mondania tervéről, hiszen ezen a területen a metodológiai reflexió gyakorlatilag zsákutcába vezet. Igaz ugyan, hogy valós problémákat vet fel, ám képtelen a gyakorlati válaszadásra. Ebben az értelemben alapjában véve nem beszélhetünk a biográfiát érintő *megújulásról*, mivel az – saját korlátaiból adódóan – bizonyos értelemben a „régí történetírás” üledéke marad és fog maradni egy folytonosan fejlődő tudomány közegeiben. Kétségtelenül lehet, sőt szükségszerű vigyázni, nehogy a képzelt folytonosság érdekében elhallgassuk a töréseket, s figyelni a környezetre, azokra a normákra és determinizmusokra, amelyek bizonyos mértékig behatárolnak egy-egy választást és cselekedetet. Ennek ellenére a biográfia az a terep marad, ahol kibomlik a szubjektivitás és az egyén szabadsága.

A biográfia éppen emiatt nélkülözhetetlen a politikatörténet számára. Annál becsesebbé válik, minél nagyobb figyelmet fordít a politikatörténet az eszmétörténet vagy a filozófiatörténet forrásaira. A politikatörténet – definíció szerint – *megtestesült történelem*, amelyet a biográfia bástyája véd az időnként fenyegető alakvesztés veszélyével szemben. A biográfia testet és életet ad számára; s mindenekelőtt sajátos út ahhoz a nézőponthoz, amely a politikát és a hatalmat mint szenvedélyt értelmezi, s amely kisiklik a politikai mint hatalmi koncepciók látóköréből.

Fordította: Szabó Csilla

KÖVÉR GYÖRGY

Biográfia és történetírás*

Halász Gábor, a kitűnő esszéista, 1942-ből visszatekintve az alábbiakban summázta a megelőző időszak tudományos változásait és saját belső útját:

1. Szerinte a pozitívizmus és szellemtörténet vitáiban mindkét fél elsikkasztotta az „egyéni módszert”. Ezért fiatal kritikusként az arcképfestés mellett tette le a voksát. Mint írta: „A portré, ez az egyszerre bizalmaskodó és tisztelettudó műfaj, jó festő kezén leplezi a magánembert, de megadja a rangot is, a kor divatjára árulkodik a járulékokban, az örök dolgokra utal a lényegben, stílussal és eszmével szolgál, de apró adomákkal is, az arc marandó vonásaira figyelmeztet és az öltözet múlt furcsaságaira.”¹

2. Évek múltán nem csak a korábbi vita ült el, a fiatal kritikus is öregebbé vált. „Talán lomhuló vérünk kell betudni, hogy kevésbé izgatja az arc, a lélek, mint a környezet, a háttér, kevésbé a nagy szimbolikus tett, mint az apró jellemző tények (*petits faits significatifs*), kevésbé a belső dráma, mint a külső helyzet, kevésbé az egyén önmagában, mint viszonyában azzal a bonyolult szövevénnnyel, aminek a neve: társadalom.” Mivel a magyar „korkép” szó szerint a szellemtörténetet idézné, érdeklődését és kísérletét tablónak nevezte el. „Tabló tehát a szó gyűjtő értelmében az olyan ábrázolás, amely az élet zsúfoltságát, a történelem sokrétűségét próbálja a maga cszközével felidézni.” Ebben a megközelítésben sem lehet azonban Halász szerint megelégedni az egyéniségről: „Az egyéniség pedig ne legyen kiszolgáltatva a már mindnyájunk kezén mechanikussá vált pszichologizálásnak, naplók, levelek, személyes vallomások vég nélküli megszólaltatásának, az idegek drámája ne vonja el minden figyelmünket; keressük az alkotás rejtett ösvényeit, a formákban, amikben testet öltött, és nem a belső életben, amiben alaktalanul szétömlik gazdagsága. S keressük meg szerepét az eszmék forrongásában, a gondolatban, amely foglyul ejti, az árnyalatban, mellyel az eszmet módosítja. Állítsuk be a társadalmi erők keresztezésébe, ahol a valóságban is elhelyeződik; szellemi szervezetében mutassuk meg a rázúduló energiák hatását.”²

Kulcsszavaink tehát első közelítésben: *portré és tábló* (a fenti szövegből következően az utóbbi nem az individuális portrékat tartalmazó érettségi, hanem a történelmi tábló értelmében). Idézetünk az irodalmi (művészi) portré felől indulva fogalmazza meg a biográfia kérdéseit. Az irodalmi és történelmi biográfia a 19. század nagy human tudományos paradigmáinak születésekor még nem különült el oly mértékben egymástól, hogy ez megzavarhatná a gondolatmenetet. Nem az irodalmi és történelmi biográfia, hanem az „életírás” (a 19. században gyakorta így nevezték)³ és a história közötti választóvonal izgat most ben-

* Eredeti változata előadásként hangzott el Pécsen, 2000. május 15-én, a Baranya Megyei Levéltár által rendezett „Baranyai Millenniumi Pantheon” című konferencián.

¹ Halász Gábor: Portré és tábló. In: Halász Gábor: Tiltakozó nemzedék. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Halász) 1044. A fiatalkori írás, amire Halász hivatkozik: Irodalomtörténet és kritika. In: Halász 1018-1024. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a portréről korábban írottak hangsúlyeltolódásokkal kerültek a tíz évvel későbbi reinterpetációba. Vö. „A portré középpontja az élő személy, állandó háttere a mű. Az arckép karakterét ez a háttér adja meg, tudott jelentőségével, érzett hatásával, fennmaradásának tekintélyével és kereső ízlésünk jóváhagyásával. A műnek hatalmában vagyunk, a személy hatalmunkban van. Kommentáló tisztelet és formáló fölény, a kritikus két alapérzése, szabadon érvényesülhet, és a kis írók tömege regényes poggyászával, egymásba gubancolódo érdekeik az ún. irodalmi élet színes panorámájával ugyanúgy megtalálja helyét és hangját, mint a kimagasló magánosok.” Halász 1022.

² Halász 1045-1046.

³ Szabó Levente: „neveknek nemes tónusú kidolgozás által új fény adassék”. Az életrajz XIX. századközepi poétikája. (kézirat)

nünket. S ez már elvezet a címben megfogalmazott problémához: mi is *biográfia és történetírás* viszonya általában és manapság?

A történeti személyiség rekonstrukciója mint *biográfia* mindig kettős előfeltevésen nyugodott. Az egyik: ha az egyéniséget különböző szerepeiben és különböző korszakaiban a források alapján, úgymond, hitelesen tudjuk ábrázolni (forráskritikával és beleérzéssel), akkor az így megalkotott portrék füzérét kronológiai rendbe rakva a történeti fejlődési ívvel összekötve megkapjuk az életrajzot. Ehhez társult mindenkoron egy másik – többnyire szintén kimondatlan – hipotézis, miszerint a személyiségnek létezik egy legbelső magva, amely lényegében nem változik az élet folyamán, és bármely létszférában egyazonként mutatkozik meg (és mint ilyen szintén feltárható).⁴ Eszerint a „karrier és karakter” megfeleltetése és ábrázolása teheti sikeressé az életrajzot.⁵ Abban természetesen kezdettől különbségek mutatkoztak, hogy ezt a belső lényegyet, a karaktert a történelmi szerep felől (Plutarchos) vagy inkább a magánélet titkainak legendáriuma alapján (Suetonius) lehet-e jobban felfejteni, mivel azonban a biográfia és a nagybetűs História történetelbeszlési technikája között nem mutatkozott érdemi különbség a 20. század közepéig, a történet mindkét narrációban a küldetés (és a vég) felől nézve nyerte el „értelmét” (tanulságát), s a forrásokon alapuló életrajz minden további nélkül a történetírás egészének színképébe simulott. A műfajon belül az sem okozott zavart, hogy egyetlen individuumról, párhuzamos biográfiákról vagy akár történelmi arcképcsarnokról lett volna éppen szó.

A magyar biográfia klasszikusaitól talán nem árt néhány konkrét példát idézni:

A biográfia egyik kulcskérdése mindig az életív megalkotása. Mondjuk: mennyire mutatkoztak meg a későbbi személyiségvonások például a gyermekkorban? Jellemzően 19. századi evolucionista megoldást kínál erre Gyulai Pál Vörösmarty életrajza.⁶ Badics Ferenc Fáy biográfiájának – a főhős sokoldalúsága miatt – többféle területre is ki kellett terjeszkednie, ám ezeken a szerep-szalakon felfűzve az életkép harmonikusan illeszkedhetett a korkép egészéhez.⁷ Nem volt ez másként a történelmi arcképcsarnokok esetében sem: ezeknél talán csak

⁴ Lackó Mihály: Individuális és kollektív biográfia. Századvég, Új folyam. 1999. 12. 97-103.

⁵ Garraty, John A.: The Nature of Biography. New York, 1957. 23.

⁶ „A leendő férfiú és költő már fejledzett a gyermekifjában. Semminemű féltelenség, dac, szertelen tűz nem hirdették a benne szunnyadó lángszót, mint nem jelölték később az ifjú és férfiú pályáját regényes kalandok, fennhéjázó szenvedélyek, s mindaz, mit rendesen költői életnek neveznek, s mi a legtöbbször nem egyéb, mint a képzeltőds féltelen uralma, az erkölcsi érzés gyöngesége, a hiúság kacérsága, meg-aranyozva a költői dicsőség visszfényétől. A serdülő gyermek mélytűző szemében, szemérmes arcán, s már-már borongani kezdő homlokán csak a figyelmes vizsgáló vehette volna észre a nem mindennapi szellemet. Nem szembeszökően nyilatkozott rendkívülisége, hanem mintegy bensőképp, nem gyorsan fejlett, hanem lassan, de folyvást mélyebben.” Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. In: Gyulai Pál Válogatott Művei. II. Budapest, 1956. (a továbbiakban: Gyulai) 240-241. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ezen organikus fejlődésidea jegyében a költő utolsó éveinek megháborodásával nem tud mást kezdeni, mint hogy a „szenvedő, szegény és megalázott Magyarország” képének fókuszába helyezi. „A Bach-kormány minden rendszabálya, mely a nemzeti lét gyökerét támadta meg, megannyi törzsűrés volt szívénél s bár hazafüti kétségbeesése első rohamaiból kiocsúdvá, nem tekintette örökre elvesztettnek hazáját s bízott jövőjében, de a maga életét eljátszottnak hitte, s e szomorú idők egész gyásza kedélyére nehezült.” Gyulai 411.

⁷ „Mivel e működés épp oly sokágú s nagy körű mint a másik, és a közéleti nem csekélyebb jelentőségű mint az irodalmi: munkámnak okvetlenül szélesebb alapot kellett vetnem s Fáy működését korrajz keretében adnom, hogy feltüntethessem a hatást, melyet másoktól vett, s azt is, melyet mások működésére és általában közéletünkre gyakorolt. Ezért ismertettem részletesebben műveit is, melyeknek «kritikai méltatását» különben a pályakérdés is megkívánta.” A szerző továbbá bepillantást enged a köztörténeti források hiányai és a korkép közölt húzóó alkotófolyamati sáv mélyhelytitkaiba is: „Lelkiismeretesen átvizsgáltam mind azt az anyagot, a mit Fáyra s korára vonatkozólag az egyházi és iskolai anyakönyvek, családi és nyilvános levéltárak s egy fél évszázad hírlapirodalma rejtettek, s az innét merített adatokkal nemcsak irodalmi és művészeti, hanem politikai és közgazdasági, nevelésügyi és társaséletünk

hangsúlyosabbá vált a szelekció szempontja: milyen erények érdemesítenek valakit arra, hogy az a készülő panteonba bekerüljön? Ami persze minden egyedi portrénál is felvetődött, ám nem illett föltenni a kérdést: vajon mitől jogosultak egyes történelmi szereplők egyéni ábrázolásra (miközben mások arctalanok és névtelenek maradtak). A 19. század nagy arcképcsarnokai általában nemzeti panteont vonultattak fel a honpolgárok előtt, ennek megfelelően a válogatás szempontjai is a nemzetépítés történeti konstrukciójából következtek.⁸

Hogyan áll történetírás és biográfia viszonya manapság? Ment-e a história ez „-írások” és „-rajzok” által clébb?

A társadalomtudományos alapozottságú történetírás a 20. század második felében mintegy beteljesítette Halász előrejelzését (még ha nem is abban a formában, ahogy ő szeretne volna). Mindez vitathatatlanul nem kedvezett a hagyományos biográfiának. Sőt, az új történettudomány megteremtette a maga szcientista egyénábrázolási változatát is, amelynek talán legszélsőségesebb formája a pszichohistoria, azaz a pszichoanalitikus alapozottságú történetírás lett.⁹ A bármely korból kielemezhető tudattalan ismerete olyan személyiségek cselekedeteihez is mozgatórugót kínált, akikről alig rendelkezünk konkrét forrásokkal. A lélektani tudás segítségén túl a pszichohistoria megoldást javasolt a mindig hangsúlyozott történetési empátia problémájára, a jelen és múlt közötti távolság áthidalására is, mégpedig a freudi analitikus-pacienst „viszont-áttétel” mintájának tetszetős formulájával. A társadalomtudományos történetírás a kollektív biográfiák formalizált szempontrendszerével (prozopográfia) megtalálni vélte az egyéni életutakat az össztársadalmi mozgáshoz általánosan fűző makrorendszeralkotás arany szabályát is.¹⁰ A forrásokban standardizálva előbukkanó szereplőnyomatok (anyakönyv, népszámlálás, birtokkataszter, végrendelet, hagyatéki leltár, virilis jegyzék stb.), hogy csak a társadalomtörténet által az utóbbi évtizedekben leggyakrabban használt lelőhelyeket említsük, mind-mind a társadalmi szerkezet egyéni kapaszkodóit, a típusos karrier-csélyeket aggatta fel a makrotörténeti vázra. Az új fejlemények árnyékában a hagyományos biográfia nemcsak a régi történetírás avitt alkotórésze maradt, hanem gyakran a céhen kívüli zszurnalizmusba szorult vissza. Eközben tudományos pótlékai éppen az egyén belső indítékaira, választási lehetőségeik közötti hányódására nem tudtak – és elvi okokból nem is akartak – individuális magyarázattal szolgálni.

A 20. század végéről visszatekintve azonban az elmúlt évtizedek fejlődése újra ellentétes irányú tendenciákkal hívja fel magára a figyelmet. Halász Gábornak a század első felére megfogalmazott diagnózisával szemben – ha szabad a mai historikus „lomhuló vérére” hivatkozni, amint az esszéistának volt módja erre jó fél évszázaddal ezelőtt – ma mintha kevésbé érdekelnének bennünket a szövevényes nagy struktúrák és a szekuláris vagy ciklikus hosszú időtartamok, annál inkább a személyiség és a kor kapcsolódása. A történeti társadalomtudomány napjainkban megmutatkozó válságjelenségeivel, a narráció újjászületésével feltámadni látszik haló poraiból a biográfia is. Ha úgy hozzá az idők szava, a történeti antropológia, ha másként, akkor a mikrotörténelem műzsjának csókjától igézetten. Természetesen a társadalomtudományos történetírásból kiábrándult „új narratívok” tudják, hogy az elmúlt évtizedek nem múltak el nyomtalanul sem a biográfia, sem a történetírás felett. Meg-

történetét számos, eddig ismeretlen vonással egészítettem ki.” Badics Ferenc: Fáy András életrajza. Budapest, 1890. VI., VII.

⁸ „Az itt elvonuló honvédő, honmegtartó nemes férfiak fényes sora, a mi nagy őserőnk beszédes kifejezője. A magyar maga védte meg honát, Istenen kívül más jóakarónk nekünk soha nem vala. Ezer év óta mindig éltek itt hősök, rettenthetetlen lelkes, bátor férfiak, akik előre vitték a nemzeti ügyet és egyengették útját a dicsőségnek. Egyik kezükben kardot forgatva a másik kezükkel dolgozva, szolgálták ők a hazát.” Történelmi arcképcsarnok az ifjúság és a nép számára. Dolinay Gyula Hírlap- és könyvkiadó vállalata. Budapest, 1909. 4.

⁹ Botond Ágnes: Pszichohistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya. Budapest, 1991.

¹⁰ Stone, Lawrence: Prosopography. In: Stone, Lawrence: The past and the present revisited. London – New York, 1987. 45-74.

érlelődött a belátás, hogy az új helyzetben a prozopográfiai életutakat a modalitással, a biográfiát a kontextussal, az esettanulmánnyal és az értelmezés kérdéseivel szembesítve érdemes megközelíteni.¹¹

Hol tartunk mi ebben a helyzetben?

A biográfia újjászületése láthatóan nálunk is megindult valamikor a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, azonban inkább a régi folytatásaként vagy a nyomasztó jelen alóli kibúvóként, mint valódi megújulásként. A magyar történeti életrajz ekkoriban a 19. századinál is redukcionista módon „politikai életrajzként” definiálta önmagát, aminek természetesen voltak hagyományai is. Hogy ismét klasszikus szerzőkre hivatkozzunk: Szekfü Gyula például Bethlen Gáborról szóló művét „egyszerű politikai történet” gyanánt emlegette.¹² Eközben azonban egy pillanatra sem felejtette el hangsúlyozni, hogy az arcképfestő történetíró korlátai történeti korlátok (melyek szerint a 17. század második feléig érvényesek igazán), s ha tethetné, minden indíttatás készen áll benne az egyéniség fejlődésrajzának bemutatásához.¹³ A hagyomány elemei között tarthatjuk számon azt is, hogy a későbbi korok politikussai is gyakran tartózkodtak cselekedeteik mozgatórugóit a nyilvánossággal megismertetni.¹⁴ Természetesen ez a rejtezkedés minden korban behatárolta a biográfus mozgásterét, ám a nagy elődök ilyenkor sem mondtak le a teljes ábrázolás igényéről.¹⁵

¹¹ Levi, Giovanni: Les usages de la biographie. Annales. Economics, Sociétés, Civilisations. 1989. No. 6. 1329-1333. (a továbbiakban: Levi)

¹² Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929. 6. (a továbbiakban: Szekfü)

¹³ „Régi magyarok alakját, jellemét hiába próbáljuk fejlődésükben, napról-napra nyomon követni és megrajzolni, hiszen legtöbbjüket nem a belső kifejlődésüket illusztráló dokumentumokból, hanem tisztán és kizárólag tetteikből, cselekvéseikből ismerjük, amelyekből alig lehet megbízható következtetést vonni a belső életre, az egyéni lélek konstitúciójára. Innen van, hogy az egész 17. század második feléig szinte kizárólag politikai és hadvezéri arcképeket bírunk; az emberek politikát űztek, hadat vezettek, ezt tudjuk róluk, s ezt írjuk meg róluk, személyes, egyéni színezésre igen kevés anyaggal rendelkezünk. Ami memoárszerű kútfőnk pedig van e korábbi időkben, az vagy alantasabb írástudóktól származik, vagy ha vezető emberé, megint csak politikai és hadi cselekményeket hagyományoz ráink. A nagy számban fennmaradt levelezések hasonlóképpen csak tárgyilagos, katonai, politikai, igazságszolgáltatási, legfeljebb gazdasági adatokat nyújtanak, igen ritka a személyes kép, mely belőlük nyerhető, s ez is csak konvencionális, nem pedig egyéni: a jó családapát, a szorgalmas, vallásos feleséget, a nagy vagyongyűjtőt, a hadi dolgokban fáradhatatlanul forgolódo nagyurat tünteti fel, s majd minden egyes esetben típusnak tekinthető, mely a kortársak közül többre, sokra ráillik.

Innen van, hogy Bethlen Gábor életében is inkább csak politikai fejlődést, annak egyes fokozatait tudjuk megkülönböztetni, belső egyénisége pedig fellépésének kezdeteitől fogva szinte változatlanul áll előttünk, mélyreható árnyalatok alig láthatók és szinte lehetetlenre vállalkoznánk, ha egyéniségét csírákból kifejtésztve akarnók az olvasó elé hozni.” Szekfü 27-28.

¹⁴ Deák Ferenc többek között erre hivatkozva semmisítette meg a hozzá írott levelek jó részét: „Fiókjai a számtalan levélről lassan kiürültek. Elmondván, hogy ma éget el utolsó levelét; megkérdeztem, hogy miért tette ezt? »Talan megbánták eddig, mit írtak; levélök compromittálná őket – ő nem lesz árulójuk.« Az utókor – felelém – nem ismeri majd a mai körülményeket, helyzeteket, nem tudja, mily súlyos viszonyokkal mennyi emberi gyengeséggel, hiúsággal kellett megküzdenie annyi irányban, s az ilyen levelek bizonyítékok lettek volna. Esetleg adatokat szolgáltatnak volna nyilvános szerepléshez, élete történetéhez. Erre gondolkozva, lassú hangon mondá: »Az én életem története, az én jellemzésem: a közpályán töltött életem, nyilvános szereplésem.« Akadhat felelém, ki hiú önszeretetről úgy ad elő elmúlt cselekményeket, hogy azok saját érdemeit emeljük Deák Ferenc eszméinek rovására, s ez majd csak akkor jut nyilvánosságra, midőn már nem lesz azon időből, ki őt megcáfolhatná. »Törődöm is vele – mondá. Tetteim, cselekedeteim tesznek ki engemet.« Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből. Budapest, é. n. 136-137.

¹⁵ „Rajta keresztül és vele együtt az egész magyar sorsot előszólítottam, a három részre szakadt ország minden problémáját, mert ahogy nem írhatjuk meg a XVI. század történetét, ha nem ismerjük Bocskait, – kifogatva kiszakítva korából, ő is elveszti élő vonásait, sápadttá, idegenné, érthetlenné válik. Szerettem volna az embert is minél jobban megközelíteni benne, ez azonban nem egyszer majdnem le-

A biográfia újjászületésének az új korszakból credő új oka lehetett, hogy „a szükségyszerűség birodalmából a szabadság birodalmába” vezető átkelő innenső partján rekedve, az életrajz hajlékonyabb megoldási lehetőségeket sejtetett a legszigorúbban determinált politikatörténet lövészárkai között. Ugyanakkor az sem elhanyagolható tényező, hogy a politikai életrajz elodázhatóvá tette a más törekvésekkel való konfrontációt is. Ezt hallgatólagosan az is elősegítette, hogy a társadalomtörténet kezdeti lépései, ha nem is voltak apolitikusak, de a politikatörténet adott kereteivel szembeni averzió kifejezésképpen a biográfia terepét igyekeztek messze elkerülni.

Bizonyára itt sem árt néhány konkrét hivatkozás a magyar politikai biográfia műfajteremtő újabb munkáira. Az életrajzíró természetesen e korban sem kerülhette meg a pályáíró (re)konstruálásának kérdését, mint ahogy a személyiség és a szerep egymáshoz való viszonyára is magyarázatot kellett kínálnia. Hajdú Tibor úttörő Károlyi biográfiája ez utóbbira a választ a (politikai) szerep hegemoniájában vélte megtalálni.¹⁶ Borsányi György családi és pártnyomásra (már e kettős egyöntetűség is mily jellemző a korra, valamint a biográfia és történetírás viszonyára) betiltott Kun Béla életrajza politikai botránykővé vált, pedig a szerző historikusi krédója nagyon is ortodox, determinisztikus elveket demonstrált.¹⁷ Mindenekelőtt Hajdú és Borsányi munkái nyomán honosodott meg a magyar történetírásban a *politikai biográfia* sajátos műfaja, amelyet azután alcímében több munka is továbbörökített.¹⁸ A politikai biográfia redukcionizmusának csak egyik motívuma nálunk a forráshiány (legtöbbször erre szokás hivatkozni), valójában legalább annyira meghatározó a szemléleti keret: a műfaj bevallottan a politikatörténet része, s a személyiség csak annyiban kerül előtérbe, amennyiben annak politikai vonatkozása van. Ez semmit nem von le e biográfiák értékéből, csak a politikatörténet változatlan (sőt újabban talán felerősödött) dominanciájára vet némi fényt. Ugyanakkor a bevallottan politikai életrajzok egy része maga is megfogalmazza a műfaj korlátait.¹⁹ A politikatörténet nemzetközi megújulása pedig (ide is elért a politológiai

hetetlen volt. Az egykorú és ránkmaradt följegyzések csak hadjáratokról, politikai tettekről adnak számot, Boeckai belső élete, befelé forduló arca homályba borul szemünk előtt. Ami keveset tudunk lelki fejlődéséről, egyéniségéről, jelleméről, azt is csak közvetve, tetteiből hámozhattuk ki.” Benda Kálmán: Boeckai István. 1557-1606. H. é. n. [1943] 6.

¹⁶ „Károlyi Mihály politikai életrajzában nem kell szétválasztani a magáncembert, belső énjét a politikai személyiségtől, hiszen – annyi pályatársával ellentétben – közszereplése nem szolgálta egyéni célok elérését; sőt bármikor kész volt feláldozni magánérdekeit meggyőződése oltárán. Sajátos egyéniséggel mégis csak annyiban foglalkozom, amennyiben egyedülálló pályájának megértése ezt elengedhetetlenné teszi.” Hajdú Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. H. n. 1978. 7.

¹⁷ „Az ember sorsa nem dől el születése pillanatában; a történelem nagy személyiségei nem gyermekkorukban formálódnak nagyvá. A véletlenek sokaságán keresztül érvényesülő szükségyszerűség emeli ki az emberek tömegéből azt, aki egy adott történelmi feladat megoldásával kapcsolatban felkerül a história lapjaira. Életútjának kezdetét mindenesetre az a társadalmi környezet határozza meg, amelybe beleszületik.” Borsányi György: Kun Béla. Politikai életrajz. H. n. 1979. 5. Azt csak a be nem avatottak kedvéért írjuk ide a puha diktatúra természetrajzáról tanúskodó adalékként, hogy a bevont biográfia raktáron maradt példányait nem küldték zúzdába, hanem némi átmeneti kivárás után felajánlották a fokozattal rendelkező tudományos kutatók számára megvételre a lektor, a történetírásban az akkori legfőbb „pártbone” (Haraszti Sándor találó bonmot-ja), Nemes Dezső Párttörténeti Közleményekben megjelent, a betiltott könyvet kimerítően bíráló cikkének különlenyomatával együtt.

¹⁸ Csak néhány példa a minta hatóerejére: Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 1991.; Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1896-1953. Budapest, 1996., II. 1953-1958. Budapest, 1999.

¹⁹ „A Mussolini-történetet kísérő belső problémák mellett azonban még azzal a nehézséggel is szembe kell néznünk, amelyet egy olyan személyiség életrajza okoz, akinck élete mintegy 25 éven keresztül szorosán összefonódott az ország történetével. Könnyen beleszethünk vagy abba a hibába, hogy az egyéni életút elkülönítésére törekedve megmaradunk a pszichologizálásnál, vagy pedig, hogy éppen ezt elkerüljük, végül is nem Mussolini, hanem az olasz fasizmus történetét kezdjük írni.” Ormos Mária: Mussolini. Politikai életrajz. H. n. 1987. 6-7.

megközelítés szele) mind égetőbben veti fel biográfia és politikatörténet viszonyában az újja fogalmazás sürgető szándékát.²⁰

A historiográfiai innováció elmaradásának másik jellegzetes példája, hogy az az itthon született munka, amely szinte egyedülként próbálkozott nálunk pszichológiai alapozottságú történetírással, nem öltötte magára a pszichohistória köntösét.²¹ S bár közben Erikson ifjú Luthere és Salvendy Habsburg-könyve is népszerűsíteni próbálta itthon az irányzatot, mind a történész, mind a pszichológus szakma erős távolságtartással reagált a kezdeményekre.²²

Nem jobb a helyzet a legújabb történelmi arcképcsarnokban testet öltő csoportos vállalkozás esetében sem. A jelen történetírás reprezentatív albumának szánt „Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnokba” láthatóan csak politikusok kerülhettek bele. A szerkesztő előszavában tudatosan vállalta ezt az úgymond „önkorlátozást: csak a szigorúan vett történelmi személyiségek közül válogattunk... Múltunk jeles tudósai, művészei, írói, költői nem kaptak helyet kötetünkben, kivéve, ha a politikában is fontos szerepet játszottak egykoron...” – írja.²³ Ennek a politikai redukcionizmusnak megfelelően azután polgár (Wekerle Sándor), zsidó (Wahrmann Mór) vagy paraszt (Nagyatádi Szabó István) csak akkor teheti be a lábát a Pantheonba, ha elsőként lépett osztályostársai közül a politika forgószínpadára.²⁴ A „szigorúan vett történelmi személyiségek” arcképcsarnokában eszerint sem a gazdaságtörténet mértékadó és döntéshozó személyiségei (pénzügyminiszter, bankár stb.), de még a nemzeti-ségek politikusai számára sincs hely. Az ezeréves nemzeti politikai Pantheon igazi kakukkfiókjája azonban az a Szokollu Musztafa budai pasa, aki a Habsburgokon kívül egyedül képviseli a történelmünkben szerepet játszó idegeneket. S hogy milyen „átlagon” felüli érényekkel, azt megtudhatjuk a Dávid Géza által róla rajzolt némiképp szarkasztikus portréból.²⁵

Aki valaha próbálkozott biográfia írásával, tudhatja, nincs általános recept sem a műfajra magára, sem annak történetíráshoz fűződő viszonyára. Az életrajzírónak azonban bizonyos alapvető kérdéseken el kell tűnődnie: ha már mindenáron politikai biográfiát akar írni, akkor sem szabad megelégednie arról a banalitásról, hogy a politikus is ember (még ha ezen állítás mellé mindkét oldalon odarajzoltak már kérdőjeleket). Minden biográfia esetében fel kell téhát tenni a kérdést: mennyiben készített elő a gyermek- és ifjúkor a későbbi (akár politikai) szerepre, egyáltalán mennyire volt alkalmas a nevezett személy betöltött hivatására? Ebből a szempontból sokszor nem is annyira az életív kontinuum elemei érdekesek (azokat, mint tudjuk, nagyrészt maga a történész konstruálja), hanem a megmagyarázhatatlannak tűnő töréscsek és szakítások, amelyek talán még körültekintőbb biográfiai értelmezéseket tesznek szükségessé. (Ezeket sokszor félünk élesen megfogalmazni, hiszen attól tartunk, zavarba jönnénk, ha kiderülne, hogy nem tudjuk megválaszolni saját kérdéseinket.) De a bejáratott szerep esetén sem elegendő az alternatívák felvázolása, az életrajzírónak a szereplők fizikai és lelki állapotát, döntéseinek pillanatnyi mozgatórugóit is fel kell tárnia. Csak összehasonlító

²⁰ Guennifey, Patrice: A biográfia a megújuló politikatörténetben. (Fordította: Szabó Csilla) Lásd Actas, 2000. 3. sz.

²¹ Lackó Mihály: Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei. Budapest, 1986.

²² Erikson, Erik H.: A fiatal Luther és más írások. Budapest, 1991.; Salvendy, John T.: Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükrében. Budapest, 1988.; A kritikai recepcióról: Lányi Gusztáv: Erikson és a pszichohistória. BUKSZ, 1991. 4. 420-426.; Lackó Mihály: Széchenyi-értelmezések: lélektan és szöveg. BUKSZ, 1997. 3. 303-316.

²³ Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. (Szerk. Rácz Árpád) Budapest, 1999. (a továbbiakban: Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok) VIII.

²⁴ „Arcképcsarnokunkban helyet kaphattak olyanok is, akik történelmi léptékekkel inkább átlagos figuráknak számítanak, de valamilyen téren elsőként lévén, jelképes szerepük fontosabb a ténylegesnél. Közéjük tartozik első polgári származású miniszterelnökünk: Wekerle Sándor, az első zsidó parlamenti képviselő: Wahrmann Mór, az első paraszti származású miniszter: Nagyatádi Szabó István.”. Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok VII.

²⁵ Dávid Géza: Szokollu Musztafa. In: Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok 80-82.

mikroelemzéssel lehet kimutatni a családban, rokonságban, tágabb társadalmi csoportban megragadható rivális magatartásmintákat. S nem kerülhető meg az a veljéig biográfiai természetű kérdés sem, vajon az ember halála mennyiben része életének, akár új megvilágításba helyezi az addigi pályát, akár csak „betetőzi azt”.²⁶

Sokkal messzebb vezet, ha azt is felvetjük, hogy az egyéniség vajon leírható-e szerepei által, s azonosak vagyunk-e azzal a paraméterhalmazzal, amelyet különböző hivatalokhoz benyújtott önéletrajzaink, az adatainkból készült törzskönyvi kartotékok tartalmaznak ró-lunk. S ha a végsőig eljutva azt is kérdésessé tesszük: vajon van-e a személyiségnek egységes belső magva, egyetlen integráló pont köré szervezett karaktere, ugyanolyanok vagyunk-e otthon, a háztartás falai védelmében, mint a politikában, vagy épp az üzlet és a gazdálkodás színterein stb., akkor jutunk el a biográfus igazi dilemmájához. Ahhoz tudniillik, hogy a jelenben élő biográfus (re)konstruálhatja-e egyáltalán valaha azt a bonyolult összevisszaságot, amelyet a személyiség (nagy vagy kicsi, egyre megy) maszkja takar. Vagy éppen az egyetlen lehetséges álláspont a szociológus Bourdieu provokatív kijelentése, miszerint biográfiát írni „illúzió”.²⁷

Hiszcn nyilvánvalóan nem csak a Monarchia lakóira igaz Musil megállapítása *A tulajdonságok nélküli emberben*. Szerinte „bármely ország lakóinak legalább kilencféle karaktere van: foglalkozási, nemzeti, állami, osztály-, földrajzi, nemi, tudatos, tudattalan és még egy személyes jellegű is talán; az állampolgár egyesíti magában valamennyit, azok viszont feloldják őt, aki tulajdonképpen nem más így, mint e kis csermely vájta, vízgűjtő teknő, amelybe belecsörgedeznek; amelyből újra kilépnek, hogy más patakocskákkal egyetemben most már egy másik vízgűjtő teknőt töltsenek fel.” Hozzáteszi: „tehát földünk minden lakójának van még egy tizedikféle karaktere is, jelesül: a kitöltetlen terek passzív képzelete; ez a tizedik azután mindent megenged nekünk, csak egyet nem: hogy komolyan vegyük, amit a többi legalább kilenc karakter tesz, vagy ami ezekkel történik; más szóval éppen azt, aminek őt magát kellene kitöltenie.”²⁸ Bármily kilátástalan szétszórtságot tár Musil megjegyzése a biográfus elé, ez utóbbi, „kitöltetlen tér” szabadon hagyásával végső soron megnyitja a lehetőséget az életrajzíró számára (is). Ennek fényében az életrajz – mondhatjuk – *par excellence* történetírói feladat (persze Pantheon nélkül inkább, mint azzal); a politika (és a politikatörténet) szolgálócénya szerepétől megszabadulva végül a biográfuson áll, hogy mit tart fontosnak a történelem makroszintjéről beemelni az egyén mikrovilágába, miként tudja a sokszálú társadalmi háló csomóiba kötözött alak cselekedeteit, mozgatórugóival együtt kibogozni. S a szórványos vagy hiányzó nyomokat lélektani, szociológiai, ne adj isten, politikatudományi ismeretekkel, vagy ami szintűgy nem árt, fantáziával pótolni.

Hogy képszerően is érzékelhető legyen álláspontunk (s egyúttal a bevezető kérdéseihez is visszakanyarodjunk): eljuthat-e a történetírás valaha a Halász Gábor által vizionált „tabló” mélység-élességéig, ahol a főalakok mellett hovatovább az epizodistáknak (a hatalom árnyékában élőknek és a távoli irtásföldet túróknak egyaránt) nemcsak arcélük, hanem egyéni arc-kifejezésük, sőt tekintetük lehet? Vagy ez csak a művészi megjelenítés számára kínálózó káprázat? Ez az ezredforduló történetírásának igazi dilemmája, ami pusztán biográfiai problémaként is túlmutat a „rég” és „újabb” históriák horizontján.

²⁶ Erre a „végső” kérdésre lásd például Hanák Gábor – Kövér György: *Biográfia és Oral History*. című előadásának általam írt befejező részét „Emlékezet, dokumentum és a történelmi tény” alcím alatt. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerkesztette: Valuch Tibor. Budapest, 1995. 98-100.

²⁷ Bourdieu, Pierre: *L'illusion biographique* című cikkét idézi Levi 1326.

²⁸ Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember*. Fordította: Tandori Dezső. Pozsony, 1995. I. 37. Erre az idézetre a Losonczy Géza életrajz szerkesztése közben E. Bártfai László hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

„...számomra a szülőfalu egyfajta laboratórium szerepét töltötte be”

Beszélgetés Egyed Ákossal

1929. november 25-én született Bodos faluban a székelyföldi Háromszék megyében. Középiskoláit a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégiumban végezte, ahol 1948-ban érettségizett. Egyetemi tanulmányait a Bolyai Tudományegyetemen 1948-1952 között végezte. Itt 1951-1952-ben gyakornoki teendőket látott el. 1952 decemberétől 1997 júniusáig a kolozsvári Történeti Intézetben dolgozott. 1992-től az Erdélyi Múzeum Egyesület nyelv-bölcsészeti és történettudományi szakosztályának elnöke s a Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság elnöke. 1990-től az MTA külső tagja. 1989 után a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen három alkalommal meghívott előadóként működött ahol c. egyetemi tanári s díszdoktori diplomát kapott.

Professzor Úr! Ön az erdélyi magyar történészek egyik legendásan nagy munkabírási s komoly tudományos eredményeket produkáló tagja. Egy olyan környezetben lett azzá, amely nem mindig segítette – jobbra inkább gátolta – a forrásorientált történeti munkát. Kifejezetten érdekes lehet tehát, hogy otthonról milyen muníciót hozott magával, s mi irányította figyelmét a történelem, a nemzeti történelem felé?

Egy háromszéki székely kisfaluban, Bodoson születtem. Édesapám Egyed Géza tanító volt, édesanyám Gáspár Julianna – ahogy mondják – háztartásbeli. A család gazdálkodással is foglalkozott, mert a tanítói fizetés soha nem volt olyan, hogy abból egy nagyobb család megélhetett volna. Mi hárman voltunk fiútestvérek, és egy örökbetett leány unokatestvér, tehát négyen gyermekeskedtünk. A szülőfalu nagy élményt jelentett számomra, hiszen abban az időben – 1929-ben születtem s 1940-ig gyermekeskedtem a szülőfalumban – nagyon jó helyzetben lévő kisgazdaságokból állt. A falusi társadalom kiváló közösség volt, igen sok gyermek járt iskolába – jártunk együtt iskolába –, s a gyermekkori élmények mellett belém ivódtak ennek a különleges közösségnek a mindennapjai, az a rendkívüli szorgalom, ahogy a székely kisgazda művelte a kis földjét. Sok nagycsaládot volt képes ez a kisbirtok eltartani. Emellett már kisgyermekkoromban hozzászóltam a mezőrcéjához, tehát a gazdaság műveléséhez, és ez bizonyos vonzalmat ébresztett bennem a néprajz, az agrártörténet iránt, amit magammal vihettem. Később ez felerősödött, mert 1940-ben a Mikó Kollégiumba kerültem – tehát pont akkor, amikor Észak-Erdély Magyarországa lett, s ekkor sok gyermek kezdett felsőbb iskolákban tanulni –, s ott bizonyos szemléletbeli váltás következett be. Magyar tananyagot tanulunk, magyar oktatási program szerint, vagyis pár évig magyar történelmet is hallgattunk, igaz, főleg az alsós osztályoknak szánt tankönyvekből, de azért meghatározó volt ez is az életemben. Jött a háború vége, 1944-ben hamarabb bevégeződött a tanév, s én hazakerültem és kimaradtam másfél évet az iskolából. Mivel édesapám és két fiútestvérem a fronton volt, rám és édesanyámra maradt a kisgazdaság művelése, s akkor beálltam egyszerűen a falusi legények közé gazdálkodni. Állítólag nagyon jól csináltam, megtanultam a földművelés csínját-bínját, vetni, aratni, kaszálni, szántani. Ennek köszönhettem a későbbiekben, hogy számomra a szülőfalu egyfajta laboratórium szerepét töltötte be. Mindig, amikor parasztkérdéssel, agrárkérdéssel foglalkoztam, visszaemlékezhettem, hogy vajon ez hogy is volt nálunk; amit olvasok az így lehetett-e, vagy mégsem. Rendszeresen vissza tudtam következtetni, hogy hogyan működött ez a kisgazda-társadalom, és arra is, hogy hogyan működött a háború idején, amikor a katonaköteles férfiak nagy

része odavolt a háborúban, és a nők, a gyermekek és az öreg emberek hogyan vették át és töltötték be azt a szerepet, ami korábban a férfiak dolga volt. Arra a megfigyelésre jutottam, hogy nagyon gyorsan alkalmazkodtak a változó feltételekhez, s a háborús megpróbáltatásokat sokkal könnyebben viselte el a falu együtt, mint az egyes családok külön-külön. Amíg meg nem jött a hír a családokhoz, hogy a fiuk vagy a családfő elesett, addig szinte észre sem lehetett venni, hogy háború van, olyan természetes módon folyt a munka. A hír hallatán aztán szinte összeroskadt a család, de a közösség mindig segített a csapás elviselésében. Úgy gondolom, igaz a lélektannak az a megfigyelése, hogy a kollektív csapást a közösség könnyebben elviseli, mint az egyén az őt ért megpróbáltatást.

Csetri Elek professzor – az Ön pályatársa – egyik interjújában azt fejtette, hogy az erdélyi magyarságnak óriási az igénye saját múltjának megismerésére. „A teljesebb önmegismerés igénye pedig azt jelenti, hogy nemzetiségünknek megvannak a maga különleges történeti kérdései, és ez történéseinkre az általánosan túl, sajátos feladatokat is ró.” Ez az önmegismerési igény, a történelmi múlt sajátosságainak feltárása és bemutatása befolyásolta Önt is a pályaválasztásban?

Ez bizony komoly felelősség s egyben komoly kihívás is, de gyerekfejjel azt hiszem az ember még nem érzi ezt át igazán. Más élményekre is szükség van ahhoz, hogy valaki a történelem felé orientálódjon. A háború után visszakerültem a székely Mikó Kollégiumba – tanáraink egy része is visszajött, akik nem pusztultak el a háborúban –, s volt egy igen jó történelemtanárom, Bányai László, aki megszerettette velünk a történelmet. Nagyon jó előadó volt, és szelektált a tananyagban. Román történelmet tanultunk ugyan, de ő úgy tanított, hogy ebben benne volt Magyarország történelme is. Ami a tankönyvben volt, annak egy részére legfeljebb annyit mondott, hogy ezt el kell olvasni. A református kollégiumban az iskolák államosításáig, 1948-ig, a március 15-ék rendszeres megünneplése volt a másik esemény, ami a történelem felé fordította a figyelmemet. Magyartanárunk volt még meghatározó élmény számomra, aki fiatalember volt, nagyon tisztelte Kossuthot, s az ő beszédeit, szónoklatait rendszeresen beépítette a tananyagba. A családukban is élt a 48-as hagyomány. Gyermekkoromban nagyapámnál a padláson volt egy hatalmas kard, a dédnagyapánké, aki tizedes volt 1848-ban. Ezt mi nagy csodálattal forgattuk és emelgettük, szülcink pedig elmesélték, hogy hogyan kell azzal, mint kegyeleti tárggyal bánni. Nagyapám azonban, aki tanító volt és megrögzött 67-es, kormánypárti – mesélte is édesanyám, hogy a választások alkalmával többször beverték nagyapám ablakát, mivel a falu 48-as érzelmű volt –, a kardot nem tisztelte, s a négy lányának csináltatott a kard éléből négy vágókést. Ez persze kegyelet-sértés volt, de mivel a kés gyakran került a kezünkbe, mindig eszünkbe jutott, hogy az miből is készült. Apám is szerette és tudta is a történelmet – különösen a Rákóczi szabadságharcot és 1848-49-et –, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a figyelmem, érdeklődésem a történelem felé irányult. Olvasmányélményeim közül elsősorban Petőfi verseit és Kossuth beszédeit említeném meg. A szobánk falán is volt egy Kossuth kép, az, amelyiken 1848. július 11-én kéri az országgyűlést az újoncmegajánlásra.

1948-ban végeztem a középiskolában, utána Kolozsvárra a Bolyai Tudományegyetemre kerültem, ahol többnyire fiatal tanáraink voltak. De ott volt például László Gyula, Encz Géza, Tettamanti Béla, akiknek egy év múlva kellett hazajönniük. Az ő előadásaik különösen nagy élményt jelentettek. De a fiatal oktatók is színvonalas órákat tartottak. Igaz ők többnyire a középiskolából kerültek az egyetemre, de szinte mindegyiküknek jelent már meg akkor a könyve, tanulmánya. Az államosítás után természetesen a tananyagot nálunk is osztályharcos szemléletűre írták át, a parasztfelkeléseknek, munkásmozgalmaknak nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint ami azokat megilleti, s háttérbe szorult az egyháztörténet, a magyar nemzet története. Természetesen amennyire lehetett igyekeztünk ezzel is foglalkozni, különösen Márki Sándor munkái forogtak közközen. Érdekes módon én nagyon szerettem az egyetemes történetet, s már negyedéves koromban kineveltek gyakornoknak, szemináriumot vezettem az alsóbb évfolyamokon, és majdnem biztos voltam abban, hogy

egyetemes újkori témával fogok foglalkozni, hiszen ebbe bele tudtam képzelni az egyes nemzeti történelmeket is. 1951-ben azonban komoly osztályharcos fordulat következett be Romániában. Elkezdődött a családok származásának kutatása, s apám azért a kis földért, amit anyám hozott a családba kuláklistára került. Ennek következtében nekem felmondtak az egyetemen, ez egybeesett tanulmányaimnak a befejezésével. Olyan szerencsém volt azonban, hogy ekkor jött Bukarestből egy hármás bizottság, a végzős hallgatókat maguk elé citálták, s afelől faggatóztak, hogy ki szeretne tudományos pályára menni. Ekkor szervezték át a Román Akadémiát Román Szocialista Köztársaság Akadémiájává, s mivel addig sohasem volt magyar tagja, kutatója az Akadémiának, most be akartak vonni néhány kisebbségit is. Ez engem megváltásként ért, hiszen már tudtam, hogy felmondtak az egyetemen, s mivel alkalmasnak találtak, rövidesen megkaptam a kinevezésemet az Akadémia kolozsvári fiókjába. Közben kaptam egy négyhónapos katonai kiképzést, miután jelentkeztem az akadémián, ahol Constantin Daikovic volt az igazgatója a történeti intézetnek. Én voltam az intézet első magyar tagja, aki teljes normával – ahogy mi mondtuk – mint kutató kapott ott állást. Miután megtudta, hogy székely vagyok, nagyon érdekesen reagált erre. Elgondolkozva a következőket mondta nekem: „Te, nektek komoly katonai vezetőtök volt a történelmek során.” Én a székelység hadtörténetével korábban nem foglalkoztam, nem tudtam, hogy a székely ármádiának főkapitánya volt, ezért nem értettem, hogy miért mondja ezt nekem. De ettől kezdve ő egészen másképp viszonyult hozzám. Úgy látszik, a székelység katonai szervezettsége különösen foglalkoztatta őt. Az intézet igazgatója persze azonnal beosztott a társadalomtörténeti csoportba, vagyis a munkásmozgalom, a parasztmozgalmak tanulmányozását végző csoporthoz.

Menyire érezte ezt kényszerpályának, fel tudta-e használni az itt szerzett ismereteket a későbbi kutatásaihoz?

Itt szerencsére elsősorban dokumentumok gyűjtése, feltárása volt a feladatunk. A téma nem állt ugyan közel hozzám, de sok érdekességet rejtett magában. Izgalmas volt például annak tanulmányozása, hogy hogyan állították át a kolozsvári munkásságot internacionalista platformra, és Hermann Ottóék hogyan küzdöttek azért, hogy a munkásság megtartsa nemzeti jellegét. Az egyik igazgató azonban megbízott, hogy kutassam fel az 1904-es élesdi parasztmegmozdulás eseményeit, s ez már közelebb állt hozzám. Ő egyébként képviselő volt azon a környéken, s ezért egy alkalommal elvitt magával, hogy beszélgessek az események még élő szemtanúival. Emellett elmentem Váradra, ahol a levéltárban tulajdonképpen érintetlen anyagot kaptam az eseményekről, ügyészégi jelentést, csendőrségi jelentést, kimutatót a sebesültekről és halottakról, kb. száz ember kihallgatási jegyzőkönyvét. Ebből írtam egy kis dolgozatot – természetesen román nyelven, hiszen magyarul nem lehetett publikálni –, amelyet, bár első munkám volt, nagyon jól fogadtak. Magyar történeti kérdéssel nem foglalkozhattam, de rövidesen sikerült a mozgalmak kutatásáról áttérnem az agrárkérdésre. Gazdaságtörténettel kezdhettem foglalkozni, s ebből a témából – a parasztság Erdélyben a századfordulón – született meg a disszertációm s az első könyvem. Ennek volt egy figyelemre méltó eredménye, amit, úgy vélem, sokan nem vettek észre, s ezért fontosnak tartom itt kiemelni. A történeti Erdélyben kutatásaim alapján nem volt nagybirtokrendszer. Ott kisgazda-társadalom alakult ki 48-ban, a szántóbirtok 70%-a kisbirtok volt, s csak a maradék 30% tartozott a 100 holdnál nagyobb birtoktesthez. A nagybirtok Erdélyben az erdő- és legelőbirtokra korlátozódott. Természetesen észrevettem, hogy Biharban vagy Arad környékén más volt a helyzet, ott kimutatható a nagybirtok túlnyomó jelenléte. De a felismerés azt mutatta, hogy kiigazítandó az a historiográfiai megállapítás, mely szerint Erdélyben a magyar nagybirtok uralta az agrártársadalmat. Emellett finoman sikerült azt is megfogalmaznom, hogy a kisbirtok nem mindig életképtelen, életképessége, gazdaságossága inkább a történelmi körülményektől függ. S a 19. sz. második felében – de a 20. században is – a 8-10 holdas kisbirtok Erdélyben életképes volt, és nagyon lényeges, hogy nem „termelt” mun-

kanélikuséget. A másik kérdés, amellyel a 60-as évektől komolyan foglalkozni kezdtem, 1848-49 története volt, különösen Háromszéken.

Ez nagyon érzékeny, kényes téma talán még napjainkban is, s gondolom, nem kevésbé volt az az 1960-as években. Hogyan sikerült a váltás? Ráadásul úgy, hogy egy magyar múltbívár nyúlt a témához, akinek a gyökerei is ott vannak.

Azt mondhatom, hogy az 1950-es évek voltak a legosztályharcosabb évek. A 60-as évek közepétől egyfajta enyhülés következett be. Nem volt ez áttörő, mélyreható enyhülés, de egy kis változás kezdődött. Tudták azt, hogy mi, magyar kutatók nem csak azzal foglalkozunk, amit előírnak, hiszen ebben az időben kezdtünk el publikálni a *Korunkban* és egyéb orgánumban. A lapok már vállalkoztak arra is, hogy magyarul jelentessenek meg történeti értékezeseket, a munkaidőnk egy részét tehát arra használtuk, hogy saját történelmünket kutattuk, s efelett szemet hunytak, nem tiltották meg az ilyen irányú munkákat. S mivel 1968 előtt volt egy évfordulós készülődés, elhatároztam, hogy az addigi anyagaimból megírom Háromszék önvédelmi harcát 1848-49-ben.

A hallgatólagos beleegyezés azt is jelentette, hogy a kutatások elé sem gördítettek akadályt? Tehát szabadon lehetett használni a levéltári anyagokat minden korlátozás, megkötés nélkül?

Akkor még az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárát nem vette át teljesen az állami levéltár, így ott szabadon kutathattam. Az anyag jó része ráadásul még nem is volt rendezve. Itt kitűnő emlékiratokat, jelentéseket találtam, és elmentem Sepsiszentgyörgyre is, ahol még szintén magyar levéltáros dolgozott. A kutatáshoz persze szerencse is kell, s itt a levéltárban elsőként került kezembe a legfontosabb dokumentum, a háromszéki fegyveres bizottság ellenállásra felszólító jegyzőkönyve. Ez kiváló támpontot nyújtott a munkámhoz, s nagyon jó dokumentumok kerültek elő családi levéltárakból is. Ezekből nemcsak a harci cselekményeket tudtam immár rekonstruálni, hanem az önvédelmi harc belügyeit is világosan fel lehetett fejteni. Hogyan látta el a falu saját fiait, katonáit élelemmel, felszereléssel mindaddig, míg a kormányzat ezt meg nem szervezte. Hogyan működött a riasztórendszer. Azt olvastam például, hogy harangharmónia jelezte az ellenség közeledtét, és ezzel hívták fegyverbe a katonákat is. De az önvédelmi harc azért is figyelemre méltó és csodálatos, mert a szerveződés pillanatában tehermentesítette Magyarországot. Puchner tábornok ugyanis nem tudott császári erőket küldeni, mivel lekötötte erejét és figyelmét a székely mozgalom. A könyvnek nagyon pozitív magyarországi visszhangja volt, többen írtak róla, ami nagyon jól jött nekem otthoni elszigeteltségemben. Háromszék feldolgozása után már egyszerűbb volt a helyzetem, mert ezt a munkát kellett kiszélesítenem Erdély egészére.

A „Háromszék 1848-1849” című monográfiája 1978-ban jelent meg. Az Erdély 1848-1849-es történetét feldolgozó kétkötetes munkája pedig csak 1998-99-ben. Mi ennek az oka? Professzor Úr ennnyire kötődik az évfordulókhoz?

Az évfordulók kétségtelenül szép állomásai egy tudományos pályának, de a húszéves „késésnek” voltak prózaibb okai is. A Ceausescu-időszakban ugyanis látványosan megnehezdedtek a kutatás feltételei, s nem lehetett megjelentetni kifejezetten magyar vonatkozású politikatörténeti feldolgozásokat, hacsak nem fogadta el az ember a hivatalos történetírás útmutatásait. Ezért elővettem a korábbi gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti kutatásaimat, továbbfejlesztettem, továbbgondoltam azokat, s ezek eredményeiből jelent meg egy tanulmánykötet a *Falu, város, civilizáció*. A célom az volt, hogy ebben a kényszerhelyzetben az erdélyi falvak társadalmi tipológiáját egy 1848-ban készült összefoglalás alapján felvázoljam. Ez az összefoglalás akkor készült, amikor 1848-ban a magyar kormányzat azt kezdte puhatolni, hogy a választójog kiszélesítése milyen változásokat idézhet elő Erdélyben, falvanként hányan kapnak választójogot stb. Ebből végül is sikerült kimutatnom, hogy a különböző társadalmi rétegek egy közösség keretében hogyan működnek együtt, hogyan erősítik vagy

gyengítik egymást. Kiderült például az, hogy sokszor a jobbágytartó földesúr a jobbágyaival fogott össze mondjuk a szabad székelyek ellen. Bebizonyosodott továbbá, hogy a faluközösség még mindig mindíg működött, különösen a legeltetés, faízás tekintetében. S kiderült az is, hogy a társadalom, a gazdaság működésében a szokásjognak, a szokásoknak továbbra is óriási szerepük volt. Ezekkel a kutatásokkal cáfolni tudtam a román historiográfia azon tézisé, hogy a dualizmus időszaka Erdély történetének a legsötétebb korszaka. Hiszen ez az időszak valójában a gazdaság látványos fejlődését eredményezte itt is, a civilizációs vívmányok Magyarország felől elérték Erdélyt is, gondoljunk a vasútra, a hitelrendszerre, az egészségügyi hálózat kiépülésére, a városiasodás folyamatára. A városok főterei mindmáig mutatják ezt a csodálatos három és fél évtizedet. S bár a szakma elismerte ezeket az eredményeket, az oktatásba nem kerültek be. Ott ugyanis nagyon szigorú előírások voltak érvényben továbbra is. Nekem pedig nem volt módom, hogy egyetemen tanítsak, igaz, rengeteg helyre hívtak előadásokat tartani, de ez nem pótolhatta azt az élményt, s nem teremthette meg azt a lehetőséget, amit a rendszeres, folyamatos tanítás nyújthat.

S ha már szóba került, röviden kitérnék még az 1998-99-ben megjelent kétkötetes Erdély munkámra, amely egyfajta összegzése is az elmúlt évtizedek kutatásainak. Itt azt szerettem volna világosan bemutatni, hogy az erdélyi magyarság milyen villámgyorsan reagált a pesti, magyarországi cseményekre, hiszen a reformkor ezt alaposan előkészítette. Órák alatt megszületett a kolozsvári program, amely a március 3-i felirati javaslat alapján készült, de ebben első helyre került az unió, s megszületett a jelszó: unió vagy halál. Ezt módszeresen félremagyarázza mind a román, mind a szász történetírás, mert úgy értelmezik, hogy aki nem szavazza meg, annak meg kell halnia. Holott ez azt jelenti, hogy számunkra létkérdés az unió, mert ezáltal lehet átvenni a magyarországi eredményeket, és legitimálni, konszolidálni a helyzetet. Ezt a magyar politika felismerte, olyannyira, hogy Wesselényi és társai Pesten szerettek volna erdélyi országgyűlést tartani, de tervük nem sikerült, mert a magyar főrendiház és Bécs természetesen nem egyezett bele. Ráadásul Erdélyben csak két és fél hónapos harc után tudják az uralkodóval összehívni az országgyűlést, s eközben a nemzetiességi viszonyok itt jóvátehetetlenül megromlottak. A munkámban a polgárháború kirobbanásának időpontját és kiváltó okait kíséreltem meg nagyon erősen forrásokra támaszkodva lelapogatni. A másik izgalmas kérdés az volt számomra, hogy Kossuth politikája mikor és miért válik erőteljessé a románok és szászok irányában. Nos ez egyértelműen 1849. január elejéhez köthető, amikor Bem éppen Észak-Erdély felszabadításán ügyködik, s a hátában január 9-én Axente-Sever román fölkelői elpusztítják Nagycenyedet. Kossuth ekkor leváltotta Beöthy kormánybiztost, s január 27-én egy energikusabb embert, Csányi Lászlót nevezte ki Erdély teljhatalmú országos biztosává. Ráadásul Brassó és Szecsen behívták az oroszokat, s ez végérvényesen megkeményítette Kossuthék állásfoglalását. Úgy érzem tehát, hogy bizonyos kérdésekben – felelősség, háborús áldozatok – sikerült új eredményeket hoznom ebben a két kötetben.

A nagy összefoglaló munka megírása után milyen tervei vannak, milyen témán dolgozik jelenleg Professor Úr?

Most éppen az utolsó erdélyi rendi országgyűlésről írok könyvet. Azt vizsgálom, hogy miért csúszik az összehívása, utólag miért változtatták meg az országgyűlés időpontját. S terveim között szerepel még egy Mikó Imre-monográfia megírása is, amelyhez már bőven gyűjtöttem anyagot. Úgy érzem, az ő életpályájának feldolgozásával nagy adósságot törleszthetünk. 1990 óta természetesen lényegesen könnyebb a helyzetem, hiszen rendszeresen kutathatok Magyarországon. Addig kétévente kaptam útlevelet, persze időközben kialakultak a személyes kapcsolatok is a magyarországi történészek kollégákkal, levéltárosokkal, könyvtárosokkal. 1990-ben választottak az Akadémia külső tagjává, ez szintén a folyamatos munkát segíti, de egyben felelősséget is jelent. Magyarországi kutatásaimat tulajdonképpen ettől az időponttól nevezhetem rendszeresnek, s emellett lehetőséget kaptam arra is, hogy

Debrecenben és Pesten vendégtanárként taníthassak. Beépültem tehát egy kicsit a magyar történettudományba is. Rendszeresen részt veszek tudományos konferenciákon, s ha meghívják, szívesen tartok előadásokat bárhol. Ez a kapcsolattartás tehát immár nem formális, kicserélhetők az eredmények. A határokon túli magyarság czáltal is érezheti, hogy – bár sok problémával küzd – része az anyanemzetnek.

Professzor Úr, köszönöm a beszélgetést, s további munkájához jó erőt és egészséget kívánok!

Az interjút készítette: Pelyach István

Egyed Ákos műveinek bibliográfiája

Könyvek

1. A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban 1849-1914. (Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Egyed Ákos.) Bukarest, 1970. 162 old.
2. Az utazás divatja. Útleírások és úti jegyzetek az 1848 előtti Erdélyből. (Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Egyed Ákos.) Bukarest, 1973. 196 old.
3. A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés. Bukarest, 1975. 301 old. (Monográfia)
4. Háromszék 1848-1849. Bukarest, 1978. 258 old. (Monográfia) (Második kiadás: 1979.)
5. Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848-1914. Bukarest, 1981. 360 old. (Tanulmánykötet)
6. Csutak Vilmos: Közösség és művelődés. Válogatott írások. Bukarest, 1993. 290 old. (Egyed Ákos gondozásában és bevezető tanulmányával.)
7. A korszerűsödő és hagyományőrző Erdély I-II. Csíkszereda, 1997. I. 358 old., II. 367 old. (Tanulmánykötetek)
8. Erdély 1848-1849. I. Csíkszereda, 1998. 349 old.
9. Erdély 1848-1849. II. Csíkszereda, 1999. 363 old.

Társzerzőként írt munkák

10. Munkás- és parasztmozgalmak Erdélyben 1905-1907. Bukarest, 1962. 345 old.
11. Din istoria Transilvaniei II. kötet. București, 1963. Szerkesztette: M. Constantinescu (Egyed Ákos: 265-291. old.); Erdély története II. Bukarest, 1964. (Egyed Ákos: 311-374. old.)
12. Documente privind revoluția de la 1848 în Transilvania I. – 2 martie – 12 aprilie 1848. Szerkesztette: Șt. Pascu – V. Chereșteșiu. București, 1977.
13. Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania II. – 12-29. aprilie 1848. Szerkesztette: Șt. Pascu – V. Chereșteșiu. București, 1979.
14. Documente privind revoluția în țările române C. Transilvania III. – 30 aprilie – 14 mai 1848. Szerkesztette: Șt. Pascu. București, 1982.
15. Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania. IV. – 14 – 25 mai. 1848. Szerkesztette: Șt. Pascu. București, 1988.
16. Documente privind revoluția de la 1848 în țările române C. Transilvania. V. – 26 mai – 4 iunie 1848. Szerkesztette: Șt. Pascu. București, 1992.
17. Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania VI. – 5-16 iunie 1848. Szerkesztette: Șt. Pascu. București, 1998.
18. Două sute de ani de siderurgie în Reșița. Kolozsvár, 1971.
19. Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés 1848 októberében. Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés 150. évfordulója 1848-1998. Agyagfalva, 1998.

Tanulmányok

1. În legătură cu dezvoltarea mișcării muncitorești din Transilvania în anii 1905/1907. = Studii și referate privind istoria României. București, 1954. partea a II-a. 1325-1352. (Társszerző)
2. Despre răscola antifascistă din Bulgaria în 1923 și ecoul ei în presa contemporană din România. = Studii și referate privind istoria României. 1954. 1587-1606. (Társszerző)
3. Lupta comună a țăranilor români și maghiari din Aleșd în 1904. = Studii, VIII. évfolyam, 1955. 2. sz. 31-50.
4. Az első orosz forradalom hatása Erdély munkásmozgalmára. = Utunk, X. évfolyam, 1955. 4. sz., január 28.
5. Istoricul asociațiilor muncitorești din Transilvania între 1868-1872. = Studii, IX. évfolyam, 1956. 6. sz. 27-50.
6. Ecoul răscolci țăranesc din 1907 din România în Transilvania. = Studii și cercetări de istorie, 1-4. sz. 1956. 151-171.
7. Ecoul revoluției populare ruse în Transilvania. = Relațiile româno-ruse în trecut, București, 1957. 193-213. (Társszerző)
8. Az 1907-es parasztfelkelés. = Korunk, XVIII. évfolyam, 1957. 2-3. sz. 156-163.
9. Despre mișcarea muncitorească din Transilvania între anii 1880-1890. = Studii, X. évfolyam, 1957. 4. sz. 33-56.
10. Az 1907-es parasztfelkelés viszhangja Erdélyben. Adalékok az 1907-es felkelés történetéhez. Bukarest, 1957. 57-101.
11. Grevele de seceriș din Transilvania de la sfârșitul sec. al XIX- și începutul sec. al XX-lea. = Anuarul Institutului de istorie. Cluj, II. évfolyam, I-II. 1957. 219-240.
12. Cu privire la creșterea numerică a muncitorimii industriale din Transilvania după 1848 și până la primul război mondial. = Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România. Szerkesztette: N. N. Constantinescu, București, 1969. 433-536.
13. Date în legătură cu dezvoltarea industriei mari de pe teritoriul regiunii Cluj în a doua jumătate a sec. XIX-lea. = Probleme muzeografice, 1960. 260-269.
14. Mișcări și frământări țăranesci din Transilvania la începutul secolului al XX-lea. = Problema agrară și mișcarea țărănească din România Szerkesztette: D. Hurezanu. București, 1961. 270-319.
15. Aspecte ale dezvoltării industriei mari din Transilvania între anii 1867-1873. = Anuarul Institutului de istorie, Cluj, V. évfolyam, 1962. 145-177.
16. Sistemul bănesc în Transilvania între 1867-1918. = Sistemul bănesc al leului. București, 1963. 136-245. (Társszerző)
17. A század eleji szocialista mozgalom és az élesdi sortűz. = Korunk, XXIII. évfolyam, 1964. 4. sz. 504-509.
18. Az I. Internacionálé cizméinek térhódítása Erdélyben. = Korunk, XXIII. évfolyam, 1964. 9. sz. 1242-1249.
19. Contribuții la problema studierii mișcărilor și frământărilor țăranesci din fostele comitate Arad și Bihor în anii 1903-1904. = Anuarul Institutului de istorie, Cluj, VIII. évfolyam, 1965. 213-234.
20. Marca industriei a morăritului în Transilvania în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. = Acta Musci Napocensis, II. évfolyam, 1965. 2. sz. 479-496.
21. Der Tätigkeit der Temesvarer Allgemeinen Arbeiterassoziation. = Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 8. köt. 1965. 1. sz. 49-67.

22. Despre geneza și situația proletariatului agricol din Transilvania. = Anuarul Institutului de istorie, Cluj, X. évfolyam, 1967. 197-218.
23. Az 1907-es parasztfelkelés hatása Erdélyben. = Korunk, XXVI. évfolyam, 1967. 3. sz. 333-338.
24. Unele caracteristici ale dezvoltării industriale în Transilvania la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea. = Acta Musci Napocensis, V. évfolyam, 1968. 251-264.
25. Székely vándorlás a századfordulón. Korunk, XXVII. évfolyam, 1968. 5. sz. 743-750.
26. Benedek Elek a székelykérdésről. Korunk, XXVIII. évfolyam, 1969. 9. sz.
27. Mișcări și frământări țărănești din Transilvania în anii 1900-1902. = Anuarul Institutului de istorie, Cluj, XII. évfolyam, 1969. 145-161.
28. Az erdélyi faluirodalom fejlődése a XIX. század második felében és a XX. század elején. = Aluta, 1970. 1. sz. 217-233.
29. Problema emigrării țărănimii din Transilvania. = Acta Musci Napocensis, VII. évfolyam, 1970. 365-378.
30. Braun Róbert falumonográfiái. Korunk, XXIX. évfolyam, 1970. 12. sz. 1827-1833.
31. A táj történet-kutatás néhány kérdése. Korunk, XXIX. évfolyam, 1970. 12. sz. 1831-1836.
32. Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és a zsellérkérdés történetéhez. = Aluta, III. évfolyam, 1971. 255-278.
33. Despre lucrările sociografice ale lui Robert Braun. = Terra Nostra, 1971. 421-430.
34. Despre problema țărănească în comitatul Satu Mare în a doua parte a sec. al XIX-lea. = Studii și comunicări, Satu Mare, 1972. 237-256.
35. Despre caracterul mișcărilor țărănești din Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea. = Anuarul Institutului de istorie, Cluj, XV. évfolyam, 1972. 339-353.
36. Probleme actuale ale cercetării de istorie economică și socială în epoca modernă. = Anuarul Institutului de istorie, Cluj, XVI. évfolyam, 1973. 445-455.
37. Mi az igazság Gábor Áronról. = A Hét, V. évfolyam, 1974. jún. 28. 8.
38. Structura proprietății funciare în Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea. = Anuarul Institutului de istorie, Cluj, XVII. évfolyam, 1974. 136-155.
39. Tenyészállat-kiállítások és vásárok Székelykeresztúron. = Almanahul Muzeului din Cristuru Secuiesc. A székelykeresztúri Múzeum Évkönyve, 1974. 229-242.
40. A moldvai és havasalföldi forradalom a magyar sajtó tükrében. = 1848. Arcok, cizmék, tettek. Bukarest, 1974. 144-162.
41. A jobbágyfelszabadítás a kolozsvári országgyűlésen. = 1848. Arcok, cizmék, tettek. Bukarest, 1974. 84-107.
42. Contribuții la studiul tipologice sociale a târgurilor și satelor transilvănene din 1848. = Sub semnul lui Clio, Cluj, 1974. 174-178.
43. Az újkori Kolozsvár képe. = Utunk, XXIX. évfolyam, 1974. július 26.
44. Emigration of Transylvanian peasants at the beginning of the 20th century. = Nouvelles études d'histoire. Bukarest, 1975. 251-258.
45. Inceputurile revoluției burghezo-democratice din 1848 în Trei Scaune. = Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și înfrățirea lor cu națiunea română, București, 1976. 181-221.
46. Az 1848-as forradalom kezdetei Háromszéken. = Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és együttműködéséről a román néppel. Bukarest, 1976. 190-231.
47. Nicolae Bălcescu în presa maghiară din anii 1848-49. = Studia et Acta Musci N. Bălcescu, IV. kötet. 1976. 63-76.

48. Problema agrară în Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea. = Memoriile Secției de științe istorice ale Academiei R. P. R., seria IV. 1975-1976. 49-61.
49. A székely hadrendszert és katonai társadalom a XVI. századig. = Korunk, XXVI. évfolyam, 1976. 4. sz. 294-301.
50. Erdővidék társadalma a XVIII. század közepén. = Aluta, VII-VIII. évfolyam, 1975-1976. 73-85.
51. Az 1877-es függetlenségi háború történeti előzményei és lefolyása. = Tolla és fegyverrel. Bukarest, 1977. 5-29.
52. Jegyzetek a helytörténetről. = Művelődés, XXX. évfolyam, 1977. 5. sz. 27-28. és 6. sz. 11-13.
53. Helynév és történelem Erdélyben. = Utunk, XXXII. évfolyam, 1977. IV. 22. 16. sz. 4.
54. Problema agrară în Transilvania la începutul sec. XX. = Tribuna, XXI. évfolyam, 1977. III. 31. 13. sz. 5-6.
55. 1848 nemzeti és társadalmi jellege. = Korunk, XXXV. évfolyam, 1978. 5. sz. 356-364.
56. Az idők tanúja. = A Hét, IX. évfolyam, 1978. VIII. 11. 32. sz. 11.
57. Az Ellenőr és a jobbágyszabadság. = A Hét, IX. évfolyam, 1978. IX. I. 35. sz. 11.
58. Sistemul militar și organizarea armatei la secui cu precădere în sec. al XVI-lea. = Răscoala secuilor din 1595-1596. Szerkesztette: Demény Lajos. Bukarest, 1978. 77-96.
59. 1848 – az önvédelem hősei: Berde Mózes, Gál Dániel, Bíró Sándor. = Fórum, Sepsiszentgyörgy, 1978. július 12-13.
60. A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra. = Székely felkelés 1595-1596. Szerkesztette: Demény Lajos. Bukarest, 1979. 47-59.
61. Keressük Orbán Balázs titkait. = A Hét, X. évfolyam, 1979. 15. 443. sz. 9-11.
62. A társadalmi kérdés Udvarhelyen az 1848-1849-es forradalom idején. = Aluta, XII. évfolyam, 1980. 155-170.
63. Berde Mózes 1848-ban. = Keresztény Magvető, LXXXVI. évfolyam, 1980. 1-2. sz. 27-33.
64. Történelmekutatás és történelmi tudat. = Korunk, XXXIX. évfolyam, 1980. 7-8. sz. 484-489.
65. Tájékoztató. = Néprajzi dolgozatok, 1981. 7-16.
66. A Székelyföld megismerésének forrásai. = Korunk Évkönyv, 1981. 215-223.
67. Nagy Sándor és az 1848-as történeti hagyomány. = Aluta, 1981. 79-89.
68. Mikó Imre két történelmi vonatkozású levele. = Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények, XXV. évfolyam, 1981. 2. sz. 202-208.
69. Kolozsvár vonzása és vonzáskörzete a XIX. században. = Korunk, XLI. évfolyam, 1982. 4. sz. 279-286.
70. Csutak Vilmos tudományszervező tevékenysége. = Korunk, XLII. évfolyam, 1983. 11. sz. 896-900.
71. Közösségkutatás és falutipológia. = Korunk, XLII. évfolyam, 1983. 5. sz. 378-382.
72. Élő történelem. = A Hét Évkönyve, 1984. 58-59.
73. Situația demografică a județului Cluj între anii 1857-1910. = Civilizația medievală și modernă românească, Cluj, 1985. 174-184.
74. A romániai magyar történetírásról (Nagy Áron néven). = História, IX. évfolyam, 1987. 3. sz. 29-31.
75. A jobbágyság a feudalizmus végén. = A Hét, XIX. évfolyam, 51. sz. 1988. december 15. 8.
76. Szomszédság és életmód a korábbi Erdővidéken. = Utunk, XLIII. évfolyam, 1988. december 30. 53. (2096.) sz. 4.

77. A mindennapi élet története. = Utunk, XLIV. évfolyam, 1989. április 28. 17. (2113.) sz. 6.
78. A feudális társadalmi létra alsó fokán. = A Hét, XX. évfolyam, 1989. március 30.
79. Nagyajtai Kovács István pályája. = Keresztény Magvető, 95. évfolyam, 1989. 4. sz. 215-226.
80. A civilizációtörténetről és falutipológiáról. = Harangszó a mélyből. Szerkesztette: Páll Árpád. Budapest, 1989. 134-140.
81. Székelyek tanácskozása 1848 őszén. = História, XII. évfolyam, 1990. 5-6. sz. 47-49.
82. Jakab Elck és szülőföld. = Korunk, II. évfolyam, 1990. 2. sz. 255-258.
83. Bözödi György történetírói munkássága. = Művelődés, XXXIX. évfolyam, 1990. 6-7. sz. 40-41.
84. Keressük Orbán Balázs titkait. = Háromszék, I. évfolyam, 1990. április 14. 95. sz. 4-6.
85. Teljességre törekvő történetkutatás. = A Hét, XXI. évfolyam, 5. sz. 1990. február 1. 8-9.
86. Újjászülető civilizációnk és kultúránk. = A Hét, XXI. évfolyam, 8. sz. 1990. február 22. 1-2.
87. Nélkülözhetetlen eseménytörténet. = A Hét, XXI. évfolyam, 1990. 12. sz. március 22. 1-2.
88. Társadalmi változások Erdélyben az 1848-as forradalom után. = Helikon, I. évfolyam, 1990. március 2. 9. sz.
89. Erdély átalakuló társadalmi 1848-1870 között (Nagy Áron álnéven). = A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. Szerkesztette: Szabad György. Budapest, 1990. 415-441.
90. Kivándorlás Erdélyből a századfordulón. = Korunk, III. új évfolyam, 1991. 12. sz. 1495-1500.
91. Erdély az 1848-as forradalom előtt (folytatásban). = A Hét, XXII. évfolyam, 9., 10., 11. sz. 1991. február 28., március 7., március 14.
92. A népi együttélés néhány kérdése. = Hítel, IV. évfolyam, 17. sz. 1991. augusztus 21. 16-19.
93. Széchenyi és Kolozsvár. = Helikon, II. évfolyam, 38. (90.) sz. 1991. szeptember 20. 1-2.
94. Széchenyi művei Erdélyben. = Látó, II. évfolyam, 9. sz. 1991. szeptember, 1038-1046.
95. A földtulajdon Erdélyben a XIX. században. = Korunk, III. évfolyam, II/6. 1991. június. 769-773.
96. A népi együttélés néhány kérdése. = História, XIV. évfolyam, 1992. 1. sz. 33.
97. Rövid székely történet. = Hítel, V. évfolyam, 1992. 11. sz. május 27. 16-25.
98. Ami hozzásegít jövőnk újragondolásához. = Korunk, IV. új folyam, 1992. 4. sz. 38-40.
99. Polgárosodás, etnikum, udvar. = Műhely, Győr, 1993. 41-47.
100. Mikó Imre. = História, XV. évfolyam, 1992. 5-6. sz. 54-56.
101. Wessclényi Miklós és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben. = Művelődés, XLIII. évfolyam, 1993. 3. sz. 33-35.
102. Egy örök újrakezdő. Csutak Vilmos élete és munkássága I. = Helikon, IV. évfolyam, 1993. 13. (143.) sz. 13-14.; Helikon, II. V. 1993. 14. sz. 15.
103. Autonomia secuiească în 1931. = Cumpăna, 1994. 1. sz. 336-337.
104. Erdély civilizációja a dualizmus korában. = Magyar Tudomány, XXXIX. évfolyam, 1994. 1. sz. 20-21.

105. Forradalom és szabadságharc. = Erdélyi Magyarság, V. évfolyam, 1994. 17. sz. 17-22., 18. sz. 20-25.
106. Kolozsvár szerepköréi. = Korunk, új folyam 1994. 9. sz. 4-11.
107. Kossuth Lajos és a székelyek. = Századok, 128. évfolyam, 1994. 5. sz. 831-871.
108. Kossuth Lajos és a székelyek 1848-ban. = Erdélyi Tudományos Füzetek, 1994. 219. sz. 30-42.
109. Parasztok és nemcesek Erdély társadalmában a polgári átalakulás küszöbén. = Néprajzi Látóhatár, III. évfolyam, 1994. 3-4. sz. 1-11.
110. Kossuth Lajos a nemzet emlékeztetőben. = Korunk, új folyam 1994. 4. sz. 106-110.
111. Problema cliberării iobăgei din Transilvania I. = Anuarul Institutului de istorie din Cluj, XXXIII. évfolyam, 1994. 15-32.
112. Kossuth Lajos és a székelykérdés. = Debreceni Szemle, II. évfolyam, 1994. 2. sz. 252-268.
113. A korszerűsödő Kolozsvár. = Helikon, VI. évfolyam, 1995. 21. (203.) sz. 2. 22.
114. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület vándorgyűléscinek történetéből. = Művelődés, XLVIII. évfolyam, 1995. 8-9. sz. 73-76.
115. Az örménykérdés az 1790-1791-i erdélyi országgyűlésen. = Világtörténet, 1995. 4. sz. 19-23.
116. Magyar-román békekötés 1848-ban. = História, XVII. évfolyam, 1995. 3. sz. 16-18.
117. Mikó Imre. = Helikon, VI. évfolyam, 1995. február 20. 4. (186.) sz. 18.
118. Sajtó és történelem. = Újságíró Évkönyv, 1995. Marosvásárhely-Kolozsvár, 1995. 45-52.
119. Városjog és várostípusok a 19. századi Erdélyben. = A Hét, XXVI. évfolyam, 1995. 3. sz. 11-12.
120. Istoria populației maghiare din Transilvania. = Cumpăna, 1995. 2. sz. 297-300.
121. Népesség és népesedés Erdélyben a XIX. század második felében és a XX. század elején. = Korunk, III. folyam, 1995. 4. sz. 51-57.
122. Problema emancipării iobagilor din Transilvania în contextul european (II.). = Anuarul Institutului de istorie, din Cluj-Napoca, XXXVIII. évfolyam, 1995. 173-195.
123. Erdély önkormányzati kérdései az 1790-1791-i országgyűlésen. = Korunk, III. folyam, 1996. 8. sz. 81-85.
124. Az 1848-i agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés összehívásának néhány kérdése. = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, Kolozsvár, 1996. 168-176.
125. Hitelélet és polgárosodás Erdélyben a dualizmus korában. = Műhely, Győr, 1996. 4. sz. 18-25.
126. Kolozsvár vonzáskörzete a XIX. században. = Magyar Szemle, V. évfolyam, 1996. 2. sz. 199-216.
127. The Roles of Kolozsvár. = Render, I. évfolyam, 1996. 1. sz. 25-33.
128. Zsibó az 1821-es összeírás tükrében. = Torony Erdély kapujában. Tanulmányok Zsibó életéből. Zsibó, 1996. 20-30.
129. A hihetőség határai. Hány román halt meg Erdélyben 1848-1849-ben? = Szabadság, VIII. évfolyam, 1996. április 24. 93. sz. 3.
130. Wessclényi Miklós az unióról és a jobbágyfelszabadításról. = Kölcsey Társasági Füzetek, 8. sz. Wessclényi Emlékkülcs. Szerkesztette: Takács Péter. Fehérgyarmat, 1996. 51-62.
131. Erdély paraszttársadalma a századfordulón. = História, XVIII. évfolyam, 1996. 5-6. sz. 33-34.
132. Erdély átalakuló-polgárosodó társadalma. = Agrármozgalmak Délkelet-Európában. Tanulmányok. Budapest, 1997. 61-69.

133. Az erdélyi határörrendszert kérdései az 1790-1791. évi országgyűlés és az udvar. = Habsburgok és Magyarország a XV-XVIII. században. (Tanulmányok) Szerkesztette: Barta János. Debrecen, 1997. 127-131.
134. Wesselényi Miklós feladatvállalása 1848 tavaszán (1848. március-május). = Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklósról. Debrecen, 1997. 75-81. Szerkesztette: Takács Péter.
135. Berzenczy László az 1848-as forradalomban. = Maros megyei magyarság történetéből. Szerkesztette: Pál Antal Sándor. Marosvásárhely, 1997. 137-150.
136. Erdély magyarsága az önkényuralom korában. (1849-1867). = Korunk, III. folyam VIII/1. 1997. január. 65-75.
137. Desființarea iobăgiei în anul 1848 în Transilvania. = Modalități de prevenire a conflictelor interetnice. Cluj, 1997. 33-34.
138. Kolozsvár urbanizációja a dualizmus idején. = Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Budapest, 1997. 237-247.
139. Jakab Elek történetírásáról. = R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Budapest, 1997. 558-569.
140. A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede. (1867-1900). = Kőfallal, sárpalánkkal... Rendi társadalom – polgári társadalom 7. kötet. Debrecen, 1997. 88-127.
141. A Székelyföld népessége és társadalma 1750-1850 között. = Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, 1997. 241-249.
142. Társadalmi és nemzeti kérdés a kelet-közép-európai forradalmakban. = Forradalom és szabadságharc a Felső-Tisza vidékén. Nyíregyháza, 1998. 5-12.
143. A jobbágyszabadságadítás sajátosságai Erdélyben 1848-ban. = Szabó István Emlékkönyv. Szerkesztette: Rácz István. Debrecen, 1998. 327-337.
144. Csutak Vilmos, un cercetător de seamă al răscolului răkocien. = In Honorem Paul Cernavodan. București, 1998. 169-173.
145. A polgárháború előzményeiről. Urban ezredes Bécs-politikájának végrehajtója. = Korunk, III. folyam. IX/2. 1998. február 32-39.
146. Labolition du servage en 1848 en Transilvania = Transylvanien Review – Revue de Transylvanie, VII. (1998.) Nr. 2. 35-46.
147. Forradalom és szabadságharc Erdélyben. = Kisebbségkutatás, 7. évfolyam, 1998. 3. sz. 242-249.
148. Erdély törvényhozó országgyűlése 1848-ban. = Holmi, X. évfolyam, 1998. 5. sz. 684-693.
149. Erdély békés forradalma. = Rubicon, IX. évfolyam, 1998. 2. sz. 13-16.
150. Széchenyi és Erdély 1848-ban. = Kortárs, XLII. évfolyam, 1998. 6. sz. 32-38.
151. Két kolozsvári nemzeti program 1848 tavaszán. = Barátság, II. évfolyam, 2. sz. 1998. március 15. 2073-2076.
152. Csíkszék „pacifikálása” az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés után. = Hadtörténeti Közlemények, III. évfolyam, 1. sz. 1998. március. 114-127.
153. A jobbágyszabadság megsejtesztése Erdélyben. = Jobbágyszabadság 1848. Szerkesztette: Varga János. Budapest, 1998. 44-54.
154. Erdély magyarsága az 1848-as forradalom és szabadságharc első szakaszában. = Történelmünk a Duna-medencében. Kolozsvár – Temesvár, 1998. 169-190.
155. A forradalom kezdetei Erdélyben. = Helikon, IX. évfolyam, 1998. 5. sz. 3-5.; folytatása: Helikon, IX. évfolyam, 1998. 6. sz. 16-18.
156. Wesselényi Miklós feladatvállalása 1848 tavaszán (1848. március-május). = Székelyföld, II. évfolyam, 1998. március, 71-82.

157. Erdély 1848 őszén. A polgárháború kezdetei. = Limes, XI. évfolyam, 1998. 4. I. kötet. 9-21.
158. Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés. = Honismeret, XXVII. évfolyam, 1999. 1. sz. 23-35.
159. Amnesztia és számonkérés Erdélyben 1849 tavaszán. = Kisebbségkutatás, VIII. évfolyam, 1999. 2. sz. 200-207.
160. Berde Mózes. = Erdélyi Pantheon II., Marosvásárhely, 1999. 167-171.
161. Gábor Áron. = Erdélyi Pantheon II., Marosvásárhely, 1999. 162-167.
162. Gábor Áron. = Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. Szerkesztette: Rácz Árpád. Budapest, 1999. 216-217.
163. A jobbágyszabadoítás sajátosságai Erdélyben. = Debreceni Szemle, VII. évfolyam, 1. sz. 1999. március. 9-13.
164. Jobbágyszabadoítás a Szilágyságban. = Szilágysági magyarok. Kolozsvár, 1999. 49-56.
165. Kőváry László. = Erdélyi Pantheon II., Marosvásárhely, 1999. 178-183.
166. Mikó Imre. = Erdélyi Pantheon II., Marosvásárhely, 1999. 128-133.
167. Mikó Imre. = Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. Szerkesztette: Rácz Árpád. Budapest, 1999. 196-198.
168. A szabadságharc erdélyi sajátosságai. = Hitel, XII. évfolyam, 1999. március 3. sz. 25-33.
169. Székely századok. A székelyek rövid története. = Adalékok Barót történetéhez. Barót, 1999. 9-37.
170. A székely határórság az 1848-1849-es forradalomban. A határőrezredek útja Puchner generálistól Bem tábornokig. = Emlékkönyv Imre István nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1999. 164-174.

Honismereti és közérdekű írások

1. Erdővidék – régen. = Falvak Dolgozó Népe, 1968. augusztus 21.
2. Un veac de la constituirea Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara. = Tri-buna, 1968. október 19.
3. Lupényi bányászarcok 1929-ben. = Előre, 1969. augusztus 17.
4. Amikor Kolozsvár csak saját borát itta. = Igazság, 1969. május 3.
5. Száz éve nyílt meg a Kolozsvár-Nagyvárad vasút. = Igazság, 1970. szeptember 5.
6. Dózsa György és népe. = Falvak Dolgozó Népe, 1970. október 7.
7. C. Dobrogeanu Gherca. = Falvak Dolgozó Népe, 1970. május 6.
8. Eftimie Murgu. = Falvak Dolgozó Népe, 1970. május 13.
9. Hogy égjen a világ az asszonyváró házakban. Szabálytalan vizsgálódás szülőfalumban. = Falvak Dolgozó Népe, 1970. szeptember 30.
10. Egy szociográfus öröksége (Braun Róbert). = Brassói Lapok, 1971. október 9.
11. Sok súlyos terű alatt. Ötven zágoni jobbágyszalád története. = Megyeci Tükör, 1971. június 20.
12. Resica fényei. = Igazság, 1971. július 4.
13. Györgyfalva – múlt és jelen. = Igazság, 1971. november 27.
14. Kolozsvári malmok régen és ma. = Igazság, 1971. július 18.
15. Tenyészállat-kiállítások és vásárok a régi Székely-Keresztúron. = Falvak Dolgozó Népe, 1971. december 1.
16. Egy régi aratás történetének ürügyén. = Falvak Dolgozó Népe, 1971. július 28.

17. Ily harcok dúlták rónáinkat. = Falvak Dolgozó Népe, 1971. augusztus 11.
18. Pásztorok (folytatásokban). = Falvak Dolgozó Népe, 1971. szeptember 22., 29., október 13.
19. A kolozsvári dohánygyár történetéből = Igazság, 1971. szeptember 26.
20. Székely-vándorlás a múltban. = Hargita Kalendárium, 1972. 162-169.
21. Munkásmozgalom-történet és történetírás. = A Hét, 1972. október 6.
22. Egy elfelejtett erdélyi történetész: Nagyajtai Kovács István. = Brassói Lapok, 1972. október 26.
23. Agrártörténet – művelődéstörténet. = Falvak Dolgozó Népe, 1972. október 4.
24. Népek tavasza. = Dolgozó Nő, 1973. április.
25. A Mátyás-szobor mércetci. = Igazság, 1973. április 14.
26. Kolozsvári Újság Petőfiért. = Igazság, 1973. április 21.
27. Az 1848-as forradalom és a kolozsvári sajtó. = Igazság, 1973. április 20., 21., 22.
28. Turistaparadicsom – de meddig? (Természetvédelem). = Igazság, 1973. május 10.
29. Hogyan szabadultak fel a jobbágyok Erdélyben? (sorozat). = Falvak Dolgozó Népe, 1973. július 6., 13.
30. Kisbaconi vízimalom (népi műemlék). = Falvak Dolgozó Népe, 1973. október 24.
31. Száz éves a Kolozsvár-brassói vasút. = Igazság, 1973. szeptember 29.
32. Történelmi örökség. = Utunk, 1974. május 31.
33. Az iparosodó Kolozsvár. = Igazság, 1974. július 3.
34. Egy év az 1850-ből. = Utunk, 1974. augusztus 2.
35. Az 1904-es vasutassztrájk és Kolozsvár. = Igazság, 1974. szeptember 11.
36. A kolozsvári Gondoskodó Társaság. = Igazság, 1975. június 29.
37. Az igazságkereső Varga Katalin. = Művelődés, 1977. augusztus 8.
38. Aratósztrájkok Biharban. = A Hét, 1977. 13. sz.
39. Élesd, 1904. = Bihari Napló, 1977. 5. sz.
40. A függetlenség diplomáciai előkészítése. = Utunk, 1977. május 6.
41. 1907. A harc jellege és formái. = A Hét, 1977. április 8.
42. Aratósztrájkok Bihar megyében a századfordulón. = A Hét, 1977. május 13.
43. 1907 történeti forrásai. = Igazság, 1977. április 3.
44. Bălcescu és Kossuth. = Dolgozó Nő, 1977. szeptember 9.
45. Az 1848-49-es forradalmi csemények Csík- és Háromszéken. = Hargita Kalendárium, 1978. 115-119.
46. Béketörténet 1948-49-ről. = Igazság, 1978. május 21.
47. Eliberarea iobagilor în revoluția de la 1848, în Transilvania. = Făclia, 1978. június 4.
48. Gábor Áron Kolozsváron. = Igazság, 1978. június 7.
49. Szakoktatásunk kezdetei. = Igazság, 1978. március 5.
50. Levélféle kertészeti és mezőgazdasági mérnök barátaimhoz (A régi gyümölcsösök védelmében). = A Hét, 1978. március 17.
51. A hazai iparfejlesztés múltjáról. = Igazság, 1979. október 30.
52. Pásztorok. = Kötések sodrásban, 1980. 83-97.
53. Nagyajtai történelmi mozaik. = Fórum (Sepsiszentgyörgy). A Megyei Tükör melléklete, 1980. december.
54. Váradi cszmecsere. = Utunk, 1981. június 28.
55. Székely kivándorlás Amerikába a XX. század elején. = Hargita Kalendárium, 1982. 37-41.

56. Nemzet és társadalom – ahogy Wesselényi Miklós látta. = Brassói Lapok, 1982. április 10.
57. Csutak Vilmos arcképe alá. = Fórum, 1984. március 16.
58. Történelem a családban. = Utunk, 1984. március 16.
59. Petelci István és a céhek. = Művelődés, 1985. október.
60. Vidám és szomorú szüretek a 19. században. = Utunk, 1988. november 4.
61. A történetírás felszabadulása. = Szabadság, 1989. december 28.
62. Mikó Imre – Erdély Széchenyije. = Művelődés, 1990. február.
63. Éljen a szabadság! = Székely Újság, 1990. március 15.
64. Mi volt az Erdélyi Gazdasági Egyesület? = Falvak Népe, 1990. február 24., illetve: Európai Idő, 1990. augusztus 1.
65. Mit tett az Erdélyi Gazdasági Egyesület? = Falvak Népe, 1990. március 31.
66. Kultúrák párbeszéde. = Szabadság, 1990. február 16.
67. Civilizációt az ipar mellé. = Háromszék, 1990. február 23.
68. Orbán Balázs emlékeztet. = Családi Tükör, 1990. 13. sz.
69. Széchenyi István és a nemzeti önismeret. = Székely Útkereső, 1990. július-augusztus.
70. 1848-1849 krónikája a korabeli kolozsvári magyar sajtóban. = Szabadság, heti folytatásban, 34 részben; 1990. június 15. – 1991. március 2-ig.
71. A segesvári csata és Pctőfi cleste. Folytatásban 3 részben. = Romániai Magyar Szó, 1990. augusztus 4. – augusztus 7.
72. Ünnepe és emlékeztet. = Romániai Magyar Szó, 1990. március 15.
73. Mátyás király emlékeztet. = Székely Útkereső, 1990. május.
74. Élesd – 1904. április 24. = Bihari Napló, 1991. december 11.
75. Ama bizonyos mikós szellem. = Háromszék, 1991. május 31.
76. 1848 tavasza Udvarhelyszéken. = Szabadság, Székelyudvarhely, 1991. március 15.
77. Széchenyi és Erdély. = Zalai Hírlap, 1991. november 21.
78. Az áldott anyaföldet nem elég szeretni. = Romániai Magyar Gazdák Évkönyve, 1991. 44-47.
79. Honismereti mozgalom a romániai magyarság körében. = Honismeret, XIX. évfolyam, (1991.) 5. sz.
80. Honismereti tevékenység az erdélyi magyarság körében. = Művelődés, 1992. 6. sz.
81. A városi önkormányzat – történelmi örökség. = Szabadság, 1992. február 7.
82. Turóczi Mózes Háromszék 1848-i szabadságharcában. = Háromszék, 1993. november 5.
83. A nemzetiségi kérdés Kossuth Lajos alkotmányterveiben. = Szabadság, 1994. március 14.
84. Mikó Imre gróf és a kolozsvári Nemzeti Színház. = Szabadság, 1994. november 3.
85. Drága honosaim! Széchenyi-cmléktábla Nagynyecden. = Erdélyi Magyarság, V. 1994. 6. sz.
86. Etnikum és történelem Erdélyben a XVIII-XIX. században. = Szabadság, 1995. augusztus 19.
87. Az erdélyi falu az 1819-1820. évi összeírás tükrében. = Erdélyi Gazda, 1995. február.
88. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc emlékeztet. = Erdélyi Gazda, 1995. március.
89. Hogyan szabadultak fel a jobbágyságok 1848-ban? = Szabadság, 1995. június 14.
90. Mit kívántak a kolozsvári románok 1848 márciusában? = Szabadság, 1995. március 9.
91. A polgárháború és áldozatai 1848-1849-ben. = Szilágy, 1995. november 17.
92. Rövid kolozsvári banktörténet. = Szabadság, 1995. január 6.

93. Statisztika és önszerveződő társadalom. = Szabadság, 1995. február 15.
94. Háromszék 1848-49-ben. = Háromszék, 1996. március 13. – 1996. július 13. (86 részből álló sorozat, a Háromszék 1848-49-ben című könyvem újraközlése.)
95. 1848 márciusa Erdélyben. = Szabadság, 1996. 63. sz.
96. Egy sokat vitatott kérdésről. = Nagykároly és vidéke, 1996. július 3.
97. Intenții de înțelegere și împăcare în 1848-1849. = Dialog interetnic, 1996. március 20.
98. Erdély negyvennyolca. = Keresztény Szó, 1998. március.
99. Utam 1848-hoz. = Látó, 1998. március.
100. A Székelyföld közigazgatása 1848-ban. = Hargita Népe, 1999. február 26.
101. A székelyek rövid története (folyamatos közlés). = Nyugati Magyarság, 1999. szeptember, október, november, december.
102. A Székelyföld védelme. = Háromszék, 1999. július 3.
103. Egy székely szabadságharcos ágyúöntő. = Szabadság, 1999. július 17.
104. Enyed 1849-ben és a következmények. = A Hét, 1999. március 4.
105. Honvédkórházak Kolozsvárt 1849-ben. = Szabadság, 1999. január 20.
106. Március 15-e megünneplése 1849-ben Erdélyben. = Szabadság, 1999. március 13.
107. Petőfi a segesvári csatán. = Szabadság, 1999. július 31.
108. Kalotaszeg 1848-49-ben. = Kalotaszeg, 1999. október.
109. Törzssorvosi jelentés 1849-ből, a sebesültek ellátásáról és a hadikórházakról. = Művelődés, 1999. április.

Könyvismertetések

1. Táncsics Mihály: Életpályám. = Utunk, 1971.
2. Egy csokor művelődéstörténeti tanulmány (Benkő Samu: A helyzettudat változásai című könyvének ismertetése). = Igazság, 1971. október 24.
3. Kovászna megye. = Falvak Dolgozó Népe, 1971. július 25.
4. Deák Farkas naplója. = Igazság, 1972. október 18.
5. A rendtartó székely falu (Imreh István könyvének ismertetése). = Megyei Tükör, 1974. február 3.
6. Történelem cseményekben. = Utunk, 1976. július 9.
7. Bölcső és környéke (Tamási Áron életrajzi könyvéről). = Utunk, 1976. szeptember 17.
8. Vasile Goldiș és a nemzeti kérdés. = Utunk, 1976. december 10.
9. Hol maradt a forráskritika? = A Hét, 1976. február 13.
10. Művelődéstörténetünk útjai. = Korunk, XXXVII. évfolyam, 1978. 3. sz. 196-204.
11. Korszerű gazdaság és társadalomtörténet (Imreh István könyvének ismertetése). = Utunk, XXXV. évfolyam, 1980. 13. sz. 1-2.
12. Történelem az alapoknál (Csetri Elek és Imreh István könyvéről). = A Hét, 1980. 11. sz.
13. Élet és történelem (Beke György könyvének ismertetése). = Igaz Szó, 1981. 8. sz. 158-162.
14. Történelem és társadalom. = Utunk, XXVII. évfolyam, 1982. 28. sz. 1., 3.
15. Székely Oklevéltár. = Utunk, XXXVIII. évfolyam, június 24.
16. Wesselényi István kuruc kori naplója. = Korunk, 1983. 11. sz. 912-914.
17. Önéletírás és kortörténet. = Utunk, 1984. december 2.

18. Kőrösi Csoma Sándor (Csetri Elek könyvének ismertetése). = Művelődés, 1985. április.
19. Adattár és forrásmű (T. Szabó Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IV. kötetéről). = Utunk, 1984. október 19.
20. Könyv és kenyér (Cseke Péter könyvéről). = Helikon, 1992. április 10.
21. Kászonszék egy évszázada (Imreh István és Pataki József könyvéről). = Helikon, 1993. 18. (148.) sz.
22. Két értékes könyv Bocskai Istvánról (Benda Kálmán: Bocskai István; Bocskai István levelek). = Református család, új folyam, 1994. 1. sz.
23. A szlovák kérdés a dualizmus korában (Szarka László könyvéről.) = Honismeret, XXIII. évfolyam, 1995. 6. sz. 101-103.
24. Ígretes könyvsorozat (Miskolczy Ambrus által szerkesztett Encyclopaedia Transilvanica könyvsorozatról). = Helikon, 1995. január 20.
25. A török világ Magyarországon (Rácz István könyvéről). = Helikon, 1996. augusztus 5.
26. Az erdélyi román iskolaalapítás nagy korszaka (Simion Retegan könyvéről). = Klio, 1996. 2. sz. 78-80.
27. Revoluția română din 1848-1849 (Gelu Neamtu könyvéről). = Klio, 1997. 1. sz.
28. Összegző könyv az erdélyi református népoktatás múltjáról (Sebestyén Kálmán könyvéről). = Confessio, 1997. 3. 123-125.
29. Hatalomváltás és magyar közoktatás Erdélyben (Balogh Júlia könyvéről). = Helikon, 1997. április 25.

Interjúk, előszók

1. Történetírás – anyagi alapokon, avagy a gazdaságtörténész elégtétele. = Igazság, 1973. július 28. (Kérdez: Muradin Jenő).
2. Ankét a Kriterion fehér-sorozatáról. = Korunk, 1975. 6. sz.
3. A paraszti életforma-váltás tanulságai. (Kérdez: Cseke Péter). = Falvak Dolgozó Népe, 1975. augusztus 13.
4. Megszólaló századok (Kérdez: Pászka Imre). = A Hét, 1980. június 27.
5. Jelenbe vetülő múlt (Kérdez: Vercs Gerzson). = Brassói Lapok, 1983. október 7.
6. Meg kell szólaltatnunk a tanúkat (Kérdez: Czégő Zoltán). = A Hét, 1985. június 13.
7. A történetírásról (Kérdez: Krajnik Nagy Károly). = Brassói Lapok, 1989. december 28.
8. Haza kell találni. (Kérdez: Medve Imola). Magyar Hírlap, 1990. január 13.
9. Kommunizmin aika historiaa Suurempi syy kaunaar (Kérdez: Visa Vilkmán). = Savon Sanomat, 1990. 122. sz.
10. Erdély Széchenyiye (Kérdez: Bardócz Sándor) = Szabadság, 1991. március 15.
11. A történésznek mindig a tudomány a fontos. (Kérdez: Rostás Zoltán). = A Hét, 1992. szeptember 3.
12. A cenzúra megszűnt, a félelem még nem. (Kérdez: Beke György). = Mérték, I. évfolyam, 10. sz. 1992. november 8. 3.
13. Romániában szelektív módon kezelik 1848-49 tényét. (Kérdez: Lengyel András György). = Magyar Hírlap, 1992. október 6.
14. A székelység a magyarság védőpajza volt. (Kérdez: Vitéz Ferenc). = Hajdú-Bihari Napló, 1994. április 19.
15. Múltról, jelenről, lehetséges jövőről. (Kérdez: Balázs Sándor). = A Hét, 1995. június 9., június 16.

16. Polgárosodás Erdélyben. Megőrzött kiváltságok (Kérdez: Szakál Gyula). = Magyar Nemzet, 1995. szeptember 11.
17. Történelem a politikában. (Kérdez: Gazda Árpád). = Erdélyi Napló, 1996. május 29.
18. Az erdélyi magyarság története. (Kérdez: Aniszi Kálmán). = Kapu, 1998. 5. sz.
19. A miénk helyére bevonul egy másik történelem (Kérdez: Aniszi Kálmán). = Napi Magyarország, 1998. április 25.
20. A hétköznapiok története más, mint a forradalomé (Kérdez: Tánczos Vilmos). = Székelyföld, 1998. március.
21. Pályája csúcsán múltunk egyik kutatója. (Kérdez: Ördög I. Béla) = Szabadság, 1999. december 21.
22. Nem jött el, de már nálunk is kopogtat a másság tisztelete. (Kérdez: Gazda Árpád). = Krónika, hétfői melléklete: Szempont, 1999. december 24.
23. Előszó Mikó István: Vár állott, most kőhalom című kötetéhez. Kolozsvár, 1996. 3-4.
24. Előszó a Történelmünk a Duna-medencében című kötethez. Kolozsvár – Temesvár, 1998. 1.
25. Ajánlás Demeter László: Erdővidék a szabadságharcban. 1848-49. Barót, 1998. 7.
26. Előszó A szilágysági magyarok című kötethez. Kolozsvár, 1999.

EGYED ÁKOS

Az 1848. évi erdélyi országgyűlés előzményeihez

Viták az országgyűlés programjáról

Az 1848-as európai forradalmakban az országgyűlések igen fontos szerepet töltek be. Az volt a feladatuk, hogy a változtatásokat és azok módját is legitimálják, a kialakult új hatalmat törvényessé és kidolgozzák az új alkotmányt.¹

Bár a szerepük azonos vagy nagyon hasonló volt, az országgyűlések helyzete az egyes forradalmakban rendszerint másként, sajátosan alakult. Franciaországban a győztes forradalom szervezte meg és hozta létre az új helyzet legitimálására a nemzetgyűlést, amely május 4-én alakult meg, s a második francia köztársaság alkotmányának kidolgozására vállalkozott. A francia alkotmányozó gyűlés tagjait a népképviselői jog szerint választották meg.

Magyarország helyzete azért volt kivételes és sajátos, mert amikor a bécsi csemények hírére Pesten kiobbant a forradalom, nem kellett az országgyűlés összehívásáért küzdeni, hiszen az 1847-ben összeült rendi gyűlés akkor is folyamatosan működött. És a pozsonyi országgyűlés – mivel megvolt rá a hajlandósága – nyomban hozzáfoghatott a rendiség eltörlését és a polgári átalakulást biztosító törvények megalkotásához. Pest forradalmának s a magyar rendi országgyűlésnek a programja majdnem teljesen fedte egymást. Ilyenformán az országgyűlés a forradalom törvényességét is biztosította.

Abban, hogy a magyar forradalom törvényes úton, véráldozat nélkül győzni tudott, a rendi országgyűlésnek, benne Kossuth Lajosnak és körének döntő szerepe volt. „A magyar forradalom eltért tehát a többi európaiótól abban – írja Gergely András –, hogy az új legitimítást a rendi országgyűlés hónapok óta aktív reformmunkájára támaszkodva nem töréssel, hanem a jogfolytonosság biztosításával valósította meg, amelyet tovább erősített, hogy Pozsony városában nem tört ki forradalom, ott nem állottak fenn olyan körülmények, amelyek a törvényhozás munkájának legitimítását egykorú vagy később megkérdőjelezheték. Ennek folytán a magyar átalakulásra teljes joggal használhatjuk a »törvényes forradalom« (Gergely András kiemlése) elnevezést, amely jelzi az átalakulási folyamat régi formák között történő, kétségbevonhatatlan legitimítású, királyi szentesítést nyert sajátosságait.”²

A magyar modell tehát bebizonyította, hogy kivételes esetekben a főként nemesekből álló rendi országgyűlés is alkalmas fórum lehet a polgári átalakulás alkotmányos kereteinek biztosítására, a népképviselői rendszer meghonosítására. Ez nem kis mértékben a reformkori clókézületeknek volt köszönhető.

Erdély nem volt olyan kedvező helyzetben, mint Magyarország. Az előző országgyűlés már 1847-ben feloszlott, s az újabb összehívásáért szívós küzdelmet kellett folytatnia az erdélyi politikának. A késedelem legfőbb oka Bécs ellenkezése, amely mindenképpen meg szerte volna akadályozni, hogy Erdély megszavazza az uniót Magyarországgal. Az erdélyi magyarság azonban olyan kitartóan követelte az országgyűlést, hogy Telcki József kormányzó a belbéke megőrzése érdekében április 8-án saját hatalma alapján és felclósségére 1848. május 29-re összehívta a rendeket Erdély fővárosába, Kolozsvárra. Ezt a döntését az

¹ Gergely András: Közép-Európa parlamentjei 1848-ban. In: Magyar országgyűlés 1848-49-ben. Szerkesztette: Szabad György. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Gergely) 15-21.

² Gergely 17.

uralkodó május 5-én jóváhagyta s elrendelte, hogy az említett időben és helyen megnyissák az országgyűlést. Ennek ellenére sem alakult ki konszenzus az uralkodó és a magyar rendek közt az országgyűlés programjának kérdésében; a királyi proposíciók, illetve a magyar forradalom programjának hátterében nem nehéz felfedezni azt az alapvető nézetkülönbséget, amely a 18. század végétől Erdély kérdésében a bécsi udvar és a magyar politika között kialakult.

Az országgyűlés programjának kialakulásával részletesen eddig nem foglalkozott sem a magyar, sem a román, illetve a szász történetírás. A 48-as kutatás rendszerint megelégedett azzal, hogy felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra, amely a rendek javaslatai s a királyi proposíciók között mutatkozott. Emiatt Erdély 1848. évi írott történetéből jórészt hiányzik az a fejezet, amely az országgyűlés tárgyköréből a mintegy két hónapon át tartó tanácskozássokat, vitákat és feszültségeket tárgyalná.³ Erre vállalkozik az itt következő tanulmányunk, bár annak tudatában, hogy ez a kérdés további kutatást igényel. Szeretnénk előre bocsátani, hogy a programvita kiterjedt az egész magyar politikára, Erdélyben a román és szász politikára is, s már kezdettől szövetségek kialakulását figyelhetjük meg.

Az erdélyi magyar politika igyekezett megnyerni az újjászülető Magyarország közvetlenét, a szászok és a románok rendszerint Bécs támogatására számíthattak. Az erdélyi magyaroknak a magyarországi forradalommal való együttműködése nyitott és átlátható volt, viszont Bécsnek sokszor kellett lepleznie valódi szándékát, a kettős politizálást. Erre a kialakult helyzet ellentmondásossága kényszerítette. Többször volt kénytelen a magyar forradalomnak engedményeket tenni, többek között Erdély uniójába belecselezni, holott ezzel valójában messzemenően nem értett egyet.

Az unió Erdély központi kérdése volt. Az erdélyi magyar politikai vezetés erre tett fel mindent, a szász és a román elit viszont az unió megakadályozását legfőbb feladatának tartotta. Természetesen a forrásaink mindkét oldalon másféle magatartásokat is emlegetnek: nem minden magyar lelkesedett az unióért, és voltak uniópárti románok és szászok is. Erről később bővebben szólnunk.

Az országgyűlés összehívásának kezdeményezése március 20-21-én Kolozsvárt született meg, s annak tárgyról is itt alakultak ki az első elképzelések. És nem véletlenül: Kolozsvár Erdély fővárosa, a magyar politikai élet központja volt.

Mihelyt eljutott a pesti események híre március 20-án Kolozsvárra, a reformkori ellenzéki politikusok nem késték összeülni, hogy a teendők felől tanácskozzanak.⁴ Itt megjelent a konzervatívok néhány képviselője is. Ezen az értekezleten már meghatározták a legfőbb teendőket, amikor a közismert regényírónak, Jósika Miklósnak fia, Jósika Géza így számolt be: „Mihelyt elterjedt a pesti forradalom híre, id. Bethlen János a korábbi ellenzék vezére gyűlést hívott össze, amely kezdeményezte, hogy 21-én üljön össze Kolozsvár közgyűlése, amelyen az unió rég óhajtott létesítésére országgyűlés tartását fogják kérni,”⁵ ti. a főkormányzótól.

A tanácskozáson megfogalmazott s a főkormányzónak átnyújtott petíció a leendő országgyűlés programját is körvonalazta: az összehívandó országgyűlésen „a hon minden lakói lehető megnyugtatóra törvényes intézkedések tétessenek, s hol teljesen a *törvény előtti egyenlőség, köztelherviselés* [kiemelés az eredetiben] törvénye alakítása a kor kívánatával és az emberiség jogaival megcselezőleg intéztessék el. Ezen kívül a trón, alkotmány és nemzetiség rendíthetetlen állását egyedül csak Erdélynek Magyarhonnali egysülése biztosíthatván, a két

³ Az erdélyi országgyűlés törvényeiről lásd Egyed Ákos: A jobbágyfelszabadítás az 1848-as kolozsvári országgyűlésen. In: 1848. Arcok, eszmék, tettek. Bukarest, 1974. 84-103.; Miskolczy Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi országgyűlésen. Századok, 113. évf. (1979.) 4. sz. 851-883.; Ruszoly József: Az országgyűlési választások sajátosságai Erdélyben. Debreceni Szemle, 6. évf. (1998.) 3. sz. 463-483.

⁴ Egyed Ákos: Erdély 1848-1849. I. Csikszcreda, 1998. (a továbbiakban: Egyed 1998.) 56-62.

⁵ Jósika Géza Jósika Miklóshoz. Kolozsvár (a továbbiakban: Kv.), 1848. március 23. Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára (a továbbiakban: EMELt.) Jósika család (a továbbiakban: cs.) Lt. Missiles.

hon uniója törvénszabta úton eszközöltessék.” Továbbá, amíg „az unió útján” teljes sajtószabadság létesül, „a sajtónak szabadabb mozgást” kérnek. Szól a beadvány a nemzetőrség alakításáról is, de nem országgyűlési programként, hanem csak helyi intézkedésként.⁶

Ez volt tehát Kolozsvár programajánlata, amelynek kérdéseit az említett 20-ai értekezlet jelölte ki, s alapját képezte a „kolozsvári program”-nak, amelyet a szabadelvű párt, illetve a konzervatív párt vezetői írtak alá s küldtek szét Erdély magyar városaiba s a megyékbe.⁷

Ez a körlevél a következő pontokat javasolta a későbbi országgyűlés tárgyaként:

1. Unió Erdély és Magyarország között, 2. köztcherviselés, 3. a nemesség minden közteherben: adózásban, katonai élelmezésben, katonaaállításban osztozik, 4. törvény előtti egyenlőség, 5. az úrbéri viszonyoktól való végképpeni kibontakozás, 6. a székely nemzet nyomasztó sérelmeinek orvoslása.⁸

Nem kétséges, hogy a fenti – több helyen már a következő napokban „kolozsvári program”-ként emlegetett – körlevél a pesti *Tizenkét Pont* ismeretében és alapján született meg, de nem függetlenül a korábbi európai cseményektől és a pozsonyi országgyűlés törvényhozó munkájától. Erre még visszatérünk. Tévednénk azonban, ha nem látnánk meg a változtatásokat.

Elsőként is azt, hogy a *Tizenkét Pont* 12. pontja a kolozsvári programban az első helyre került. Továbbá azt, hogy milyen külön hangsúlyt kapott a nemesség osztozása a köztcherviselésben. Ha ez, valamint a székely sérelmek orvoslása többletként van jelen a kolozsvári programban a *Tizenkét Ponthoz* viszonyítva, feltűnő, hogy hiányzik a sajtószabadság és a nemzetőrség említése, holott ezek szerepeltek a március 21-én készült s a kolozsvári tanácsnak Telcki fő kormányzóhoz benyújtott javaslatában. Végül az erdélyi magyar pártok körlevele nem szólt a nemzetiségi kérdésről, amihez nyomban hozzá kell gondolnunk, hogy ilyen irányú indíttatás nem érkezett eddig sem a nyugat-európai forradalmak, sem Magyarország felől.

Egészében véve a leendő erdélyi országgyűlés első kolozsvári programjavaslatai kijelölték az átalakulás fő irányát – unió Magyarországgal, jobbágyfelszabadítás, egyenlő polgárjogok mindenkinek. Mindez kétségkívül a rendiség és a feudalizmus felszámolását s a polgári társadalom megalapozását célozták.

Erdély magyarsága rendkívül rövid idő alatt elfogadta a *Tizenkét Pontot* a kolozsvári programmal együtt.⁹ Marosvásárhely városi tanácsa március 25-én az „uniót”, az úrbéri viszonyok rendezését, a közös cherviselést, törvény előtti egyenlőséget, a „nemzeti őrsereg felállítását” jelölte meg az országgyűlés tárgyának.¹⁰ Az utóbbit itt említik először mint országosan rendezendő kérdést.

Alig két nappal később, március 27-én Székelyudvarhelyen a szék rendjci gyűlésczettek, amely népgyűléssé szélesedett. Itt az országos ügyek közé a következő pontokat sorolták: 1. unió, 2. sajtószabadság, 3. közös cherviselés, 4. a földbirtok szabadabb tétele: jobbágyfelszabadítás állami kárpótlással, 5. törvény előtti egyenlőség, 6. a nép felszabadítása és politikai jogokkal való felruházása, 7. nemzetőrség felállítása.¹¹ Székelyföldnél maradva: a kolozsvári

⁶ A kolozsvári tanács és választott esküdt közönség közgyűléséből. Kv., 1848. március 21. Magyar Országos Levéltár. (a továbbiakban: MOL) B 2. Erdélyi Kancelláriai Lt. 549/1848/E.

⁷ EMELt Mike Sándor gyűjteménye. Közölve: Erdélyi Híradó (a továbbiakban: EH.). Kőváry: Okmánytár az 1848-9-ki erdélyi cseményekhez. Kv. 1861. (a továbbiakban: Kőváry) 3-4.

⁸ A körlevél a fentiekhez hozzáfűzte: „Ezek azok, amelyekben megegyeztünk, s amelyeknek létrehozása teljes crónkból igyekezzünk, s arra szólítjuk fel ezen levelünk által minden hazánkfíát, hogy a cél nagy szentségét átlátva, nyújtson segédkezket annak elérésére, s elfeledve minden pártkérdéseket, czekek határozatba vételére fordítsa minden figyelmét”. (Lásd a 7. jegyzetet.)

⁹ Egyed 1998. I. 56-62.

¹⁰ Marosvásárhely város a Guberniumnak. Marosvásárhely (a továbbiakban Mvh.) 1848. március 25. Állami Levéltár Mvh. Mvh város Lt. Politikai iratok. 1426/1848.

¹¹ EH 1848. április 6.

programban általánosan „székely sérelmek”-ként megemlített pont helyére itt a székely határfőri rendszer megszüntetésének s nemzetőrség szervezésének követelése került.¹²

Az eddigi adatokból az derült ki, hogy a tervezett országgyűlésnek az erdélyi magyarság által javasolt programja folyamatosan kibővült s kiterjedt a soron levő átalakulások legfőbb kérdéscire.

Nincsen elég terünk arra, hogy a sajtó, civil szervezetek, egyházak álláspontjának alakulásával is foglalkozzunk. Ez nagyrészt a jövő feladatai közé tartozik. Viszont az országgyűlés összehívásában is már-már döntő jelentőségű két megyei közgyűlés, ún. gyűlésállás-pontjának felvázolásától nem tekinthetünk el. Alsó-Fehér és Kolozs megye gyűléseire gondolunk. Azért esett választásunk ezekre a megyékre, mert a főnemesség ezekben volt a legcsosebb, s Telcki főkörmányzó is rájuk figyelt a legjobban. Továbbá ezek voltak a legszorosabb kapcsolatban a magyarországi politikai vezetéssel.

Kezdjük Alsó-Fehér megyével, ahol Kemény Dénes állt a rendi közgyűlés élére, miután Magyarországról március végén hazaérkezett. Korábban Magyarországon azt a nézetét fejtette ki Kossuthnak, hogy Erdély utolsó rendi gyűlését Pesten kellene tartani egyetlen napi-rendi ponttal: az unió elfogadásával. Ez a terv nem sikerült, tehát Erdélyben kellett a diétát összehívni, de itt is szeretne volna annak tárgyát az unióra, illetve a vele kapcsolatos legszükségesebb törvények elfogadására korlátozni.

Alsó-Fehér megye március 31-i közgyűlésén elfogadott, s Erdély magyar és székely törvényhatóságainak megküldött határozata világosan beszélt. „Ezen rögtön kihirdetendő országgyűlésen semmi más tárgyba nem kellene cserzkedni, mint a testvér magyar hazabeli egygyé alakulás célszerű létesítésébe, és olyan egy pár tárgyba, melyek rögtönös elintézésé nélkül részint maga a honegység is akadályt szenvedhetne, részint belbátorságunk időközben kockáztatva lehetne, és ilyennek tekintjük mi különösen az úrbéri viszonyok országos kárpótlék melletti megszüntetését, és a közös teherviselés elvállalását.”¹³

Ne csodálkozzunk azon, hogy Kolozs megye április 3-i közgyűlése is teljesen azonosult Alsó-Fehér megyével, ugyanis ezen is Kemény Dénes jutott főszerephez: a Kolozs megyei rendek is úgy látták, hogy „az országgyűlés egyedüli teendője az egyesülés célszerű végrehajtása” és azoknak a „tárgyaknak” – főként az úrbéri viszonyok és a közös teherviselésnek – az elintézésé, amelytől az egyesülés sikere és a belbiztonság fenntartása függ.¹⁴ Vagyis az erdélyi magyar rendiség két meghatározó megyéje a leendő országgyűlés tárgyát két kérdésre szeretne volna korlátozni: az unióra és az úrbéri rendezésre.

Vizsgáljuk meg, hogy milyen viták, feszültségek alakultak ki a két alapvető programpontról kérdésében.

Az erdélyi politika központjában 1848-ban az unió állt. Ez minden Erdélyben megfogalmazott magyar programban első helyre került.

Az uniós törekvés több évtizedes múltat tekintett vissza. Magyarország három részre való szakadása után az unió gondolata erőteljesebb formában az 1790-ben összehívott országgyűlésen vetődött fel. Az országgyűlés 1790. március 5-én feliratban kérte az uralkodótól a két ország egyesítését.¹⁵ II. Lipót azonban azt válaszolta a rendeknek, hogy Erdély kérdésében – amennyiben az túllépi az 1741. évi 18. törvénycikk előírásait – meg kell kérdezni az erdélyi országgyűlést. Az említett törvény 18. cikke szerint „Erdélyt, mint amely a magyar király szent Koronájához tartozik, valamint ő maga, úgy utódai is mint Magyar-

¹² Egyed Ákos: Háromszék 1848-1849. Bukarest, 1978. 33.

¹³ Alsó-Fehér megye közgyűlésének jegyzőkönyve. EMELt 1848-as gyűjtemény. Udvarhelyszék Lt. Közigazgatási iratok, 2. csomag 691/1848.

¹⁴ Kolozs megye közgyűlésének jegyzőkönyve. MOL F 142. Gubernium Transylvanicum Pracsas (a továbbiakban: GPr). Gyűlésállások 4980/1848.

¹⁵ Asztalos Miklós: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Budapest, 1928. (a továbbiakban: Asztalos) 20.

ország királyai fogják kormányozni.”¹⁶ II. Lipót tehát Erdély különállása mellett foglalt állást. Emiatt hiába kérték az erdélyi rendek az 1791-i országgyűlésen Erdély és Magyarország kormányzatának egységesebb vezetését, az uralkodó elutasította a folyamodványt.¹⁷

Az 1830-as évek utáni reformmozgalom viszont újra napirendre tűzte a két ország uniójának kérdését. Az unió híveinek száma nemcsak az értelmiség, hanem a politikusok körében is növekedett. Erdélyben Kemény Dénes és Wesselényi Miklós, Magyarországon Kossuth Lajos és Deák Ferenc tűzték ki célul az uniót. Kemény Dénes az 1842-es országgyűlésen már egyetlen alternatívaként emlegette. „Magyarország külön alig, Erdély pedig sohasem mehet nagyra, együtt egy független dicső nagy jövődjű nemzetté válhatik.”¹⁸ Voltak azonban s nem is kevesen, akik az erdélyi rendi alkotmányra hivatkozva elleneztek az uniót, velük vitázva viszont Kossuth 1842-ben a *Pesti Hírlapban* éppen az erdélyi rendiség korszerűtlenségét bírálta, s azt hangoztatta, hogy Magyarország intézményrendszere fejlettebb.¹⁹ A következő években a magyar közvéleményben tovább terjedt az unió eszméje, de a törvényhozásban semmi sem történt ebben az irányban. Az 1846-1847-es erdélyi diétán a konzervatív erők kerültek felül, így polgári reformok bevezetéséről nem lehetett döntéseket elfogadni, viszont elvileg állást foglaltak az unió mellett.²⁰

Az 1848-as év minden szempontból új helyzetet teremtett, s az unió hívei elérkezettnek látták az időt Erdély s Magyarország egyesítésének megvalósítására.

Már a februári francia forradalom nagy visszhangot váltott ki a magyar politikai közvéleményben mindkét országban. Kossuthék fellépése a pozsonyi országgyűlésben és Bécsben is jelezte a magyar politika aktivizálódását és irányait, a közismert felirati javaslat pedig jelzésértékű volt az erdélyi magyar politika számára is. Az erdélyi ellenzék a magyarországi mozgalom támogatására készült, de lépésre csak a március 13-i bécsi forradalom hírére szánta el magát. Március 19-én Kolozsvárról 44 magyar, nagyrészt közismert nemzeti liberális elkötelezettségű politikus aláírásával „barátságos felszólítást” küldtek a magyarországi ellenzékhez, amelyben – annak alkotmányos küzdelmét méltányolva – kérték, hogy a magyar országgyűlés hozzon intézkedéseket az unió gyors keresztülvitelére. A történelem fintorát kell látnunk abban, hogy a posta késlekedése miatt akkor még Kolozsvárt semmit sem tudtak a magyar forradalom kitöréséről. Erdélyben a forradalom órája lassabban járt, de ez nem teszi érdektelenné számunkra a március 19-i dokumentum főbb tételeinek felsorolását, azért sem, mert azokban az uniós magyar mentalitás alapelemeit érjük tetten.

Kérdésünk az, hogy a magyar politika milyen érveket sorakoztatott fel március 19-én és az utána következő hetekben az unió szükségességének alátámasztására, illetve milyen fenntartások születtek vele kapcsolatban. Mivel az unió a magyar és a román történelmében immár több mint százötven éve vita tárgyát képezi és eléggé ismert, ezért helyesebbnek véljük, ha a korabeli mentalításra figyelünk.

A március 19-i állásfoglalásukban az erdélyi magyar politika jeles képviselői – köztük id. Bethlen János, akit a dokumentum értelmi szerzőjének vélünk²¹ – a francia köztársaság kiállítására célozva, de a Habsburg-abszolutizmus átalakítását korparancsnak tekintve nyilatkoztak az új helyzetről. Kiindulópontjuk a következő volt: „Mi a két magyar hazában institutióinkat, a nemzetek egymásközi viszonyait, azoknak fejlettségét megfontolva, más igazgatási rendszert lehetségesnek nem tartunk, mint alkotmányos monarchiát.” Egy ilyen

¹⁶ Corpus Juris Hungarici. 1740-1835. évi törvények. Szerkesztette: Márkus Dezső. Budapest, 1901. (a továbbiakban: CJH.) 31.

¹⁷ Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek, 1790-dik esztendő karátson havának 12-dik napjára szabad királyi városba Kolozsvárra hirdetett és több következő napokon tartatott közönséges gyűlésekben lett képzéseknek és foglalatosságoknak jegyzőkönyve. Kv. 1832. 46 és köv.

¹⁸ Asztalos 67.

¹⁹ Asztalos 69.

²⁰ Az úrbéri kérdésben viszont paraszttelenes törvényt fogadott el a regalistákból álló többség.

²¹ Tartalma és stílusjegyei alapján.

igazgatási formában látták a szerzők a Habsburg uralkodóház, az ország háboríthatatlan fennmaradásának „óvszerét bármely lehető csábító ingerkedések dacára is.” Ez nyújt garanciát a vagyonbiztonsághoz is. Az eddigi bürokratikus kormányzati rendszer helyett magyar felelős kormány megalakítására van szükség. Az aláírók támogatják a magyar országgyűlés „földerjesztési javaslatát”. Nem is lenne a magyarországi rendekhez intézett feliratnak más üzenete, ha nem látnák „mellőzve, vagy csak mellékesen érintve” egy olyan „tárgyat, mely úgy is mint alkotmányos kifejlődésünk hatalmas segéd eszköze, úgy is mint egy az alkotmányossággal egy fokozaton álló életszükségletünknek: *A magyar nemzetiség fennmaradásának* [kiemelés az eredetiben] legerősebb biztosítéka (...) tudni illik a két magyar hon eggyéolvasztása tárgyát.”²²

Azért idéztük szó szerint a fenti sorokat, mert belőlük világosan kiderül: a kortárs magyar politikusok nagy része, főként az erdélyiek az unióban látták a magyarság fennmaradásának zálogát. Ez volt az a vezérgondolat, amellyel az uniós követelést alátámasztották. Az unióban Magyarország többet ad Erdélynek, mint amennyit kap, de sokszor a kisebb segítséget sem lehet elvetni, mert veszélyes következményei lehetnek. Meg kell gondolni: az erdélyi magyarság s különösen a székelység „kimeríthetetlen forrása lenne a magyar nemzetiiségnek”.

Véleményük szerint az uniót most, azonnal meg kell valósítani, mert az európai csemények megindulása közepette „az Alpok csúcsáról legördülő” lavina hatására ki tudja megjósolni, hogy milyen nemzetek fognak egymással összefogni vagy egymásra támadni. Egyesülten Magyarország és Erdély jobban tudna védekezni, mint külön-külön. Érdekes a befejezés is: „Ezen rövidben előadott és az ezekből következő okok, bizonyosak vagyunk benne, helyeslést nyercendene méltóságotok előtt, s látva, hogy a két hon egyesítése most történhetik meg a legbiztonságosabban, kérjük, hogy annak eszközölését tegyék nagyszerű feladatok [feladatuk] egyik nevezetesebb megoldandó kérdésévé.” Újra meg újra kéri a magyar rendeket, ne mulasszák el ezt a kedvező alkalmat az egyesülésre, mert ha az „sikerülend, biztos jövővel nézhet szembe nemzetünk”.²³

A fentiekből kiderül, hogyan gondolkodott a magyar politika az unióról: ettől függ a magyarság fennmaradása. Alighogy elindult a fenti „barátságos felszólítással” Magyarország felé két küldött, megérkezett Kolozsvárra a pesti csemények híre egyszerre a *Tizenkét Pontot* közlő lapokat hozó postával. Kolozsvárt – láttuk – nyomban összeállították azt a programot, amelyben az unió az első helyre került. Erről id. Bethlen János sietett értesíteni Zsibón Wesselényi Miklóst, arra kérve, induljon Pozsonyba Erdély s különösen az unió ügyét képviselni. A tapasztalt erdélyi politikus elfogadta a felhívást, indulni készült, de közben hírlapi cikket írt az unióról erdélyi honfitársainak.

Wesselényi évtizedek óta küzdött az unióért, s örömmel vette tudomásul, hogy Kolozsvárt már javaslat született a megvalósítás gyors szükségességéről. Az *Erdélyi Híradó*-ban közölt írásában kifejtette: „örömmel hallok, hogy Kolozsvárt is a nagy többség megértette azon szent igazságot, miszerint a magyar nemzetnek csak úgy van jövője s csak úgy remélheti nemcsak fennmaradását, de felvirulását is, ha az idők mostohasága által elvált két testvérhon megint egészen s teljesen egygyé (!) válik”.²⁴ Ennek alátámasztására két tételre utalt, amelyeket már *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című, 1843-ban kiadott könyvében részletesen kifejtett,²⁵ nevezetesen arra, hogy a magyar nemzetnek a nemzetek nagy családjában nincs vérrokona, és a száma sem nagy másokhoz viszonyítva. A magyarnak

²² A nyilatkozat eredeti példánya: MOL 1848-1849-i Minisztérium Lt. Belügyminisztérium (a továbbiakban BM.) Általános iratok. 38/1848/B.

²³ Ha nem sikerül, „legalább bűnös öntudat súlya nem fogja terhelni lelkünket, hogy a fennmaradhatás eszközeit elmulasztottuk használni.” (Lásd a 22. jegyzetet.)

²⁴ Az unióról Wesselényi Miklós MOL R 31. 1848-1849-i naplók, feljegyzések. Wesselényi Miklós beszédeinek másolati gyűjteménye. 2. csomó. 29. sz.

²⁵ Számos beszédeiben és más írásaiban is visszatérő csméi voltak ezek.

össze kell állnia s „egyesített polgári élet által egy nemzetet alkotnia”.²⁶ Erdély parányi s gyöngébb, mint Magyarország, előbbi csak némelyek hitében s a fejedelmi címben „maradt nagy”,²⁷ szüksége van az erősebbre.

Ilyen és hasonló nézeteket hangoztató beadványokkal és jelentésekkel Teleki főkörmányzónak is nap mint nap szembesülnie kellett, aki ezek alapján március 30-án azt írta Jósika Samunak: az unió eszméje annyira elterjedt, hogy annak „ellenállni szinte lehetetlen”.²⁸ Teleki jól tudta, hogy a magyarság többnyire uniópárti, de még azokat a nézeteket is vizsgálnunk kell, amelyek fenntartással voltak az unióval kapcsolatban, vagy elutasították azt.

A megyei közgyűlések közül csak Torda megye fogalmazott meg külön álláspontot, az unió feltételül szabva, hogy az nem veszélyeztetheti az uralkodóház és Erdély hagyományos viszonyát. Kemény Dénesnek azonban sikerült meggyőznie a nagyrészt kismemeskből álló Torda megyei rendeket, hogy ilyen következményei nem lesznek az uniónak. Végül itt is feltétel nélküli uniót szavaztak meg.²⁹

A Székelyföldön a csíki határhozrezdében az idegen tisztikar próbált unióellenes hangulatot kelteni, s némi zavart sikerült is előidéznie.³⁰ Az április 12-én tartott közgyűlés megvitatta a székelység és az unió viszonyát. Mikó Mihály országgyűlési követ, kiváló szónok és nemzeti elkötelezettségű szabadelvű politikus hangsúlyozta, hogy azért kell a „balsors által elszakasztott két magyar hazából ismét egy ország legyen”, mert így az erős Magyarországot a külföld megbecsüli, s a Magyarország által kivívott szabadságjogok az unió által az „elég erőtlén” Erdélyre is kiterjednek.³¹ A székely sérelmeket is orvosolni fogja az az erdélyi országgyűlés, amelyen az uniót elhatározzák.

A kortársak gondolkodásában az unió összekapcsolódott a jobbágyfelszabadítással, egyrészt mert a magyarországi jobbágyfelszabadítás híre mozgalmat váltott ki az erdélyi parasztság körében, másrészt mert sok földesúrból, kismemesből keltett egzisztenciális félelmet. Kővár vidékének egyik konzervatív földesura, Teleki Imre azt írta Teleki főkörmányzónak, „vén és beteg” emberként az a veszély fenyegeti, hogy „az új magyar törvény a kapás- és kaszásaimat el vészi, dézmától megfoszt”.³² Persze azzal már ő is és a nemesség konzervatív tagjai is tisztában voltak, hogy a jobbágyrendszer nem lehet sokáig fenntartani, de nehezen tudták elképzelni, hogy utána mi lesz velük. Matskásy Antal jelentős középbirtokos nemes Pozsonyból írta báró Apor Lázár erdélyi kancellárnak Bécsbe, hogy „miután az örökválság eltöröltetett” Magyarországon, s ugyancsak várható Erdélyben is az uniót kimondó országgyűlés után, „erősen hiszem, hogy ilyen kinézések mellett a legvérmesebb unionistákban is a vér elaludt”. Ő pedig várja, hogy az uniót „el ne fogadják, mert ahol vagyonbiztonság nincs, ott békességes átalakuláshoz remény sem lehet. Az, hogy koncul odavetették az úrbírságot vesztett földesurak állam általi kártérítését, „csak mystificatio, gyalázatos kijátszása a vagyonnak”.³³ Báró Apor György március 29-én már azon töprengett, hogy honnan fizet az állam kárpótlást; szerinte sok szegény nemes jut koldusbotra, de mindnyájunkat „elkódusít kisebb-nagyobb mértékben.”³⁴

²⁶ „... nagy számból álló nemzet nagy és erős, kis számú pedig csak sokkal gyöngébb lehet és maradhat.”

²⁷ Célzás a „Nagyfejedelemség” országálmre.

²⁸ Teleki József Jósika Samunak. Kv. 1848. március 20. EMELt. Jósika cs. Hitbizományi Lt. Missiles.

²⁹ Asztalos 101.

³⁰ Egyed 1998. 82-83.

³¹ A kolozsvári Történeti Intézet 1848-1849. évi forrásmásolat gyűjteménye. 19 057-19 072.

³² EMELt. Felsőlónai Teleki cs. Lt. Missiles. Közölve: *Revoluția de la 1848-1849 din Transilvania I.* Szerkesztette: Ștefan Pascu, Victor Chereșteșiu. București, 1977. (a továbbiakban: RevTr) 226-227.

³³ Matskásy Antal Apor Lázárnak. Pozsony, 1848. március 29. Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy. Az Apor cs. Lt. N Facs XXI.

³⁴ Apor György Apor Károlynak. Bardóc, 1848. március 29. Ált. Szzy. Az Apor cs. Lt. Facs XXI. Közölve: RevTr I. 169-170.

Wessclényi több írásában és beszédében foglalkozott az unió és a jobbágyszabadítás, az unió és a földesuraknak kifizetendő kármentesítés kérdésével. A már említett március 25-i írásában a következőket olvassuk: „Az unió körüli egyik fő szempont, melyből az uniót tekinteni kell, de melyből tekintve sokan az uniótól talán félnek: a parasztság helyzete és az úrbéri viszonyok, pedig az teszi az uniót legelkerülhetetlenebbé.” A jobbágysággal ezután fillérezni³⁵ nem lehet; azok a terhek, amelyek Magyarországon rövidesen elenyésznek, az erdélyi parasztságot sem nyomhatják sokáig. Meg kell történnie az úrbérrendezésnek, de az csak a „tulajdon szentségén” alapulhat. Ebből következik a földesurak kármentesítése, ami csak úgy tehető, „ha Magyarországgal egyesülve az összes magyar birodalom felclóssége, a lehet mondani, még szűz hitelé által maga az állam fogja azt véghezvinni”. Ez a földesurakat „gazdaságuk célszerű és független vitelére” képessé fogja tenni.³⁶

Tehát Wessclényi szerint a jobbágypkérdés rendezése halaszthatatlan, a földesurakat a magyar állam fogja kártalanítani, amelyből az erdélyi nemesség az unió által részesülhet.

A Pozsonyban tartózkodó Wessclényi a magyarországi tapasztalatok birtokában, de az Erdélyből érkező híreket hallva, visszatért erre a kérdésre, s *Egy szó az erdélyi honfiakhoz* címmel közölt újabb írást. Arra kérte az erdélyi nemességet, „higijenek nekem s több erdélyi itt levő honfitársainknak,” (...) higijenek a felszabadulás egész Európát átdörögő szavának”. Magyarország eltörölte a robotot és dézsmát, s azt nem lehet Erdélyben sem fenntartani, sőt Erdélyen túl a szomszédoknál sem „egész Pétervárig”. Aztán nyíltan kimondja: a kérdés csak az, „hát nálunk Erdélyben mi szabadságunk-e föl a parasztot, vagy ő törjé szét bilincset (...) avagy a kormány vegye azt le róla. Ha az első nem tesszük, a kettőnek valamelyike bizonynyal s közelebből meg fog történni”. Wessclényi három lehetőséget sorol fel: a parasztságot felszabadíthatja a nemesség, vagy önmagát szabadítja fel a robottól a jobbágyság, esetleg a kormány hoz rá intézkedést. Ne feledjük: a bécsi kormányról van szó.

Amikor az erdélyi parasztpkérdést legjobban ismerő s már régóta rendezni akaró tapasztalt politikus a fentieket sietve papírra vetette, bizonyosan már azt is tudta, hogy Erdélyben s a Partiumban jobbágymozgalmak kezdődtek,³⁷ s nagyon valószínű, hogy arról a Bécsben, Jósika Samu ajánlatára készült uralkodói nyilatkozatról is voltak információi, amely kimondta az úrbéri kérdés rendezésének szükségességét, a parasztság helyzetének könnyítése érdekében.³⁸

Igaz, hogy nagyon általánosan megfogalmazott nyilatkozatról volt szó, amely „még ebben az évben” ígért rendezést. Mivel a román parasztság gondolkodásában a királyromantika már évtizedek óta gyökeret eresztett, Jósika Samu nem kis cinizmussal írhatta Telekinck: „amit a császár mond neki mindig több hatással bír rá, mintha a nemesség akármit ígér”.³⁹ És valóban, Jósika s az udvar ezúttal nem tévesztett célt: már április közepén mondogatni kezdték a parasztek Erdélyben, hogy őket a király felszabadította, de a nemesség titkolja a rendelkezést.⁴⁰

Nem kétséges: Jósika meg szeretne volna akadályozni, hogy Wessclényiék az unióval összekötött jobbágyszabadítással szerezzenek maguknak híveket. Wessclényi viszont meg akarta őrizni a kezdeményezést a magyar nemesség kezében. Ezért kérte a magyar nemességet, hogy legalább részintézkedések által próbáljanak javítani a parasztság helyzetén ti. az országgyűlésig, mert „semmi sem lehetne Erdély mostani alkotmányosságára s magyar nem-

³⁵ Célzás az örökváltságra.

³⁶ MOL R 31. 1848-1849-i naplók és feljegyzések. Wessclényi Miklós beszédeinek másolati gyűjteménye. 2. csomó. 29. sz.

³⁷ Egyed Ákos: Wessclényi Miklós küzdelme az unióért és a jobbágyszabadításért 1848-ban. In: Fehérgyarmati Füzetek 8. Szerkesztette: Takács Péter. Fehérgyarmat, 1996. 52-55.

³⁸ MOL GPr F 37. 4901/1848.

³⁹ Deák Imre: 1848 ahogyan a kortársak látták. (A szabadságharc története levelekben.) Budapest, 1943. (a továbbiakban: Deák) 58-59.

⁴⁰ Például éppen Zsibón.

zetiség tekintetében veszélyesebb, mint még inkább felharagítani a parasztságot, melynek Erdélyben legnagyobb része oláh, a birtokosság ellen, melyben létezik ott a magyar nemzeti legfőbb clem és erő”. Addig is amíg összeül Erdély országgyűlése, csökkenteni kell a parasztság terheit. Az országgyűlésen pedig a „robot és dézma eltörlését a Magyarhonnali teljes unió kimondásával kössük össze, mert a robot és dézma megszüntetéséért bizonyonnyal mindnyájan kárpótlást óhajtunk. Márpedig kárpótlást csak úgy remélhetünk, ha Magyarhonnal egygyé olvadunk”. A kárpótlást csak államkölcsön felvételével lehet végrehajtani, s ezt „Magyarhon és Erdély együtt mint egy ország bizonyonnyal kaphat, de Erdély egyedül nem”.⁴¹

Végül is az erdélyi nemesség nagy része elfogadta Wesselényiék érvelését, s az országgyűléstől várta a helyzet tisztázódását.

Teleki főkirálybíró már március 28-án az uralkodóhoz intézett felterjesztésében három pontos tárgysorozatot javasolt az országgyűlésnek: 1. unió Magyarországgal, 2. az úrbériség megszüntetése kárpótlással, 3. szabad sajtó.⁴² Teleki tehát az erdélyi magyar rendek nemzeti liberális vezetésének álláspontját fogadta el.

Magyarországon az unió követelése mind a pesti forradalom, mind a pozsonyi országgyűlés programjában szerepelt. A magyar nemzet kívánságait tartalmazó *Tizenkét Pontot*, amely Erdély és Magyarország egyesülését is előírta, már március 13-án bemutatta Irinyi József a pesti Ellenzéki Körben. A március 15-én megszületett a szabad sajtó *Mit kíván a magyar nemzet* című első kiadványának az „Unió Erdéllyel” a 12. pontját képezte.⁴³ A *Pesti Hírlap* 1848. március 18-i számának vezércikke így kommentálta a 12. pontot: „Az unió korigény Budapesten [!]; életkérdés Kolozsvárt. A magyar ministerium tudandja hivatását, s nem fog késni az előleges intézkedésekről törvényjavaslatot terjeszteni hongyűlésünk elé”. Az idézett nyilatkozatban megígért törvénycikk gyorsan elkészült, s azt Pozsonyban mindkét ház elfogadta.

A pozsonyi országgyűlés a király által szentesített és április 11-én kihirdetett törvényi közt a VII. pont szólt az unióról. A *Magyarország és Erdély egyesítéséről* címet viselő törvénycikk előírta: „A magyar koronához tartozó Erdélynek Magyarországgal egy kormányzás alatti teljes egyesülést”. Aztán felsorolta az egyesülés szabályozásával foglalkozó paragrafusokat, köztük azt, amely az egyesülés életbelépését az erdélyi országgyűlés határozatától tette függővé.⁴⁴

Az utóbbi feltétel ellenére a Batthyány-kormány és az erdélyi magyar uniós politikai vezetés között állandó kapcsolat létesült az egyesülés előkészítése érdekében. Erdélyből különösen Kemény Dénes és Szász Károly, valamint id. Bethlen János működött együtt a magyar kormánnyal.

Mi történt Bécsben?

A bécsi kormány Erdély-politikája lényegesen különbözött a Magyarországgal kapcsolatos politikájától, és ez éppen az unió kérdésben volt a legszembetűnőbb. Az V. Ferdinánd királyi kézjeggyel ellátott pozsonyi törvények között az Erdély uniójáról szóló VII. törvénycikk is szerepelt, de a bécsi udvar ezután is abban reménykedett, hogy az erdélyi diéta nem szavazza meg az uniót. Mivel az unió kérdésében a szász *Universitast* és a román politika állásfoglalását Bécs nagymértékben befolyásolta, a bécsi udvar és Erdély viszonyának alakulását is át kell tekinteniünk.

⁴¹ Pesti Hírlap (a továbbiakban: PH) 1848. április 15. Múlt és Jelen. 1848. április 25. és április 28. Közlöve: Kardos Samu: Bárány Wesselényi Miklós élete és munkái. II. Budapest, 1905. 204-207.

⁴² Teleki József felterjesztése az uralkodóhoz. Kv., 1848. március 28. MOL F 37. GPr 608/1848.

⁴³ Az eredeti nyomtatott példányon a 12. pont így jelent meg: „12. Unió, vagyis Erdélynek Magyarországgal egyesítése”. PH 1848. március 17-i száma pedig másként közölte: „Unió (Erdéllyel)” (!) Azon a nyomtatványon, amelyet ugyancsak március 15-én nyomtattak s a pozsonyi országgyűléshez eljuttattak, elmaradt a zárójel: „Unió Erdéllyel”.

⁴⁴ CJH 1836-68. 231-232.

Az erdélyi kancellária elnökének, Jósika Samunak a politikájáról már korábban megállapítottuk, hogy ellenezte Erdély unióját. Ezzel a nézetével Jósika korántsem volt egyedül a folyamatosan ülésező udvari konferencián, a március 20-i értekezleten Kolowrat államminiszter, miután javasolta Jellasicsh bánná⁴⁵ történő kinevezését, Erdélyre is kitért s kijelentette, hogy „annak idején még Erdélybe is királyi biztost kell küldeni, hogy a magyar unionisták működését ellensúlyozza.”⁴⁶ Az erdélyi unió mozgalom elleni nyílt fellépést azonban nem lehetett a Magyarország iránti politikától teljesen leválasztani, ki kellett még tartani a március 26-i udvari konferencián rögzített irányelvek mellett, vagyis a magyarok elleni terveket „kedvezőbb időpontra” kellett halasztani.⁴⁷ De a terv maradt. Báró Récsey Ádám tábornagy egyenesen megfenyegette Bethlen Jánost: amikor eljön az ideje, „két tűz közé szorítják Magyarországot, ha „Te az uniót keresztül viszed, de facto – nem pedig csak papíron –, akkor mi kényszerítve leszünk az oláhok segítségét igénybe venni, s hogy aztán ebből mi lesz, azt elgondolhatod”. Azt javasolta, hogy halasszák el az uniót – „ad calendae graccas.”⁴⁸

Erdélyben természetesen nem maradt ismeretlen Bécs kettős politikája, s annak hatása is gyorsan megmutatkozott: először is a szász *Universitas*, majd rövidesen a román politika kezdett Bécs Erdély-politikájához igazodni.

A magyar forradalom híre a szász *Universitas* vezetését nehéz kérdések elé állította. Mi legyen az eléggé elavult szerkezetű s szellemű társadalommal, gazdasággal, a szász autonómiával s a szászföldi románokkal?

Nem lehet egyszerűen azt állítani, hogy a szászok mindenféle változtatást elutasítottak, s az sem mondható, hogy már az első napoktól egyöntetűen a magyar egyesülési törekvések ellen foglaltak volna állást. A szász társadalomban is feltűntek különféle nézetek, s mindig akadtak – igaz, nem sokan –, akik a magyar forradalommal rokonszenveztek, sőt vele együttműködtek, különösen Brassóban és Szászvárosban.⁴⁹ Az azonban tény, hogy a szász *Universitas* álláspontjának kialakulásában az uniót elutasító Nagyszebennek volt döntő szerepe.⁵⁰

A főbb tételeket azonban Bécsben fogalmazták meg. A szász vezetés és a bécsi aulikus körök állandó kapcsolatban állottak egymással, amit elősegített, hogy a régi bürokrácia Metternich bukása után is megtartotta pozícióit. Köztük erdélyi szászok is voltak, s ők nagyon élénk tevékenységet fejtettek ki az unió ellen.

A Bécsben április 20-a körül kiadott *Ungarn und Siebenbürgen Stellung zur Gesamtmonarchie* című röpirat szerzője, Ludwig Rosenfeld az udvari kancellária erdélyi képviselője volt, s nyíltan hirdette, hogy Erdély és Magyarország egyesülését meg kell akadályozni, mert az veszélyt jelent az egész monarchiára.⁵¹ A röpiratot az augsburgi *Allgemeine Zeitung* is közölte. Ilyen tartalmú rölapokat Erdélyben nagy számban terjesztettek.⁵²

⁴⁵ Az uralkodó még aznap ki is nevezte.

⁴⁶ Kolowrat előterjesztése. Bécs, 1848. március 20. Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinets-Archiv. Minister Kolowrat-Acten, 721/1848. Közölve: Deák 36-37.

⁴⁷ Ficquelmont, Karl, külügyminiszter április 19-től május 8-ig, majd miniszterelnök, még április végén is azon a véleményen volt, hogy Magyarország ellen még mindig „nem látszik kívánatosnak [...] túlságosan állítani a nehéz kérdéseket.” Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinets-Archiv, Vorträge, Ministerrats-Akten, 236/1848. Idézi: Spira György: Magyarországi történet 1848-1890 I. Budapest, 1979. 128.

⁴⁸ Récsey Ádám Bethlen Jánosnak. Bécs, 1848. május. In: Deák 76-77.

⁴⁹ Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok 1848-1849-ben. Budapest, 1974. 13-16.

⁵⁰ Jakab Elek: Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezés 1848-1849-re. Budapest, 1880. (a továbbiakban: Jakab) 30.

⁵¹ Chereștesiu, Victor L.: A balázsfalvi Nemzeti Gyűlés. Bukarest, 1967. (a továbbiakban: Chereștesiu) 345.

⁵² Chereștesiu 345.

A szász *Universitas* rendkívüli bizottságot hozott létre, hogy az unióról dolgozzon ki javaslatokat, az elkészült javaslatokat április 22-én szétküldték a székekhez. A bizottsági jelentés kifejezte reményét, hogy elkerülhető az unió Erdély és Magyarország közt, de mégis két alternatívára tett ajánlást. Ha nem lesz unió, a szász székek lakóinak szorosra kell fűzniük a kapcsolatokat,⁵³ küldöttséget kell útnak indítani Bécsbe, hogy az udvarral megismertessék a szász álláspontot, és együttérzést keltsenek az erdélyi szászok iránt. Amennyiben az unió mégsem lesz elkerülhető, kérni kell, hogy a szász hatóságok közvetlenül a Magyar Korónának legyenek alárendelve, amelyet a császár továbbra is megtart; biztosítani kell a szászok német nemzetiségét, a szász autonómia fenntartását az 1691-i törvény szerint és a Szászföld területi integritását a II. Endre magyar királytól kapott kiváltságlevél alapján.⁵⁴

Az unió a szász sajtónak is állandó témája volt. A *Transylvania* 1848. évi 30. és 32. számai a magyar egyesülésnek Erdélyre és a szászokra háruló lehetségesnek tartott következményeit hat pontban foglalta össze: 1. Erdély elveszti önállóságát, ami azért sajnálatos, mert eddig „kicsi ugyan, de nem megvetendő ország voltunk. Saját institúcióink külön háztartással”. Viszont a Magyarországgal való egyesülés esetén csak „egy nagy ország töredéke leszünk”; 2. nem fogják tiszteletben tartani a szászok sajátos érdekeit, pedig ilyenek azért is vannak, mert lakhelyük az ország szélén terül el; 3. az unió által az oktatás és a hivatalok, pénzügyek Budapestre (!) koncentrálnak, következésképpen a kisebb városok lakosai elszegényednek; 4. a kisebb vagyonú erdélyi ifjakat nem fogják alkalmazni, mert velük szemben a magyarországiakat ismerőseik, rokonaik felpártolják. Emiatt a legnagyobb vesztes a szász népesség lesz, hiszen eddig „mint a három nemzet s a 4 bevett valláshoz” tartozó elem a „státushivatalokból” aránylagos részt követelhetett; 5. az országgyűlési képviselők gyöngye lesz, mert (a leendő magyar országgyűlésben) 446 képviselő közül csak 69⁵⁵ jut Erdélynek, a szászok kiváltképpen rosszul járnak, pedig eddig is aránytalanul kevés képviselőjük volt. Eddig anyanyelvüket használhatták, de „minden másképp lehet az unióval”; 6. a kérvényekkel bajos lesz Brassóból, Háromszékből, Csíkból vagy Besztercéről Budapestre (!) menni.⁵⁶

A magyar unió mozgalom vezetősége az *Erdélyi Híradó*ban válaszolt a szász aggodalmakra. Erdély önállóságával kapcsolatban a magyarságnak a szászokéval ellentétes a véleményük: 1. Bécs „lealázta”; kiszípolozta Erdélyt, intézményei pedig avittak, újakat kell létrehozni; 2. a szász külön érdekek fennmaradhatnak, ha nem ellenkeznek a közérdekkel; 3. az uniót követő központosítás a magyar replika szerint elkerülhetetlen, Angliának Londonja, Franciaországnak Párizsa van, „illik, hogy a magyar birodalomnak is legyen egy fővárosa, amely középpontul szolgáljon a polgárosultságnak, tűzhelyül a tudományos életnek, irányítójául az egész ország értelmi és ízlési fejlődésének”; 4. az erdélyi s különösen a szász ifjak alkalmazása ész és értelem, szorgalom és „honi hűség” szerint fog történni; 5. az eddigi 22 követ valóban nem volt arányban a Királyföld lakosságával, de nem a szász, „hanem a Királyföld oláh- és magyar ajkú lakosaira nézve, kik saját véreikből soha egy követet sem küldöttek.” Egyébként az új magyar országgyűlés népképviselési jellegű lesz, és végül 6. Bécs, ahová eddig a szászok ügyeik elintézésére mentek, messzebb van, mint Budapest (!). Különben Kolozsvárt lehet fennebbviteli törvényszék, s akkor az erdélyieknek – peres ügyekben – nem kell a magyar fővárosba menniük.⁵⁷

A szász *Universitas* része volt az erdélyi rendiségnek, s mert az Bécsben is könnyen meghallgatásra talált, voltak olyan előrelátó magyar politikusok, akik tompítani igyekeztek az uniókérdésben kialakult magyar-szász vita életét. Például Wessclényi, aki már a március 25-i

⁵³ Ezen a szászföldi románok értendők.

⁵⁴ „An die sächsischen Kreise. Hermannstadt, 22 april 1848”. Állami Levéltár Nagyszében. A Szász Egyetem Lt. 521/1848.

⁵⁵ Ez a szám tévesen került be a VII. törvényekbe, később 73-ra módosították.

⁵⁶ „Über die Vereinigung Siebenbürgens Ungarn” és „Was wir uns innigst wünschen”. *Transilvania*, 1848. 30. és 32. sz.

⁵⁷ „Mi újság a Királyföldön?” EH 1848. április 28. és április 30.

cikkében a következőket írta: századokon át együtt „éltünk, együtt túrtunk”, ezután a jobbra fordult sors gyümölcseit is együtt kellene élvezni”. Ne féltsék ők se szabad institúcióikat, se német nyelvüket. Mi *azon institúciókban jó s szabad szellemű van* [Kiemelés E. Á.] átvezendi tőlök az egész hon s létezendő institúcióiban oly jó és üdvös van, minek ők még nincsenek birtokában örömmel osztandjuk azt meg velök: a törvény előtti egyenlőség s a terhek közös s azáltal könnyített hordozása, s a fejlődő ipar s kereskedés áldásait egyenlően élvezendjük. A német nyelv pedig nekünk is kedvelt tulajdonunk és sajátunk mint a míveltség s tudományok egyik fő nyelve”.⁵⁸

A vita hangneme még civilizált, a magyar és szász vezetés figyelt egymásra, de a kétféle mentalitás közt szinte átjárhatatlan úr tátongott: a szászok az 1791-es rendi alkotmányra hivatkozva védtek rendi autonómiájukat, Wessclényiék a polgári-liberális törvényekben s a központi magyar államban gondolkodva érveltek a maguk igaza mellett, de jogkiterjesztést is ígértek. Viszont Teleki főkormányzó május 3-i nagyszombeni látogatásakor az *Universitas* vezetősége előtt tett kijelentésével a helyzet súlyosbodását idézte elő. A többször fáradtság jeleit mutató s ideges zsörtölődésekre is hajló kormányzó a feltett kérdésekre válaszolva, a szász sajtó szerint kijelentette: a szász minicipális törvények akkor maradhatnak fenn, „ha közös törvényekkel megegyeznek”, s a kormányzás nyelvének egynek, a magyarnak kell lennie”. Állítólag az is elhangzott részéről, hogy a szászok ne szegüljenek ellen az uniónak, mert „az már bevezetett ténynek tekinthető”.⁵⁹ Bár bizonyosan tudjuk, hogy Telekit provokálták, válaszát torzítva jegyezték le s terjesztették a *Siebenbünger Boté*-ban és röpirat formájában is, azt ebből ismerte meg a közvélemény, sőt a nyugati némettség is, ami tovább erősítette az unióellenes hangulatot. Nagyszombenben az ifjúság az Ausztriával való unió mellett, vagy még inkább a magyar egyesülés ellen tüntetett a színházban. Ugyancsak aznap a szász „nemzetgyűlés” két bizottságot alakított, a polgári bizottságot Franz Salmen szász ispán, az egyházit Georg Binder püspök vezette, de céljuk közös volt: az unió megbuktatása.⁶⁰ Minderre Kőváry László válaszolt az általa szerkesztett radikális irányzatú *Ellenőr* című lapban. Szerinte a főkormányzót nyilatkozatra „kényszerítették”, amit aztán félremagyaráztak. Vádpontként hangzott el, hogy a szász „urak” a román parasztságot „uraik és az ország ellen lázítják”, azt a hírt terjesztve, hogy „a király mindent megadott nekik! csak az urak tarták el”.⁶¹ Ez az álhír gyorsan elterjedt, s ez újabb bizonyíték arra, hogy a román parasztságot sikerült bevonni a nemzeti jellegű küzdelmekbe.

Az erdélyi magyar vezető politikusok: id. Bethlen János, ifj. Bethlen János, Bethlen Gábor, Jósika Miklós, Weér Farkas, Teleki Domokos, Zeyk József, Pálffy János közös levélben fordultak Batthyány miniszterelnökhöz, amelyben aggodalmukat fejezték ki a növekvő unióellenes tevékenység miatt. Említettek a szász bürokrácia önzésében látták az *Universitas* állásfoglalásának legfőbb okát. „Az unió nagyfotosságú ügye az, mi a hont leginkább foglalkoztatja. Miként előre lehetett látni, a szász burocratia, mely huzamos idő óta izmosodó fejlődése nyomán a szász nemzet kebelében csaknem egyedüli hatalommá vívta ki magát, könnyen áttekinté, az unió következtében minő veszély fenyegeti őt, s nem gondolva az összes hon, de közelebből a szász nemzet javával, melynek a burocratia bilincsei körüli kibontakozás leginkább volna érdekében – késznek mutatkozik mindent megtenni, mi által az uniót meghíúsítsa, vagy legalább honunk életkérdésének megoldását megnehezítse.”⁶²

Az aláírók kérik, hogy a Bécsben működő szász befolyás ellensúlyozására a magyar minisztérium tegyen lépéseket, figyelmükbe ajánlják gróf Mikó Imrét, akibe a bécsi kormány

⁵⁸ Wessclényi az unióról MOL R 31. 1848-1849-i naplók, feljegyzések. Wessclényi beszédcinek másolati gyűjteménye. 2. cs. 29. sz.

⁵⁹ Asztalos 105.

⁶⁰ Asztalos 106.

⁶¹ „Szászok rágalmaira”. *Ellenőr*, 1848. május 12.

⁶² Id. Bethlen János és társai Batthyány Lajosnak. MOL H 2. Az 1848-1849-i Minisztérium Lt. Batthyány elnöki iratai. 205/1848/E.

„bizalmat látszik helyezni”, s aki „szerencséjének tartandja, ha a felelős magyar minisztérium honfias működésének segítségére lehet”.⁶³ A levelet maga Mikó vitte Pestre, onnan Bécsbe ment, de jelentős eredményről küldetését illetően nem tudott beszámolni.⁶⁴ Mikó Imre kincstárnok esete az unió körüli küzdelem története szempontjából sem érdektelen. Azt mutatja, hogy Erdély korábbi, de még működésben levő főhivatalnokai egy időben fordultak segítségért a magyar minisztériumhoz, valamint a bécsi udvarhoz a békés átalakulás érdekében. Ez a kettősség az erdélyi unió mozgalom vezetőitől sem volt idegen. Csak Kemény Dénes mondott ennek ellene: ő elvetette a bécsi kísérletezést, mert „Magyarországon rossz benyomást tenne, ha Erdély bármely más úton, mint a magyar minisztérium útján kívánna ügyeit igazítani”.⁶⁵ Mivel még nem volt meg Erdély országgyűlése, Telecki és Mikó nem jártak el törvénytelenül, de az, hogy éppen az uniót ellenző Bécsből is kértek segítséget az unió békés megvalósítása érdekében, jóhiszemű naivságnak bizonyult.

Hogyan viszonyult az erdélyi román politika az unió kérdéséhez?

Az unióval kapcsolatos román álláspont kutatásánál szem előtt kell tartanunk, hogy a romániség kimaradt az erdélyi rendiségből, ami a *Supplex Libellus Valachorum* megszületése óta (1791) mint „nemzeti” sérelem mindig jelen volt Erdély közéletében. A *Supplex*ben lefektetett elveket a román mozgalom élte és szívtében terjesztette.⁶⁶ Nem véletlen, hogy a rendi nemzet kérdése 1848-ban is központi tárgya volt a román nemzeti mozgalomnak.

Mind a magyar, mind a román történetírásban közismert, hogy a bécsi és a magyar forradalom hírért és programját számos román közéleti személyiség kedvezően fogadta. A balázsfalvi román líceum tudós tanára, Timotei Cipariu írta, hogy „Magyarország egy csapásra megsemmisítette, földig rombolta az összes kiváltságokat (...) annyira, hogy csak a király, az uralkodóház maradt meg, valamint mindenki számára az egyforma szabadságjog, a jogok és köteleességek egyformasága”.⁶⁷ Cipariu, Gheorge Bariț, a *Gazeta de Transilvania* szerkesztője és sokan mások – bizonyos feltételekkel – Magyarország és Erdély egyesülését is hajlandók voltak elfogadni. Bariț *Mit akarnak az erdélyi románok* című írásában az unió román részről való elfogadását a privilégiumok lerombolásától és a románok követeléseinek elfogadásától tette függővé.⁶⁸ Böződi György alapos tanulmányban mutatta be, hogy március 22-én és a következő napokon a Marosvásárhelyt tartózkodó ügyvédjelöltek is – köztük a későbbi eseményekben nagy szerepet játszó Avram Jancu és Papiu Ilarian – elfogadták a *Tizenkét Pontot*, nem utasítva el az uniót sem, feltételként csak a jobbágyfelszabadításnak olyan formáját követve ki, amelyért a parasztság nem tartozik kártérítést fizetni a földesúrnak.⁶⁹ A román mozgalom jelentős eseménye volt a Kolozsvárt március 27-28-án tartott gyűlés, amelyet Florian Micas ügyvéd szervezett. Itt is jelen volt Papiu Ilarian, valamint Ion Butceanu, a románok egyik kiemelkedő vezetője. A kolozsvári gyűlés legfőbb követelése az volt, hogy az erdélyi rendek ismerjék el a románt egyenlőnek Erdély másik három nemzetével, és biztosítsák képviselőtüket az országgyűléseken, az ortodox vallás legyen a többi elismert vallással teljesen egyenlő.⁷⁰ A gyűlés más aspektusaira most nem térünk ki, mert arról máshol írtunk.⁷¹ De nem maradhat említés nélkül, hogy a Jakab Elek által kutatott eredeti

⁶³ MOL H 2. Az 1848-1849-i Minisztérium Lt. Batthyány elnöki iratai. 205/1848/E.

⁶⁴ Bécsben bejelentette, hogy a felkínált kancellári elnökséget nem fogadja el, ugyanakkor segítséget kért Erdély belső helyzetének rendezéséhez. Mikó különleges felhatalmazást kért Telecki főkormányzó számára. EMELt. Mikó – Rhédey cs. Lt. Mikó Imre levelezése.

⁶⁵ EMELt. Mikó – Rhédey cs. Lt. Mikó Imre levelezése.

⁶⁶ Bövebben: Gyémánt, Ladislau: *Mișcarea națională a românilor din Transilvania 1790-1848*. București, 1986. 119-146.

⁶⁷ *Organul luminării*, 1848. március 31. (április 12).

⁶⁸ „Ce voiesc românii transilvan?” *Foaie pentru minte* ... 1848. április 12.

⁶⁹ Böződi György: 1848 márciusa Marosvásárhelyen. *Korunk*, 16. évf. (1958.) 3. sz. 316.

⁷⁰ EMELt. 1848-as gyűjtemény.

⁷¹ Egyed 1998. 97-98.

forrás szerint a kolozsvári román gyűlés határozatában az is szerepelt, hogy „a többi kérdésekre nézve az erdélyi nemes magyar nemzet kívánataihoz híven csatlakozunk, és ha ezen kérdéseink méltányoltatni fognak, nem lesznek idegenek az Unió nagy eszméjétől...”⁷²

A brassói románok március végén kiadott kiáltványa is elfogadta az uniót – bizonyos feltételekkel. Közöttük az olvasható, hogy a nemesek, székelyek és szászok külön törvényi szűnjének meg, s Erdélyt, svájci mintára osszák fel kantonokra.⁷³ Ennek szerzője valószínűleg Gheorghe Bariț volt.⁷⁴

Az erdélyi románoknak az unióval kapcsolatos állásfoglalását azonban nem a fenti nyilatkozatok és kiáltványok határozták meg, hanem Simion Barnuțiu beszédei s írásai. Róla tudni kell, hogy a balázsfalvi görög katolikus líceumban tanult, de szélsőséges nézetei miatt onnan Lemeni püspök eltávolította, amihez az erdélyi Gubernium is segédkezett. Sértődöttsége, valamint az, hogy a magyarellenességéről is híres nagyszebeni jogakadémián tanult, meghatározta nézeteit: nem véletlen, hogy a román nacionalizmus szélsőséges irányzatának vezéregyénisége volt már 1848-ban.

Barnuțiu március 24-25-én részletesen kifejtette nézeteit az unióról. „A magyarok unióra hívják az erdélyieket, Kolozsvár nagy ünnepélyességgel kijelentette, hogy akarja az uniót; így fognak tenni a székelyek is, talán csak a szászok nem fogják akarni. Hát a románok mit fognak tenni?” – tette fel szónokiasan a kérdést. És nyomban megfogalmazta az alapállását: a románok nem beszélnek a magyarokkal az unióról, „amíg a román nemzetet vissza nem helyezitek abba a politikai méltóságba, amelytől ti magyarok, székelyek és szászok fosztottátok meg”. A román nemzetnek kell elismerni, s „örökre átkozott legyen az a román”, aki az unióról tárgyal, mielőtt az elismerés megtörténik.⁷⁵ Jegyezzük meg, Barnuțiu – akár 1791-ben a *Supplex Libellus* – a román rendi nemzet elismerését tette meg minden tárgyalás előfeltételéül akkor, amikor a magyar forradalom már kimondta s a kolozsvári program előírnyozta a rendiség megszüntetését.

Barnuțiu beszédét megküldték a román értelmiség képviselőinek, hogy eszméjét terjeszszék mindenhol a nép között is. Barnuțiu márciusban még nem utasította vissza teljesen a román-magyar párbeszédet az unióról, csak alapvető feltételekhez kötötte azt, májusban azonban a balázsfalvi Nemzeti Gyűlésen már tovább ment. Lényegében véve elutasította az uniót. Mivel ez az álláspont vált a román mozgalomban általánossá, s a belőle kiszüremlett ideológia mindmáig a román mentalitás egyik fő meghatározója, részletesebben kell vele foglalkoznunk.

Barnuțiu balázsfalvi beszédének központi kérdését így tette fel: „Mire való az unió?” Válaszában először arról beszélt, hogy mit nyernek a magyarok, illetve mit veszítenek a románok az unió által. Anonymusra utalva hangoztatta: a magyarok úgy érzik, hogy nem elég szilárd a tulajdonjog, amelyet a románok földje iránt formáltak, amikor meghódították Erdélyt, s most szeretnék megnyerni a románok belecgyezését az unióba, hogy ezáltal néhány századig még megtarthassák. Hiába mondják a magyarok, hogy az unió nem veszi el senkitől a tulajdonjogot, „nem akarnak a magyaron kívül más nemzetről tudni semmit, s így, midőn az egyénnek tulajdonjogot adnak, tulajdonképpen elveszik a többi nemzeteiktől, s így a románok és más nemzetek tulajdonát önmaguknak adományozzák. Az unió tehát egy egész országot adományoz a magyaroknak”.⁷⁶

⁷² Jakab 83.

⁷³ MOL F 37. GPr 7981/1848.

⁷⁴ Cheresteșiu 232.

⁷⁵ A teljes beszéd magyar szövegét lásd: Cheresteșiu 218-220.; a román szöveget: Barnuțiu, Simion: *Discursul de la Blaj și scrieri de la 1848*. Előszó Ion Rațiu. Szerkesztette: Ioan Chindriș. Kv., 1990. (a továbbiakban: Barnuțiu) 33-34.

⁷⁶ „Erdély az arany és nemesfémek országa, amelyek ezentúl a magyarok zsebébe fognak folyni.”

Nyernek a magyarok azáltal is, hogy az unióban „az erdélyi magyarság megszorodik vagy kétszázeczer százzal és másfél millió⁷⁷ román, ezáltal feltétlenül úrrá lesznek Erdély felett. Minden eddigi unió „csak a magyarok hasznára és a románok kárára szolgált”.

Az unió hívei – mondta Barnuțiu – a jobbágyság eltörlését ígérik, de az az unió nélkül is meglesz. Szabadságot ígérnek, de „az unió után a román újra szolga lesz”, mert szabadságot csak annak adnak, aki magyarrá válik. Pedig nemzetiség nélkül nincs szabadság, nincs „világosság, hanem csak bilincs, sötétség és halál mindenütt”. A románok tizenhét századon át megőrizték nemzetiségüket „küzdve Dáciában a barbárok összes csordáival”, de a Magyarországgal való unió azzal fenyegeti a románokat, hogy elrabolja a nemzetiségét, szétrombolja a román élet és szervezetét. Ezért „az unió a magyarok számára élet, a románoknak halál! A magyarokra nézve határtalan szabadságot, a románokra pedig örök szolgátságot jelent”. És a végső következtetés: „Ne ülünk a magyar szabadság asztalához, mert annak összes ételci meg vannak mérgezve! Ne adjuk el országunkat és nyelvünket, mert egyszer elveszítvén, nem nyerhetjük többé soha vissza”. A román nemzeti kultúra egységét kell megvalósítani „a Dnyesztertől a Tiszáig”, hogy aztán a többi „román népek”-kel egyesülhessen.⁷⁸

A balázsfalvi nagygyűlés Simion Barnuțiu álláspontját tette magáévá, s az ott megválasztott *Nemzeti Komité* ennek szelleme szerint igyekezett a román politikát és mozgalmat irányítani, illetve vezetni. Más kérdés, hogy a szászok magatartásához és a bécsi kormányzat taktikázásaihoz is igazodni kellett, s így nem szakíthattak meg minden kapcsolatot a magyar vezetőkkel, de ezt a mérsékeltbbségre, főleg Șaguna román ortodox püspökre bízták.

Összegzésül: az erdélyi magyarság – kevés kivétellel – legfőbb céljának a Magyarországgal való egyesülést tartotta, mert a magyar nemzet jövőjét s főként a maga jövőjét csak az egységes Magyarország keretében vélte biztosítottnak. Ennek érdekében hajlandó volt lemondani a rendiségben biztosított privilégiumairól s nyugat-európai modell szerint intézmények létrehozásával a polgári állam alapvető szabadságjogait az ország minden lakójának megadni. A rendi nemzettek helyén a forradalom programja szerint az egységes magyar politikai nemzet jön létre. E koncepcióból következően az ország nem magyar népci nyelvi-kulturális és vallási közösségekként szervezhetik meg önmagukat. A magyar egységtörekvés beilleszkedett a hasonló európai folyamatba, de annak sajátos változatát képezte.

A szász *Universitas* a régi autonómiát meg szeretne volna őrizni, ezért a magyar uniót tulajdonképpen elvetette, bár nem véglegesen, s a szász politika Bécs taktikájához igazodott. Azzal azonban mindenképpen számolnia kellett, hogy a rendi privilégiumok kora lejárt, s rendi jogokon alapuló szervezete a polgári átrendeződés korában sokáig nem maradhat fenn.

A román politika fő áramlata először a negyedik erdélyi rendi nemzet elismerésére összpontosított, majd a magyar unió megakadályozását tűzte ki célul, bizonyosan nem függetlenül a szász állásponttól. A szász és a román mozgalom nehezítette, de nem akadályozhatta meg az országgyűlési előkészületeket. Annál inkább nem, mivel végre közzétették az uralkodó ezzel kapcsolatos rendeletét.

Az országgyűlést összehívó királyi leiratot május 5-én közzétették Bécsben s néhány nap múltán Erdélyben is. A király jóváhagyta a Teleki főkormányzó által javasolt dátumot és helyet, vagyis azt, hogy az országgyűlést május 29-én nyissák meg Kolozsvárt. A leirat az országgyűlés királyi biztosául Puchner altábornagyot, az Erdélyi Nagyfejedelemség katonai főparancsnokát nevezte ki, s közölte a hét pontos királyi proposíciókat is a következő sorrendben:

⁷⁷ Barnuțiu nagyon eltúlozta az erdélyi románok számát.

⁷⁸ A beszédet lásd Jancsó Benedek: A román nemzeti törekvések története és a jelenlegi állapota. Budapest, 1899. 456-461.; a román szöveget lásd Barnuțiu 37-57. Az unió és a románok viszonyáról, a román tervekről lásd még Csétri Elek: Az erdélyi unió és végrehajtásának problémái az országgyűlés előtt. In: A magyar országgyűlés 1848-49-ben. 281-301.

1. Az erdélyi udvari kancellár megválasztása.
2. A királyi tábla elnökének megválasztása.
3. „Erdélynek Magyarországgal egyesítése kérdésére nézve, a közelebbi múlt országgyűlés végével, jelszen 1847-ik év Szent András hava 3-án kelt írástok nyomán, a fennálló honi törvényekhez, a három nemzet alkotmányos viszonyaihoz és a tárgy fontosságához képest komolyan tanácskozzatok.”
4. Az úrbéri viszonyok rendezése a földesuraknak járó kárpótlás mellett.
5. Tanácskozás a közterhek viseléséről.
6. A románok helyzetének rendezése úgy, hogy „Erdélynek nagy részét lakó oláhok állapota mind polgári, mind vallási jogok tekintetében, hasonló törvény által biztosításuk.”
7. Határozat a sajtószabadságról.⁷⁹

A király rendeletét saját átirásában a Gubernium május 11-én küldte szét, s felkérte a megyéket, székeket és városokat, hogy válasszák meg követeket, akiknek a kijelölt napon és helyen kötelező módon meg kell jelenniük.⁸⁰ A királyi hivatalosokról már a Teleki főkommandyó által kiadott április 11-i körirat intézkedett, amely érvényben maradt. A királyi leirat is – akár Teleki áprilisi rendelete – a rendi gyűlés összehívásáról szólt.

V. Ferdinánd tehát eldöntötte azt a több mint másfél hónap óta tartó dilemmát, hogy lesz-e vagy nem erdélyi országgyűlés. Az igenlő döntést az erdélyi magyarság megnyugvással vette tudomásul, de sem a kijelölt királyi biztos személyével, sem a proposíciók sorrendjével nem volt megelégedett. A szász vezetés újabb tanácskozásokra kényszerült, mert határozni kellett arról, hogy követet megjelennek-e az országgyűlésen, s ha igen, milyen utasításokkal lássák el őket. A románok Balázsfalván bizottságokat választottak álláspontjuk kidolgozására és annak érvényesítésére. Vegyük sorra az előbb említett kérdéseket. Látni fogjuk, hogy az országgyűlés körüli küzdelem nem ért véget a királyi dekrétum megjelenésével.

Kezdjük azzal, hogy a magyarokat meglepte s aggasztotta Puchner altábornagy kinevezése az országgyűlés királyi biztosaként. Ők mindenképp István nádort szerették volna ebben a funkcióban látni, s már áprilisban felkérték, hogy vállalja el ezt a megbízatást.⁸¹ Ennek érdekében Kolozsvár város küldöttsége kereste fel a nádort, aki azonban „Magyarország jelen nehéz körülményei miatt, az országot el nem hagyatván”, nem fogadhatta el a felkérést, azt viszont megígérte, hogy „egy nagytekintélyű és a magyar érdekeket értő magas személy” kinevezését fogja kérni a királytól.⁸² Ez meg is történt,⁸³ de nem sikerült a főhercegek közül senkit kineveztetni, s ekkor Teleki főkommandyót is ajánlotta az uralkodónak. Az udvar végül is Puchner altábornagy mellett döntött.

Puchnerrel a magyarok nem voltak jó véleménnyel, őt a bécsi udvar híu alattvalójának tartották s nem alaptalanul. Erre már az 1846-1847-es országgyűlés, valamint 1848 tavaszán tanúsított magatartása is bőven szolgáltatott okot. Kinevezését azonban tudomásul kellett venni, ezért Bethlen Jánosék legalább azt próbálták elérni, hogy a tábornagy mellé állítsanak egy olyan személyt, akinek „mind honszeretében, mind tárgyismeretében teljes bizalmat helyeztethessünk”,⁸⁴ de ez a kívánság is hiábavalónak bizonyult.

Közös törekvése volt a magyar mozgalom vezetőségének, valamint Teleki főkommandyónak a belső béke megőrzése, amely összecsomással fenyegetett. Teleki egymás után küldte

⁷⁹ MOL F 41. GP. 6866/1848.

⁸⁰ MOL F 41. GP. 6162/1848. Közölve: RevTr III. 427-428,

⁸¹ Kolozsvár tanácsa körlevélben szólította fel Erdély magyar törvényhatóságait arra, hogy kérjék István nádor kinevezését. Állami Lt. Brassó. A Magisztratus iratai. 1888/1848.

⁸² Kolozsvár jegyzőkönyvei. Történelmi Lapok, 2. évf. (1875.) 19. sz. 1135.

⁸³ István nádor a királynak. Buda, 1848. május 8. Közölve: RevTr III. 316.

⁸⁴ Id. Bethlen János és társai Batthyányhoz. Kv., dátum nélkül [május 10-15. között] MOL H 2. 1848-49-i Minisztérium Lt. Batthyány miniszterelnök iratai. 205/1848/E.

rendelkezéseit a megyei hatóságokhoz, amelyeket kérésre a különleges állapot bevezetésére is felhatalmazott a jobbágymozgalmak rendkívül heves kitöréseinek megfékezése céljából.⁸⁵

A magyarság kifejezte aggodalmát amiatt is, hogy az uralkodó megváltoztatta Teleki felterjesztését, s az erdélyi magyarságnak nem fogadta el azt a követelést, hogy az unió az országgyűlésnek első – egycsak véleménye szerint egyetlen – tárgya legyen. Bizonyos kételeyeket ébreszthetett az is, hogy a leirat szót sem ejtett a már elfogadott és király által szentesített VII. pozsonyi törvénycikkről.⁸⁶ Látni fogjuk, hogy az országgyűlés elutasította a király által rögzített ügyrendet.

A magyar kormány sem késett kinevezni képviselőjét Erdély országgyűlésébe. A választás báró Perényi Zsigmondra, Ugocsa megye főispánjára esett. Perényi tekintélyes személyiség volt a magyar politikai életben úgy is mint a magyar felsőház alelnöke, s úgy is mint az eddigi ellenzék közismert tagja. A Szemere Bertalan belügyminisztertől neki adott ajánlások fényt vetnek a magyar kormány elképzeléseire, erdélyi politikájára. Eszerint „a végcél minden áron egyesülni Erdélylyel (!), mert a közös fejedelem érdekén túl, hazánknak, nemzetünknek, szabadságunknak menedéke és biztosítéka az egyesülésben fekszik. Egymás nélkül nincs jövődönk, elveszett a magyar álladalom és nemzetiség, ha elég korán össze nem kapcsolódunk”.⁸⁷

A magyar minisztérium sajnálattal értesült Puchner kinevezéséről – írta Szemere –, annál inkább, mivel megkísérelte „a főhercegek egyikét” kineveztetni királyi biztosul, ami nem sikerült, de megígérte, hogy kész még további lépéseket tenni ebben az irányban.⁸⁸

Ezután tért ki a nemzetiségi kérdésre. „A nemzetiségek harcra keltek egymás ellen”, ami nem érheti felkészületlenül a magyar kormányt. Perényinek különösen figyelmébe ajánlotta a szászokat, akiket arról kellene meggyőzni, hogy „sem jogaik, sem nemzetiségük nincs veszélyeztetve az egyesülés által”. A székelyekben és a magyarokban ápolni kell az egyesülés iránt kinyilvánított lelkesedést, szem előtt tartva „a magyar haza és a magyar nemzeti létel megmentésének” szempontjait. Nincs kizárva, hogy a magyar elem „karjaira szükségünk legyen mihamarabb”.

A legtöbb gondot mégis a románságra kell fordítani: „Ezt meg kell nyernünk (...). Ha még e népfajjal is küzdénünk kell, fennmaradásunk még kétségesb”. Ezért a románok jogos érdekeit ki kell elégíteni. Figyelni kell az erdélyi románoknak a román fejedelemségek iránti gravitációjára; ha Magyarországon „szabadság és jólét várakozik rájuk, felénk fordulnak, hozzánk szítanak, különben nem”. Szemere azt is figyelmébe ajánlotta Perényinek, hogy tanulmányozza az aldonai tartományokat is.⁸⁹

Az erdélyi politikusok közül Szemere Kemény Dénest említette meg mint olyan személyt, akivel hosszasan együttműködhet; az erdélyi politikus már államtitkár a magyar minisztériumban, de tagja maradt az erdélyi országgyűlésnek.⁹⁰ Szemere jól látta a nemzetiségi kérdésben feszülő ellentétet, azok megoldásának fontosságát, de a kérdés bonyolultságát, s főként a bécsi politika szerepét sem ő, sem más magyar politikus nem tudta felmérni a szeptemberi fordulatig. Tévedett a magyar politika abban is, hogy a polgári jogok és a jólét

⁸⁵ Teleki főkormányzó rendeleteit lásd RevTr III. Szerkesztette: Ștefan Pascu. Bukarest, 1982. 6., 51., 53., 91., 95.; bővebben: Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története. 1790-1849. Budapest, 1956.

⁸⁶ Sándorffy Kamill: Erdély reformkorszakának jogtörténete. Kézirat III. 1351.

⁸⁷ Szemere Bertalan Perényi Zsigmondnak. Budapest, 1848. május 20. MOL H 2. 1848-1849-i Minisztérium Lt. 88/1848/E.

⁸⁸ Ebben az ügyben a kormány kérésére István főherceg felkereste az uralkodót, s azt is kérte, hogy őt királyi hatalommal ruházzák fel Erdélyre nézve is. Szemere Bertalan Kemény Dénesnek. Buda, 1848. május 25. MOL H 2. 1848-1849-i Minisztérium Lt. 146/1848/E.

⁸⁹ A csángókról is szerezzen információkat, akiket a bánáti kincstári pusztákon lehetne letelepíteni.

⁹⁰ Deák 94.

kilatásai többet jelentenek a nemzetiségek gondolkodásában, mint az önálló nemzeti közösségi lét biztosítása. Ez világosan kiderült a szászok és a románok álláspontjából.

A szász *Egyetem* május 21-én tárgyalta meg a királyi proposíciók megérkezésével keletkezett új helyzetet. Az értekezletről Puchnerhez, a leendő országgyűlés királyi biztosához küldött közlemény főként az unió kérdésével foglalkozik, s mintha a szászok fenntartásait s ellenérzését növelte volna, hogy az unió a proposícióknak csak a harmadik helyén állt.⁹¹ A szász *Egyetem* átirata megismételte a már korábban elhangzott fenntartásokat, sőt az uniót végveszélynek nyilvánította a szász autonómia számára. Egy olyan országgal való egyesülés, mint Magyarország, ahol forradalom van, s amely máris megtagadta, hogy az osztrák államadóságból részt vállaljon, s Itáliából visszarendeli a magyar egységeket – azért is veszélyes, mert a fenti jelek szerint „egy monarchiától független magyar királyság” fanatikusai mindent képesek elkövetni céljuk érdekében. A szász vezetőség szerint aggodalomra ad okot az is, hogy a tanácskozás helyéül kijelölt Kolozsvár nem megfelelő, ott a szász követeket terrorizálhatják. Mindezeket figyelembe véve a szász *Egyetem* úgy látja, hogy nem lesz módjában követeket küldeni a diétára. Kéri a királyi biztost, hasson oda, hogy az egyesülés kérdését vegyék le az országgyűlés napirendjéről, s Erdély maradjon független állam, mint volt eddig. Az országgyűlés helyéül pedig más települést jelöljenek ki Kolozsvár helyett: lehet az Gyulafehérvár vagy Fogaras.⁹² Ugyanaznap Franz Salmen szász ispán a nagyszombeni tanácshoz intézett átiratában az uniót elutasító nézeteit hangoztatva kéri, tárgyalják meg ezt a kérdést.⁹³

Szebenszék a május 23-i ülésén kitartott az *Universitas* ajánlása mellett, s megszavazta, hogy nem küld követeket Kolozsvárra; a szászok egységes állásfoglalása azonban az országgyűlést megelőző napokban megtört, mert több más szék a követküldés mellett szavazott.

Brassó május 25-én választott, s követei számára az ajánlásokat is megfogalmazta. A követeknek az 1791. évi határozatokhoz kellett tartaniuk magukat, vagyis a királyi proposíciók szerint kellett eljárniuk. Az unió kérdésében a következő feltételeket írták elő: az uniótörvényt még az általános gyűlés előtt ismertetni kell, hogy az előzetes tanácskozáson a követek kialakíthassák véleményüket. Az unióra akkor szavazhatnak igennel, ha az állam szerződést köt a szászokkal a monarchia változatlan formában való fenntartásáról a *Pragmatica Sanctio* szerint, s garantálja szász *Egyetem* fenntartását a jelenlegi formában, továbbá a szászok német etnikumuk megőrzését, a német nyelv használatát az *Universitas* politikai és jogi intézményeiben, a királlyal való kapcsolattartásban s más törvényhatóságokhoz intézendő irataikban. Követelésük volt az is, hogy a szász municipalitás fennmaradjon (a *Diploma Leopoldinum* alapján), és a szász székek is változatlan formában működjenek tovább.

Amennyiben a rendek nem teljesítik teljes mértékben az említett feltételeket, vagyis feltételek nélkül uniót szeretnének létrehozni, a szász nemzet kategorikusan ellentmond. Ha azonban a szász székek és kerületek küldötteinek többsége mégis másként határoz, Brassó követei is ahhoz igazodnak.

A többi pontokat illetően a követek a királyi proposíciók mellett foglaltak állást.⁹⁴

Brassó tehát a régi szász *Egyetemet* változatlan formában fenn szeretne volna tartani, de a polgári átalakulás más kérdéseivel egyetértett.

Szegsvár ajánlásai annyiban tértek el a brassóiakétól, hogy az *Universitas* megőrzésének követelését nem kötötték a korábbi privilégiumokhoz, de czentül a teljes szász öngazgatás elismerését várták mind az erdélyi országgyűléstől, mind a magyar parlamenttől. A segesvári ajánlás elismerte, hogy a szász *Egyetem* átszervezésre szorul az új idők szellemé szerint, de

⁹¹ „Der wichtigste, zugleich aber auch bedenklichste von allen dem vorstehenden Landtage zur Verhandlung in dem K. Rescripte als dritte Vorlage erscheinenden Union Siebenbürgens mit Ungarn.” Állami Lt. Brassó. Kóhalomszék Lt. 849/1848.

⁹² Állami Lt. Brassó. Kóhalomszék Lt. 849/1848.

⁹³ Állami Lt. Nagyszombat. A szebeni tanács iratai. 1792/1848. Közölve: RevTr IV. 324-327.

⁹⁴ Siebenbürger Wochenblatt, 1848. május 25. 42. sz. Közölve: RevTr IV. 542-546.

azt teljesen belső ügynek nyilvánította. Az egyes székceket is teljes belső autonómia illeti meg, természetesen a szabad tiszttségviselő-választást is ideértve. Mind a belső, mind a külső ügyekben megmarad a német nyelvű ügyintézés, a magyar vagy román felek saját nyelvükön is érintkezhetnek a szász törvényhatóságokkal. Az egyházakat és az egyházi oktatást teljes szabadság illeti meg. Segesvárszék előírta a románok negyedik nemzetként való elismerését a többi nemzetekkel a teljes jogegyenlőség elve szerint.⁹⁵

Mivel a szász székek többsége a követküldés mellett döntött, végül az unióellenes mozgalom központja, Szebenszék is megváltoztatta korábbi határozatát s 27-én megválasztotta követeit. Ezek számára előírta, hogy amennyiben a románok kérni fogják az országgyűlést, hogy ismerjék el őket Erdély rendi nemzetévé,⁹⁶ teljes erővel támogassák annak elfogadását. Kötelezték továbbá a szék követeit, hogy a diéta megnyitását megelőző szász nemzeti gyűlésben úgy működjenek, hogy a királyi proposíciók harmadik pontjában szereplő uniót utasítsák el; ha az uniót mégis kinyilvánítják, a követek tiltakozzanak. A határozatot Daniel Ziegler, Nagyszeben polgármestere közölte a szék magisztrátusával.⁹⁷

Szebenszék tehát hajthatatlanul ragaszkodott eddigi állásfoglalásához: az uniót semmi képpen sem ismeri el, s ezzel a követeinck, Konrad Schmidtnak és Joseph Schneidernek a kezét alighanem a legerősebben megkötötte: az unióra csak nemet mondhattak, holott a székek többsége nem utasította el a feltételes uniót. A választások feszült légkörben zajlottak ugyan, és sokáig kétséges volt a szászok jelenléte, végül is követek elindultak Erdély fővárosa, Kolozsvár felé.

Ami a román vezetők állásfoglalását illeti, vissza kell térnünk a Balázsfalván tartott Nemzeti Gyűléshez. Az előzőekben részletesen szoltunk arról, hogy Barnuțiu a május 14-i beszédében az uniót elvetette, mégis a 16-án elfogadott programba az került be, hogy az országgyűlés ne vitassa meg ezt a kérdést, „míg a román nemzet nem lesz mint alkotmányos nemzet tanácskozási és elhatározási szavazattal az országgyűlésen képviseltetve, ellenkező esetben, ha csakugyan Erdély országgyűlése az unió tárgyalásában nálunk nélkül (*de nobis sine nobis*) beléricszkednék, akkor az oláh nemzet ünnepélyes óvást teszi”.⁹⁸

Victor Chereșteșiu a balázsfalvi gyűlésről írott monográfiája szerint a 16. pont sok vitát váltott ki. Az unióbarát románok enyhíteni szerették volna a szöveget, amennyiben a „tiltakozás” kifejezést „ellenzés”-re cserélték volna fel, de próbálkozásuk sikertelen maradt.⁹⁹

Ugyanaznap két küldöttséget választottak, hogy az egyik a kolozsvári országgyűlésnek, a másik a „császárnak” adja át a román nemzet 16 pontos kérését. A Kolozsvárra indítandó 100 tagú küldöttség élére a közismerten unióbarát Ioan Lemeni görög katolikus, a 30 tagú bécsi küldöttség vezetésére pedig Andrei Șaguna ortodox püspököt nevezték ki, aki a bécsi orientáció híve volt, de még nem tagadta meg az együttműködést a magyar mozgalom vezetőivel.

Kolozsvár készült fogadni a követeket és a nagyszámú vendéget. Mivel a szász *Egyetem* nemcsak Erdélyben, hanem Bécsben is azt terjesztette, hogy ez a város nem nyújt kellő biztonságot az országos gyűlés békés lebonyolításához, a helyi szervezők igyekeztek visszafogni a város polgárságának túlzott készülődését. Id. Bethlen János különösen az ifjúság csetlekes túlkapásai miatt fejezte ki aggodalmát Wesselényinek. Ennek elkerülésére a mérsékeltabb temperamentumú ifjakat szerette volna az ifjúság élére állítani, hogy igyekezzenek a többsé-

⁹⁵ Állami Lt. Brassó. A segesvári magisztrátus Lt. Jegyzőkönyvek. 81/1848. 133-137.

⁹⁶ „Zu ciner ständischen Nation zu erheben.”

⁹⁷ Állami Lt. Nagyszeben. A szebeni magisztrátus iratai. 1908/1848.

⁹⁸ Kőváry 23. Újabb: „Hírünk, nevünk virágozni fog.” 1848-49 dokumentumaiból. Összeállította: Szilágyi N. Zsuzsa. Kv., 1998. 68.

⁹⁹ Chereșteșiu 492.

get „józanul” vezetni.¹⁰⁰ Bethlen nem is annyira a kolozsváriaktól tartott, mert a kollégium ifjait már hazabocsátották, hanem a Pestről jövőktől, Szász Károly ugyanis azt a hírt hozta, hogy „Vasvári vezérlete alatt 500 fegyveres ifjú indult el gyalog, a mi országgyűlésünkre menendő”.¹⁰¹

Kolozsvár vezetősége sietett megnyugtatni az illetékes fórumokat, így a bécsi udvart is: Kolozsvárt semmiféle rendzavarás nem történt, s a város csak az országgyűlés előkészítésével foglalkozik.¹⁰² Az előkészületekhez tartozott az a nem éppen érdektelen epizód, amelyről a tanács és Teleki kormányzó közti átiratváltás tanúskodik. Eszerint a tanács szívesen bocsátja az országgyűlés rendelkezésére a szokásos Redout-termet, de szerinte a nagy érdeklődésre való tekintettel alkalmasabb lenne az unitárius templom. A főkormányzó azonban nem akart túl sok érdeklődőt, s azt válaszolta a tanácsnak, hogy „az országgyűlés tagjai valamint eddig, úgy jelenleg is a városi Redout (!) teremben megférvén, a hallgatóságra csak annyiban lehet terjeszkedni, és lehet tekintettel lenni, amennyiben azt a helyzet megengedi”.¹⁰³ Maradt tehát a Redout, amelyet az alkalomhoz illően előkészítettek. A követek és a vendégek elszállásolása sem okozott zavart, s így május 26-ától már fennakadás nélkül elfoglalta mindenki a szállását.

A nagyszámú román küldöttség 27-én érkezett meg, s Bariț már a következő napon beszámolt a Komitécnak a kolozsvári helyzetről. A magyarok közt nagy a lelkesedés – írta. Néhány zászlón látta az „unió vagy halál”, vagy „le az unió ellenségeivel” feliratot. Még Magyarországról kevesen érkeztek meg, de az a mintegy 30 személy, aki a Biasini szállóban van, kardosan jár-kel. A román küldöttség tagjai este nemigen hagyják el a szállót.¹⁰⁴

Bariț nem túlzott, amit írt, az az *Erdélyi Híradó* 1848. május 28-29-i riportjában is olvasható: „Alig lehet városunkra ismerni. Mindenütt zaj, élénkség, zászló, kokárda, kardcsörtetés. Tömérdék nép és kardos fiatalság lepi el az utcákat s kíséri a tisztelgő követeket; olykor-olykor egy-egy éljen tör ki, majd zúgás hallszik, és unió, mindenütt unió”.¹⁰⁵ A riport beszámolt a magyarországi vendégek érkezéséről, a fiatalság gyűléseiről, Wesselényi köszöntéséről. „Zaj, viták, tisztelgések, confrontációk és jóslatok közt telt el a vasárnap”, azaz május 28-a. Jósika Miklós a Kemény Zsigmondnak küldött nyílt levelében írta, hogy Kolozsvár olyan, mint egy ünnepiesen feldíszített hajó.¹⁰⁶

Mai szemmel úgy látjuk: az lett volna furcsa, ha nem így történik: Erdély magyarsága hatalmas reményeket fűzött a rövidesen megnyitandó országgyűléshez s az azon létesítendő unióhoz. A történeti Magyarország újjászülését várta, a maga jövőjének biztosítását.

A zajos buzgóságot azonban nem mindenki értelmezte egyformán: a szászok később gyakran hivatkoztak arra, hogy követek a kolozsvári hangulat kényszere alatt cselekedtek, s a román történetírásba is ez az értékelés került be a kolozsvári országgyűlés uniótörvényével kapcsolatban. Azonban *az országgyűlés történeti forrásai egyetlen olyan esetről sem tudnak, hogy valakinek vagy valakiknek bántódása esett volna*. A külsődleges események nem gyakoroltak döntő befolyást az országgyűlésre, nem kérdőjelezték meg az esemény törvényességét. Ez mégsem jelenti azt, hogy az ünnepélyesség, a túlfűtöttség egyáltalán nem hatott volna

¹⁰⁰ Id. Bethlen János és társai Batthyány Lajosnak. Kv., dátum nélkül [1848. május 10-15. között], MOL H 2. 1848-49-i Minisztérium Lt. Batthyány miniszterelnök iratai. 205/1848/E.

¹⁰¹ „Ezek a mi itteni ifjainkkal fraternizálván, előre látható, hogy az összes ifjúság közt licitatio lesz az iránt, hogy melyik kövessen el nagyobb extravagantiát.” Deák 82.

¹⁰² A kolozsvári tanács báró Apor Lázár kancellárnak. Kv., 1848. május 26. MOL F 37. GPr 1342/1848/E.

¹⁰³ Teleki József a kolozsvári tanácsnak. Kv., 1848. május 14. MOL F 37. GPr 1188/1848/E.

¹⁰⁴ George Bariț a Komitécnak. Kv., 1848. május 28. Állami Lt. Kv. 1848-as dokumentumok. 412/1-1848.

¹⁰⁵ EH 1848. május 30.

¹⁰⁶ PH 1848. június 7.

a törvényhozókra. De ez a kérdés inkább tartozik a lélektanra, mint a történettudományra.

Május 26-án, majd 28-án, az országgyűlés megnyitását megelőző napon már az előzetes tanácskozások is megkezdődtek, amelyek a törvények előkészítésében meghatározó jellegűeknek bizonyultak.

A rendek külön „nemzeti gyűlés” bevett szokás volt az országgyűléseken, czecken általában a teljes ülésben követendő elveket szokták elfogadni. 1848-ban a magyar és a székely rendek május 26-i és 28-i ülésén ennél jóval több történt. Például az, hogy 26-án id. Bethlen János elnökletével előkészítő bizottságot alakítottak, amely megtárgyalta az országgyűlés tárgysorozatát. Kemény Dénes 28-án felolvasta a királyi előterjesztéseket. Wesselényi Miklós – akinek megjelenését éljenzessel köszöntötték a jelenlevők – a három első pontról nyilatkozva kijelentette: csak „tollhibának” tartja, hogy az unió ügye nem az első helyen szerepel, hiszen, ha az uniót elfogadják, sem kancellárra, sem táblai elnökre nem lesz szükség.¹⁰⁷ Tehát az első tárgy az unió – jelentette ki Wesselényi majd rövid beszédet mondott az unió jelentőségéről, hangsúlyozva, hogy „bűnszülte keserű csapás választotta el Erdélyt Magyarhontól.” Az elválás következtében meggyengült mindkét fél, s amint fejlődött a polgári élet, egyre növekedett azok száma, akik az egyesülést óhajtották, bár voltak ellenzői is. „Ámde a két elem küzdése közt tisztult az eszme, s hovatovább izmosult az unió ügye.” Végre a legújabb csemények hatására Magyarország megalkotta a VII. törvénycikket. A mostani országgyűlés kérdése, hogy elfogadják-e a VII. törvénycikket vagy sem. (Felkiáltások: „elfogadjuk”, Wesselényi is úgy vélte, hogy „elfogadjuk”. Ő bízott abban, hogy a király megerősíti majd az unióra felterjesztendő törvényjavaslatot.)

Ezután Kemény Dénes felolvasta az egyesülésről szóló pozsonyi törvénycikket. A vita során kiderült, hogy a vonatkozó paragrafus helytelenül állapított meg Erdélynek 69 helyet a magyar népképviselői országgyűlésben, mert két várost: Szamosújvárt és Erzsébetvárost nem vették tekintetbe. Ezért kérték, hogy 73-ra módosítsák az erdélyi képviselők számát. Vita keletkezett a leendő választójogi törvényről is. Szász Károly azt javasolta, hogy a közös magyarországi országgyűlésre ne „aristocraticus modorban válasszanak”, hanem népképviselői alapján. A javaslatot elfogadták. Megegyeztek abban is, hogy Erdélyben ne a földbirtokok legyen a választójogi cenzus mértéke, hanem a fizetett adó.¹⁰⁸

A szász képviselők 28-án nem tartottak gyűlést, viszont a román küldöttség igen élénk tevékenységet fejtett ki. 28-án Lemeni püspök elnökletével ülészetek, s ott Bariț beszámolója szerint komoly vita keletkezett. Egyesek azt kérdezték: miért nem jött Kolozsvárra a Komité maga, hogy az itt felmerülő kérdéseket nyomban meg lehessen oldani. Aztán udvariassági látogatást tettek a királyi biztosnál, Teleki főkormányzónál és az országgyűlés elnökénél, báró Kemény Ferencnél, akinek átadták a románok balázsfalvi petícióját. Puchner kedvesen fogadta a román küldöttséget, Teleki szemrehányást tett a balázsfalvi gyűlés miatt, mert onnan a nép hamis információkkal tért haza, amelyeknek a következményeit nagyrészt csak erőszakkal lehet elnyomni. Kemény Ferenc szerint a rendekben megvan a jóindulat, hogy a románoknak megadják az általuk kért jogokat, de – jegyzi meg Bariț – a „nemzetiségéről” nem szólt semmit. Délután ismét ülészetek, s ott erősen bírálták a Komité; kétségbe vonták azt, hogy joga lett volna rendelkezéseket adni annak a 100 fős bizottságnak, amelyet Balázsfalván a nagygyűlés választott meg. Sokan kérték, hogy szerkesszenek még egy beadványt, amely „csak a szászok ellen” szólna. Bariț megígérte a Komiténak, hogy ő tartani fogja magát az utasításokhoz, de közvetíteni is próbál a felek közt, mert különben a szakadás elkerülhetetlen.

Bariț levele új megvilágításba helyezi a román küldöttség magatartását. Először is kiderül, hogy a Komité merev álláspontjával (a negyedik nemzet elismerése nélkül nem tár-

¹⁰⁷ PH 1848. június 4.

¹⁰⁸ Ellenőr, 1848. május 30.; PH 1848. június 4.

gyalhat senki a magyarokkal) korántsem értett egyet a bizottság minden tagja: ugyanis amikor a bizottságban felolvasták az „instrukciókat”, s esküre szólították azokat, akik Balázsfalván nem esküdtek fel,¹⁰⁹ az illetők hallgattak. Egyesek a románok gyűlésén magyar kokárdával jelentek meg.¹¹⁰ Ezek kétségtől hívei voltak Erdély s Magyarország egyesülésének.

Erdély felfokozott érdeklődéssel várta az országgyűlés megnyitását, amire május 29-én került sor.

¹⁰⁹ Talán mert nem voltak jelen?

¹¹⁰ George Bariț a Komiténak. Kv., 1848. május 28. Állami Lt. Kv. 1848-as dokumentumok 412/1-1848.

Egy „nem létező” jog jogintézményei

Monográfia a római kereskedelmi jogról

Földi András:
Kereskedelmi jogintézmények a római jogban.
 Akadémiai Kiadó, Budapest,
 1997. 278 dd.

A kötet a jelzett témában az első magyar nyelven megjelent monográfia, amely egy 1990-ben megvédett kandidátusi értekezésen alapul.

Egy ilyen monográfia megjelenését, a címet látva, örömmel üdvözölhetné mind a szakember, mind pedig az érdeklődő olvasó vagy egyetemi hallgató. Tettem ezt magam is (mint ókortörténész), de közlebből vizsgálva a kötetet, csalódásomnak vagyok kénytelen hangot adni. A kereskedelmi jog (*ius commercii*) és annak jogintézményei ugyanis különösen érdekes, sokszínű témakört jelentenek az ókori Rómában, nem csupán azért, mert ha valamiben igen, akkor a jogban különösen marandót alkottak a rómaiak. Miről is szól ez a munka? Azt várná az olvasó, hogy arról, amit a címben is jelzett, vagyis a kereskedelmi jogról, azonban rövidesen kiderül, hogy ennek létezését a szerző lényegében tagadja. Földi András a következőképpen összegzi célját: „Könyvem célja mindenekelőtt az, hogy elősegítse a modern jognak a római jog megismerése útján történő jobb, mélyebb megértését” (5. o.). Azt reméli továbbá, hogy adhat bizonyos elméleti-történeti alapokat a gazdasági szféra jogi szabályozásának fejlesztéséhez (6. o.). Véleményem szerint a kereskedelmi jog történeti fejlődésének teljes mellőzésével ez aligha lehetséges. A római jog kutatója sajátos területet választott témaként ebben a munkájában, ugyanis a római magánjog (*ius privatum*), amelybe beletartozik a kereskedelmi jog is, azon intézményeit veszi vizsgálat alá, amelyek meghatározott réte-

gekre (esetünkben a kereskedőkre!) vonatkoznak, ebben az értelemben rétegspecifikus megközelítésben, ahogyan ő fogalmaz.

A kötet öt fejezetre oszlik: 1. Alapvetés (13-29. o.), 2. társadalom- és dogmatörténeti alapok (külső történet) (29-64. o.), 3. a „fogyasztóvédelem” jogintézményei (64-187. o.) – ez a munka gerince, és láthatóan a szerző „kedvenc” témaköre –, 4. A vesztélyviselés és a pénzforgalom intézményei (187-239. o.), 5. Zárókövetkeztetések (239-246. o.). A munkát német nyelvű összefoglalás, rövidítésjegyzék és a szokásos mutatók zárják, amelyek jelentősen megkönnyítik használatát. Mellékesen jegyzem meg, hogy a német nyelvű összefoglaló címválasztása szerencsésebb volt, mint a magyaré, ugyanis jobban kifejezi, hogy miről is van szó, vagyis a kereskedők speciális magánjogáról (*Sonderprivatrecht der Kaufleute im antiken Rom*).

Tekintettel arra, hogy jómagam nem vagyok jogi szakember, megjegyzéscím sem jogi vonatkozásúak lesznek.¹ A téma feldolgozásánál mindenekelőtt éppen a történetiséget hiányolom, ugyanis ha valahol számít az adott történeti kor, a maga államformájával, intézményeivel stb., akkor éppen a jog az a terület, ahol nagyon is sokat. Kutatási módszereiről maga Földi András vallja be, hogy többfélét is alkalmazott (történeti, dogmatikai, rétegspecifikus stb.). A mikor melyik előnyösebb helyett, a kevesebb több lett volna! A kereskedelem szempontjából is nagyon lényeges a történeti háttér, különös tekintettel a római árutermelés kibontakozásának időszakára (Kr. e. 3-2. sz.). Ekkor lényeges változás következett be – éppen a kereskedelem vonatko-

¹ Ilyen vonatkozásban lásd: Szabó Béla: Monográfia a római kereskedelmi jogról. Jogtudományi Közlöny, 1998. 454-458.

zásában – a preklasszikus jogászok gondolkodásmódjában, a római uralkodó osztályon belül (a nobilitason belül a hagyományos arisztokrácia és a lovagrend között!) folyó harc eredményeképpen. A születési arisztokrácia ugyanis a civil jog merev formalitása mellett voksolt, míg a practori jogalkotás, amely a *bona fides*t jogintézménnyé emelte, és az idegenekkel való árucserét rendezte – és mint a lovagrendi üzletemberek, bankárok, kereskedők érdekeinek védelmezője – éppen a formamentes jogtudományt favorizálta, és azt a zavartalan kereskedelem bonyolítása elengedhetetlen feltételének tartotta. A XII táblás törvénygyűjtemény és a hozzárakott *interpretatio* anyagának clavulása éppen Cicero korában kulminál, amint ő maga mondja, hogy míg gyermekkorában a XII táblás törvényt még mindenkinek könyv nélkül kellett tudnia, addig felnőttkorában már senki nem tanulta, hanem általában a practori jogra hívatkoztak.²

Egy másik helyen újabb megerősítést nyer, hogy nem szabad a címben feltüntetett kérdés bemutatását várunk: „A jelen műnek éppen úgy nem volt célja egyfajta római kereskedelmi jog meglétének kimutatása, mint ahogyan az sem állt szándékomban, hogy bemutassam a római kereskedelem »jogi felépítményét«, ez ugyanis az általam vizsgálatnál sokkal tágabb kört ölel fel” (239. o.). Nem volt szerencsés a téma ilyen leszűkítése, ugyanis éppen ennek kifejtésének lett volna értelme!

Szó csik a kereskedők foglalkozásának, helyzetének társadalmi megítéléséről is (29. o.). A szerző arra a konklúzióra jut, hogy ennek a tevékenységnek a fogadtatása negatív, indoklásként a kereskedők idegen voltát hozza fel. Nem valószínű, hogy ez az indoklás helytálló, ugyanis hasonlóképpen vélekedtek a kalmárok ténykedéséről az ókori görögök is. Nem arról van ugyanis szó, hogy a kereskedelem a földműveléshez viszonyítva „piszkos” mesterség (30. o.), hanem arról, ami tény, hogy az ókorban, mind a görögöknél, mind a rómaiaknál a földművelés megőrzött egyfajta „aristok-

ratikus” értékrendet. „Előkelő” megélhetési formát jelentett, ha valakinek saját földje volt, így nem volt másokra sem ráutalva, sem kiszolgáltatva. Homéros az *Odysszeia* phaiák jelenetében negatív véleményt fogalmaz meg a kereskedőkről,³ úgyszintén Hésiodos, a boiótiai parasztköltő, aki kétféle típust említ. Az egyik a „tengerjáró” kereskedő, aki kis hajójával bejárja a tengert, és elcseréli az éppen felesleges áruját, a másik változatot úgy nevezi, hogy „kereskedés”, és foglalkozás értelemben beszél róla. Így ír: „Könnyelmű lelked, ha a kalmárság felé hajlik / Éhségtől, nyomorúságtól szabadulni akarva”⁴ – tehát végső szükségben megoldásnak tartja, és mint ilyen a szegényeknek ajánlja, de nem tekinti foglalkozásnak (Kr. e. a 7. században, éppen a nagy görög gyarmatosítás idején). „A tenger vad” – véli a költő – „nhezzen kerülöd ki a bajt, mégis nekivágnak / dőrc reménnyel a tengeri útnak a balga halandók / mert szeretik mind a lelküknél is jobban a kincset”. Ugyancsak a földművesek pártján áll a konzervatív beállítottságú Cato: „Néha előnyösebb volna kereskedés útján vagyont szerezni, hacsak annyi veszéllyel nem járna, és ugyanúgy uzsorászkodni is, ha ez valamennyire is tisztességes volna. Elődeink azt tartották, s törvényekben úgy rögzítették, hogy a tolvajt kétszeres, az uzsorást négyszeres bírsággal kell sújtani. Ebből meg lehet ítélni, mennyivel rosszabb polgárnak tartották az uzsorást, mint a tolvajt. 2. Amikor pedig egy derék embert dicsértek, így dicsérték: derék földműves, jó gazda. 3. Úgy tartották, hogy ez a legnagyobb dicséret annak, akit dicsértek. A kereskedőt szorgalmasnak és a vagyonszerezésben serénynek tartom ugyan, de az – mint már említettem – veszélyes és kockázatos. 4. Viszont a földművesek közül kerülnek ki mind a legedzettebb férfiak, mind a legkitartóbb katonák, ők a legtisztesebb, legállandóbb, a legkevésbé irigyelt foglalkozás, s a legkevésbé helytelen gondolkodásúak azok, akik ezt a foglalko-

³ Homéros: *Odysszia*. VIII. 159-164.

⁴ Hésiodos: *Munkák és napok*. Fordította: Trencsényi Waldapfel I. 646 skk.

² Cic. *De leg.* 2,59 és 1,17.

zást űzik”.⁵ Sőt, amint Gelliustól értesülünk róla, „ha valaki hagyta a földjét elvadulni, hanyagul viselte gondját, s ha nem szántotta, s nem gyomlálta, vagy aki gyümölcsét és szőlőjét elhanyagolta, az nem mentesült a büntetéstől”.⁶ (Jellemző negatív fogalomként idetartozik például a *delirium* – arra vonatkozik, aki nem tud egyenesen szántani, hanem kimegy a barázdából!)

Változik azonban a helyzet az itáliai mezőgazdasági áruterelés kibontakozásával a Kr. e. 3-2. században. Megsemmisültek a korábbi kereskedőközpontok (Karthágó, Korinthosz), Rhodosz háttérbeszorult, és nagy jelentőségre tett szert Délosz (166-tól óriási forgalmat bonyolít le: bor, olaj, gabona, keleti fűszerek, rabszolga). A dél-itáliai és campaniai görög kereskedők mellett hamarosan megjelennek a római lovagrend üzleti képviselői is. Kereskedő társaságokba (*societas*) tömörülnek, és aktívan részt vesznek a földközi-tengeri kereskedelem szervezésében és lebonyolításában. Új kereskedelmi központok jönnek létre: Alexandria, Epheszosz, Khalkisz és a legjelentősebb itáliai kikötő, Puteoli – ez ilyen formában és ilyen intenzitással új és szokatlan a hagyományokhoz erősen kötődő római társadalom számára, és nem is túlságosan szimpatikus. Ehhez az ellenszenvhez hozzájárult természetesen az is, hogy a politikai életből kiszorult lovagokat gátlástalanoknak tartották, olyanoknak, akik mindenképp itt akarják kárpótolni magukat. Később mind a görögök, mind a rómaiak kénytelenek elfogadni ennek a foglalkozásnak a létjogosultságát, és nem csupán a „*navigare necesse est*” szellemében. A már korábban is meglévő kereskedelmi kapcsolatok a *Pax Augusta* beköszöntével rendszeressé váltak a Római Birodalom és a Távol-Kelet államai között. A kereskedelmi vállalkozók a római légiónak rendszeres kísérei, sőt olykor előtük járnak. Számos tartományi város nőtt ki a légiónak kísérő keres-

kedők telepceiből. Augustus nem korlátozta a kereskedők tevékenységét – ennek köszönhetően azok igen busás haszonra tettek szert. Aligha lehet véletlen, hogy néhány tartományi felkelés a római kereskedők legvilkolásával vette kezdetét, például Pannónia Kr. u. 6., treverusok Kr. u. 26., vagy Britannia, Londinium Kr. u. 61.

A monográfia részletesen foglalkozik a hajófuvarozás jogi vonatkozásaival, amely meglehetősen bonyolult kérdéskör, mivel számos érintettje van, ti. a „vállalkozók”. Kitér a hajózási felelősségre, amelynek jogi biztosítéka végső soron a praetor. Modernkori párhuzamokkal hasonlítja össze a szerző ezt is, csakúgy mint a hajóskölcsönt, azonban óvatosságra kell lenni, minthogy az analógiák általában sántítanak. Az kétségtelen, hogy az ókori római jogban számos modern jogi ügylet csírája fellelhető, de a viszonyok egészen mások. Hadd említsem meg például a kölcsönfelvétel garanciáit – amíg jelenleg a bankoknak számos eszköz áll rendelkezésre annak érdekében, hogy a kihelyezett kölcsönöket visszakapják, tartozásaikat behajtsák, addig az ókorban igen szerények a lehetőségeik. A kölcsön megtérülése bizonytalan, ugyanis a hitelezők mögött nem áll az állam vagy egyéb garanciák. A bankként is funkcionáló déloszi Apollón szentélyből például azért adtak csupán kis összegű hiteleket, és csak olyan területeknek, ahol tisztelték Apollónt, mert ennek alapján remélték a kölcsönök visszafizetését. Még sokkal bizonytalanabb a hitelek sorsa a hajósoknak adott kölcsön esetében.

A rómaiak sohasem restelltek idegenektől tanulni vagy átvenni valami olyat, ami a hazai, római viszonyoknak is megfelelt. Így tekintettel voltak a fellelhető és használható párhuzamokra a XII táblás törvény összcállításánál, a bankügyletek esetében is, ahol elsősorban a görög minták átvétele igazolható. Kétségtelenül átvették a tengeri kereskedelemben vezető szerepet játszó Rhodosz által kidolgozott tengeri kódexet, amit később a saját törvényeik sorába illesztettek. Minthogy a törvényalkotás mindig a gyakorlatot követi, csakis azokat vették át, amelyek a római viszonyok között is megfelelőek voltak.

⁵ Cato: A földművelésről. Előszó. Fordította: Kun József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 87.

⁶ Aulus Gellius: Attikai éjszakák: 4, 12, 2-3. Fordította: Hoffmann Zsuzsanna.

Földi kötetének egyik legelnagyoltabb fejezete a pénzforgalom és a banki tevékenység vizsgálata, ahol bizonyos *terminus technicusok* is vitásak. A trapezita elnevezést valóban a görögöktől vették át, mivel ott működtek ezek korábban. A dél-itáliai görög városok, korábban adtak ki vert pénzérmét, mint Róma, az anyaország már a 7. században. A vert ezüstérme bevezetését Itáliában a dél-itáliai terjeszkedés, a Pyrrhosz elleni háborúk utáni időkre datáljuk. Ezt megelőzően is használtak értékmérésre ezüstöt, de nem vert érme formájában, miéért volna feltűnő az *argentarius* elnevezés (226. o.). A térség görög városai azonban: Tarentum, Metapontum és a többi szicíliai görög polisz a 6. század közepétől, Kymé 500 körül, Neapolis 450-től vernek pénzt. Karthago Szicília területén már az 5. század végén, Afrikában 350-től bocsát ki pénzt. Rómában a 3. század elejétől vernek pénzt, ha elfogadjuk az idősebb Plinius adatát.⁷ Ebben a kérdésben is nagyon fontos lenne a történeti háttér figyelembevétele.

A kötetet lezáró irodalomjegyzék túlságosan is bőséges, ahogyan a különböző forrásrészletek idézése is. Az utóbbiak esetében hiányolható a latinul idézett jogi szövegek interpretálása, ugyanis a kommentár attól függ, hogy a szerző maga hogyan értelmezi az esetenként nem is olyan egyértelmű paragrafust. A számos idegen nyelvű részlet mellett nehezen érthető és olvasható maga a szöveg, amely túlzottan „szakmai” nyelven, sok idegen kifejezéssel íródott, és nagyban hagyatkozik az olvasóközönség klasszikus nyelvismeretére (latin, görög), így módon azt kell feltételeznünk, hogy a monográfia a szorosán vett szakmának készült.

Hoffmann Zsuzsanna

⁷ Plin. *Nat. hist.* 3344, ezt a datálást nem mindenki fogadja el, viszont a *terminus ante quem*, hogy a szicíliai Morgantina mellett folytatott ásatások során a 3. század végénél nem régebbi rétegből kerültek elő *denariusok*.

A Nyugat és az Iszlám világ konfliktusa

E. G. Ban: *The Constant Feud. Forest versus Desert*. Gefen Publishing House Ltd. Jerusalem–New York, 1999. 299 old.

Eliczer G. Ban 1925-ben Brnóban született és Szegeden nőtt fel, majd munkaszolgálatos volt az orosz fronton. 1946-ban érkezett Palesztinába, ahol ókort tanult a Tel Aviv-i Egyetemen. Nyugdíjba vonulása után kezdett bele az alábbiakban ismertetendő könyvének megírásába. Motívumaira a előszóból derül fény. A téma iránt elsőként egy új-guineai politikus kérdése keltette fel az érdeklődését, ami így hangzott: miért van az, hogy a fehérnek annyi árut termelnek és ide hozzák eladni, míg a feketének nincs eladható árujuk? A következő fontos motivációs forrás Jean Raspail *Le Camp des Saints* című híres könyve volt. Ebben a szerző azzal foglalkozik, hogy az illegális bevándorlók a már ott élő csoportjaik aktív közreműködésével hogyan szállják meg Franciaországot, majd egész Európát. Végezetül egy BBC-riportot kell megemlítenünk a könyv születésének motivációi között, amelyben a riporternőt és stábját a francia arabok lakótelepükön úgy fogadták, hogy ujjukat elhúzták a torkuk előtt, ezzel jelzve, legszívesebben elvágnák a torkukat. Mindezek mellett a televíziós adások mindennapi terroradagja készítette a szerzőt arra, hogy feltegye a kérdést: honnan van ez az állandó gyűlölet. Szerinte egy csendes háború folyik, s ha ez így van, akkor már csak az a kérdés, hogy ez a konfliktus mikor kezdődött és miért. Ez az az alapkérdés, amire Ban könyve válaszolni próbál. A felvetés civilizációs szintű vizsgálatot igényel, ezért a történelem márdátávtatú szemléletéből indul ki, a szerző az egész emberiség történetében gondolkodik.

A történeletfilozófia egyik alapkérdésében, azaz hogy minden elve elrendeltetett-e, vagy az emberi akarat irányítja az eseményeket, a szerző a civilizációs nézőpont esetében egyértelműen a determinizmust tartja meg-

határozónak. Eszerint a történelem Toynbee nyomán nem más, mint bonyolult kölcsönhatás a környezet és az ember biológiai meghatározottsága között. Minden más meghatározó tényező e kettőből vezethető le. A mai civilizációt valójában a körülbelül tíz ezer évvel ezelőtti bekövetkezett környezeti változás, a jégkorszak vége és az ehhez való emberi alkalmazkodás hozta létre. A mezőgazdaság és állattenyésztés, vagyis a neolitikus forradalom, a városok és civilizációjuk, a monoteista vallások mind ebből következnek. Ennek a változásnak egyik mellékterméke az harc, amely 5-6 ezer éve folyik a Közel-Kelet és Nyugat között, erre utal a könyv címe is. A vizsgálat természetesen számos nehézséggel is terhelt. A kialakult determináló körülmények ma is fennállnak, és a közeli jövőben sem látszik, hogy döntő változás következne be, ami azt jelenti tehát, hogy a konfliktus folytatódik. A másik probléma, hogy a konfliktus olyan korban keletkezett, amelyről nem állnak rendelkezésre írott források, és a tárgyalt korszak nagyobb részére ez jellemző is maradt. Harmadszor pedig a konfliktus két résztvevője közül csak a Nyugat rendelkezik a megfelelő intellektuális municióval.

A mai és jövőbeli helyzet bemutatására és a várható alternatívákra Fukayama, Paul Kennedy és Huntington nézeteiből indul ki. Fukayama hegeliánus megoldását nem tartja elfogadhatónak, mivel a berlini fal leomlásával az egyetlen győztesként porondon maradt liberális piacgazdaság világméretű elterjedése éppen a létező konfliktusok miatt nem mehet végbe. Kennedy statisztikai adataiból kitűnik: az egyenlőtlenség növekedése a gazdag és szegény világ között nem arra mutat, hogy ezen békés úton változtatni lehet. Végül Huntington nyolc civilizációt (nyugati, ortodox, muszlim, hindu, kínai, japán, latin-amerikai és afrikai) különböztet meg, amelyek között komoly konfliktusok vannak. A szerző nézete kritikája után leszögezi, hogy a továbbiakban csak az Iszlám

és a Nyugat közti konfliktust teszi vizsgálat tárgyává.

A homo sapiens Kelet-Afrikában jelent meg Kr. e. 200 ezer és 150 ezer között, ahonnan a Sínai-félszigeten keresztül eljutott Belső-Ázsiába körülbelül 100 ezer körül, majd Ausztrália, Amerika és Európa következett 60 ezer és 30 ezer között. A szerző által tárgyalt konfliktus mindkét résztvevője kaukázoid, tehát a rasszista megközelítés eleve kizárható. A legutolsó jégkorszak előtt Euráziában uralkodó földrajzi viszonyokat a következőképpen összegzi: a Harz hegységig az Alpokat és a Pireneusokat, illetve egész Európát jég borította. Észak-Afrika, Közel-Kelet, Perzsia és India savanna volt rendszeres csókkal, erdőkkel, bőséges állatállománnyal. A gyűjtögető-vadászó csoportok békés viszonyok között élhettek, ugyanis a túlélést alapvetően csak olyan közösség biztosíthatta, amelynek tagjai együttműködtek és segítettek egymást. A mai párhuzamok alapján ezeket az embereket békésnek, nagylelkűnek és nem agresszívnek tartja. A klímaváltozás következtében a Közel-Kelet és Észak-Afrika kopár sivataggá változott, míg Európában kellemes éghajlat alakult ki, az állatállomány megsokasodott, a megélhetés biztosított volt. Az éghajlati változás vesztesei több lehetőség közül választhattak: megmaradhettek helyben, de akkor éhezés és a kihalás veszélyével kellett számolniuk, talán a többséggel ez is történt; áttérhettek a beduin életformára; az állatokkal együtt délre vándorolhattak; a nagy folyókhoz húzódva folyami kultúrákat hozhattak létre, mint amilyen az indiai, sumér és egyiptomi civilizáció; végül pedig északra vándorolhattak. Ez az éghajlati változás nyilvánvalóan katasztrófa volt, amelynek eredményeként jöttek létre a monoteista vallások, középpontban a bosszúálló istennel és az eredendő bűnnel. De a bibliai Jób könyve, illetve az Édenkert elvesztése is ezzel kapcsolható össze. A termelő gazdálkodást általában a történészek jelentős pozitív változásnak értékelik. Ban ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a civilizáció, a vallások és a kultúra nem csak áldás volt. Számításai szerint a nagytestű állatok vadászatainak hatékonysága 10-15 ezer kilokalória/óra, a kisállatok

vadászataé 1500, a gyűjtögetésé 700-1300, míg a mezőgazdaságé 3-5 ezer kilokalória/óra. Emellett a testmagasság 4-5 cm-rel csökkent, az életkor is rövidült. Demográfiaiilag is jelentős átalakulás következett be. A gyűjtögető-vadászó csoportok állandóan változtatták lakhelyüket, ezért a nők csak négy-évenként szülhettek, amikor az előző gyermek már saját lábán tarthatott a közösséggel. Ha a nők első alkalommal 14-16 éves koruk körül szültek, akkor általában négy gyermek születésével számolhatunk, hiszen egy harminc körüli nő akkoriban már idősenek számított. Figyelembe kell még venni a magas csecsemőhalandóságot is. Mindezek alapján feltehető, hogy a közösség demográfiaiag egyensúlyban tudott maradni. A növényi eredetű ételek fogyasztása fokozta a nők termékenységet, a letelepedett életmód és az állati tej hozzáférhetősége pedig a születésszámok növekedését tette lehetővé, ami átlag hat gyermeket jelenthetett. Ez viszont demográfiai spirált indított be. Persze az állatok domesztikációjának is megvoltak a negatív következményei, megjelentek az állati eredetű betegségek (például tuberkolózis, malária). Ezek a változások pszichésen is új helyzetet teremtek. Az addig együttműködő természetű emberből az egyre kevesebb élelemért küzdő „szörnyeteg” vált.

A mezőgazdaság kezdetétől (Kr. e. 10 ezer) a nagy öntözéses civilizáció kialakulásáig körülbelül 6 ezer esztendő telt el. Erről a folyamatról azonban csak a régészeti adatok és a mitológiák adnak némi felvilágosítást. Az utóbbiak közé sorolható a Vízözön, amely éppúgy tükrözhet egyszerű katasztrófát, mint egy hosszú változást, illetve a vándorlási mítoszok, amelyek szinte minden közel-keleti népnél megtalálhatók. A mezőgazdaság és az állattartás kialakulása a Kaukázustól délre lévő területre tehető, s innen terjedt szét a termelő gazdálkodás.

A Közel-Keleten a deszikkáció és a neolitikus forradalom következtében a termelés a folyóvölgyekbe koncentrálódott, ahol létrejöttek a városi civilizáció alapjai. Ezek kialakulásában a szervezethezesség meghatározó szerepet játszott, ami a központi hatalom jelentős erősödését hozta magával. Ez persze magában foglalta az elnyomást is, azaz egy

szűk uralkodó elit luxuseletmódja mellett a többség létminimum körüli szintjét. A rendszer legitimációjában a vallásnak központi szerepe volt. Az uralkodó szava azért volt törvény, mert őt az Isten földi képviselőjének, esetleg megtestesítőjének tartották. A többség szolga szinten, jogfosztottan élt. Ugyanakkor ezekben a társadalmakban a közvélekedés abban megegyezett, hogy hatvan év elnyomás jobb, mint egy év anarchia, amely az egész közösség pusztulásával járhat.

Ezzel szemben áll Európa, ahol ilyen méretű és típusú szervezett társadalmak nem jöttek létre, sőt a Kr. e. 5. évezredben hasonló fejlettségi szinten volt, mint az észak-amerikai indiánok. Gordon Child szerint Európa eltérő fejlődését Egyiptom és Mezopotámia közelsége tette lehetővé, ahonnan a termelő gazdálkodást és a fémek megmunkálásának technikáját átvették. Ban hangsúlyozza, hogy néhány elemet azonban nem vettek át. Ezek közé sorolja a hatalom abszolútizálását, „a nyerő mindent visz” elvet, az uralkodóváltások erőszakos módját. Ezek a vonások tették az európai fejlődést egyedivé. A különbség magyarázata az lehet, hogy Európa a Közel-Kelethez képest minden tekintetben gazdagabb, erdő borította vidék, rendszeres csökökkel. Ezek megengedik a termelő gazdálkodásra való fokozatos áttérést, de nem teszik szükségsszerűvé nagyobb csoportok szoros együttműködését. Ebből magyarázható, hogy nem alakul ki despotikus hatalomkoncentráció, hanem a törvény uralma marad jellemző, amely a tradíciók során rögzült megegyezés egyének és intézmények között. Ebből adódik még, hogy az individuumnak mindig jelentősebb szerepe lehetett, és a közösség egésze nagyra értékeli a munkát és tudást.

A vallás minden civilizáció egyik alapvető eleme. A vallások általában etikai rendszerek, amelyek a jó és rossz, a tiltott és megengedett cselekedetek meghatározását foglalják magukban, teológiai pedig az ember helyét próbálják meghatározni a világban. Eredetükben két elem játszik döntő szerepet. Az egyik a termékenységi ciklus, amely élet és halál kérdését veti fel, a másik az istenek segítsége a közösség fennmaradásában. A neolitikus forradalom hatására a ter-

més, amelytől a közösség élete függött, isteni beavatkozás eredménye, így a vallás nagyon hamar a központi hatalom ügye lett. Az Egyiptomban és Mezopotámiában létrejött vallások tudták leginkább legitimálni a kevesek uralmát és a többség szolgasorban tartását. A fennálló rendszert lehetett ugyan az elit felfegyverzésével, illetve a többség demilitarizálásával, külső hódításokkal, a rend és szigor jelszávaival törvényesíteni, azonban a vallás adta a legjobb ideológiai muníciót. Ugyanis a termés bősége az uralkodó elitet igazolta, a szűkösséget vagy az éhséget pedig valamilyen belső vagy külső csoportra, ellenségre lehetett hárítani a felclősséget.

A vallásokon belül három csoportot különböztet meg a szerző. Az anya-kultusz alapvetően a termékenységhöz kapcsolódik, tehát a halál és az élet megújulása közötti összefüggésre koncentrál. Az európai keresztény hagyományban ez a Mária-kultusz, illetve még a Húsvét sorolható ebbe a kategóriába. Az apa-kultuszt, amely a családi tűzhely körüli rítusokat ölelte fel, és ezen keresztül a család, illetve nemzetiség számára az őskultuszt is megtestesítette, az indoeurópai nomádokhoz köti Ban. A harmadik csoportba a sivatag vallásait, azaz a judaizmust, zoroasztrizmust és az iszlámot sorolja a könyv írója. A monoteista vallások a Közel-Keleten a természeti változások legnagyobb kárvallottjainál keletkeztek, olyan körülmények között, ahol csak már a csoda segíthetett, így gyakorlatilag a remény vallásának tekinthetők. Közülük az első a judaizmus, melynek gyökerei Egyiptomba vezetnek. A pusztai lakói végül letelepedtek és földművelő közösséggé váltak, ami a zsidó vallási ünnepek ketős jelentésében tükröződik. A perzsákkal való találkozás nagy hatással lehetett a zsidó vallásra, és Kürosz segítsége következtében szoros szövetség jött létre a perzsák és a zsidók között, amelynek jelentős történeti következményei lettek. A zsidók az iszlám megjelenéséig a görögök, majd a rómaiak és a perzsák közti konfliktusokban a perzsákat támogatták. Ban ebben látja az európai antiszemitizmus gyökereit. A zoroasztrizmus a Kr. e. 6. század folyamán alakult ki, és alapmotívuma a két princípium: a jó és rossz állandó küzdelme, azonban a végén a jó

győzedelmeskedik. A véres áldozat, az alkohol, illetve a holtak eltemetése vagy elégetése tiltott volt. A zoroasztrizmus az iszlámban olvadt fel a muszlim hódítás után. Az iszlámot Mohammed a Kr. u. 7. század elején hozta létre, és ez a vallás meghódította az egész Közel-Keletet. Sikere mögött az állhatott, hogy befogadta a Közel-Kelet közös tradícióját (a disznóhús és az alkohol tilalma, a körülmetélés), ugyanakkor könnyen érthető, átlátható vallási rendszerrel rendelkezett, amely még papságot sem igényelt. Emellett az iszlám hódítás következtében visszaállt a Közel-Kelet népeinek önbizalma és büszkesége, miután körülbelül ezer éven át görög, illetve római megszállás alatt éltek. Az iszlám civilizációs egységet hozott létre különböző etnikumok fölött egy olyan be-duin társadalomból, amely korábban nem rendelkezett központi hatalommal. Tehát itt egy olyan folyamatról van szó, amelynek során vallási alapon jön létre egy politikai struktúra, így aztán egyértelműen a vallás uralja a politikát, olyannyira, hogy e kettőt nem is lehet szétválasztani. Európában éppen az a sajátos, hogy a kereszténység egy létező hatalmi egységre, a római államra rakódott, és a két rendszer fogalmilag sem olvadhatott egybe.

A vallás és civilizáció viszonyával kapcsolatban Ban arra hívja fel a figyelmet, hogy nem a vallás alakítja ki a civilizációt, hanem éppen a földrajzi és az ebből adódó civilizációs hatások befolyásolják a vallásokat. Ugyanis a Közel-Kelet és Európa konfliktusa már létezett a keresztény-iszlám szembenállás előtt is. Ugyanakkor a kereszténységen belüli szakadások mögött is főleg földrajzi-civilizációs különbségek vannak. A monofizita, nesztorianus és arianus közösségek – a görög szentháromság tannal szemben – alapvetően monoteisták, eredetileg a Közel-Kelet hagyományát tükrözik és a keresztények lakta terület déli részén jöttek létre. Onnan terjedtek aztán különböző irányokba. Az arianizmus, amelyet a germán törzsek többsége vett fel, a 7. század végére eltűnt. A nesztorianizmus Perzsiában keresett menedéket, de elérte Kínát és Indiát is. A monofiziták Egyiptomban, Szíriában és Arméniában maradtak fenn. Az 1054-es egyház-

szakadás mögött is Európa nyugati és keleti felének (görög-latin) különböző hagyománya állt. Végül pedig a 16. században a reformáció alapvetően a Rajna-Duna vonalától északra élőkre korlátozódott. Hasonlóképpen az iszlámban a szunnita és síta különbség mögött Ban iráni-arab szembenállást vél felfedezni. A perzsák jelentős birodalmi hagyományokkal rendelkeztek, míg az araboknál ez teljesen hiányzott. Végül a perzsák az Abbaszida uralom idején kezükbe kaparintották a tényleges hatalmat. Ezekkel a példákkal próbálj igazolni a szerző, hogy a valláson belüli szakadások mögött is földrajzi és civilizációs különbségek rejtettek.

A könyv utolsó részében Ban a konfliktus két aspektusát mutatja be. Először a két szembenálló fél viselkedésmintáinak számbavételével kezdi, majd egy történeti áttekintés következik Kr. e. első évezredtől a 20. század közepéig. A Közel-Kelet a mostoha földrajzi körülmények következtében szegény, a túlélést csak a család, nemzetség védelme garantálhatja. A kialakult hidraulikus társadalmak városi civilizációs tapasztalatai szerint a hatalom koncentrációja szinte mindig korlátlan uralomhoz vezet, ennek alternatívája csak az anarchia, azaz az öntözőrendszerek pusztulása lehet, amely végső soron a társadalom létalapját fenyegeti. A hatalmat crósíti a vallás is, mivel aki a fennálló rend ellen lázad, egyben a vallás szabályait is semmibe veszi, így aztán nem jöhet létre legális ellenzék sem. Az ilyen rendszerek általában külső ellenséget keresnek. Ma ez a konfliktus úgy formulázható, hogy a spirituális Kelet áll szemben a materiális Nyugattal. Ehhez járul még, hogy a keleti társadalmakban a politikát áthatják a családi és vérségi kötelékek, amelyek következtében egy állás betöltésénél nem a szakmai alkalmasság vagy a felhalmozott tudás lesz az elsődleges szempont. Ilyen alapon a tudás és a tudomány társadalmi értéke csekély és teljesen másodlagos. A tudomány iránti érdeklődést a hidraulikus társadalmakban elsősorban az öntözés és a vallási célokat szolgáló geometria és asztronómia képviselik. Két példát hoz fel azonban a szerző, amelyek nem illenek a sémába. Egyrészt Nagy Sándor hódításait követően a hellenisztikus

korban virágzott a tudomány, elég ha Alexandriára gondolunk. Másrészt az iszlám keletkezése után is nagy kulturális és tudományos virágkor köszöntött be. Ban ezt az azal magyarázza, hogy a tudományt nem az arabok, hanem a védett vallások tagjai művelték, illetve az arab hagyománynak nem voltak a hidraulikus társadalmakból származó gyökerei. Amikor azonban a perzsa tradíció felülkerekedett, és a hidraulikus hagyomány újból megerősödött, az iszlám dogmatika meggátolta a tudományok további virágzását, végül pedig a török és mongol hódítás annak anyagi alapjait szüntette meg.

A nyugati hagyomány a görög filozófia, a római jog és a kereszténység hármasságán alapult; a világi és vallási szféra közötti megkülönböztetés valamilyen szinten mindig jelen volt benne. A hatalomtól független csoportosulások mindig is léteztek, és társadalmi korporációk jöttek létre. Végül a nyugati társadalom individualizmusra épül, amely a tudást értéknek tartja, és lehetővé teszi a tudomány művelését. Európa története a szabadságjogokért folytatott állandó küzdelemből állott.

A Közel-Kelet és a Nyugat kölcsönösen fél egymástól, ami kölcsönös gyűlöletet eredményez, amelynek hosszú története van. A Kelet és Nyugat konfrontációja Kr. 6. század közepén kezdődött, amikor Kúrosz perzsa uralkodó összeütközésbe került a kisázsiai ión városokkal. A görögök sikeresen védekeztek Kr. e. 490-ben Marathónnál Darciosz ellen, majd 480-ban Xerxész ellen Szalamisznál. A perzsa Akhaimenida birodalom nem bírta a Mediterráneum keleti felét uraló görög városállamokkal. A Nyugat válasza erre a kihívásra Nagy Sándor hódítása volt, aki Kr. e. 353-ban átkelet a Hellészpon-toszon és tíz év alatt Indiáig jutott, elfoglalva Szíriát, Egyiptomot és Perzsiát. Mintegy harvan évvel később, Kr. e. 270-ben került szembe Róma Karthágóval, amely utóbbi akkor a Mediterráneum nyugati felének kereskedelmét a kezében tartotta. Róma győzelme után a Mediterráneum keleti része görög, nyugati római tenger lett. A görög és a római hódítást a lakosság számának növekedése és a rendelkezésre álló megművelhető

földterület közötti feszültség ösztönözte. A gyarmatosítás – legyen szó a görögök Fekete-tenger melléki gazdag földműves területeiről vagy Itáliáról – a földéhséget csillapította, és egyben a társadalom belső feszültségét is levezette. Nagy Sándor birodalma három részre szakadt. Az anyaország, Makedónia és Görögország elszegényedett, lakosai a másik két utódállamban, a Szelcukida Szíriában és Perzsiában, illetve a ptolemaio-szi Egyiptomban kerestek megélhetést. Ez a betelepülés későbbiekben súlyos etnikai konfliktusokat eredményezett. Ezzel szemben Róma a „kenyeret és cirkuszt” elv jegyében a kolóniákból élelmiszert hozott be a társadalmi béke fenntartása érdekében.

Mire a pun háborúk véget értek, Róma annyira megerősödött, hogy hatalmát kiterjesztette a Mediterráneum keleti felére is. A szeleukidákat a Kr. e. 2. században a parthusok váltották fel, akik az Eufrátesz vonalát sikeresen védelmezték a támadó rómaiakkal szemben. Augustus után Róma számára Armenia és Szíria tartomány pacifikálása jelentett állandó gondot. A parthusok helyére a Kr. u. 2. századtól a szásszánidák léptek. A perzsa-római, majd bizánci háborúk különböző intenzitással és váltakozó szerencsével tovább folytak. A konfliktus utolsó felvonásában a perzsák elfoglalták Szíriát, Egyiptomot és 626-ban ostrom alá vették Konstantinápolyt is. Bizánc azonban sikeresen visszavágott, elfogta és meggyilkoltatta a szásszánida uralkodót, minnek következtében Perzsia anarchiába süllyedt.

Ebben a szituációban jelent meg a színen az új vallás: az iszlám, melynek nevében húsz év leforgása alatt az arabok elfoglalták Szíriát, Perzsiát és Egyiptomot. A gyors siker a perzsa és bizánci birodalom egymást legyengítő harca, illetve az egész Közel-Kelet monoteista beállítottsága biztosította. Az iszlám ezután kiterjesztette hatalmát Spanyolországtól Kína és India nyugati határáig. Ezzel a Kelet gyakorlatilag visszahódította elveszett területeit. Ebben a korszakban azonban a kalifátus már elvesztette arab jellegét, ugyanis az ommajáda korban elsősorban Szíria, majd 750-től uralkodó abbaszida dinasztia korában pedig Perzsia állami min-táinak hagyományait követte. A 10. század-

ban a kalifátus egysége megszűnt, ekkor már három kalifa uralkodik: egy Bagdadban, egy Kairóban és egy Kordovában, jelezve az iszlám politikai széttágulását.

A 10. században Bizánc megerősödött és Nyugat-Európa is növekedési pályára állt, amely expanzióban nyilvánult meg. Itt első sorban a reconquistáról és a keresztes hadjáratokról van szó. A reconquista sikerét több tényező okozta: a muszlim Hispánia a többi muszlim területtől elszigetelt helyzetben volt; a keresztény hódítást jelentős keresztény telepítés követte, s a mezőgazdasági területeket legelőkké alakították, ahol juhokat tenyésztettek. Ellenben a keresztes hadjáratok a Bagdad és Kairó közti határterületre, Szíriára korlátozódtak, és a lovagokat nem követték paraszti telepescék. Így csak idő kérdése volt, hogy a keresztes államokat a muszlimok elfoglalják.

A 11. századtól kezdve a Közel-Kelet az eurázsiai steppéről újabb utánpótlást kapott. Az első hullámban a szeldzsükkök állították helyre a muszlim Kelet egységét, miután 1055-ben elfoglalták Bagdadot. A 13. századi tatárjárás után emelkedett fel az oszmán birodalom, amely a 14-16. században sikeresen egyesítette a Közel-Kelet nagyobbik részét. Az oszmánok a központilag ellenőrzött hadszervezetnek köszönhetően felemelkedésüket, amely a lovas szpáhikból és a gyalogos janicsárokból tevődött össze. A 17. században az oszmán birodalom ereje megroppant, mivel nem volt képes versenyezni a nyugati haditechnikai fejlődéssel. A török birodalom ezután fokozatosan összezsugorodott. A 19. században aztán szinte az egész Közel-Kelet nyugati gyarmattá lett.

Ban következtetése szerint a tárgyalt konfliktus klimatikus eredetű, tehát amíg a jelenlegi klíma uralkodik, e téren sem várható elmozdulás. Amennyiben bekövetkezik majd egy klíma-változás, akkor nagyjából két forgatókönyv képzelhető el. Természeti katasztrófa esetén egy kisebb számú túlélő csoport viszonylagos jólétet teremthet. Ha a változás lassú, akkor a javak újraelosztásáért vívott küzdelem fegyveres konfliktusokhoz, végső soron humán katasztrófához vezet, és a végeredmény ugyanaz lesz. Addig azonban, míg egy ilyen változás nem következik

be, a következő problémákkal kell az emberiségnek szembenéznie: a korlátozatlan népességnövekedés a Közel-Keleten, illetve a népesség fogyása a nyugati civilizációban; valamint a felmelegedés és a tengerszint emelkedése. Ezek pillanatnyilag megoldhatatlannak tűnő feladatok, így aztán Ban tanácsa – némi cinizmussal – éld a világot, amíg lehet! Mindezt azért még megtoldja egy pesszimista történeti analógiával, melynek az a lényege, hogy a civilizációs fejlődésben tapasztalható északra tolódások alkalmával általában valamely északi barbár szomszéd közreműködésével és néhány százados közjáték után újabb felvirágzás következett be. Jelenleg, úgy tűnik, észak felé elfogytak a barbárok.

Ban könyvében számos gondolatébresztő hipotézis található. Fő meglátása lényegében azonban az, hogy a földrajzi környezet egyik döntően meghatározó eleme a történelemnek. A szerző koncepciójával először is a nyugati társadalomtudomány egyik legfontosabb módszertani elve alapján lehet és kell vitába szállni. Ma már színvonalas történeti munkákban nem lehet egyetlen végső okra visszavezetni történeti folyamatok magyarázatát. Mivel Ban a Kelet-Nyugat konfliktust a klímaváltozás eredményeként értelmezi, felfogásának további logikus következménye az, hogy az emberek minden felelősségtől mentesülnek. A történelem menete egyértelműen determinált. A gazdag országokban élők lelkiismerete nyugodt lehet, semmilyen módon nem érdemes a harmadik világ problémáival foglalkozni, hiszen ezek nem megoldhatók. Logikusan csak azt lehet tenni, hogy a következő klímaváltozásig a Nyugat alaposan felfegyverkezik, és igyekszik távol tartani magát a szegény országoktól, ha kell, fegyveres erővel. A szerző csupán arról felelkezik meg, hogy az emberiség történetében nemcsak egyetlen gazdasági forradalom, a neolitikus zajlott le, hanem az ipari forradalom is, sőt jelenleg az információs forradalom zajlik. Ezek pedig számos veszélyforrásuk ellenére lehetővé teszik, hogy az emberiség előtt álló kihívásokra pozitív kicsengésű válaszokat találhassunk. Történetileg Ban elméleti konstrukciójának egyik legnagyobb hibája az,

hogyan számol az ipari forradalmak következményével.

Természetesen egyetemes történeti szempontból más kifogások is felmerülnek. A Közel-Kelet – Európa konfliktus története történeti szempontból felvázolható, ugyanakkor indokolni kellene, hogy miben más Róma terjeszkedése Itálián belül vagy görög területen, mint Egyiptomban. Ugyancsak a kérdés a középkori Európa belső háborúi és a keresztes vállalkozások között. Mind a Közel-Keleten, mind Európában legalább annyi belső konfliktus, fegyveres összecsúszás történt, mint a két szomszédos civilizáció között.

A könyv olvasása közben az is felmerülhet, hogy a szerző az izraeli-arab konfliktus élményéből merítve egy történeti víziót vázolt fel, amely éppen a kétpólusú világrendszer felbomlása után a Nyugat ellenségét az iszlám civilizációban véli felfedezni. Minden esetre ez a könyv azoknak ígér élvezetes olvasmányt, akik a világot fekete-fehér kontrasztban szeretik látni, és a világ szerencsésebb és gazdagabb felén születtek. Akik árnyaltabban gondolkodnak, és még maradt bennük felelősségérzet a világ sorsa iránt, csalódottan teszik le a könyvét.

Zimonyi István

Források a „szigeti klastrom” szentjéről

*Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája
és szentté avatási pere*

Fordította: Bellus Ibolya és Szabó
Zsuzsanna

Szaklektor: Klaniczay Gábor, Előszót írta:
Klaniczay Gábor

Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 326 old.

Hazai legendairodalmunk az elmúlt esztendőben különleges könyvvel gazdagodott Bellus Ibolya, Szabó Zsuzsanna és Klaniczay Gábor csapatmunkája credményeként. A szerzőcsoport közelmúltban megjelent műve, Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája és szentté avatási pere két fontos dokumentummal gazdagítja a téma magyar nyelven elérhető szakirodalmát. Közlik Árpád-házi Szent Margit legrégibb – feltehetően 1271 és 1275 között készült – legendáját, amelyet Bölc Kornél 1937-ben Bolognában fedezett fel, s latinul publikált, illetve azokat a vallo-másokat, amelyeket a szentté avatási per vizsgálódásai során a tanúk tettek Margit életéről és közbenjárására bekövetkezett csodákról. Középkori forrásaink magyarra fordítása általában a latinul kevésbé tudó történész-hallgatók és az érdeklődő nagyközönség számára fontos. A modern, olvasmányos nyelvezetű és jó bevezetővel ellátott, gazdagon jegyzetelt jelen kiadást azonban a szélesebb közönség is nagy haszonnal forgathatja.

A könyv szerkezetileg öt egységre osztható. A két forráshoz Klaniczay Gábor írt előszót, amely a dokumentumokat történelmi keretbe illeszti, bemutatja jelentőségüket a magyar és az európai középkor történelmében. Felhívja a figyelmet arra, hogy „ez a két szöveg a legrészletesebb híradás a középkori magyar kereszténységről” (7. o.). Valóban, egyetlen középkori forrásunk sem vetekedhet a fennmaradt dokumentumok hosszával. De nemcsak oldalszámban mérhetjük e források jelentőségét: a középkori magyar szentek közül Margiton kívül csak nagynénje, az 1235-ben szentté avatott Ár-

pád-házi Szent Erzsébetről maradt fenn néhány, a kanonizációs eljárás alkalmával felvett tanúvallomás.¹ Klaniczay Gábor az Előszóban szemléletes képet fest a 13. század második felének hazai viszonyairól, Margit koráról és személyéről, amely a „politikai hatalom és az egyház fokozott együttműködését jelképezte, az állam és az egyház olyan összekapcsolódását, ami IV. Béla Magyarországát a késő középkori állam-egyház egyik úttörőjévé tette” (9. o.). Az Árpád-ház és a domonkosok szoros kapcsolatát bizonyítja, hogy Szent Margittal együtt még a dinasztia három női tagja: V. István király (1270-1272) leánya, Erzsébet, Szent Margit nővérénck, Annának Margit nevű leánya, valamint Macsó Margit, III. Béla dédunokája (12. o.) élt a szigeti zárdában. Az ország legfontosabb arisztokrata családjai is oda-vitték gyermeküket, hogy a kis királylány mellett nevelődjének, s ha a királylány majd visszatér a világi életbe, lányaik könnyebben érvényesülhessenek.² Szent Margit azonban személyes hitéből kifolyólag nem cégedett meg ezzel a kétségkívül ráosztott szereppel, ő meggyőződésből lett felnőtt fejjel örökfogadalmas domonkos apáca. Akkor, amikor szülei már más szerepet, előkelő, diplomáciailag fontos házasságot szántak neki. Margit állhatatos életével az Európában a 13. század elejétől elterjedő új női szenttipust valósította meg. Körülötte és őt követve pedig a 13. századi női szentség számos képviselővel rendelkezett az uralkodói dinasztiában.

Sajnálatos módon a 10. oldalon, feltehetően nyomdahiba credményeként téves adat szerepel a Domonkos-rend második generális káptalanjáról, amelyet nem Bulgáriában, hanem a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint Bolognában tartottak. Ez

¹ Sz. Jónás Ilona: Árpád-házi Szent Erzsébet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 11-12.

² Lovas Elemér: Árpád-házi Boldog Margit élete. Szent István Társulat, Budapest, 1939. 195.

a káptalan döntött a magyarországi rendtartomány felállításáról. Az Előszó végére helyezett forrás- és irodalomjegyzék a könyv egyetlen problematikus, vitatható része. Itt közlik a két lefordított dokumentum latin eredetijének helyét. Pontosan és jól. Közlik más Margit-legendák helyét és a magyar Margit-legenda kiadásait, valamint a témát érintő szakirodalmat is. Az első apróbb hiányosság a két dokumentumnál figyelhető meg. A legrégebb Margit-legenda korábban is megjelent már magyarul, Ballér Piroska tolmácsolásában.³ Az 1276. évi szentté avatási tanúvallomásokból pedig, igaz teljesen jelképes, sőt mondhatni jelentéktelen mennyiség (mintegy hat oldalnyi) már szintén megjelent magyarul.⁴ A két vallomás rövidített fordításának korábbi megjelenése természetesen nem von le semmit a szerző-hármas által összeállított mű értékéből és újdonságából. Mindössze arról van szó, hogy a részletes irodalomjegyzékben vagy később, a fordításhoz fűzött jegyzetekben talán szerencsés lett volna jelölni ezt az apróságot. Más Margit-legendák felsorolásával kapcsolatban szintén akadnak apróbb hiányosságok: kimaradt például Petrus Ransanus rövid Margit-legendája,⁵ amely a középkor végén és az újkorban évszázadokon keresztül közkedvelt és ismert legenda volt a szigeti szentről. Elterjedtségét mutatja, hogy a bollandisták is közölték Margitnak ezt a legendáját – a Garinuskat tulajdonított rövid életírást mellett.⁶ Szintén fontos legendája volt Margitnak a svájci Töss városa domonkos kolostorában megőrzött ún. tössi legenda.⁷

A források és a szakirodalom felsorolásának a fenti hiányait egy módon magyarázhatjuk, mégpedig azzal, hogy mindaz eredetileg talán csak az előszóra, a források történelmi keretének megrajzolására vonatkozott, s az ahhoz felhasznált könyveket és cikkeket tüntette fel a szerző. Szerencsés lenne, ha a legenda és a tanúvallomások jegyzeteléséhez, értelmezéséhez felhasznált műveket is felsorolta volna. Ez ugyanis nagyban megkönnyítené a további vizsgálatok elkezdését az olvasók számára, s egyúttal a közölt adatok is könnyen visszakereshetők lennének. Mindazoknak, akiknek részletesebb irodalomjegyzékre van szüksége, továbbra is Puskey Mária immár hét éve megjelent könyve⁸ ajánlható, amely Árpád-házi Szent Margitról mintegy tíz oldalon keresztül sorol fel forrásműveket, szakirodalmat, szépirodalmi feldolgozásokat, ifjúsági és gyermekirodalmi adaptációkat, valamint zenei visszhangot.

A könyv második nagyobb szerkezeti egysége Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája, amelyet feltehetően Margit gyónatója, Marcellus készített 1271 és 1275 között. A mintegy harminc oldalon közölt legenda elbeszélése – különösen későbbi Margit-legendákkal összevetve – nemesen egyszerű, visszafogott. Prózaí képet kapunk a királylány kolostori mindennapjairól, emiatt – Klaniczay Gábor szavaival – „az olvasó meglepődhet, milyen kevés csodát, milyen kevés malasztot, vallásérkölsi elmélkedést talál a legenda első felében” (20. o.). A legenda tehát, noha új szentideált állít az olvasó elé, szövegét és elbeszélésmódját tekintve a krónikairódalomhoz közeli stílárís elemeket érvényre juttató magyar hagiográfiái tradícióhoz áll közel, vagyis a 13. század végén már két évszázados magyar legendaírási hagyományok folytatója. Ebből a szempontból eltér a 14. század második harmadában vagy még később keletkezett Margit-legendáktól, amelyek az 1334-ben Limoges-

³ A magyar középkor irodalma. Szerkesztette: V. Kovács Sándor. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1984. 783-817.

⁴ Király Ilona: Árpád-házi Szent Margit és a sziget. Szent István Társulat, Budapest, 1979. 263-268.

⁵ Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata. Európa Kiadó, Budapest, 1985. 140-150.

⁶ Acta Sanctorum Ian. II. coll. 906-909.

⁷ Salacz Gábor: Árpád-házi Boldog Margit tössi legendája a szentgalleni kézirat alapján, az überlingeni figyelembe vételével (a középfelnémet szöveg kiadása magyar bevezetővel és jegyzetekkel). Pécs, 1940. Magyarul olvasható

Pálos Margit fordításában. In: Puskey Mária: Árpád-házi Szent Margit és Ifjabb Szent Erzsébet tössi legendája. AMEKO Kiadó, Budapest, 1992. 33-68.

⁸ Puskey Mária: „Virágos kert vala híres Pannónia...”. Példaképek a magyar múltból. AMEKO Kiadó, Budapest, 1994. 199-211.

ban, 1335-ben Londonban tartott domonkos generális káptalan döntésének megfelelően nem elégedtek meg a száraz adatokkal, hanem az olvasók megnyerése érdekében a szövegbe lelkesítő elemeket iktattak be.⁹

A legenda fordítását ezúttal Bellus Ibolya tollából olvashatjuk, akinek igen olvasmányosan, mégis az eredeti szöveghez kellően pontosan sikerült megoldania a feladatot. Különösen kiemelném, hogy a legenda most megjelent fordítása igen gazdag jegyzetapparátussal került kiadásra, amelyet a legendához fűzött megjegyzésekhez hasonlóan Bellus Ibolya írt. Marcellus legendájának jelen fordításához 62 jegyzetet csatoltak szemben a korábbi 29 elnagyolt megjegyzéssel. A részletes jegyzetelés jól mutatja az egyes csodákra vonatkozó, témájuk szerint összetartozó tanúvallomásokat. Ebből megtudhatjuk, hogy legendaíráskor a szerző mely vallomások alapján írta le a csodát. Nagyban megkönnyítik így a „mondottak” visszakérését.

A könyv harmadik nagyobb szerkezeti egysége a Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről című 1276. évi jegyzőkönyv Szabó Zsuzsanna által készített fordítása. Az egykori jegyzőkönyv fennmaradt töredéke 110 tanútól közöl összesen 122 vallomást, ugyanis egyes tanúk vallomástételüket követően később újra jelentkeztek, hogy kiegészítsék és pontosítsák az elmondottakat. (Az I., II., V., VI., X., XIV., XX. és XXXIII. tanú egyszer, a III. és IV. tanú kétszer jelent meg a későbbiekben a bizottság előtt.) A középkori magyar domonkosok együtt vagy szervesen összetartozó dokumentumként kezelték a Marcellusnak tulajdonított legendát és az 1276. évi vizsgálati jegyzőkönyvet. Ezt alátámasztja, hogy 1409-ben, amikor Gergely magyarországi domonkos provinciális Margit régi legendájának szövege után odamásoltatta a szentté avatási per iratainak első tíz oldalát is, majd a félbehagyást azzal indokolta, hogy a teljes legenda szövegét csak azért nem másolja le, mert olyan hosszú lenne, mint egy

fél Biblia.¹⁰ A napjainkra fennmaradt vallomások terjedelme tehát csak töredéke az egykorinak. A vallomások azonban csonkán is monumentális emléket, forrást jelentenek a 13. század végi Magyarországról. Páratlanul gazdag képet alkothatunk segítségével a nyulak-szigeti domonkos apácák életmódjáról, mindennapjairól, a 13. század végi népi vallásosságról, szentkultuszról, zárándoklatokról. Vallomások tucatjai számolnak be arról, hogyan folyamodtak bajba jutott emberek és (vagy) környezetük Árpád-házi Margit közbenjárásáért, hogy röviddel a királylány halála után hogyan alakult ki a kultusza, és hogyan zárándokoltak sírjához a gyógyulni vágyók százai. Megtudhatjuk, hogy az egyszerű emberek hogyan viszonyítottak távolságot és időt, milyen betegségekben, testi és lelki nyavalyákban szenvedtek, milyen volt az általános műveltségi szint, mennyi ismerettel rendelkeztek az „átlag emberek” Margit életéről. (A legtöbb világi tanú a vallomása elején feltett, Margit életére vonatkozó kérdésre csak annyit tudott válaszolni: „Semmit sem tudok erről”). Sőt mivel a jegyzőkönyv szó szerint idézi a tanúk vallomását, s a CVIII. számú tanú, a Kadar-kalász nemzetségből származó Sándor úr vallomása végén megjegyzik: „A fent nevezett tanú latin nyelven tette vallomását” (303. o.), a 13. század végén beszélt (!) latin nyelv tanulmányozására is alkalmas. A vallomások apró részletekben gazdag szövege várhatóan sok művelődés- és műveltség-történeti kutatásnak lesz a kiindulópontja, s az eddigi csekély számú feldolgozás¹¹ a jelen fordításnak köszönhetően mindenképpen bővül majd. A magyar fordítás segítségével talán a helytörténészek és történeti földrajzo-

¹⁰ Klaniczay Tibor latinul is közli a levél szövegét: „Si autem totum vultis habere, pro certo continet in toto usque ad mediam bibiam”. Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Argumentum Kiadó, Budapest, 1994. 33.

¹¹ Az eddigi egyetlen feldolgozás: Orbán Imre: A népi vallásosság tükröződése Árpád-házi Margit kanonizációs jegyzőkönyvében. In: Egyházak a változó világban. Szerkesztette: Bárdos István, Becke Margit. Esztergom, 1991. 283-292.

⁹ P. Balázs János: Bevezetés. In: Szent Margit élete 1510. (A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata.) Budapest, 1990. 16.

sok figyelembe is megnő a forrás iránt, s folytatásra talál Wertner Mór és Bartal Béla azonosítási munkája.¹²

A további kutatásokat nagyban megkönnyítik a jelen fordítás és a hozzáfűzött, a könyv fennmaradó két szerkezeti egységét alkotó szövegmagyarázatok, illetve a jegyzet-szótár. A legendához fűzött 62 és a jegyzet-könyvhöz csatolt 279 magyarázó jegyzet, amelyet Bellus Ibolya készített, nagyban elősegíti a szövegek értelmezését. A jegyzet-szótár alfabetaikus sorrendben röviden, lényegre törően, mégis pontosan adja meg a forrásokban előforduló fogalmakat, latin kifejezéseket.

A szerzőhármassal könyve tehát sokak számára teszi elérhetővé a középkori magyar történelem két, páratlan értékű dokumentumát. A magyar fordításoknak köszönhetően talán többen ismerkednek meg Margit királykisasszony és a 13. század világával.

Vajda Tamás

¹² Wertner Mór: A Margit-legenda genealógiai és földrajzi adatai. Turul, XXI. évfolyam, 1903. I. szám, 33-38. és Bartal Béla: A Margit-legenda genealógiai és földrajzi adataihoz. Turul, XXI. évfolyam, 1903. II. szám, 90-91.

A keleti kereszténység megértéséhez

Roman Myz:

Keleti egyházak. (Scientia Christiana 7.)
Agapé Könyvkiadó, Szeged, 1999. 207 old.

Az utóbbi években ismét megnőtt az érdeklődés a vallások és egyházak iránt, így egyre több kiadvány foglalkozik különböző egyháztörténeti témákkal. Ezen könyvek közé tartozik Roman Myz 1999-ben megjelent kötete, amely a keleti keresztény egyházak történetét ismerteti. A szerző szándéka szerint a mű kutatóknak és érdeklődőknek egyaránt szól; Roman Myz olvasmányos stílusban, nagy szakmai tudással és felkészültséggel mutatja be a keleti kereszténységet.

A keleti kereszténység tág fogalom. Keleti egyházak alatt a nagy keleti egyházszakadás során Rómától elvált ortodox egyházakat értjük, gyakran megfélekezve az ókeleti és a keleti egyesült egyházakról. A fentiek szerint a keleti keresztény egyházakat három csoportra oszthatjuk. Ókeleti egyházaknak a még 1054 előtt levált keresztény felekezeteket nevezzük: az ortodoxiát 431-ben elhagyó nesztorianusokat és a 451-ben elszakadó monofizitákat¹ (jakobiták, örmények, koptok, etiópok). Ezen egyházak csak az első három egyetemes zsinat tanításait fogadják el, dogmatikai ellentét Krisztus isteni és emberi természetének megközelítésében van köztük és az ortodoxia között. Az ortodox (más néven pravoszláv vagy görögkeleti) egyházak a skizmával szakadtak el Rómától. Ennek teológiai indoklása a Szentlélek eredetéről szóló filioque-vita volt, gyakorlatilag azonban a szakításhoz a primátusához ragaszkodó, erősödő pápaság, valamint a konstantinápolyi pátriárkát és egyházát erősen befolyásoló bizánci császári hata-

lom ellentéte vezetett.² Keleti katolikus egyházaknak azokat az egyházakat nevezzük, amelyek visszatértek Róma joghatósága alá, dogmatikailag a latin tanokhoz igazodva, ősi rítusuk megőrzésével.³

Roman Myz könyvében a hármas csoportosítás alapján mutatja be a keleti egyházak történetét: létrejöttüktől egészen napjainkig. A szerző görög katolikus pap, több teológiai főiskola (Szabadka, Lvov) tanára, teológiai és egyháztörténeti cikkei révén Európában ismert kutató.⁴ Kötetében ismerteti az ókeleti (13-31. o.), az ortodox (32-90. o.) és az egyesült keleti egyházak (91-180. o.) tanítását, történetét és jelenlegi helyzetét (aktuális statisztikai adatokkal). A szerző a könyv elején (8-9. o.) ismerteti a *Lumen Gentium* kezdetű apostoli konstitúció véleményét az egyházakról és a rítusokról. Rítus alatt hagyományosan kánonjogiilag a szertartásbéli és egyházfegyelmi előírások összességét értjük. Ezzel szemben a II. vatikáni zsinat ekleziológiai tanítása szerint a rítus és az egyház „egy és ugyanaz, mert a szertartások egyazon egyház keretén belül alakulnak ki, és az egyházak egyes szertartásokban különböznek, valójában csakis a szertartásokban.” Ilyen szertartásbéli eltérés a nyugati és a keleti egyház között például az énekelt liturgia, női papság, kovászos kenyér használata az Eucharisztiaiban, különböző böjti előírások stb.

A könyvben szereplő, az egyes egyházakról adott nagy ívű és mély tudásról árulkodó leírások között néhány kisebb pontatlanság

² Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest, 1971. (a továbbiakban: Timkó) 97-113.

³ A keleti egyházak elnevezéseiről lásd: Az ortodox kereszténység. Szerkesztette: Berki Feriz. Budapest, 1984. 8-19., valamint Egyházak és vallások a mai Magyarországon. Szerkesztette: Gesztelyi Tamás. Budapest, 1991. 55-58.

⁴ A szerző rövid biográfiája (írta: Darija Vučičić) a könyv utolsó oldalain olvasható (203-205. o.).

¹ Vö. Schreiner, Peter: Byzanz. München, 1994. 72-73.

is felfedezhető. Az 1054-es skizma ismertetéscsokor (56-62. o.) – a kulturális, teológiai és történeti háttér kiváló bemutatása ellenére – nem szerepel megfelelő hangsúllyal, hogy Humbertus bíboros 1054. július 16-án nem az egész keleti hierarchiát, a konstantinápolyi pátriárkát és suffraganeusait közösi tette ki. Ugyanígy az 1054. július 20-24. között tartott bizánci szinódus sem a római egyházat és a hozzá hí papokat sújtotta anathémával.⁵ Az exkommunikációk csupán személyekre vonatkoztak (Humbertus és Kerulariosz Mihály, valamint követőik), nem pedig intézményekre. Ennél fogva a kánonjogászok a mai napig vitatják a szakadás megfelelő jogi alapjait.⁶ Fontos azonban, hogy a kötet említést tesz (62-64. o.) a skizma után is a római pápa juriszdkciója alatt maradt görög szertartású dél-itáliai italo-albán és italo-görög egyházközösségekről és két cparchiájukról (Lungro, Piana degli Albaensi). A 68. oldalon – a kijevi metropolitai szék görög vagy szláv főpappal való betöltésének vitája kapcsán – a következő kijelentés olvasható: „...a kijevi fejedelmek a bizánci császárok vazallusai voltak...”. Itt le kell szögezniünk, hogy a kijevi állam sokrétű és összetett gazdasági-politikai-egyházpolitikai kapcsolatai és gyakran konfliktusai ellenére sem volt alárendeltje vagy vazallusa Bizáncnak.⁷

Roman Myz könyvében részletesen tárgyalja az ortodox egyházak történetét. Sajnálatos hiányosság, hogy a görög, macedón, bolgár, román, grúz görögkeleti egyházak története nincs külön ismertette – vázlatos bemutatásuk az egyesült keleti egyházak előzményeként szerepel (166-177. o.). A konstantinápolyi patriarkátus – a közép- és kelet-európai ortodox egyházak alapja – történetének leírása után (32-64. o.) a szerző fog-

lalkozik az orosz (65-71. o.) és a szerb (72-80. o.) pravoszláv egyházak történetével. Az orosz ortodox kereszténység története kapcsán azonban nem említi a Filofej szerzetes által⁸ megfogalmazott, 15-16. században népszerű, „Moszkva – harmadik Róma” elméletet.⁹ E történetbölcseleti elképzelés szerint az első Róma eretnksége miatt, a második (Konstantinápoly) pedig a herézisben lévő latinokkal kötött szövetség (1438-39-es firenze-ferrari uniós zsinat) okán bukott el. Ezen elmélet kifejtzte, hogy az orosz egyház maga az egységes pravoszlávia – így ideológiai alapot biztosított – ha nem is (egyház)politikai programként – az orosz világi (cári cím felvétele; 1547) és egyházi (pátriárkai méltóság elnyerése; 1589) hatalom erősödésének.¹⁰ Az önálló szerb egyház fejlődése, kialakulása pontosan és kidolgozottan van ábrázolva. A kötet kiemeli Szent Száva egyház- és kultúraszervező tevékenységét, valamint a szerb ortodoxia 16-20. századi diaszpórájának kérdését: a hívek 1920-ig négy különböző államban éltek (Szerbia, Montenegro, Magyarország, Török Birodalom), egységes hierarchia nélkül. A szláv görögkeleti egyházak bemutatása kapcsán azonban nem kerül ismertetésre a „szláv apostolok”, Cirill és Metód tevékenysége. Holott Konstantin-Cirill a glagolita ábécé megalkotásával alapokat teremtett a szláv írásbeliségnek, valamint Rómában – a triglosszia-tan képviselőivel folytatott vita után – elismertette II. Hadrianus pápával a szláv nyelvű liturgiát és szertartáskönyveket. Metód pedig Sirmium érsekcként sokat tett a pannoniai és bolgár lakosság keresztény-

⁵ A 20. század elején meginduló ökumenikus dialógusok eredményeként 1965. december 7-én VI. Pál pápa és Athenagorasz konstantinápolyi pátriárka közös nyilatkozattal feloldották az 1054-ben kimondott egyházi átkot.

⁶ Lásd bővebben: Timkó 108-113.

⁷ Onasch, Konrad – Cipin, Vlagyiszlav: Az orosz ortodox egyház története. Budapest, 1999. 8-13.; Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs, 1995. 27-38.

⁸ Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról. A jegyzeteket összeállította: Filippov Szergej és Sisák Gábor. Actas, 1995. 3. szám, 127-136.

⁹ Vö. Filippov Szergej: „Támaszt az egk Istene birodalmat, mely örökké soha meg nem romol.” Történetbölcseleti elképzelések a 15-17. századi Oroszországban. Actas, 1995. 3. szám, 5-31.

¹⁰ Lásd bővebben: Imrényi Tibor: A „Moszva-harmadik Róma” elmélet az ortodox ekklézológia és kánonjog tükrében. Actas, 1998. 1. szám, 35-47.

ségre térése érdekében.¹¹ Joggal tekinthetjük a szaloniki testvérpárt a szláv ortodoxia atyjainak.

A kötet nagyobbik része (91-180. o.) az egyház egységének helyreállítására – elsősorban Róma irányításával – tett kísérletekkel foglalkozik. Áttekintésre kerül a sikertelen 1274. évi lyoni és 1438-39-es firenzei uniós zsinat, valamint az ugyancsak csekély eredményt elérő dalmáciai, macedón, görög és bolgár unió (164-175. o.). A történelmi Magyar Királyság területén több uniós szerződés jött létre a görögkeleti szerbek, ruszinok, románok és a katolikus egyház között: Márcsa (1611), Pécs (1690), Ungvár (1646) és Gyulafehérvár (1698). A Kőrös megyei Márcsa első egyesült püspöke Simcon volt, székhelye a Márcsa-hegyen álló Szent Mihály-kolostor. Joghatósága a Magyar- és Horvátországban, valamint Szlavóniában és Karintiában élő egyesült szerbekre terjedt ki. A püspökség problematikus helyzetben volt, hiszen a főpapokat legtöbbször a peći ortodox pátriárka szentelte fel; a katolikus konfessziót pedig csak később tették le.¹² Emellett 1690-ben, III. Arsenije betelepülésével Magyarországra került a legfőbb görögkeleti szerb hierarcha, aki nem nézte jó szemmel az unitus püspökök tevékenységét népe körében.¹³ Az ortodox és katolikus szerbek ellentéte végül odáig fajult, hogy a görögkeletiek elpusztították a márcsai kolostort (1739); ezzel az unió is megszűnt. Pécsen 1690 januárjában a jezsuita templomban tette le a katolikus hitvallást hívei nevében több szerémségi, dél-dunántúli pravoszláv lelkész. A terület keleti szertartású katolikusai élére a király már 1688-ban püspökké nevezte ki Longin Raičot (székhelye a hopovói kolostor). A görögkeleti szerb

egyház magyarországi jelenléte és tevékenysége folytán ez az unió sem volt hosszú életű.

A márcsai és a pécsi unió életképtelenségének oka elsősorban a szórványosság és a hierarchia hiánya volt. A márcsai püspök ugyanis a zágrábi, a szerémségi unitus főpap pedig a szerémi latin szertartású püspök alárendeltje; gyakorlatilag rítusvikáriusként működtek az említett katolikus egyházmegyékben. Más a helyzet a munkácsi és erdélyi egyházmegyék esetében, ahol is egy egész kiépített egyházmegye csatlakozott a római egyházhoz. 1646 áprilisában Ungváron hatvanhárom lelkész tett ünnepélyes katolikus hitvallást és tért vissza Rómához; később a munkácsi és a máramarosi egyházi szervezet is csatlakozott az unióhoz. Így jött létre a keleti szertartású ruszinok egyesült püspöksége, Munkács székhellyel. Roman Myz felhívja a figyelmet, hogy ez az unió a mai magyar görög katolikus egyház alapja (hajdúdorogi püspökség, miskolci apostoli adminisztrátúra), azonban nem említi a munkácsi egyházmegye kánoni alapjai kapcsán felmerülő problémákat. Az eparchia alapításáról ugyanis nincs adatunk. Valószínűleg a munkács-csernekhegyi bazilita monostor igumenje által kormányzott parókiák közösségéből jött létre; később általánossá vált, hogy a szerzetesi előjáró püspöki címet viselt és püspöki jogkört gyakorolt a térségben.¹⁴ A munkácsi püspökök helyzetének sajátos vonása, hogy a 17. században a munkácsi kegyúri jogokat a gyakran protestáns erdélyi fejedelmek gyakorolták, ezzel nem kis ellentéteket szítva a ruszin egyházban: lassítva és akadályozva az unió folyamatát. A gyulafehérvári uniót 1698 októberében mondta ki Atanasie román görögkeleti érsek és harmincnégy esperesének szinódusa. A szerző ezt romániai unióként mutatja be. Ez érthető is, hiszen a román nyelvű szertartást végző ortodox egyház római csatlakozásáról van szó, ám fontos lenne megjegyezni, hogy Erdély ebben az időben Magyarország (pontosabban a Habsburg Birodalom) ré-

¹¹ H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete, működése. Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe. Szeged, 1991. 45-56. és 115-163.

¹² Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. I. Nyíregyháza, 1990. 112-119. (a továbbiakban: Pirigyi)

¹³ Vö. Gavrilović, Slavko: A szerbység magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdései. In: A szerbek Magyarországon. Szerkesztette: Zombori István. Szeged, 1991. 91-111.

¹⁴ Pirigyi 74-77., valamint: Janka György: A Munkácsi egyházmegye felállítása. Athanasiana, 4. szám (1997), 57-81.

szc, erős magyar és bécsi befolyással, ami természetesen az egyházi ügyekre is kiterjedt. A könyv írója nagy érzékenységgel látja, hogy 1948-ban a kommunista román kormányzat erőszakkal megszüntette a román uniót, s a görög katolikus püspököket börtönbe záratta.

Roman Myz fentebb bemutatott kötete alapos és színes képet ad a keleti egyházakról, keleti kereszténységről; az európai egyháztörténet e kevésbé ismert területéről. A szerző és a mű nagy erénye az átfogó – német, angol, francia, olasz, latin, magyar és

különböző szláv nyelvű irodalmat felvonultató – bibliográfia, amely biztos kiindulópont a téma iránt érdeklődőknek. A kötet kétségkívül hiánypótló, hiszen rendszerezetten, egészében mutatja be a kereszténység keleti ágának kulturális értékeit, teológiai tanításait és történeti fejlődését. A könyvet – kisebb pontatlanságai és hiányosságai ellenére – a szakemberek és az érdeklődők egyaránt haszonnal forgathatják.

Miklós Péter

A katedrán, nem katedratörténészként: Michelet-előadások az 1848-as forradalmak előestéjén

Jules Michelet:

Leçons au Collège de France, 1847

Publiées par Ambrus Miskolczy avec

la collaboration de Imre Szabics

et Patrick Quillier

(Europica Varietas. Série de documents et

d'études de la Chaire de Philologie

Roumaine de l'Université Loránd Eötvös

à Budapest.

Collection dirigée par Ambrus Miskolczy)

Argumentum Kiadó nyomdaüzeme,

Budapest, 1999. 192 old.

A tizenkilencedik század kutatója Magyarországon általában olyan fajta kutató, akiről eléggé jól lehet tudni, mit csinál, mióta és feltehetően még meddig. Ezzel szemben Miskolczy Ambrus a meglepetések története: rendszeresen képes váratlan dolgokkal előállni. Itt van például ez a szépen kivitelezett, jól hangzó francia nyelven megírt bevezetővel ellátott kötet, amely korrekcióját alá rendezésben tartalmazza Jules Michelet a francia forradalomról tartott 1847-es előadásának (ismeretlen román hallgató lejegyzésében Bukarestben megőrzött) gyakorlatilag követhetetlenül csapongó, helyenként a tényyszerűség minden követelményét mellőző szövegét.

Mit kezdett mindezzel a közreadó történet-szöveg-filológus, és mit kezdjünk vele mi?

Alighanem félrevezető volna azzal a szándékkal olvasnunk az előadásokat, hogy belőlük szerezzünk ismereteket Michelet-ről, a történetről vagy a francia forradalom történetéről. Jules Michelet, *au fur et au mesure*, a legnagyobb francia historikus: nemzeti intézmény, mint ahogyan maga a Forradalom is az. Alfa és Omega e kettő: François Furet, mikor már mindent tudott és mindent megírt a forradalomról, utolsó szemináriumain

a *Le Peuple*-öt kezdte olvasatni. Miskolczy, tapintattal, nem is ártja bele magát ilyen kényes belügyekbe: maga utal arra, hogy a szöveg ilyen formában csak szerény függelék lehet az életműnek (illetve azon belül is az írott előadásvázlatok már rendelkezésre álló kiadásának), módot ad annak összehasonlítására, amit Michelet „mondani akart, és amit elmondott” (8. o.). Ugyanczen nézőpontból érthető meg a történeti-magyaró-jegyzetek teljes hiánya: hogyan világítsuk meg Budapestről azt, aki Párizsban maga a világító farsz?

Az előadások szövegéből inkább csak azt tudhatjuk meg, mit eredményezett a *profète* Michelet-nek, a Collège de France-nak és az 1847. évnél ez az egyszeri együttállása.

Mert hiszen a Collège de France maga is nemzeti intézmény: szabad bejárású iskola, ahol a francia tudományosság eredményeit egyrészt (például Michelet korában a hölgyek számára) népszerűsítő, másrészt (a mindenkori külföldiek számára) igehirdető jelleggel fölmutatják. A Collège de France pad-soraiból nézve – túlozni fogok, de ezt, mint tudjuk, csak úgy tehetem, ha van mit eltolni – akár úgy tűnhetné, a franciák hivattak arra, hogy a globális progresszió tudományos hozadékát szintetizálják, és a jövő trendjeit (megannyi Dior *philosophe*) előre meghatározzák. (Az előadásokat hallgatva a kép persze emberibbé válik: hallotta már magyar diák a száz nyelven beszélő általános-nyelvész-legendát a Collège de France katedráján magyarul megszólalni.)

Személynek, helynek és időnek eredőjével szembesülve azt is tekintetbe kell vennünk, hogy 1847-ben Michelet számára a tanítás csak másodlagos fontosságú elfoglaltság volt: ebben az időszakban a mágus minden figyelmét a Nagy Mutatványra: *A francia forradalom történetére* összpontosította –

első kötete a szóban forgó előadásokkal egy időben jelent meg. Az 1847-es, *Mirabeau és a forradalom szelleme* című előadássorozat, melynek tavaszi és nyári szemesztere egyaránt hat-hat előadásból állt, erősen magán viseli a lázas hónapok lenyomatát. A kurzusok szövegét és a Michelet-naplókat kiadó, a jelen kötet munkálatait is figyelemmel kíséző Paul Viallancix így ír minderről: „Michelet ezt az előadását a Collège de France-ban a forradalom nagy férfiúinak akarta szentelni. Az első két előadás során Mirabeau személyiségét és politikai eszméit tanulmányozta. Azonban, meglepetve hallgatóságának és a sajtónak hívós fogadtatásától, nem készített újabb portrékat, hanem a hátralevő négy előadás során a forradalom szelleméről és a forradalom történetéről szóló szabad elmélkedéseknek adta át magát.” (Michelet, Jules: *Journal*. Tome I. (1828-1848). Éd. Paul Viallancix, Paris, Gallimard, 1959. 911-912.) Az első két alkalom szövege, úgy tűnik, nem maradt fenn az ismeretlen román hallgató jegyzetei között, így a jelen kiadás február 25-ével, az első szabad elmélkedéssel kezdődik.

Nehéz volna felfedezniünk e nyilvános meditációk szöveg-szövevényében valamiféle rejtett tematikus vezérfonalat. Talán Michelet nem is követett semmi effélet: naplója szokásosan szűkszavú bejegyzései csupán azokat a hívószavakat tartalmazzák, melyeket első olvasásra mi magunk is a margókra jegyeznénk. E bejegyzések közlésével egyben teljesíteni remélem recensensi tisztemnek a tartalomismertetésre vonatkozó részfeladatát:

„febr. 11.: Első előadás: *Mirabeau*.”

febr. 18. és 25.: Nincs bejegyzés. [!]

„márc. 4.: Negyedik előadás: *tanulmányozni a történelmet, lenézni a történelmet*. Példa: Quinet, Michelet, Mickiewicz”

„márc. 11.: Ötödik előadás: *gyerünk! elszakadni a legendától*.”

„márc. 18.: Hatodik és utolsó előadás: a forradalom a katolikus és a kommunista propaganda között”

„máj. 6.: Első előadás a második szemeszterben: *egy pap, Sieyès; a vallás, a nép, a Federációk*”

„máj. 20.: Második előadás Voltaire és Roussseau odaadásáról”

„máj. 27.: Harmadik előadás: *a 18. század ideálja a sziget*”

„jún. 3.: Negyedik előadás: *Mably, Görögország*”

„jún. 10.: Ötödik előadás: *Róma*”

„jún. 17.: Hatodik előadás: összefoglalás”.

(*Journal*, I. 661-666.)

Ha van valami, ami egyben tartja a tárgyaiban szerteágazó kurzust, akkor az a közmondásos michelet-i profétikus hívő egységsítő ereje. Michelet alapvető tanítása a nemzetről, a nemzetnek ezeken a szabad elmélkedéseken keresztül is érvényre jut: a francia forradalom fő eredménye az, hogy az etnikai sokféleségből és a társadalmi széttagoltságból, elsősorban a Federáció-ünnepk kohéziós erejének és a koalíciós háborúknak köszönhetően, egységes népet teremtett. A história egyfelől az az integratív tudomány, amelynek az egységtudatot óvnia és ébren tartania kell Franciaországban, míg Franciaország a maga részéről az az integratív erő, amely Európa országait ugyanczen az úton elindíthatja, sőt e folyamat betetőzéseként az emberiség nemzetei között megteremtheti a harmóniát.

Közel vagyunk 1848-hoz, de még *előtte* vagyunk: azok a kortársak, akik a későn jövő, a franciák által mutatott útra lépni készülő nemzetek fiaiként a Collège de France bezárt kapuja előtt tolongtak, arra vártak, hogy az előadóterem hangulata révén az élő, folytonos forradalom részesei legyenek, nem tudván, hogy a Michelet-előadások korszaka rövidesen az 1848 forradalmaihoz és a Louis Bonaparte brumaire 18-ájához vezető tévútként, bohózatként fog, ha szabad Karl Marx sarkos megfogalmazásával szólnom, lelepleződni.

Miskolczy Ambrus a maga Michelet-olvasatában nagy eszmetörténeti érzékenységgel erre a problematikára helyezi a hangsúlyt. Előszavában is a vátesz Michelet közcép- és kelet-curópai fogadtatástörténetének vázlatos bemutatását nyújtja, míg szellemesen elegáns függelékében olyan forrásokat közöl, amelyek e tekintetben polemizálnak egymással. Alfred Meissner *Skizzen aus Paris*.

I. Eine Vorlesung bei Michelet című gyanútlan és gunyoros karcolatával 1847-ből egyfelől Vasvári Pálnak az *Életképek*ben megjelent Michelet-apológiáját szembeesíti, másfelől pedig magának Meissnernek 1884-ben megjelent önéletírását, ahol ő maga is a forradalom előérzetét látja (utólag) eluralkodni már Michelet és Mickiewicz egykori Párizsában (175. o.).

Az osztrák birodalom nemzeti, köztük a magyarok 19. századi józanabb liberaliz-

musának és a francia, a lengyel vagy éppen az orosz mintájú messianizmusnak esetleges érintkezési pontjait, kölcsönhatásait kutatva a válaszokért nem utolsósorban Jules Michelet előadásainak tágabb szövegkörnyeczéhez kell majd fordulnunk. Miskolczy Ambros Michelet-kiadása és -kommentárja az el-
sők között hívta fel erre a figyelmet.

Gángó Gábor

Számunk szerzői

Banyó Péter	<i>Ph. D. ösztöndíjas, CEU, Budapest</i>
Becch, George	<i>történész, Western Michigan University, Kalamazoo</i>
Egyed Ákos	<i>történész, Kolozsvár</i>
Engel Pál	<i>történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest</i>
Erős Vilmos	<i>történész, DTE, Debrecen</i>
Gángó Gábor	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Györkös Attila	<i>Ph. D. ösztöndíjas, Clermont-Ferrand – DTE, Debrecen</i>
Hoffmann Zsuzsanna	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Kövér György	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Kristó Gyula	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Miklós Péter	<i>egyetemi hallgató, SZTE, Szeged</i>
Modzelewski, Karol	<i>történész, Uniwersytet Warszawski</i>
Nótári Tamás	<i>Ph. D. ösztöndíjas, SZTE, Szeged</i>
Patrice Gueniffey	<i>történész, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Párizs</i>
Pelyach István	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Vajda Tamás	<i>Ph.D. ösztöndíjas, SZTE, Szeged</i>
Zimonyi István	<i>történész, SZTE, Szeged</i>

A fordításokat BALÁZS PÉTER, MUHARI ÉVA, NOVÁK GYÖRGY
és SZABÓ CSILLA készítette.

Köszönjük mindazoknak,

akik személyi jövedelemadójuk 1%-át egyesületünk s így folyóiratunk számára ajánlották fel.

A befolyt **25 436 Ft**-ot e számunk nyomdai előállításának költségeihez használtuk fel.

Előre is köszönjük azoknak, akik a következő évben is megtisztelnék bennünket bizalmukkal és támogatásukkal.

Adószámunk: **19079581-2-06**.

CONTENTS

Essays

KAROL MODZELEWSKI Roman Europe, feudal Europe, barbarian Europe	5
KRISTÓ, GYULA Ruling Prince Géza and King Stephen	25
GEORGE T. BEECH The lord/dependent (vassal) relationship: a case study from Aquitaine c. 1030	36
GYÖRKÖS, ATTILA God's Peace and <i>Treuga Dei</i> in 11 th -century France	62
BANYÓ, PÉTER Inheritance of Landed Property and Filial Quarter: An Attempt for Interpretation of a Medieval Hungarian Legal Institution	76

Recollection

<i>Conversio Bagoariorum et Carantanorum</i> . Translated and introduced by Nótári, Tamás	93
---	----

Workshop

ENGEL, PÁL Hungary in the system of Christian states	112
KRISTÓ, GYULA From the Magyar nomadic state to St. Stephen's state	116

Perspective

ERŐS, VILMOS Around István Szabó	121
---	-----

Theory and Method

PATRICE GUENIFFEY Biography in renewed political history	136
KÖVÉR, GYÖRGY Biography and historiography	150

Beyond the Borders

"My native village was a kind of laboratory for me." Interview with Ákos Egyed - by Pelyach, István	157
The bibliography of the works of Ákos Egyed	163

EGYED, ÁKOS	
The Parliament of Transylvania in 1848	176

Reviews

The legal institutions of a “non-existent” law. (Monograph on Roman mercantile law) (Földi András: <i>Kereskedelmi jogintézmények a római jogban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.</i>)	
HOFFMANN, ZSUZSA	198
The conflict of the West and the world of Islam (E. G. Ban: <i>The Constant Feud. Forest versus Desert. Gefen Publishing House Ltd Jerusalem–New York, 1999.</i>)	
ZIMONYI, ISTVÁN	202
Sources on the saint of the “insular monastery” (Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.)	
VAJDA, TAMÁS	209
Towards the understanding of Eastern Christianity (Roman Myz: <i>Keleti egyházak [Scientia Christiana 7.] Agapé Könyvkiadó, Szeged, 1999.</i>)	
MIKLÓS, PÉTER	213
Michelet's lectures on the eve of the revolutions of 1848 (Jules Michelet: <i>Leçons au Collège de France, 1847. Publiées par Ambrus Miskolczy avec la collaboration de Imre Szabics et Patrick Quillier. [Europica Varietas. Série de documents et d'études de la Chaire de Philologie Roumaine de l'Université Loránd Eötvös à Budapest. Collection dirigée par Ambrus Miskolczy] Budapest, Argumentum Kiadó nyomdaiüzeme, 1999.</i>)	
GÁNGÓ, GÁBOR	217
Authors	222

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

2000 / 1.

Kövér György: Beköszöntő
Keszei András: „Én kíváncsi történész vagyok” – interjú Bácskai Verával

Történeti ökológia és társadalomtörténet

Győri Róbert: Vadvízországtól a fokgazdálkodásig. Ember és természet viszonyának változó értékelése
Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein
Radkau, Joachim: A környezettörténet nyitott kérdései

Szegedi Péter: Jobbra Át! Adalékok a „keresztény-nemzeti” sportegyesületek debreceni szociogeneziséhez
Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története 1920-1960.
Horváth Sándor: A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban
Beluszky Tamás: Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között
Jenkins, Keith: Ne zárkozzunk be teljesen! Posztmodernitásról, posztmodernizmusról és történelemről

Recenziók

Kiss László: Hanák Péter „A kert és a Műhely” című kötetéről
Sasfi Csaba: Kövér György „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig” című művéről
Romsics Gergely: A kettős társadalom és ami utána következik. Gyáni Gábor „Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban” című művéről
Horváth Anikó: Richard Sennett „A közéleti ember bukása” című kötetéről

A lap előjegyeztethető a kiadónál: Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó – Korall, 1134. Budapest, Kassák Lajos u. 9. I./1. vagy a szerkesztőség e-mail címén:

korall@mailbox.hu

Következő szám várható megjelenési ideje 2000. december.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal.
Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.
A folyóirat előfizetési díja egy évre 1120 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 280 Ft+postaköltség, könyvesboltban 350 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magister Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Főtvös Könyvesbolt, V. ker., Kecksméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrásy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.
Szombathely: Berzsényi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
Telefón: 62/454-000/31-85
e-mail: actas@jate.u-szeged.hu
<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Benkes Réka
Technikai szerkesztő: Petit Irodalmi Stúdió
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc
Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Az immunitás által megszüntetett adószolgáltatások jelentős része éppen az egyes területi egységek vezető méltóságának (Magyarországon a comes-ispán; Lengyelországban a comes, majd castellanus ducis; Csehországban a praefectus urbis stb.) szokásos proventus officijét jelentették. Általában ugyanez a méltóságviselő gyakorolta a fejedelem nevében a vidék lakossága felett azt a jogszolgáltató hatalmat, mely az immunitás következtében a földesúrra szállt át. A fejedelem az immunitást elnyerő félnek tehát olyan jövedelmeket és hatalmat adott, melyek mindaddig jórészt a comiteshez tartoztak. Igaz, hogy a tisztségviselők nem voltak mások, mint a fejedelem megbízottjai, kénye-kedve szerint nevezte ki és mozdította el őket, úgyhogy egyeseket pályafutásuk alatt többször helyeztek egyik tisztségből a másikba; de éppen ezért az arisztokrácia a legelőkelőbb családok közös javának tekintette a magas tisztségeket és a velük járó jövedelmeket. Egy-egy, az immunitás által közvetlenül megkárosított tisztségviselő tiltakozása könnyen visszhangra talált a királyság politikai elitje körében.

Karol Modzelewski tanulmányát számunk 5-24. oldalán olvashatják.